ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGİYA

2023
№3 (75)

BAKI-2023

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Александр Пухкал (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırıli (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

"GEOSTRATEGİYA" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların
Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər
üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGY

2023
№3 (75)

BAKU-2023

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

"GEOSTRATEGY" journal is included in the list of periodicals recommended by
the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan
to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on
History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.
The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

UOT 327

Orcid ID: 0000-0002-5309-0009

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNİN AVROPA İSTİQAMƏTİ

İRADƏ NURİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin "Humanitar fənlər" kafedrasının professoru, siyasi elmlər doktoru

E-mail: iradanuri@gmail.com

Ulu Ondər Heydər Əliyev - 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) yaradıcısı, 1993-cü il iyunun 15-də Ali Sovetin Sədri seçilərək xalqın qurtuluşu, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı, demokratik dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin qurucusu, dini konfessiyalara tolerantlıqla yanaşma ənənəsini yenidən dirçəldən və bu istiqamətdə xüsusi fəaliyyət göstərən dövlət başçısı, ordunu müasir hərbi texnika ilə təchiz edən, möhkəm nizam-intizam yaradan Ali Baş Komandan, düşmənə sarsıdıcı zərbə vuran, qarşıya qoyulan istənilən tapşırığı yüksək səviyyədə yerinə yetirmək iqtidarına malik olan yüksək döyüş ruhu ilə seçilən, Vətənə, Azərbaycan xalqına və dövlətinə sadiq, yüksək hərbi hazırlığa malik Milli Ordumuzun qurucusu, neft istehsalını inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi "açıq qapı" siyasətinə uyğun olaraq xarici investorlara və kreditorlara təminat verən, onları müdafiə edən qanunları qəbul edərək xarici investisiyanın daha geniş cəlb olunmasına imkan yaradan və yeni neft strategiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən və digər özəlliklərə malik olan siyasi liderdir.

Azərbaycanın yeni xarici siyasət kursunda bütövlükdə Avropa dövlətləri ilə münasibətlər məsələsi yeni bir istiqamət təşkil edirdi. Heydər Əliyevin ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Polşa, Norveç, Rumıniya və s. ölkələrə rəsmi və işgüzar səfərləri nəticəsində həmin dövlətlərlə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlıq münasibətləri yaradıldı. Bu ölkələrlə imzalanmış 90-a yaxın mühüm sənəd Azərbaycanın Avropa iqtisadi münasibətlər sisteminə inteqrasiyası prosesini sürətləndirdi.

Qısa müddətdə Azərbaycan Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya kimi nüfuzlu müttəfiqlər əldə etdi ki, bu da Heydər Əliyevin xarici siyasətinin Avropa istiqamətində apardığı uğurlu fəaliyyəti idi. Prezident Heydər Əliyevin məqsədyönlü xarici siyasəti nəticəsində Avropanın siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan Belçika Krallığı, Hollandiya, Norveç və digər dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına, onun beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi.

Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropa ilə bütün səviyyələrdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı genişləndirmək istəyi bu məkanda yerləşən dövlətlərin mövqeyinin və fəal xarici siyasətinin Avropanın siyasi atmosferinin müəyyənləşdirilməsinə mühüm təsiri ilə bağlı idi. Azərbaycan Avropanın siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya sahəsində iqtisadi və siyasi islahatları uğurla başa vurmuş ölkələrin mütərəqqi təcrübəsindən səmərəli istifadə etmək niyyətindədir. Hazırda Qərbi Avropa ilə yanaşı, Avropa İttifaqı və NATO ilə münasibətlərdə yüksək nəticələr əldə etmiş Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Çexiya, Sloveniya, Xorvatiya kimi dövlətlər də Azərbaycanın Avropa İttifaqına inteqrasiyası prosesinə fəal dəstək verirlər və təcrübə mübadiləsi aparırlar. Mərkəzi və Şərqi Avropa, eyni zamanda, bizim Transqafqaz nəqliyyat-kommunikasiya sistemi vasitəsilə Qərbi Avropaya çıxışımızı təmin etmək baxımından da əlverişli geosiyasi məkandır [7].

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda 30 il müddətinə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi"nə əsasən 30 neft şirkəti ilə 57 milyard dollar sərmayə qoyuluşu nəzərdə tutulan 20 neft müqaviləsi imzalandı [9, s. 521]. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda "Böyük İpək Yolu"nun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi. "Avropa-Qafqaz-Asiya" dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş və Bakı bəyannaməsi imzalandı. Azərbaycanın TACİS və TRACECA proqramları çərçivəsində Avropa İqtisadi Komissiyası ilə əməkdaşlığı nəticəsində respublikamızın nəqliyyat kommunikasiyalarından istifadə edilməklə Avropa-Asiya istiqamətində tranzit

yüklərinin daşınmasının həcmi 10 dəfələrlə artırıldı [11, s. 394]. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas boru kəməri vasitəsilə Azərbaycanın "qara qızılı"nın dünya bazarına çıxarılması təmin olundu. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin qaza olan tələbatını ödəməklə yanaşı, Azərbaycan qazının Türkiyə vasitəsilə Yunanıstana və digər Avropa ölkələrinə ötürülməsində mühüm pol oynayır [5]. "Şahdəniz" qazının Türkiyədən əlavə, Yunanıstan, İtaliya, Balkan yarımadası dövlətləri və digər Avropa ölkələrinə nəql olunmasına zəmin yaradırdı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin davamı olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu (2005) xətti Şərqlə Qərbi, Asiya ilə Avropanı birləşdirən strateji və böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Memarı Ulu Öndər Heydər Əliyev olan yeni neft strategiyasının təməl daşı – "Əsrin müqaviləsi" həm iqtisadi, həm də siyasi, geostrateji və beynəlxalq əhəmiyyətli idi. Neft strategiyasının reallaşdırılması sayəsində sosial-iqtisadi və mədəniyyət problemləri uğurla həll olundu, Azərbaycan nəinki Cənubi Qafqazda, hətta ümumdünya miqyasda tanındı, geosiyasi məkanda söz sahibinə çevrildi, iqtisadi, siyasi və hərbi təhlükəsizliyinə nail oldu. Neft amili Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək etdi [9, s. 529]. 2022-ci il iyulun 18-də Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında enerji memorandumu imzalanıb. Tərəflər 2023-cü il qaz nəqlinin həcmini 12 milyard kubmetrə, sonrakı illərdə isə 20 milyard kubmetrə çatdırmağı qarşıya məqsəd qoyublar. Hazırda Avropaya nəql olunan qazın illik həcmi 8 milyard kubmetrdir. 2022-ci il iyulun 18-də Bakıda Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında enerji memorandumunu Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Avropa Komissiyasının sədri Ursula von der Leyen imzaladılar. Ursula von der Leyen hesab edir ki, Azərbaycan Avropanın "təchizat təhlükəsizliyi və iqlim neytrallığının təmin edilməsi yolunda mühüm tərəfdaş" olacaq [12].

Azərbaycan bütövlükdə Avropanın enerji təhlükəsizliyində geniş imkanlara malik ölkə kimi Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin maraq dairəsindədir. Belə ki, əksər Avropa ölkələri enerji asılılığından çıxmaq üçün neftin nəqlində tranzit və istehlakçı qismində çıxış etmək niyyətlərini bəyan edirlər.

Azərbaycan dövləti ali təhsil sənədlərinin və elmi dərəcələrin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün YUNESKO-nun 1979-cu il Paris Konvensiyasına, 1983-cü il Banqkok Regional Konvensiyasına, respublika ali təhsil ixtisaslarının Avropa məkanında tanınması barədə 1997-ci il Lissabon Konvensiyasına qoşuldu. Azərbaycan təhsil sistemi YUNESKO, YUNİSEF, YNEVOK, İSESKO, Avropa Təhsil Fondu, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq təşkilatların təhsil proqramları ilə məşğul olan qurumlarla Açıq Cəmiyyət İnstitutu (SOROS Fondu) və digər qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edirdi [1, s. 411-412]. Respublika ali məktəbləri Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi TEMPUS/TASİS proqramına cəlb olundu. Respublikanın ali məktəblərinə bu proqram çərçivəsində 2003-cü ilədək 3370000 avro maliyyə-texniki yardım göstərildi [4].

Təkcə 1993-1998-ci illərdə Prezident Heydər Əliyev 33 ölkəyə 79 səfər etmiş, xarici ölkələrlə Azərbaycan arasında 431 beynəlxalq sənəd imzalanmışdır. Hazırda Azərbaycan dünyanın 128 ölkəsi ilə ticarət münasibətləri qurubdur. Ticarət əlaqələrinin 80%-dən çoxu İtaliya, Rusiya, İngiltərə, Türkiyə, ABŞ, Türkmənistan, Almaniya, Yunanıstan, Qazaxıstan, İsrail, Fransa, Yaponiya, Malayziya və İran dövlətlərinin payına düşür [9, s. 575-576]. Azərbaycanın xarici siyasətində Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatındakı (1994-cü ildən ATƏT) fəaliyyəti mühüm rol oynayır. O, hələ 1992-ci il yanvarın 20-də bu təşkilata daxil olmuş, iyunun 10-da isə onun Yekun Aktını imzalamışdır. ATƏT-in 1996-cı ilin 2-3 dekabrında keçirilən Lissabon Sammitinin nəticələri Azərbaycan diplomatiyasının mühüm nailiyyəti olmuşdur. Sammitdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi sayəsində ATƏT-in üzvü olan 54 ölkənin 53-ü Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul edilmiş Bəyanatda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir [11, s. 368, 377; 8, s. 46-70].

1996-cı ilin aprel ayında Azərbaycan ilə Avropa Şurası (AŞ) və üzv dövlətləri arasında "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında" saziş imzalandı [2]. Mühüm əhəmiyyətli bir hadisə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2001-ci ilin yanvar ayının 25-də keçirilmiş iclasında Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv olması haqqında Qərar qəbul edilməsi idi. Yanvarın 25-də isə Fransanın Strasburq şəhərində yerləşən Avropa Şurasının iqamətgahı qarşısında ölkəmizin dövlət bayrağı qaldırıldı. Azərbaycanın Avropa Şurasındakı parlament nümayəndə heyəti 2001-ci ilin mayında AŞ Nazirlər Komitəsinin 108-ci sessiyası konsensusla Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən xüsusi kommünike qəbul etdi [10],

AŞ Parlament Assambleyasının (AŞPA) sessiyalarında, müxtəlif səviyyəli məclislərində böyük siyasi və diplomatik fəaliyyət göstərir. AŞ PA-nın 2001-ci il sentyabrın 24-də keçirilmiş payız sessiyasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən daha bir mühüm sənəd qəbul edildi. Bu sənədin əhəmiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, o Azərbaycanın öz ərazilərini işğaldan azad etmək üçün hər bir vasitəyə əl atmasına haqq verən beynəlxalq hüquqi sənəd idi. Demək olar ki, bu günə kimi AŞPA-da qəbul olunan 12 sənəddə (bunlara üst-üstə AŞPA-nın 300 deputatı imza atmışdır) Ermənistan terrorçu dövlət adlandırılmışdır. 2002-ci il sentyabr ayının 26-da AŞPA-nın sessiyasında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüz etməsi, Azərbaycan torpaqlarının işğal olunması, bu işğal nəticəsində Azərbaycanın bir milyondan artıq qaçqın və köçkününün olması ilk dəfə bu təşkilatın çox vacib sənədində açıq-aydın bildirilirdi [3]. Beləliklə, Prezident Heydər Əliyev Ermənistanın işğalçı olması faktının Avropa Şurasının sənədlərində ilk dəfə əks etdirilməsinə nail olmuşdur. 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə “Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi”nin (1992-ci ildə bağlanıb) yerinə yetirilməsinə dair milli Proqram hazırlanmışdır. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə “Şərq Tərəfdaşlığı” çərçivəsində əməkdaşlığı 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Avropa Qonşuluq Siyasəti” və ikitərəfli münasibətlərin hüquqi əsasını təşkil edən “Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi”nə əsaslanır. Avropa İttifaqı ilə əlaqələr indiyədək iqtisadi və siyasi islahatlar, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, infrastrukturun inkişafı və s. çərçivələrdə inkişaf etdirilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində Aİ ilə münasibətlər “MDB ölkələrinə texniki yardım” (TACİS), “Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi” (TRACECA), “Neft və qazın Avropaya nəqli üzrə Dövlətlərarası Proqram” (INOGATE), “Humanitar Yardım” (ECHO) və digər proqramlar çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində strateji tərəfdaşlığa dair “Anlaşma Memorandumu” 2006-cı il noyabrın 7-də Brüsseldə imzalanmışdır. Tərəflər xüsusilə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün təhdid və risklərin aradan qaldırılması baxımından region ölkələrinin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Azərbaycan parlamentarilərinin Avropa Şurasında əldə olunmuş ən böyük nailiyyətlərdən biri də, 2003-cü ilin 27 yanvar sessiyasında İlham Əliyevin yekdilliklə AŞPA-nın vitse-prezidenti və qurumun Büro üzvü seçilməsi oldu [9, s. 585-586]. 2022-ci il aprelin 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Avropa Şurasının Baş katibi xanım Mariya Peyçinoviç Buriçin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən vurğulayıb ki, Azərbaycan ilə Avropa Şurası arasında 2022-2025-ci illər üçün Fəaliyyət Proqramı qəbul olunacaq. Hazırda Azərbaycan Respublikası Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş 60-dan çox beynəlxalq konvensiyanın iştirakçısıdır. Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin AŞPA-dakı nümayəndə heyəti 6-sı həqiqi üzv və 6-sı deputat olmaqla, 12 üzvdən ibarətdir. Sessiyanın gündəliyinə əsasən, nümayəndə heyəti Azərbaycanın mənafeyinə və maraqlarına xidmət edən təşəbbüslər irəli sürür, müvafiq sənədlərin müzakirələrində fəal iştirak edir [6]. Azərbaycan diplomatiyasının səyləri nəticəsində ölkəmiz sürətlə Avroatlantika məkanına inteqrasiya olunur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası xarici siyasəti nəticəsində dünya birliyində öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmiş, yeni müttəfiq ölkələr qazanmış, beynəlxalq və regional təşkilatlarda iştirakını, onlarla əməkdaşlığını daha da intensivləşdirmiş, iqtisadi potensialına görə Cənubi Qafqaz regionunda lider dövlətə çevrilmişdir. O, dünya birliyinin sayılan dövlətlərindən biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, VII c. (1941-2002-ci illər). Bakı: “Elm”, 2008, 608 s.+80 s. illüstrasiya.

2. “Azərbaycan” qəzeti, 11 may 1996-cı il

3. “Azərbaycan” qəzeti, 24 sentyabr 2002-ci il.

4. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 20-26 dekabr 2002-ci il

5. Azərbaycanda neft sənayesinin inkişaf tarixinə dair qısa arayış.http://www.azerbaijan.az /portal/StatePower/Committee/committeeConcern_01_a.html.

6. Azərbaycan — Avropa Şurası//https://azerbaijan.az/related-information/194

7. Heydər Əliyevin müdrik xarici siyasəti. //https://respublika-news.az/news/1682040273-heyder-eliyevin-mudrik-xarici-siyaseti.

8. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Bakı: “İşıq”, 1997, 80 s.

9. Nuriyeva İradə Tofiq qızı. Azərbaycan tarixi (ən

qədim dövrlərdən zəmanəmizədək). Texniki Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Elm və təhsil, 2022, 744 səh.

10. Siyasi tarix: mühazirə kursu. II hissə. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası NPB", 1998, 420 s.

11. TİEA, f. 1, s. 19, i. 8961, v. 108.

12. Ursula von der Leyen Bakıda: Avropa Azərbaycanı "etibarlı tərəfdaş hesab edir". 18 Iyul 2022// https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-61979520

İRADƏ NURİYEVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, "Humanitar fənlər" kafedrasının professoru, siyasi elmlər doktoru

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNİN AVROPA İSTİQAMƏTİ (Ulu Öndər Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunur)

XÜLASƏ

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan və Avropa birliyi arasında münasibətlərin qurulmasında apardığı uğurlu xarici siyasəti və bu fəaliyyətin Avropa dövlətləri ilə əldə olunan qarşılıqlı faydalı əlaqələrin genişləndirilməsinə, bununla da Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına yol açmasına, onun beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət etməsi şərh olunmuşdur. Mərkəzi və Şərqi Avropanın dövlətimizin Transqafqaz nəqliyyat-kommunikasiya sistemi vasitəsilə Qərbi Avropaya çıxışını təmin edən əlverişli geosiyasi məkan kimi əhəmiyyət kəsb etməsi və Azərbaycanın Avropanın mühüm tərəfdaşı olması məqalədə xüsusilə vurğulanır.

Açar sözlər: *Ulu Öndər Heydər Əliyev, xarici siyasət, Azərbaycan, Avropa birliyi.*

ИРАДА НУРИЕВА

Доктор политических наук, профессор кафедры «Гуманитарных наук» Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности

ЕВРОПЕЙСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГАЙДЕРА АЛИЕВА (Посвящается 100-летию Великого Лидера Гейдара Алиева)

РЕЗЮМЕ

В статье описывается успешная внешняя политика Великого Лидера Гейдара Алиева в установлении отношений между Азербайджаном и Европейским Союзом, и то, как эта деятельность служила расширению взаимовыгодных отношений с европейскими странами, тем самым прокладывая путь интеграции Азербайджана в Европу, повышая его авторитет в международном мире, укрепляя свои позиции. В статье особо подчеркивается значение Центральной и Восточной Европы как благоприятного геополитического пространства, обеспечивающего нашего государства выход в Западную Европу через Закавказскую транспортно-коммуникационную систему и как Азербайджан является важным партнером Европы.

Ключевые слова: *Великий лидер Гейдар Алиев, внешняя политика, Азербайджан, Европейский союз.*

IRADA NURIYEVA

Doctor of Political Sciences, professor at the Department of Human Sciences of Azerbaijan State Oil and Industry University

THE EUROPEAN DIRECTION OF THE FOREIGN POLICY OF THE GREAT LEADER HAYDER ALIYEV (Dedicated to the 100th anniversary of Great Leader Heydar Aliyev)

SUMMARY

The article describes the successful foreign policy of Great Leader Heydar Aliyev in establishing relations between Azerbaijan and the European Union, and how this activity served to expand mutually beneficial relations with European countries, thereby paving the way for Azerbaijan's integration to Europe, increasing its authority in the international world, strengthening their positions. The article emphasizes the importance of Central and Eastern Europe as a favorable geopolitical space that provides our state with access to Western Europe through the Transcaucasian transport and communication system and how Azerbaijan is an important partner of Europe.

Key words: *Great Leader Heydar Aliyev, foreign policy, Azerbaijan, European Union.*

UOT 327

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN YENİ NEFT STRATEGİYASI

SƏNUBƏR BABAŞOVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: babashlisanubar@gmail.com

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbər seçildikdən sonra sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, neft emalı sənayesində də böyük dəyişikliklər baş vermişdir. 1969-cu ildən etibarən Azərbaycanın xalq təsərrüfatının bütün sahələri kimi neft və qaz sənayesi də yüksək dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin inkişaf tarixində yeni mərhələ başlayır.

1971-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin iştirakı ilə Azərbaycanda 1 milyardıncı ton neftin hasilatının qeyd edildiyi təntənəli mərasim keçirilmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və böyük səyi nəticəsində 70-80-ci illərdə Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafına təkan verən 75 növdə 400-dən çox ağır yük qaldıran kran gəmisi, boruçəkən gəmilər, seysmik, sərnişin və s. gəmi növləri gətirildi. Xəzərdə 2500 t gücündə "Azərbaycan" kranı, "Xəzər" tipli özüqalxan, sonralar isə dənizin 200 m dərinliyindəki sahələrdə işləməyə imkan verən "Şelf" tipli yarımdalma üzən qazma qurğularının alınması nəticəsində dənizin daha dərin sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yarandı. 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz yatağı kəşf edilmişdir. Beləliklə, neft ehtiyatları 2, qaz ehtiyatları isə 3 dəfə artmışdır. 1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. t-a çatdırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olunmuşdur.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan hərbi təcavüz, daxili qarşıdurmalar və iqtisadi çətinliklərlə üzləşib. 1993-cü ildə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışından qısa müddət sonra sabitlik əldə edildi, ölkənin iqtisadi potensialının aktivləşdirilməsi, dövlətin təbii sərvətlərinin kəşfiyyatı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın iqtisadi və siyasi inkişafında neft ehtiyatları çox mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə beynəlxalq neft şirkətlərinin Azərbaycanda olmasının vacibliyi diqqəti cəlb edirdi [7, s. 75].

Azərbaycanı müasir, qüdrətli, davamlı iqtisadi inkişafa malik dövlətə çevirmək məqsədilə Ulu Öndər Heydər Əliyev gələcək siyasi və iqtisadi islahatların köklü transformasiyası üçün əsas olacaq neft strategiyasını müəyyən etdi. “Yeni neft strategiyası” xarici investorları Azərbaycanın neft yataqlarının işlənməsinə, xam neftin nəqli marşrutlarının şaxələndirilməsinə, neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunmasına cəlb etdi və Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu məsələlərlə bağlı Azərbaycan Prezidenti 4 fevral 1994-cü il tarixli “Azərbaycanda dəniz neft və qaz yataqlarının işlənməsinin sürətləndirilməsi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Göstərilən prinsiplərə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti AMOCO Caspian Petroleum Ltd, Pennzoil Caspian Corporation, Remko Caspian Energy Ltd, Turkiye Petrolleri, United Caspian Ltd. "Çıraq" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi üzrə sazişin bağlanması üzrə üç ildən artıq davam edən danışıqlar başa çatmışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Prezidentinə hesabatı ilə hazırlanmış saziş layihəsində Azərbaycan Respublikası üçün iqtisadi cəhətdən əlverişli variant kimi səciyyələndirilmişdir. Yataqların işlənməsinə qoyulan sərmayələrin 80%-i konsorsium tərəfindən həyata keçirilməsi, saziş qüvvəyə mindikdən sonra Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazara çıxarılmasının təmin edilməsi məqsədilə 18 ay ərzində ilk neftin hasil edilməsi və boru kəmərinin tikintisinin 54 ay ərzində tamamlanması nəzərdə tutulurdu.

Beləliklə, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda “Gülüstan” sarayında “Əsrin müqaviləsi” adlı müqavilə imzalandı. Ulu Öndər “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması mərasimindəki çıxışında bildirmişdir: “Biz belə bir addım atmaqla Azərbaycanın dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açıq ölkə olduğunu nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar

olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. Biz müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr yaradır, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaradırıq. Biz bu müqaviləni imzalamaqla dünyaya bir daha nümayiş etdiririk ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası demokratik və hüquqi dövlətdir. Azərbaycanda demokratik prinsiplərin bərqərar olması və inkişaf etməsi üçün geniş meydan açılmışdır. Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmək əzmindədir. Bu müqavilənin imzalanması bazar iqtisadiyyatının Azərbaycanda həyata keçirilməsi üçün ilk böyük addımdır. Biz bu müqaviləni imzalamaqla xarici ölkələrdən Azərbaycana investisiya qoyulması üçün böyük yol açırıq, digər sahələrdə çalışan şirkətlərin də Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin yaradırıq, müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında və ictimai-siyasi həyatında hökm sürən sabitliyi dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla müqavilədə iştirak edən şirkətlərin mənsub olduqları böyük ölkələrlə – Amerika Birləşmiş Ştatları, Rusiya, İngiltərə, Türkiyə, Norveç kimi dövlətlərlə dostluq əlaqələrinin, iqtisadi əməkdaşlığın və ümumiyyətlə, bütün sahələrdə əlaqələrin möhkəmlənəcəyinə ümid bəsləyirik.” [4, s. 166-167].

Dənizin dərinliklərində yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında 400 səhifəlik müqavilə 4 dildə hazırlanmışdır. Müqavilə 7 ölkədən (ARDNŞ, Amoko, BP, McDermott, United, LUKOIL, Statoil, Exxon, Turkish Petroleum, Penzoil, Remoko, Delta Nimir) 13 şirkət (Azərbaycan, ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı) tərəfindən imzalanmışdır. "Əsrin müqaviləsi" daha sonra 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə 26 müqavilənin imzalanmasına səbəb olmuşdur. "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra iştirakçılar tərəfindən Rəhbər Komitə, Azərbaycan Beynəlxalq Biznes Şirkəti və Məsləhət Şurasının orqanları formalaşdırıldı. Bu strukturlar hüquqi səlahiyyət əldə etdikdən sonra, yəni Azərbaycan Prezidentinin 1994-cü il dekabrın 2-də xüsusi fərman imzalamasından sonra fəaliyyətə başlamışdır. 1994-cü il dekabrın 12-də Azərbaycan Respublikası parlamenti "Əsrin müqaviləsi"ni təsdiq etdi. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycanın tarixində “Yeni neft strategiyası”na təkan verildi. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması bütün dünyada müzakirələrə səbəb oldu. ABŞ Prezidenti B. Klinton, Böyük Britaniyanın Baş naziri, Türkiyə Respublikasının Prezidenti S. Dəmirəl və digər ölkələrin dövlət və hökumət başçıları beynəlxalq neft sazişinin imzalanması münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təbrik məktubu göndərdilər [7, s. 41].

Neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra da, bu müqavilə haqqında, onun ətrafında müxtəlif dairələrdə, mətbuatda, ayrı-ayrı ölkələrdə danışıqlar gedirdi. Əks qüvvələr onun həyata keçirilməsinə mane olmağa çalışırdılar. Ona görə də bu müqavilənin həyata keçirilməsinə mane olmaq istəyən qüvvələrə cavab vermək üçün Rəhbər Komitənin iclasında göstərildiyi kimi, bütün şirkətlər öz səylərini daha çox birləşdirməlidirlər. Həqiqətən də Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə sağlam əsasda olan əməkdaşlığı bütün bu maneələri aradan götürməyə imkan vermişdir [8, s. 41].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Rəhbər Komitənin iclasındakı nitqində göstərmişdir ki, müqavilənin yerinə yetirilməsində Qərb neft şirkətləri konsorsiumuna daxil olan neft şirkətləri ilə birlikdə: “Bu müqavilənin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin, neftçilərimizin, alimlərimizin üzərinə çox böyük və şərəfli vəzifələr düşür” [5, s. 144].

“Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycan Respublikası üçün rolu, sahələrin istifadəsi üçün lazımi investisiyaların 90%-nin konsorsium tərəfindən yerinə yetiriləcək olmasıdır. Azərbaycan neft və təbii qaz sahələrinin istifadəsi üzərində idarə və nəzarət hüququnu özündə saxlayır. Heç şübhəsiz ki, dənizin neft ehtiyatlarına tez və faydalı olacaq şəkildə böyük miqdarda sərmayə qoyulmalıdır və yeni texnologiyalar alınmalı, xarici ölkələrdən ən təcrübəli neft şirktlərini bu ərazilərə cəlb edərək onlarla müttəfiq olunmalıdır. Çünki bu sahələrin istifadəsi məqsədi ilə qazma və emalat platformalarının, boru xətlərinin quruda təchizat sistemlərinin qurulması üçün böyük miqdarda sərmayə qoyulmalıdır.

Müqavilə 30 illik müddətə bağlanmışdı, təxminən 432.4 km^2 ərazinin işlənməsini nəzərdə tuturdu. 80%-ni xarici şirkətlər, 20%-ni ARDNŞ ödəməklə kapital qoyuluşu 7,4 milyard dollar hesablanmışdı. Ehtiyatlar 4 milyard barel (511 milyon ton) olaraq qiymətləndirilmişdi. Bu yataqlardan hasil olunan xam neft dünyanın ən yüksək keyfiyyətli nefti hesab olunur. Müqaviləyə uyğun olaraq, hasilatın 18 aydan sonra

sutkada 40 000 bareldən başlamaqla ilk illərdə sutkada 80 000 barelə qədər artması və on-on beş il ərzində sutkada 700 000 barelə çatması nəzərdə tutulurdu. Hazırda Azərbaycanın neft hasilatı sutkada 160 min barel səviyyəsindədir. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan neft yataqlarının işlənməsinə nəzarət etmək və idarə etmək hüququnu özündə saxlayırdı [3, s. 53].

Hasilatın pay bölgüsü prinsipinə əsasən paylar ARDNŞ (Azərbaycan Respublikası) 20%, BP (Böyük Britaniya) 17,127%, Amoco (ABŞ) 17,01%, Lukoil (Rusiya) 10%, Pennzoil (ABŞ) 9,82%, Unocal (ABŞ) 9,52%, Statoil (Norveç) 8,563%, McDermott International (ABŞ) 2,45% Ramco (Şotlandiya) 2,08%, Türkiyə Dövlət Neft Şirkəti (Türkiyə) 1,75%, Delta-Nimir (Səudiyyə Ərəbistanı) 1,68% olmaqla müəyyənləşdirilmişdir. Müzakirələr zamanı ARDNŞ-ın (Azərbaycan) payı 30% olaraq qərarlaşdırılsa da, müqavilə imzalanmamışdan əvvəl 10% Rusiyanın Lukoil şirkətinə, müqavilədən sonra isə 5% EXXON-a, 5% isə TPAO-ya verilmişdir.

1994-cü il sentyabrın 20-də ARDNŞ-lə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında hasilatın pay bölgüsü sazişi imzalanarkən Türkiyənin "Türk Petrolları Anonim Ortaqlığı" şirkəti konsorsiumda 1,75 faiz yer almışdı. Lakin Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin və baş nazir Tansu Çillərin Ümummilli Lider Heydər Əliyevə məktubla müraciətindən sonra Azərbaycan Respublikası həmin müqavilədəki öz payının 5 faizinin əlavə olaraq bu ölkənin "Türk Petrolları Anonim Ortaqlığı" şirkətinin sərəncamına keçməsinə razılıq vermişdir.

1995-ci il iyulun 11-də Bakının "Gülüstan" sarayında ARDNŞ-in beynəlxalq neft konsorsiumundakı payının 5 faizinin "Türk Petrolları Anonim Ortaqlığı" (TPAO) şirkətinə verilməsi haqqında sazişin imzalanması mərasimi keçirilmişdir. Mərasimdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş Naziri Tansu Çillər iştirak etmişlər.

Təqdim edilən müqaviləni ARDNŞ-in və "Türk Petrolları Anonim Ortaqlığı" şirkətinin prezidentləri və hər iki ölkənin baş nazirləri imzalamışlar. Beləliklə, Azərbaycan neft yataqlarının işlənməsi üçün Türkiyənin 1,75 faiz payı 6,75 faizə çatdırıldı [6, s. 31].

Müqavilə imzalanarkən konsorsiuma daxil olmayan Yaponiya sonradan konsorsiuma qoşulub. Yaponiyanın İtouchu şirkəti bütün səhmlərini satan McDermott International-dan 2,45% pay alaraq konsorsiumun bir hissəsi oldu. Eyni zamanda, daha sonra Itochu Pennzoil (ABŞ) şirkətinin səhmlərinin 1,4 faizini alaraq öz payını 3,9205 faizə çatdırıb. Exxon (ABŞ) və Unocal (ABŞ) da Pennzoil-in səhmlərinin müvafiq olaraq 3,06 və 0,5 faizini alıblar [2, s. 218].

1995-ci ildə ARDNŞ-ə məxsus 5% payın İrana verilməsi müzakirə olunsa belə, Qərb dövlətlərinin ciddi müqaviməti nəticəsində baş tutmadı [2, s. 218].

"Əsrin müqaviləsi"ndə səhmlərin paylanılmasına baxdığımızda ən böyük payın ABŞ-a aid olduğunu görürük. Amerika şirkətlərinin ümumi payı təxminən 40%-dir. ABŞ bir ildə təxminən 340 milyon ton neft hasil edir, 600 milyon ton isə idxal edir. Beləliklə, ABŞ idxal edə biləcəyi yeni enerji ehtiyatları lazımdır. Bu baxımdan, Xəzər ABŞ-ın iqtisadi marağı olan regionlar içindədir. İngilis şirkətlərinin ümumi payı isə, 19%-dir. Amerika və ingilis şirkətlərindən sonra konsorsiumdakı ən böyük pay Rusiya və Azərbaycan şirkətlərinindir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında vacib bir ünsür olmaqla yanaşı xarici bazarda da mühüm bir açar olan enerji ehtiyatlarına dair imzalanan "Əsrin müqaviləsi" ilə Azərbaycan, dünya iqtisadiyyatına aktiv bir şəkildə inteqrasiya olunmaq yolunda ilk addım atmış oldu [2, s. 219].

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı daha da artmış və ölkənin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan vermişdir. Müqavilənin imzalanması ilə xalqın öz sərvətlərinə sahiblik hüququ və eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıqlığı bir daha təsdiqini tapmışdır. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi tanınmasına, qlobal iqtisadi sistemə qoşulmasına və beynəlxalq nüfuzunun möhkəmlənməsinə imkan verdi. Beynəlxalq neft müqavilələrinin imzalanması neft müqavilələrində iştirak edən ölkələrlə səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycan Respublikasının geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

14 sentyabr 2017-ci il tarixində Heydər Əliyev Mərkəzində Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün daha bir mühüm hadisə baş verdi. Azərbaycan hökuməti və Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ), "BP", "Chevron", "Inpex", "Statoil", "ExxonMobil", "TP", "Itochu" və "ONGC Videsh" şirkətləri ilə birlikdə "Azəri", "Çıraq" yataqları və "Günəşli" yatağının dərinsulu hissəsinin (AÇG) birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında dəyişdirilmiş, yeni-

dən işlənmiş saziş bağladı. Bu, "Əsrin müqaviləsi"-nin 2050-ci ilə qədər uzadılmasını nəzərdə tutan saziş idi. Yeni saziş ölkəmizə xarici investorlar tərəfindən 3,6 milyard dollar həcmində bonus ödənilməsini şərtləndirdi. Həmçinin ARDNŞ-ın payı 11,6 faizdən 25 faizə yüksəldi və Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsi 75 faiz təşkil etdi. Yeni imzalanan saziş isə 1994-cü ildə imzalanan sazişdən daha da böyük miqyaslıdır. Sazişdə vurğulanırdı ki, 32 il ərzində bu neft yataqlarına 40 milyard dollardan çox investisiya qoyulmalı və beynəlxalq tərəfdaş şirkətlər tərəfindən Azərbaycan Dövlət Neft Fonduna əlavə 3,6 milyard dollar ödənilməlidir. İlkin hesablamalara görə, yaxın 32 ildə bu yataqlardan 500 milyon tondan çox neft hasil ediləcəyi gözlənilir [1].

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından keçən 20 ildən artıq müddət ərzində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "Yeni neft strategiyası"nın çox böyük uğurla reallaşması günümüzün reallığına çevrilmişdir. Bütün bunları nəzərə alıb "Yeni neft strategiyası"nın nailiyyətlərinin aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşdığını göstərmək olar:

- Azərbaycanın, neft-qaz layihələrinə beynəlxalq neft korporasiyalarının, bütövlükdə xarici işgüzar dairələrin, iri investisiyaların cəlb edilməsi hesabına dünyanın enerji daşıyıcıları bazarına sürətli çıxışı təmin edilmişdir. Bütövlükdə "Əsrin müqaviləsi"indən bu günə qədər xarici neft şirkətləri ilə 32 neft sazişi imzalanmışdır. Bu sazişlərin nəticəsi olaraq Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulmuşdur ki, bu isə respublikamızın iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

- Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına sərbəst və sürətli çıxışını təmin etmək üçün ixrac boru kəmərləri sistemi yaradılmışdır. Hazırda hasil edilən neft və qaz ehtiyatları dünya bazarlarına bir neçə marşrut üzrə çıxarılır. Bunlar: Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərləridir. Bundan əlavə, "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsi çərçivəsində TANAP qaz kəməri də istifadəyə verilmişdir. Hazırda "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinin bir hissəsi olan TAP kəmərinin tikintisi davam etdirilir.

Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa kəmərlərinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri H.Əliyev, sonradan zaman göstərdiyi kimi, müdrik və yeganə düzgün qərar qəbul edərək hər iki neft kəmərinin çəkilməsini lazım bildi. İlkin neft layihəsinin həyata keçirilməsi və onun dünya bazarına ixracı "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarındakı işlərin intensivləşməsinə və Azərbaycanın karbohidrogen resurslarının işlənməsinə yeni investisiyaların cəlb edilməsi üçün şərait yaratdı.

- Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Yeni neft strategiyası"nın həyata keçirilməsinin nailiyyətlərindən biri də Qərbin qabaqcıl texnologiyasının Azərbaycana gətirilməsidir.

Xüsusilə tikintidə və yataqların işlənilməsində, qazımada və istismarda tətbiq olunan yeni texnika, texnologiya və avadanlıqlar neft sənayesinə pozitiv təsir göstərmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Mərkəzi Azəri yatağında 48 quyunun qazılmasına imkan verən nəhəng və əzəmətli dərin dəniz özülü tikilmişdir. Texniki baxımdan dünya miqyasında ən iri terminallardan biri Səngəçal terminal istifadəyə verilmiş və burada yüksək infrastruktur yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin müəllifi olduğu neft strategiyası bu gün müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın öz milli sərvətinin sahibi olmasının, iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadiyyatına qovuşmasının, ölkəmizin 90-cı illərin əvvəlində başlanmış siyasi, iqtisadi və sosial böhranlardan çıxaraq dirçəlməsinin və ən əsası XXI əsrin astanasında yüksək inkişaf etmiş, möhkəm, demokratik Azərbaycan dövlətinin yaranmasının rəmzidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Azərbaycan" qəzeti, 20.09.2017

2. Aras A. N., Süleymanov E., Azerbaycan İqtisadiyyatı, 2.Nəşr, Bakı: "Şərq-Qərb" Mətbəəsi, 2016, 412 s.

3. Aras A. N., "Asrın Anlaşması' ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi" Akademik Araştırmalar Dergisi, Yıl. 6, Sayı. 30, 2006, ss. 41-59.

4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997, 604 s.

5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Üçüncü kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997, 488 s.

6. Heydər Əliyevin Neft strategiyası. 1-ci hissə. Bakı: 2001, 491 s.

7. Məsimov A. BP-Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin yaranması və fəaliyyəti, 1. Nəşr, Bakı: Elm və Təhsil Mətbəsi, 2018, 288 s.

8. Quliyev S. Azerbaycan Respublikasının neft strategiyası ve Qafqazda təhlükəsizlik problemləri, 1. Nəşr, Bakı: BMU Nəşriyyatı, 2018, 201 s.

XÜLASƏ

Cənubi Qafqaz geosiyasi məkanının lider dövləti olan Azərbaycan sahib olduğu zəngin enerji ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə etməklə beynəlxalq miqyasda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan başlıca aktorlardan biri kimi çıxış edir. Ölkəmiz milli dövlətçilik prinsiplərinə müvafiq olaraq həyata keçirilən praqmatik və rasional siyasət nəticəsində miqyasına görə regional, əhəmiyyətinə görə isə qlobal xarakterli transmilli layihələrin mərkəzi oyunçusuna çevrilib. Təsadüfi deyil ki, Xəzər dənizinə xarici sərmayədarları ilk dəfə dəvət etməklə uzunmüddətli qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın sağlam təməlini atan Azərbaycanın iştirakı olmadan bu gün regionda heç bir layihə reallaşmır. Bu da Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətlərinin enerji planı və strateji əməkdaşlıqlar perspektivində kəsb etdiyi önəmi aydın şəkildə əks etdirir. Azərbaycan Respublikasının "Yeni neft strategiyası" məhz belə bir beynəlxalq şəraitdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan Respublikasının "Yeni neft strategiyası" Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ərsəyə gəlmişdir.

Açar sözlər: *Ümummilli Lider, Yeni neft strategiyası, Əsrin müqaviləsi, ARDNŞ, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, TAP, TANAP.*

SUMMARY

Azerbaijan, the leading state of the South Caucasus geopolitical space, acts as one of the main actors who play an important role in ensuring energy security on an international scale by efficiently using its rich energy resources. As a result of the pragmatic and rational policy implemented in accordance with the principles of national statehood, our country has become the central player of transnational projects of regional scale and global importance. It is no coincidence that without the participation of Azerbaijan, which laid a solid foundation for long-term mutually beneficial cooperation by inviting foreign investors to the Caspian Sea for the first time, no project is realized in the region today. This clearly reflects the importance of the Republic of Azerbaijan in the perspective of the energy plan and strategic cooperation of the world states. The "New oil strategy" of the Republic of Azerbaijan appeared in such an international environment. The "New oil strategy" of the Republic of Azerbaijan was created with the initiative and leadership of national leader Heydar Aliyev.

Key words: *National leader, New oil strategy, Contract of the Century, SOCAR, Baku-Tbilisi-Ceyhan, TAP, TANAP.*

РЕЗЮМЕ

Азербайджан, ведущее государство геополитического пространства Южного Кавказа, выступает одним из главных акторов, играющих важную роль в обеспечении энергетической безопасности в международном масштабе, эффективно используя свои богатые энергетические ресурсы. В результате прагматичной и рациональной политики, реализуемой в соответствии с принципами национальной государственности, наша страна стала центральным игроком транснациональных проектов регионального масштаба и глобального значения. Неслучайно без участия Азербайджана, который впервые заложил прочный фундамент для долгосрочного взаимовыгодного сотрудничества, пригласив иностранных инвесторов на Каспий, сегодня в регионе не реализуется ни один проект. Это ясно отражает важность Азербайджанской Республики в перспективе энергетического плана и стратегического сотрудничества государств мира. В такой международной среде появилась «Новая нефтяная стратегия» Азербайджанской Республики. «Новая нефтяная стратегия» Азербайджанской Республики была создана по инициативе и под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: *Национальный лидер, Новая нефтяная стратегия, Контракт века, ГНКАР, Баку-Тбилиси-Джейхан, TAP, TANAP.*

UOT 327; 930.22

AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏT PRİORİTETLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR

LALƏ QARAYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: lale.qarayeva2014@mail.ru

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ümumilikdə xarici aləmlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqədə olub. Beynəlxalq və regional təşkilatlarla əlaqələr qurmaq və öz problemlərini sülh yolu ilə həll etmək ölkəmizin müstəqillikdən sonra xarici siyasətinin prioriteti olub. Bunun üçün uyğun olan xarici siyasət istiqamətləri müəyyən edilib. SSRİ-nin parçalanması ilə xarici aləmdən dəstək axtaran Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qərb ölkələri, keçmiş MDB ölkələri və Türkiyə ilə yaxınlaşmaq üçün səylərə başladı. Bunun əsas səbəbləri illərin iqtisadi böhranı və Ermənistanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davam etməsi idi. Azərbaycan imkan daxilində bu problemlərin öhdəsindən gəlmək, sabitliyi təmin etmək məqsədilə Qərb təşkilatları və ölkələri ilə yaxınlaşma siyasəti həyata keçirmişdir (6).

Azərbaycan iqtisadiyyatda yüksək sürətli və eyni zamanda sabit artıma nail olub siyasi sistemin qurulmasına yönəlmişdir. Azərbaycanın xarici siyasətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də milli maraqların həyata keçirilməsi, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və çevik və səmərəli xarici siyasət strategiyası qurmaq idi. Onun zəngin iqtisadi potensialı və əlverişli geosiyasi mövqeyi Azərbaycanın dövlət maraqlarının möhkəmləndirilməsi və qorunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu amillər Azərbaycan dövlətinin maraqlarına cavab verən səmərəli və məqsədli xarici siyasət üçün yaxşı zəmin yaradır (9).

Demokratik cəmiyyət və bazar iqtisadiyyatı strateji inkişaf xətti kimi sınaqdan keçmiş dünya standartlarını seçmiş Azərbaycan Respublikası humanitar dəyərlərdən istifadə etməyə çalışan, inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl texnologiyası və maliyyə imkanlarını cəlb edir və onlarla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurmağa çalışır. 1991-ci ilin sonu və 1992-ci ilin əvvəllərində bir çox dövlətlərlə diplomatik əlaqələr quraraq, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə sistemli inteqrasiyası imkanı təmin edilmişdir. Ölkəmiz ikitərəfli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulması, inkişafı üçün qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq, siyasi münasibətlərin və qarşılıqlı etimadın dərinləşməsinin təmin edilməsi, möhkəmlənməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır (10).

Azərbaycanın həyata keçirdiyi fəal xarici siyasət rəqabətə deyil, əməkdaşlığa, qarşılıqlı fəaliyyətə, dəstəyə əsaslanır. Azərbaycan dünyada gedən proseslərdə konstruktiv mövqe tutur. Bu münasibət ümumi rifahı təmin edəcək dünya nizamının formalaşması ilə diqqət çəkir. Fəal xarici siyasətin davam etdirilməsi Azərbaycana beynəlxalq təşkilatlarda mühüm rol oynamağa imkan verir (11).

Azərbaycan dünyada həm İKT, həm də Avropa Şurasının üzvü olan azsaylı ölkələrdən biridir. Xarici siyasətdə ən mühüm hadisələrdən biri 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il üçün 155 ölkənin dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası üzvlüyünə seçilməsi olmuşdur. Bu vəziyyət Bakının regionda və beynəlxalq aləmdə rolunu artırdı (13).

Azərbaycan 2014-cü ilin may-oktyabr aylarında uğurla Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinə sədrlik etmişdir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən son illərdə əldə olunmuş nailiyyətlər ölkənin beynəlxalq aləmdə müsbət imicinə mühüm töhfə verir. Dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq mövcuddur (7).

Azərbaycanın xarici siyasətində regional əməkdaşlıq məsələləri prioritetdir. Qonşu ölkələrlə - Türkiyə, Rusiya, Gürcüstanla çox müsbət münasibətləri var. Eyni zamanda, Azərbaycan regional səviyyədə üçtərəfli əməkdaşlığın müxtəlif formalarında ön sıralardadır. Son illərdə Azərbaycan-İran-Türkiyə, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, Azərbaycan-Türkiyə-Türkmənistan və Azərbaycan-Rusiya-İran arasında yaradılmış üçtərəfli platformalar, regional məsələlərin müzakirəsi və əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm təşəbbüslərdir (2).

Müsəlman ölkələri ilə ortaq tarix, mədəniyyət, din və qarşılıqlı maraqlar əsasında qurulmuş əməkdaşlıq həmişə ən yüksək səviyyədə olmuşdur. İslam Əmək-

daşlıq Təşkilatının Zirvə toplantısında həmin təşkilata da üzv qəbul edilib. Qəbul edilən qərarda iştirakçı ölkələr də Azərbaycanı qətiyyətlə dəstəklədilər. Üzvlük üçün Ermənistanın aqressiyası şiddətlə pislənilib. Bu sammitdə Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Əlaqə Qrupu da yaradılmışdır (1).

Uzaq Şərq, Afrika və Latın Amerikası ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələr sürətlə inkişaf edir. Son illər Azərbaycan bu bölgələrdə yeni zirvələr qazanıb, səfirliklər açdı ki, bu da həm regionlararası, həm də çoxtərəfli qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına verilən önəmin canlı nümunəsi kimi faydalıdır.

Yuxarıda yazılanları ümumiləşdirsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri belədir. Siyasət istiqamətləri və strateji seçimlər aşağıdakı amillərdən təsirlənir:

- Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü;
- Qlobal proseslər;
- Strateji coğrafi yerləşmə;
- Zəngin təbii ehtiyatlar;
- Mövcud mərhələdə müstəqillik və təhlükəsizliyi təhdid edən risklər (14);

Regional mövqelərini möhkəmləndirməyə yönəlmiş xarici siyasət prioritetləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi.
2. Beynəlxalq sülh və sabitliyin təşviq edilməsi
3. Beynəlxalq münasibətlərin səmərəli çoxtərəfli sisteminin yaradılması.
4. Qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı.
5. Avropa və Avroatlantik strukturlara inteqrasiya.
6. Avropanın enerji və nəqliyyat dəhlizinin sabit inkişafı və genişlənmə.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri (5):

1. Ölkənin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, təhlükəsizliyi, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemini qorumaq və əlaqələndirmək.
2. Azərbaycanın milli maraqları, o cümlədən dövlət maraqları ilə münaqişəli dövlətlərlə ittifaq. Azərbaycan bu maraqlardan istifadə edərək, ölkənin beynəlxalq sistemdəki mövqeyini möhkəmləndirir.
3. Regionda hər hansı münaqişə və ya gərginliyin aradan qaldırılması.
4. Xarici iqtisadi siyasəti xalqın, ölkənin mənafeyinə uyğun aparmaq iqtisadiyyatını beynəlxalq iqtisadiyyatda təmsil etmək
5. Digər ölkələrlə mədəni, humanitar və elmi əlaqələrin qurulması və təşkilatlarda fəal iştirak etmək.

Azərbaycanın Qlobal Beynəlxalq Təşkilatlarla Əməkdaşlığı müasir dövrdə də inkişaf etdirilir. Mühüm bir geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycanın toxunulmaz sərhədlərə malik ərazisi var və bu istiqamətdə mövqeyini maksimum dərəcədə artırmaq üçün hərtərəfli şərait yaradır və milli maraqlarını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görür (4).

Azərbaycan bir çox aparıcı təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Əslində, müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikası daxili və xarici siyasət alətləri ilə, mövcud təhlükəsizliyi təmin etmək, ətraf mühitdəki təhlükələri nəzarətdə saxlamaq və aradan qaldırmaq, habelə öz milli maraqlarını təmin etmək üçün milli təhlükəsizlik siyasətinin yaradılması və həyata keçirilməsi istiqamətində islahatları davam etdirir. Ümumbəşəri dəyərlər, eləcə də sülh, demokratiya, sabitlik və regional əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikası sovet rejiminin süqutundan sonra xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa başladı. Genişmiqyaslı sosial, iqtisadi və demokratik-hüquqi islahatlar aparıldı. Ölkənin beynəlxalq norma və standartlara uyğun fəaliyyəti çərçivəsində təkmilləşdirilmə məqsədi ilə fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən qaydalar toplusu, normativ aktlar qəbul edildi. Azərbaycan, beynəlxalq aləmdə regional və qlobal fəaliyyətini uğurla davam etdirir və BMT, ATƏT, AK kimi bir sıra təşkilatların, o cümlədən İƏT, GUAM, MDB və bir çox başqa təşkilatların üzvüdür. Hər bir təşkilatla əməkdaşlıq və həyata keçirilən tədbirlər, layihələr və islahatlar barədə dissertasiya işində geniş məlumat veriləcəkdir (8).

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq günü–gündən daha da genişlənir. Ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni həyatında mühüm yer tutan əsas təşkilatlar və onların Azərbaycan Respublikasındakı fəaliyyətləri və dövlətlə qarşılıqlı əlaqələri dissertasiya işimdə ətraflı yer alacaqdır. Araşdırmamız bizə tədqiqatımızda daha dolğun məlumat və nəticələr əldə etməyə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı; Mürtəcim", 2007,208s.

2. az.wikipedia.org/wiki/Vitse-prezident

3. Beynəlxalq əlaqələr üzrə bələdçi. Walter Carlsnaes, Thomas Risse və Beth A.Simmons-un redaktəsi ilə. Bakı,2005

4. Ələkbərova N. Siyasi elmin müasir problemləri. Ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün dərslik Bakı, "Elm və Təhsil", 2013

5. İsgəndərzadə M. Politologiyanın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012

6. president.az/az/pages/view/first-vice-president/services

7. science.gov.az/az/news/open/19916

8. Арон. Р Демократия и тоталитаризм, М. Текст,1993

9. Зеленков М.Ю. Конфликтология. Москва; Дашков и К, 2013

10. Иванов В. Теория государства. М: Изд-ва ВШЭ ГУ,2010

11. Almond G.The return to state. American policy science review.1988.Vol 82.

12. APSA.http://www.apsanet.org/

13. Easton D.The analystis of political sctucture. New York, Routledge, 1990.

14. IPSA. https://www.ipsa.org/

XÜLASƏ

Tarixi baxımdan ardıcıl şəkildə institusional əlaqələrin qurulması və siyasi sistemin formalaşdırılmasında daxili və xarici siyasətin əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Heydər Əliyev tərəfindən davam etdirilən bu tarixi proses hal-hazırda da İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Məqalədə Azərbaycan xalqının tərəqqisi və rifahı naminə beynəlxalq təşkilatlarda iştirakın vacibliyini vurğulamaq üçün ölkəmizin həyata keçirdiyi institusional layihələr barədə ətraflı məlumat verilmiş, siyasi fəaliyyət qısa şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *İnstitusional, təşkilat, beynəlxalq, siyasi sistem, demokratiya, sabitlik, əməkdaşlıq, regional.*

SUMMARY

From a historical point of view, the consistent development of internal and external policies is of great importance in the establishment of institutional relations and in the formation of the political system. This historical process, which was continued by Heydar Aliyev after the collapse of the Soviet Union, is being successfully continued by Ilham Aliyev. In order to emphasize the importance of participation in international organizations for the progress and well-being of the people of Azerbaijan, the article provides detailed information about the institutional projects implemented by our country, and briefly examines the political activity.

Key words: *Institutional, organization, international, political system, democracy, stability, cooperation, regional.*

РЕЗЮМЕ

С исторической точки зрения последовательное развитие внутренней и внешней политики имеет большое значение в установлении институциональных отношений и в формировании политической системы. Этот исторический процесс, который Гейдар Алиев продолжил после распада Советского Союза, успешно продолжает Ильхам Алиев. Чтобы подчеркнуть важность участия в международных организациях для прогресса и благополучия народа Азербайджана, в статье приводится подробная информация об институциональных проектах, реализуемых нашей страной, и кратко рассматривается политическая деятельность.

Ключевые слова: *Институциональный, организационный, международный, политическая система, демократия, стабильность, сотрудничество, региональный.*

UOT 32

КЛАССИФИКАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ВОЙН

КЕНУЛЬ ШИРИНОВА

Докторант кафедры Международные отношения и Регионалистика. Азербайджанский Университет Языков

E-mail: konulmusab@gmail.com

Как известно, практика изучения информационной войны в политической науке тема новая и не до конца проработанная, однако имеющая глубокую предисторию. Гарольд Лассуэлл, американский психолог и социолог, считается одним из родоначальников изучивших информационную войну.По его мнению, именно пропаганда является самым решающим оружием в введении современной войны,начиная с Первой мировой войны. По мнению Лассуэлла если рассматривать войну как психологическую задачу, то успех зависит от морального состояния социума. В книге "Техника пропоганды в мировой войне" Лассуэлл показывает самые различные методы пропоганды. В свою очередь, эти методы делит на две группы, первая группа методов направлена на поднятие духа своего народа, а вторая группа исключительно на понижение духа противника.

На современном этапе исследования понятия информационной войны, общепринятого определения нет. Это в первую очередь связано со сложностью и многогранностью данного явления. В политике принято рассматривать информационную войну, как противоборство государств, а также противоборство между другими субъектами,как например обществами или же целыми международными системами. Поэтому при попытке дать полное определение информационной войне, необходимо иметь ввиду все факторы этого противоборства, целью которого является достижение противовеса посредством перехвата, обработки и использования информации принадлежащей противнику и защита своей от врага.

В числе Российских исследователей можно выделить А.В.Манойло, который предлогает охарактеризовать понятие информационной войны как противоборства между двумя сторонами имеющими конфликтное и соревнующиеся взаимоотношения, в результате которой одна сторона уничтожает другое.

Г.Г.Почепцов предлагает определение указывающее на то что информационная война это использование комуникационных технологий, с целью внесения определенных изменений в когнитивную структуру противника,для получения нужных изменений в поведенческой структуре,эти методы носят как долговременный так и кратковременный характер влияния на сознание масс.

Данное определение является наилучшим способом отражения психологического состовляющего информационной войны, который может определяться как отдельный класс - "психологическая война". В свою очередь психологическая война это война, основным оружием которого является пропоганда и поэтому не редко называется пропогандистской войной.

Классификация термина "информационная война" неоднозначна. Вданной работе будет сделана попытка рассмотреть проблему типологизации данного понятия. Будут рассмотрены основные виды и подвиды информационной войны.

Существует двоякий подход к вопросу определения понятия информационной войны.Некоторые исследователи склонны рассматривать это понятие в более широком смысле, которое сводится к информационному противоборству, где понятие информационная война включает в себя как манипулятивное и психологическое воздействие,пропогандисткие действия,кибервойна,информационные действия,такие как дезинформация,хищение в различных целях информации и тд. однако упор делают именно на пропоганду, как психологическое влияние на сознание общества,в то время как другая группа исследователей сужает круг понятия информационной войны до кибер войны и соответствующих технологий-,и носит характер не столько психологический сколько милитаристкий и более агрессивный вне зависимости от преследуемой цели. В данном случае кибервойна преподносится как военная стратегия, действия которой сводятся к созданию

обстановки где производится кража и искажение информации, внедрение вирусов,логических бомб в компьютерные системы органов управления государств, отдельных учреждений и фирм. Это определение сущности информационной войны характерно для Кронина и Крофурда, и это определение сводится к идее смещения превосходства от бронировонной машины к цифровой- ,т.е от техники к информации. Также здесь огромное значение имеет пропоганда и дезинформация. Ярким примером тому может служить ситуацияя с Ираком, в особенности с Саддамом Хусейном, пропоганда наличия запрещенного вида оружия является поводом для событий развернувшихся в 2003 году, этим событиям предшествовала пропоганда и дезинформация осуществленная в стенах ООН, где демонстрировалась пробирка с веществом якобы доказывающим наличия химического вещества.Отсутсвие доказательста, проверок и расспростронение ложных данных и есть дезинформации, а психологическое влияние этой информации на людей, есть пропоганда. Таким образом кибервойна это особый вид боевого действия, которая начинается с пропоганды.

Первая классификация форм информационного противоборства была предложена одним из первых теоретиков информационной войны,М Либики:

1. Психологическое - это форма психологического воздействия на сознание общества,так называемая промывка мозгов.

2. Командно-управленческое - данная форма нацелена на нарушение связи между командованием и группой управления, особо эффективной техникой является в ходе непосредственно военных действий.

3. Экономико - информационное-это информационная блокада экономических каналов. В силу того что в современном мире все торговые отношения носят цифровой характер, данный тип войны имеет мошнейший эффект не только для одной страны или региона,но также для всего мира.

4. Разведовательное - это в свою очередь нападение на информацию противника, сбор и использование данных противника, имеющих военное значение.

5. Хакерское - это форма деятельности осуществляемая специально подготовленными людьми, обладающими навыками способными вывести из строя средства электронной связи, компьютеров и тд. с помощью вирусов.

6. Электронное -это выведение из строя компьтерной техники и электронных средств связи различными способами.

7. Кибервойна-эта война нацеленная на захват непосредственно информации.

Данная классификация является достаточно широкой, что позволяет сделать вывод о возможности объединения некоторых ее пунктов, например электронной и последнего типа-кибервойны, что а принципе является одним и тем же. Сложность классификации также вызвано гибкостью и изменчивостью информационной войны в силу быстрых темпов развития средств, техники и технология передачи и хранения информации. В силу их изменения эти пункты как моно объединять так и разъединять в отделье, самостоятельные формы ведения информационной войны.

Следущей важной классификацией информационной войны является разделение ее на типы по ее наступательному или оборонительному характеру. Данная классификация была предложена Д.Даннингом.

В социологии имеется свой подход к данному вопросу, где информационная война может иметь следущие типы:

1. Информационная агрессия. Данный тип предполагает разрушение имеющихся систем ценностей врага, замена ее иной.

2. Информационно-психологическая гражданская война. Данная форма осуществляется с помощью противоборства и натравления друг на друга различных групп внутри одного общества.

3. Информационная экспансия. Это долгосрочный эволюционный процесс воздействия на противника,целью которого является подчинения противника себе. Данная форма войны прослеживалась по отношению к СССР с началом холодной войны, капиталистическим Западом посредством различных средств информации,-примером можно назвать радио "Голос Америки". А также действия США на Ближнем Востоке начиная 2000 гг.

Данная классификация имеет ряд преимуществ, в силу того что, она была составлена с учетом социума, влияния информационной война на общество и его сознание, на результаты информационных атак на сознание людей и воз-

можные последствия. Поскольку информационная война в отличии от классической войны не расспространяется на что либо кроме социума в чистом виде, сводящемуся к сознаниям людей. Иными словами классическая война носит общирный разрушительный характер, где обектом воздействия становятся природа, исторические памятники города и тд. тоесть материальный мир, в ходе же непосредственно информационной войны разрушается имеющиеся ценности, форма мышления и тд.

По предмету информацонной войны, Ю.П Сурмин и Н.В.Туленков предлагают выделить следущие типы конфликтов:

1. Население противника и его психология.

2. Целостная система информационной комуникации.

3. Информация и борьба за ее обладание.

4. Духовные, религиозные, политические и иные ценности.

Следует также отметить, что в западном СМИ в последнее время все чаще используется термин информационная операция в место привычному термину информационная война. Что в первую очередь связано с разделением информационной война на два основных вида, во первых информационная война в ходе непосредственно войны боевой, где она сводится к классическому пониманию и во-вторых информационная война психологическая, осуществляемая в мирное время. Таким образом, во втором случае принято использовать термин не информационная война,а информационная операция, где слово операция заменяет понятие войны, которая носит более агрессивное содержание и цель.

Информационная операция уже в свою очередь также имеет свою классификацию:

1. Психологические операции. Данная операция носит характер глубокого воздействия на психологическое состояние, эмоциональное восприятие и реакцию общества на происходящии события, с целью ввести необходимые коррективы на поведение правительсьво или иных целевых групп и отдельных людей.

2. Контрораззведовательные операции. Это операции по обеспечению собственной безопасности путем перехвата информации и подготока к операции подрывного характера для противника.

3. Операция дезинформации, действия по воздействия на отдельных людей или группы лиц, которые нацелены на принятия важных решений. В данном случае спектор вопросов которые решаюся этими лицима, а также непосредственно группа людей могут иметь разные вариации.

4. Электронное противоборство. Эта операция носит более военный характер, поскольку нацелена на установление контроля над электромагнитным диапазоном и направлена непосредственно на физическое уничтожение противника.

5. Операции в комьютерных сетях. Данная операция сводится к сетевым, кибер атакам.

Недостатком данной классификации, которая была предложена В.Г.Крысько в 1999 году является пункт 4, поскольку он больше отражает особенности инфомационной войны в условиях боевых действий.

Еще одной классификацией, достойной внимания можно считать классификацию информационной войны, которая предлогает три тапы, первая ментальная, или психологическая, которую американские исследовотели, как было отмечено в предыдущей классификации, предлогают разделить на войну в мирное и военной время. Вторая Мировойна. Война всех против всех-кибервойна. Кибервойна состоит из кибератак,киберразведки и кибероброны. Кибервойна может быто государственной, а также частной. По мнению Ш.Харрис кибервойна может иметь разные гибридные формы. И в третьях, это поведенческие войны,которые строятся на поведении, стереотипах и поведении, а также методах манипуляции. Целью является использовать поведенческие привычки для предсказания возможных сценариев. Суть поведенческой войны это с помощью пропоганды убедить группу людей к принятию определенных решений, то есть это новая технология программирования сознания.

Дополнительным типом к данной классификации может быть сетецентрическая война,она была разработана военными теоретиками в начале 90-х. Суть которой сводится к объединению в единую мощь всех воинских частей и синхронизация их деятельности. Быстрота и синхронизация данного типа ведения информационной войны достигается за счет информационного превосходства. Таким образом, вне зависимости от географии рассредоточения боевых сил, наличие данной технологии позволяет аккумули-

ровать всю мощь и преодолеть противника. Это своего рода форма кибервойны в условиях классической войны.

Подводя итоги классификации информационных войн, необходимо отметит, что за основу были принято две противоложные свойства как мироное/военное и духовное/техническое. Основным выводом стало то что, главными типами, лежащими в основе возможных классификаций являются - психологическая и кибервойна. Кроме того в зависимочти от мирного и военного времени термин информационная война заменяется термином информационная операция. Кибероперации проводятся в военное время. В противовес чему в мирное время осуществляется пропоганда.

Информационная война является неотъемлемой часть современной жизни, методы и технология ее проведения с каждым днем становится всеболее изощренным и всеохватывающим. Изучение и понимание ее сущности необходимое условия в защите от ее нападений,что делает исследования в данном направлении все более актуальной для исследователей.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу классификации информационной войны. Рассматривается ряд важнейших классификаций, преимущества и недостатки данных классификаций в целом и отдельно подтипов. Проводится анализ по двум основным направлениям, кибер война и психологическая война как составляющие информационной войны.

Ключевые слова: *информационная война, информационная операция, политическая война,психологическая война, кибервойна.*

XÜLASƏ

Elmi məqalə informasiya muharibəsi movzusunun öyrənilməsində mühüm rol oynayan klassifikasiya məsələsini işığlandırır.Məqalədə bir sıra önəmli klassifikasiyalar sadalanır və bununla yanaşı mövcud olan klassifikasiya növlərinin və bölmlərinin üstünlüklərini və nöqsanlarini qeyd edir.Və nəticə olarağ kiber müharibə və psixoloji müharibə önə sürülmüşdür.

Açar sözlər: *informasiya müharibəsi, siyasi müharibə, kiber müharibə, psixoloji müharibə, klassifikasiya.*

SUMMARY

This article is about classification of information war . There are several crucial types of classification. The main issue of article is emphasizing pros and cons of current classifications. As a result there is discussing two main lines, the first is cyber war and the second is psychological aspects.

Key words: *war, information war, cyber war, psychological war, classification, political war.*

UOT 327; 930.22

AZERBAIJAN IRAN RELATIONS DURING THE SECOND KARABAKH WAR: ANALYSIS FROM POLITICAL REALISM PERSPECTIVE

PUNHAN ABDURAHMANZADA

Khazar University, magistr

E-mail: punhan.abdurahmanzada@khazar.org

Introduction

• A brief background on the conflict between Armenia and Azerbaijan

The conflict between Azerbaijan and Armenia has a long history, with Armenia claiming ownership of the Karabakh region of Azerbaijan. The region is internationally recognized as part of Azerbaijan.

Armenia controlled the occupied Azerbaijani lands until 2020, when a war erupted between Azerbaijan and Armenia. The war lasted for 44 days and resulted in Azerbaijan gaining control over most of the region, including several surrounding territories previously held by Armenia. However, Armenia still maintains some of its claims to the region. This article will focus on the relationship between Azerbaijan and Iran during the Second Karabakh War, specifically examining Iran's stance on the conflict, the impact of the conflict on economic and trade relations between the two countries, and the potential for regional destabilization. The article will also analyze these issues through the lens of political realism theory, which emphasizes the role of power and national interest in international relations. Finally, the article will explore the calls for peace and neutrality and Iran's position on Azerbaijan's territorial integrity from a realist perspective. Overall, this article aims to shed light on the complexities of Azerbaijan-Iran relations and the importance of understanding them through a realist framework.

• The importance of analyzing Azerbaijan-Iran relations through the lens of political realism theory

The relationship between Azerbaijan and Iran is complex and multifaceted. The two neighboring countries share a long history and deep cultural ties but also have competing interests and disagreements. These tensions have been further complicated by the conflict between Armenia and Azerbaijan, which has raised concerns about regional stability and the potential for escalation. Examining the Azerbaijan-Iran relationship through the lens of the political realism theory provides valuable insights into the motivations and actions of both countries. Political realism emphasizes the importance of power, self-interest, and state security in international relations. This perspective is particularly relevant when analyzing relationships between countries with different political systems, values, and interests, as is the case with Azerbaijan and Iran.

In this article, I will explore how political realism can help explain the shifting dynamics of Azerbaijan-Iran relations during the Second Karabakh War. It will also be examined how the conflict has impacted economic and trade relations between the two countries as well as cultural and social ties. By taking a realist approach, it is hoped to provide a nuanced understanding of the complexities of Azerbaijan-Iran relations and their implications for regional stability.

• Overview of the article

Overall, the goal of this article is to provide a comprehensive analysis of the Azerbaijan-Iran relationship and its evolution during the Second Karabakh War. By examining the conflict through the lens of political realism theory, the article will shed light on the motivations and actions of both countries as well as the potential implications for regional stability. In addition to analyzing the conflict itself, the article will also explore the broader implications of Azerbaijan-Iran relations for the region. This includes examining the potential for diplomatic disputes and political tensions from a realist perspective, as well as considering Iran's position on Azerbaijan's territorial integrity.

Ultimately, it is believed that a deeper understanding of Azerbaijan-Iran relations is essential for promoting cooperation and stability in the region.

Political Tensions and Diplomatic Disputes from a Realist Perspective

This part examines political realism theory and its relevance to Azerbaijan-Iran relations during the Second Karabakh War. It provides a realist interpretation of Iran's stance on Azerbaijan during the conflict as well as an explanation for changes in economic and trade relations. Finally, it analyzes the potential for conflict and its implications for regional stability.

Examination of political realism theory and its relevance to Azerbaijan-Iran relations

Political realism is a theoretical framework that views the international system as an inherently competitive and conflict-prone environment where states are driven by self-interest and the pursuit of power (Morgenthau, 1948). In this context, national security is the primary objective of states, and foreign policy decisions are based on a careful calculation of the costs and benefits of different strategies.

When applied to Azerbaijan-Iran relations, political realism offers a useful lens for understanding the motivations and actions of the two states. Both countries have a long history of geopolitical rivalries and conflicts, and their relationship has been shaped by a complex web of factors, including ethnic, religious, and economic considerations. Moreover, their strategic location at the crossroads of Europe, Asia, and the Middle East has made them critical players in regional politics, with significant implications for global security.

Political realism suggests that Azerbaijan and Iran are driven by a range of strategic and security concerns that shape their foreign policy choices. These include the desire to protect their territorial integrity, maintain regional influence, and secure access to critical resources such as energy and water. In this context, their interactions are characterized by a mix of cooperation and competition, where both countries seek to advance their national interests while avoiding direct conflict. To further elaborate on political realism, it is a theory that prioritizes the preservation and accumulation of power as the central focus of international relations. According to political realism, states are self-interested actors that operate in a world where power is the primary currency (Morgenthau, 1948). The theory emphasizes the importance of a balance of power and the use of military force, if necessary, to protect a state's interests. Political realism asserts that states operate in a state of anarchy, where there is no central governing authority to enforce rules and maintain order. Therefore, states must rely on their own power and military capabilities to protect their interests. This theory has been applied to various international conflicts and relations, including the Azerbaijan-Iran relationship. In analyzing this relationship, it is important to consider how both states prioritize their self-interest and accumulation of power and how they may use military force to protect their interests. The application of political realism to Azerbaijan-Iran relations provides a framework for understanding the motivations behind their actions and policies during the Second Karabakh War and beyond. In the following sections, this framework will be used to analyze Iran's stance on the conflict, the potential for conflict, and its implications for regional stability. This theory is particularly relevant in the context of Azerbaijan-Iran relations, where geopolitical competition and national interests play a crucial role in shaping their interaction.

In the case of Azerbaijan and Iran, both countries seek to maximize their power and influence in the region to advance their interests. Azerbaijan is seeking to expand its economic and political ties with neighboring countries to enhance its security and promote economic growth, while Iran is looking to maintain its regional dominance and prevent external powers from encroaching on its sphere of influence (Shaffer, 2020). Therefore, examining Azerbaijan-Iran relations through the lens of political realism can provide valuable insights into their behavior and decision-making. In the following sections, the article will explore the implications of political realism theory for Azerbaijan-Iran relations during the Second Karabakh War.

Realist interpretation of Iran's stance on Azerbaijan during the Second Karabakh War

From a political realism perspective, Iran's stance on Azerbaijan during the Second Karabakh War can be understood as a strategic move to safeguard its interests in the region. Realists argue that states operate in a self-help system where they prioritize their national interests above all else, including moral or ethical considerations (Mearsheimer, 2001). In the case of Iran, its primary interest in the Nagorno-Karabakh conflict is to maintain regional stability and prevent any potential spillover effects that may threaten its own security.

Iran has historically maintained close ties with Armenia, which has a majority Christian population, and it has also expressed concerns about the presence of Turkish and Israeli influence in the region. However, Iran's economic ties with Azerbaijan, as well as its shared Shia Muslim identity with a significant portion of Azerbaijan's population, have also been important factors in its decision-making. During the

Second Karabakh War, Iran sought to maintain a delicate balance between its relationship with Azerbaijan and its ties with Armenia. Iran called for a peaceful resolution to the conflict and emphasized the need for both sides to engage in dialogue. It also sought to prevent the spread of violence and instability within its own borders by increasing its military presence in the region.

At the same time, Iran also faced pressure from its own population, including Azerbaijani Iranians, to take a stronger stance in support of Azerbaijan. This tension highlights the complex nature of Iran's relationship with its neighbors and the challenges it faces in balancing its competing interests.

In the context of political realism, Iran's stance on Azerbaijan during the Second Karabakh War can be analyzed in several ways. One interpretation is that Iran's stance can be attributed to its desire to maintain its own national interests, particularly in terms of regional stability and its own security. From a realist perspective, Iran would be concerned about any potential instability in its neighboring countries, as this could have a direct impact on its own security and economic interests (Blank, 2021).

Additionally, Iran's strategic location at the crossroads of the Middle East, Central Asia, and South Asia makes it a key player in regional politics. As a result, it is likely that Iran views Azerbaijan's strategic relationship with its regional rivals (such as Turkey and Israel) as a threat to its own interests (Amirova, 2020). Therefore, Iran's position during the conflict can be interpreted as a move to limit Azerbaijan's growing influence in the region and to maintain its own relative power and influence.

Overall, a realist interpretation of Iran's stance during the Second Karabakh War would suggest that Iran's actions were driven by a combination of regional security concerns, strategic interests, and domestic political considerations.

Another way to analyze Iran-Azerbaijan relations through the lens of political realism is to consider the balance of power principle. This principle suggests that states seek to maintain a balance of power to prevent any one state from becoming too powerful and dominating the region (Mearsheimer, 2001).

In the context of the Second Karabakh War, Iran's strategic goal was to maintain a balance of power in the region between Azerbaijan and Armenia. Iran's primary concern was to prevent Azerbaijan from gaining too much power, which could pose a potential threat to Iran's security. Therefore, Iran sought to balance Azerbaijan by supporting Armenia in the conflict.

Furthermore, Iran's concern about Azerbaijan's narratives concerning the South Azerbaijan, which is the northwestern part of Iran, also influenced its support for Armenia. Iran feared that Azerbaijan's success in liberating Karabakh could embolden its narratives about South Azerbaijan, which has a significant Azerbaijani population. Therefore, Iran sought to balance Azerbaijan and prevent it from gaining too much power in the region, which could pose a threat to Iran's territorial integrity.

In summary, political realism's security environment and balance of power principles offer a useful framework for analyzing Iran-Azerbaijan relations during the Second Karabakh War. While Iran's support for Armenia was influenced by a range of factors, the balance of power principle played a significant role in its strategy to prevent Azerbaijan from becoming too powerful and destabilizing the region. Additionally, Iran's concerns about Azerbaijan's potential territorial claims to South Azerbaijan also influenced its position during the conflict.

Analysis of the potential for conflict and its implications for regional stability

The potential for conflict and instability in the South Caucasus region has significant implications for the interests of external actors and the balance of power in the region. A realist perspective provides a useful framework for understanding the motivations and actions of these actors, as well as the potential consequences of their involvement in the conflict.

The Second Karabakh War and the changing regional dynamics have implications for the stability of the South Caucasus region as a whole. Realist theory suggests that the destabilization of a region can have significant consequences for the balance of power and the interests of external actors. As Azerbaijan seeks to establish itself as a dominant regional power, the conflict with Armenia and the changing balance of power could have consequences for the wider region, particularly in terms of energy security and regional alliances.

The potential for conflict also has implications for the relationships between Azerbaijan and other external actors, particularly Russia and Turkey (Cornell,

2023). These two countries have had a significant impact on the conflict, and Russia also has close ties to Armenia. Realist theory suggests that their interests in the region will be primarily driven by their own national interests rather than any particular allegiance to Azerbaijan or Armenia. As such, their involvement in the conflict could have significant implications for regional stability and the balance of power.

On the other hand, it is difficult to predict whether a war between Iran and Azerbaijan will occur, as both sides have shown willingness to engage in dialogue and maintain their diplomatic relationship. However, it is important to note that political realism theory suggests that states act in their own self-interest, and this could potentially lead to conflict if the interests of the two countries come into direct conflict.

In the case of Azerbaijan and Iran, a full-scale war would not be in the interests of either side. Such a conflict would result in significant losses of life and resources and could lead to regional destabilization. Additionally, both countries have strong economic ties with each other, which would be severely disrupted in the event of a war.

But the fact is that small border clashes or skirmishes could potentially fit into Iran's interests (Aghayev, 2021). Iran has historically viewed itself as a regional power and has sought to exert its influence in neighboring countries. A limited conflict with Azerbaijan might be seen in Iran as a remedy to assert its dominance in the region and gain leverage in any negotiations or diplomatic talks with Azerbaijan or other countries involved in the region.

However, it is important to note that any military action taken by Iran against Azerbaijan would be a violation of international law and would be met with severe consequences from the international community. Additionally, such actions could also damage Iran's reputation and relationships with other countries, which could have negative long-term effects on its economic and political standing in the region.

Additionally, Iran has a large Azerbaijani minority population that could be negatively impacted by any escalation in tensions between the two countries. This minority group, which is estimated to make up around a quarter of Iran's population, has historically faced discrimination and has been the subject of political and cultural repression.

Furthermore, border clashes or small-scale conflicts between Iran and Azerbaijan may not necessarily serve the interests of either country (Javadova-Spitzberg, 2021). Such conflicts could lead to further destabilization in the region and create opportunities for other actors, such as Turkey or Russia, to increase their influence. It is likely that both countries would prefer to avoid a direct military conflict and instead focus on maintaining stability and promoting economic cooperation in the region.

Overall, it is clear that political realism theory is a useful lens through which to analyze the complex relationship between Iran and Azerbaijan. By examining the motivations and interests of each country, it is possible to gain a deeper understanding of their behavior and predict how they may act in the future. While there are certainly challenges and potential areas of conflict, it is also clear that there are opportunities for cooperation and mutual benefit. As such, it is important for both countries to engage in open and constructive dialogue in order to ensure continued stability and prosperity in the region.

Azerbaijan-Iran Relations During the Second Karabakh War

This part provides an overview of Iran's stance on the conflict between Armenia and Azerbaijan. It also examines concerns about potential regional destabilization and changes in economic and trade relations. Finally, it explores the effects of the conflict on cultural and social ties between Azerbaijan and Iran.

Iran's stance on the conflict

Iran's position during the Second Karabakh War was a complicated balancing act, reflecting the country's longstanding ties to both Azerbaijan and Armenia as well as its strategic interests in the region. Officially, Iran maintained a policy of neutrality and non-interference, urging both sides to pursue a peaceful resolution to the conflict through diplomatic means. However, this public stance belied deeper concerns and interests that were driving Iran's behavior behind the scenes.

One of the key factors influencing Iran's position was its concern about the potential for regional destabilization if Azerbaijan were to achieve a decisive victory. Iran shares a long border with Azerbaijan and has a significant Azerbaijani minority within its own borders, which could be emboldened by a successful Azerbaijani military campaign (Abbasov, 2022). Moreover, Iran has historically been wary of

any power that could challenge its influence in the region, and Azerbaijan's growing military might and strategic partnerships with other regional powers like Turkey and Israel have undoubtedly raised concerns in Tehran.

At the same time, however, Iran was also faced with pressure from its Armenian allies, who were fighting to maintain control over the Karabakh region. Armenia has traditionally been a close partner of Iran, with shared interests. Moreover, Armenia's strategic location and alignment with Russia have made it a valuable partner for Iran in countering Western influence in the region. As a result, Iran faced a delicate balancing act, trying to maintain its relationship with Armenia while also avoiding an open confrontation with Azerbaijan.

Despite these challenges, Iran's official policy during the war was to maintain neutrality and push for a diplomatic resolution. This stance was reflected in statements by high-level Iranian officials, including President Hassan Rouhani and Foreign Minister Javad Zarif, who repeatedly called for an end to the violence and a return to negotiations (Asgarov & Ismayilov, 2021). At the same time, however, there were indications that Iran was sympathetic to Armenia's position and critical of Azerbaijan's military campaign. Some Iranian officials publicly criticized Azerbaijan's use of force and expressed support for Armenia's territorial integrity, even as they reiterated the need for peace and diplomacy. These mixed messages reflected the complex pressures that Iran was facing as well as its efforts to maintain a delicate balance between its interests in the region.

Despite the historical and cultural ties between Azerbaijan and Iran, Iran's official stance on the conflict was neutral. However, there were indications that Iran favored Armenia over Azerbaijan during the Second Karabakh War. Iran's support for Armenia was likely influenced by its strategic interests in the region. Iran shares a border with Armenia and has national interests in Armenia, which create a common political frontline between the two countries. Additionally, Armenia has historically been more aligned with Russia, which is also an important partner for Iran.

Iran's stance on the conflict was reflected in its diplomatic actions during the war. Iran called for a ceasefire and negotiations between the two countries but did not take any concrete actions to support Azerbaijan. For instance, when Azerbaijan accused Armenia of targeting its civilian areas with missile attacks, Iran did not condemn Armenia or express solidarity with Azerbaijan. Instead, Iran emphasized the need for a peaceful resolution to the conflict through diplomatic means.

However, Iran's neutrality was also shaped by its concerns about the potential for regional destabilization if the conflict escalated. Iran has a significant Azerbaijani population, which could be mobilized by the conflict and pose a security threat to Iran (Nuriyev & Valiyev, 2021). Furthermore, the conflict could also lead to the displacement of ethnic Armenian populations from Nagorno-Karabakh, which could create a refugee crisis for Iran. As a result, Iran likely sought to maintain stability in the region and prevent the conflict from spilling over into its territory.

Overall, Iran's stance on the conflict between Azerbaijan and Armenia was primarily driven by strategic interests and concerns about regional stability. Despite maintaining a neutral position, there were indications that Iran favored Armenia, which could have implications for its relations with Azerbaijan moving forward.

<u>Reflection of Azerbaijan's relations with Iran's rivals in Iran's stance during the conflict</u>

Azerbaijan's relations with Iran's opponents, particularly Israel, had a significant impact on Iran's stance during the Second Karabakh War. Azerbaijan has close relations with Iran's regional rivals, such as Israel and Saudi Arabia, which has complicated Iran's approach towards the conflict (Avdaliani, 2020). From a realist perspective, states seek to maximize their own interests and security, and Iran may have perceived Azerbaijan's alignment with its enemies as a threat to its own security. This could explain Iran's initial reluctance to take a strong stance on the conflict and its cautious approach towards supporting either side.

Moreover, Azerbaijan's close ties with Israel have been a major source of concern for Iran, given its tense relationship with the Jewish state (Avdaliani, 2020). Iran's support for Armenia during the conflict can be seen as a response to Azerbaijan's relations with its enemies rather than an expression of solidarity with the Armenian people. However, it is important to note that these factors alone do not ful-

ly explain Iran's stance on the conflict, and a more comprehensive analysis of political realism theory is needed to fully understand the complex dynamics at play.

In the next chapter, the article will examine political realism theory in more detail and explore its relevance to Azerbaijan-Iran relations.

Azerbaijan's relations with Iran's enemies, particularly Israel and the United States, had a significant impact on Iran's stance during the Second Karabakh War. Azerbaijan has long-standing and close relations with Israel (Avdaliani, 2020), with both countries conducting significant arms trade and strategic cooperation. Similarly, Azerbaijan has developed deep economic and energy ties with the United States, including serving as a strategic partner in the transport of Caspian energy resources to Europe.

Iran views both Israel and the United States as major threats to its national security and regional interests. Therefore, Azerbaijan's close relations with these countries create concerns for Iran. During the Second Karabakh War, there were allegations that Israeli-made drones were being used by Azerbaijan, causing significant casualties on the Armenian side.

Overall, Azerbaijan's close relations with Iran's enemies, coupled with the potential spillover effects of the conflict, significantly impacted Iran's stance during the Second Karabakh War. Iran's concerns over the use of Israeli-made weapons and the potential for destabilization within its own borders played a crucial role in shaping its position on the conflict (Rzayev & Mammadov, 2021).

Furthermore, Azerbaijan's strong alliance with Turkey, which has also been at odds with Iran on various regional issues, further complicates Iran's stance on the conflict. Turkey's political support for Azerbaijan in the Second Karabakh War was evident, and additionally, although there was no proof, there was fake news that Turkish military advisers and fighters were involved in the conflict. This fake news was seen by Iran as a new threat as Turkey tries to build military power in the region to expand its influence in the region and counterbalance Iran's own influence. As a result, Iran has been more inclined to support Armenia, in part to counterbalance Turkey's influence in the region.

Overall, Iran's stance during the Second Karabakh War was shaped by a complex web of factors, including its economic and political ties to Armenia, its concerns about regional destabilization, and its relationship with Azerbaijan's regional adversaries. While Iran did not overtly support either side in the conflict, its cautious approach reflected its efforts to balance these various factors and maintain stability in the region, and that’s why Iran in some ways helped Armenia to balance the situation.

To sum up, Iran's stance on the Second Karabakh War can be seen as reflecting its broader geopolitical concerns and interests in the region. While it sought to maintain its neutrality and avoid being drawn into the conflict, it also sought to protect its own security interests by closely monitoring the situation and expressing its concerns when necessary. However, the complex geopolitical dynamics at play in the region make it difficult for Iran to maintain a completely neutral stance, and its relationship with Azerbaijan will likely continue to be shaped by these factors in the years to come.

Conclusion

In conclusion, the article has analyzed Azerbaijan-Iran relations during the Second Karabakh War and the impact of political tensions and diplomatic disputes through the lens of political realism theory. The examination of Iran's stance on the conflict revealed a reflection of Azerbaijan's relations with Iran's enemies and concerns about potential regional destabilization.

Furthermore, the realist interpretation of Iran's position on Azerbaijan's territorial integrity and calls for peace and neutrality were discussed, shedding light on the potential for conflict and its implications for regional stability. The article has emphasized the importance of understanding Azerbaijan-Iran relations from a realist perspective and called for increased cooperation and stability in the region.

Analyzing Azerbaijan-Iran relations through the lens of political realism theory is important for several reasons. Firstly, political realism provides a framework for understanding how states interact with each other in the international system. This theoretical approach assumes that states prioritize their own national interests and act to ensure their survival and security. Therefore, by examining Azerbaijan-Iran relations from a realist perspective, we can gain insight into how each state views its own security interests and how it positions itself in relation to its neighbors and regional rivals. Secondly, po-

litical realism is particularly relevant in the context of Azerbaijan-Iran relations given the historical and ongoing conflicts in the region. The Second Karabakh War highlighted the potential for instability and conflict in the region, and understanding the realist dynamics of this conflict is crucial for predicting and preventing future conflicts. Finally, analyzing Azerbaijan-Iran relations from a realist perspective can help policymakers and analysts develop more effective strategies for promoting regional stability and cooperation. By recognizing the key drivers of state behavior, policymakers can design policies that align with the interests of key stakeholders, reduce the potential for conflict, and promote regional cooperation and prosperity.

In addition, understanding the realist perspective on the relationship between Azerbaijan and Iran sheds light on the geopolitical dynamics of the region. It highlights the balance of power and strategic interests at play, and the potential for conflicts and cooperation among neighboring states. As such, the application of political realism theory to the study of Azerbaijan-Iran relations can contribute to a better understanding of the factors shaping the region's political landscape.

Furthermore, the findings of this article demonstrate that Iran's stance on Azerbaijan during the Second Karabakh War was largely driven by its strategic interests, particularly its concerns over the potential for regional destabilization and the reflection of Azerbaijan's relations with Iran's enemies. It also highlights the impact of the conflict on economic, trade, and cultural ties between the two countries. These findings underscore the importance of maintaining stable and cooperative relations between Azerbaijan and Iran, not only for their bilateral interests but also for regional stability and security.

At last but not least, a realist approach can help us understand the potential for conflict between Azerbaijan and Iran and its implications for regional stability. By examining the changes in economic and trade relations as well as the effects on cultural and social ties, we can gain a more comprehensive understanding of the impact of the conflict on Azerbaijan-Iran relations.

Azerbaijan-Iran relations during the Second Karabakh War have shown both cooperation and tension between the two nations. Iran's stance on the conflict, its reflection on Azerbaijan's relations with Iran's enemies, and the potential for regional destabilization have all been analyzed through a realist lens. It is clear that political realism theory is relevant to understanding Azerbaijan-Iran relations and the potential for conflict in the region. As such, it is important for policymakers and analysts to take a realism perspective into account when dealing with issues related to Azerbaijan-Iran relations. Calls for peace and neutrality and Iran's position on Azerbaijan's territorial integrity have also been analyzed from a realist perspective. By examining these issues through a realist lens, this article has provided a deeper understanding of the complex dynamics at play in Azerbaijan-Iran relations.

Overall, the analysis of Azerbaijan-Iran relations through the lens of political realism theory provides valuable insights into the dynamics of their interactions and the potential implications for regional stability. It is crucial to continue examining the complex and multifaceted aspects of their relations to ensure sustainable peace and cooperation in the region. Increased cooperation and stability in the region will require continued efforts to understand the realities of the geopolitical landscape and the motivations of the actors involved. By doing so, policymakers and analysts can work towards a more peaceful and stable future for Azerbaijan, Iran, and the broader region as a whole.

At the end, it must be mentioned that the research on Azerbaijan-Iran relations from the perspective of political realism is important for several reasons. Firstly, the Armenia-Azerbaijan conflict has significant implications for regional stability and security, and understanding the positions of key actors such as Iran and Azerbaijan is crucial for the development of effective policies and strategies to promote peace and stability. Secondly, the analysis of Iran's stance on Azerbaijan during the Second Karabakh War and its potential implications for regional stability highlights the importance of political realism theory as a useful framework for understanding international relations. The realist interpretation of Iran's position on Azerbaijan sheds light on the motivations behind Iranian foreign policy, and provides a more nuanced understanding of the complex dynamics at play in the region. Finally, the research underscores the importance of increased cooperation and stability in the region, particularly in light of the potential for further conflict and destabilization. By recognizing the

concerns and interests of key actors such as Iran and Azerbaijan, policymakers can work towards developing more effective strategies for promoting cooperation, dialogue, and stability in the region.

REFERENCES

1. *Abbasov, S., 2022. Further strain in Azerbaijan-Iran relations. Eurasianet.*
2. *Aghayev, I., 2021. Irrationality is Subjective: Fears Rise of Conflict between Iran and Azerbaijan. OC Media.*
3. *Akhundova, E., 2022. A New Direction in Azerbaijan's Foreign Policy: Irredentism?. Baku Research Institute.*
4. *Alibayli, V., 2021. Historical and Legal Aspects of the Armenia-Azerbaijan Conflict. Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of History, Ancient and Medieval Eastern Studies.*
5. *Amirova, S., 2020. The Image of the 'Other' in the Azerbaijani-Iranian Relations. Journal of Balkan and Near Eastern Studies.*
6. *Anon., n.d. Analytical Articles on Azerbaijan-Iran Relations. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program Joint Center .*
7. *Asgarov, A. & Ismayilov, A., 2021. "Iran's Policy Towards Azerbaijan in the Period of Power Transfer. Dumlupinar University Journal of Social Sciences.*
8. *Avdaliani, A. I. E., 2020. Israel and Azerbaijan: A Partnership Built on Oil and Arms. The Begin-Sadat Center for Strategic Studies.*
9. *Blank, S., 2021. The Geopolitical Significance of the Azerbaijan-Armenia Conflict. Caucasus Social Science Journal.*
10. *Cornell, S., 2023. Promise and Peril in the Caucasus. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program Joint Center.*
11. *Freund, J., 2021. Azerbaijan-Iran Relations Deteriorate Amid Shifting World Dynamics. Caspian Policy Centre.*
12. *Garibov, A., 2021. "The Supremacy of the Hawks in Iran's Azerbaijan Policy. AIR Centre.*
13. *Huseynov, V., 2021. In Unprecedented Move, Baku Opens Embassy in Tel Aviv. Jamestown Foundation.*
14. *Huseynov, V., 2021. Regional Tensions Loom Over Multilateral Initiatives in South Caucasus. Jamestown Foundation.*
15. *Huseynov, V., 2021. Zangazur Corridor Closer to Realization as Armenia Readies to Normalize Relations with Turkey and Azerbaijan. Jamestown Foundation.*
16. *Huseynov, V., 2022. Azerbaijan Warns Against Threats that Might Undermine Peace Process with Armenia. Jamestown Foundation.*
17. *Ibrahimov, R. & Muradov, M., 2021. Historical and Legal Aspects of the Karabakh Conflict An Azerbaijani Perspective on A Shared Post-Conflict Future. Baku: ADA University Press.*
18. *Ismailzade, F., 2021. The Armernia-Azerbaijan War: The South Caucasus Implications. Global Review of Media and Communication.*
19. *Javadova-Spitzberg, T., 2021. Analysis: Will Azerbaijan-Iran tensions lead to war?. Al Jazeera news.*
20. *Kaleji, V., 2021. Institutional Obstacles to Azerbaijan-Iran Economic Relations. Journal of Eurasian Affairs.*
21. *Mammadov, F., 2023. Baku-Erbil Relations and Iran. Manara Magazine.*
22. *Mearsheimer, J., 2001. The Tragedy of Great Power Politics. Washington: s.n.*
23. *Mehdiyev, E., 2017. Iran-Azerbaijan Relations: Mutual Interests and Challenges. Journal of Contemporary Eastern Asia.*
24. *Melvin, N., 2016. Shifting Conflict and Security Dynamics in the Caucasus: The Role of Regional Powers. SIPRI.*
25. *Mirzayev, M., 2022. Azerbaijan-Iran Relations in the Context of Regional Developments. Journal of Contemporary Eastern Asia.*
26. *Morgenthau, H., 1948. Realism and Politics Among Nations. Washington: s.n.*
27. *Muzyka, N., 2016. The Military Dimension of Russian-Iranian Relations. Journal of Balkan and Near Eastern Studies.*
28. *Nuriyev, E. & Valiyev, A., 2021. Crisis in Azerbaijani-Iranian Relations. Baku Research Institute.*
29. *Rouhi, M., 2020. Conflict in the South Caucasus and Its Effects on Iran. Trends Research & Advisory.*
30. *Rzayev, A. & Mammadov, M., 2021. From the streets to the border: Iran's Growing Paranoia toward Azerbaijan. Middle East Institute.*
31. *Shaffer, B., 2020. The Armenia-Azerbaijan War: Downgrading Iran's Regional Role. Central*

Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program Joint Center.

32. Shahmammadov, N., 2021. Azerbaijan-Iran Relations: The Historical and Political Context. Caucasus Social Science Journal.

SUMMARY

The article delves into the dynamics of Azerbaijan-Iran relations during the Second Karabakh War and examines them through the lens of political realism theory. The author analyzes Iran's stance on the conflict, including its reflection of Azerbaijan's relations with Iran's enemies, and concerns about the potential for regional destabilization.

Using political realism theory, the authors interpret Iran's stance on Azerbaijan during the conflict and its potential implications for regional stability. The article examines the political tensions and diplomatic disputes that arose during the conflict, analyzing the motives behind Iran's actions.

The article also explores calls for peace in the region and examines Iran's position on Azerbaijan's territorial integrity. Finally, the author concludes by emphasizing the importance of understanding Azerbaijan-Iran relations from a realist perspective and the importance of analyzing the topic.

Keywords: *Azerbaijan, Iran, Armenia, Second Karabakh War, Karabakh, Political realism, Balance of power.*

XÜLASƏ

Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan-İran münasibətlərinin dinamikası araşdırılır və siyasi realizm nəzəriyyəsi obyektivindən məsələyə nəzər salınır. Müəllif İranın münaqişə ilə bağlı mövqeyini, o cümlədən Azərbaycanın İranın rəqibləri ilə münasibətlərinin İran – Azərbaycan münasibətlərinə təsiri və regional sabitliyin pozulması potensialı ilə bağlı narahatlıqlarını təhlil edir.

Müəllif siyasi realizm nəzəriyyəsindən istifadə edərək münaqişə zamanı İranın Azərbaycana münasibətini və bunun regional sabitlik üçün potensial təsirlərini şərh edir. Məqalədə münaqişə zamanı yaranmış siyasi gərginlik və diplomatik mübahisələr araşdırılır, İranın hərəkətlərinin arxasında duran motivlər təhlil edilir.

Məqalədə həmçinin regionda sülhə çağırışlar araşdırılır və İranın Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə bağlı mövqeyi təhlil edilir. Nəhayət, müəllif Azərbaycan-İran münasibətlərinə siyasi realizm çərçivəsində baxılmasının vacibliyini vurğulayaraq, mövzunun araşdırılmasının önəmindən danışır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, İran, Ermənistan, İkinci Qarabağ müharibəsi, Qarabağ, siyasi realizm, güclər balansı.*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается динамика азербайджано-иранских отношений во время Второй карабахской войны и рассматривается вопрос через призму теории политического реализма. Автор анализирует позицию Ирана по конфликту, в том числе его обеспокоенность по поводу влияния отношений Азербайджана с соперниками Ирана на ирано-азербайджанские отношения и возможности региональной дестабилизации.

Используя теорию политического реализма, автор интерпретирует отношение Ирана к Азербайджану во время конфликта и его возможные последствия для региональной стабильности. В статье рассматривается политическая напряженность и дипломатические споры, возникшие в ходе конфликта, а также анализируются мотивы действий Ирана.

В статье также рассматриваются призывы к миру в регионе и анализируется позиция Ирана в отношении территориальной целостности Азербайджана. Наконец, автор подчеркивает важность рассмотрения азербайджано-иранских отношений в рамках политического реализма и говорит о важности исследования темы.

Ключевые слова: *Азербайджан, Иран, Армения, Вторая карабахская война, Карабах, политический реализм, баланс сил.*

UOT 32

QƏRB TƏCRÜBƏSİNDƏ DÖVLƏT ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIQ MEXANİZMİNİN TƏHLİLİ

AYSEL QULİYEVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Politologiya və siyasi idarəetmə kafedrası

E-mail: aguliyeva@mail.ru

DÖST bir praktiki sahə olaraq 1980-ci illərdə, bütün dünyada hökumətlər dövlət xidmətləri və infrastrukturu inkişaf etdirmək üçün özəl sektorla tərəfdaşlığın yeni yollarını araşdırmağa başlayanda ortaya çıxmışdır [2, s. 33]. DÖST modeli 1990-cı illərin sonu və 2000-ci illərin əvvəllərində, xüsusən də Avropada, məhdud dövlət büdcələri şəraitində infrastruktur sərmayəsi və dövlət xidmətlərinin göstərilməsi ehtiyacını həll etmək üsulu kimi populyarlıq qazanmış [1, s. 11], o vaxtdan bəri, DÖST modellərindən dünya ölkələrində nəqliyyat, enerji, su və sosial infrastruktur kimi müxtəlif sektorlarda genişspektrli layihələrin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunmuşdur.

Bütün dünyada istifadə edilməsinə baxmayaraq, DÖST daha çox Qərb dövlətlərində inkişaf etmişdir. Qərb dövlətləri ənənəvi olaraq bir neçə səbəbə görə bu sahədə lider olublar. Səbəblərdən biri onların böyük və şaxələndirilmiş iqtisadiyyata malik olmasıdır ki, bu da DÖST vasitəsilə maliyyələşdirilə bilən daha genişspektrli layihə və təşəbbüslərə imkan verir. Bundan əlavə, bir çox Qərb ölkələrində DÖST layihələrinin qurulmasını və idarə olunmasını asanlaşdıran yaxşı hazırlanmış qanunvericilik bazaları var. Bu ölkələrin, həmçinin yaxşı inkişaf etmiş maliyyə bazarları və DÖST layihələri üçün maliyyə təmin edə bilən institutları var. Nəhayət, Qərb ölkələrində özəl sektorun dövlət infrastruktur layihələrində iştirakının uzun tarixi var ki, bu da bu sahədə təcrübənin formalaşmasına kömək edib [2, s. 9].

Həm Qərb dövlətləri, həm də Şərq dövlətləri bu sahədə əsasən Amerika modelinə əsaslanır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında DÖST-dən istifadənin genişlənməsi 1980-ci illərin sonu, 1990-cı əvvəllərinə təsadüf edir [2, s. 11]. Bəhs edilən dövrdə federal hökumət özəl sektorun investisiya və təcrübəsindən istifadə etməklə ictimai infrastrukturun ehtiyaclarını həll etmək üçün DÖST-ün istifadəsini fəal şəkildə təşviq etməyə başladı. O vaxtdan bəri, DÖST mexanizmi ABŞ-da nəqliyyat, su və sosial infrastruktur da daxil olmaqla müxtəlif infrastruktur layihələrində istifadə olunur.

ABŞ-da Ticarət Departamentinin tərkibindəki İqtisadi Təhlil Bürosu (BEA) DÖST proqnozlarını hesablayır. Bu büro çox sayda ölkə və region üçün illik DÖST hesabatlarını və proqnozlarını dərc edir. Bu proqnozlar sorğular və digər mənbələrdən toplanmış kuantativ məlumatlara əsaslanır.

ABŞ-da DÖST layihələri adətən əyalət və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən özəl firmalarla birgə həyata keçirilir. Bu tərəfdaşlıqlar, özəl firmaların DÖST layihələri üçün təkliflər təqdim etdiyi və qiymət, təcrübə, texniki ekspertiza və təklif olunan layihə dizaynı da daxil olmaqla bir sıra amillər əsasında qiymətləndirilir [1, s. 32]. ABŞ-ın DÖST mexanizmində hökumətlə tərəfdaşlıq etmək üçün özəl firma seçildikdən sonra ortaqlığın şərtləri adətən müqavilə razılaşması (konsessiya) ilə müəyyən edilir. Bu müqavilə hər iki tərəfin hüquq və vəzifələrini, eləcə də layihə üçün maliyyə məsələlərini tənzimləyir [1, s. 33].

ABŞ-dakı DÖST layihələri magistral yollar, hava limanları, su və tullantı təmizləyici qurğular, məktəblər və xəstəxanalar kimi sosial infrastruktur da daxil olmaqla genişspektrli infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir [1, s. 33]. Birləşmiş Ştatlarda DÖST-ün istifadəsi Böyük Britaniya və Avstraliya kimi bəzi digər ölkələrlə müqayisədə məhdud olsa da, dövlət və yerli səviyyədə infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün bu mexanizmin istifadəsinə maraq ildən-ilə artır. Biz buna daha çox Donald Trampın prezidentlik illərində şahid olduq [6, s. 40].

Əlbəttə ki, bu mexanizm ABŞ-da sadəcə son bir neçə ildə inkişaf etməyib. ABŞ bugünkü vəziyyətinə uzun illər içərisində gəlib çatmışdır. Bu baxımdan, ABŞ-da illər boyunca formalaşmış DÖST sisteminin bir neçə əsas xüsusiyyəti vardır. Bütün bu xüsusiyyətləri detallı şəkildə təhlil etmək dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olmadığı üçün ümumi olaraq aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

1. ABŞ-da DÖST layihələri adətən federal hökumətdən daha çox, ştatların icraedici orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

2. Xüsusi layihədən və cəlb olunan dövlət və özəl

tərəfdaşların ehtiyaclarından asılı olaraq ABŞ-da istifadə edilən çoxlu sayda DÖST modelləri mövcuddur.

3. Bir çox hallarda özəl şirkətlər ABŞ-da DÖST layihələri ilə bağlı maliyyə riskinin əhəmiyyətli hissəsini öz üzərinə götürür.

4. ABŞ-dakı DÖST layihələri ətraf mühit və əmək qaydaları da daxil olmaqla müxtəlif federal, əyalət və yerli qaydalara uyğun olmalıdır.

5. ABŞ-da DÖST layihələrinin uğuru çox vaxt onların iş yerlərinin yaradılması və ya infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kimi xüsusi dövlət siyasəti məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyəti əsasında qiymətləndirilir.

DÖST mexanizmində Böyük Britaniya təcrübəsi

ABŞ-ın bu sahədəki təcrübəsindən bir çox ölkə istifadə edib. Bu ölkələr arasında ən əhəmiyyətli nümunələrdən biri Böyük Britaniyadır. DÖST sahəsində ABŞ və Böyük Britaniya arasında bəzi oxşarlıqlar var. Bu oxşarlıqlardan bəzilərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Hər iki ölkədə DÖST üçün yaxşı hazırlanmış hüquqi və tənzimləyici bazalar mövcuddur.

2. Hər iki ölkədə DÖST investisiyası üçün əsas sahələr olan nəqliyyat, enerji və sosial sahə də daxil olmaqla inkişaf etmiş infrastruktur sektorları var.

3. Hər iki ölkədə layihələr üçün rəqabət aparan bir çox özəl sektor firması var. Başqa sözlə, DÖST layihələri üçün hər iki ölkədə rəqabətli bazar var.

4. Hər iki ölkə həm sosial, həm də iqtisadi infrastruktur sektorlarında DÖST layihələrinin həyata keçirilməsində geniş təcrübəyə malikdir.

5. Hər iki ölkə bir sıra DÖST modellərindən istifadə edir, o cümlədən İnşa et-İdarə et-Transfer et[1] *(Build-Operate-Transfer (BOT))*, Layihələndir-İnşa et-Maliyyələşdir-İdarə et *(Design-Build-Finance-Operate (DBFO))* və İnşa et-Sahib ol-İdarə et-Transfer et *(Build-Own-Operate-Transfer (BOOT))* və s.

Bununla belə, ABŞ və Böyük Britaniya arasında DÖST sahəsində bəzi fərqlər də var. Məsələn, Böyük Britaniya bütün əsas DÖST layihələrinə nəzarət etmək üçün məsul orqan və eyni zamanda qeyri-rəsmi səviyyədə milli DÖST agentliyi hesab edilən İnfrastruktur və Layihələr İdarəsi (IPA) ilə daha mərkəzləşdirilmiş yanaşmaya malikdir. Bunun əksinə olaraq, ABŞ-da hər bir ştat öz DÖST proqramına cavabdeh olmaqla, daha mərkəziləşməmiş yanaşmaya malikdir. Bundan əlavə, Böyük Britaniya DÖST-ün yeni modellərinin, məsələn, Şəxsi Maliyyə Təşəbbüsü (PFI) və aktivlərin uzunmüddətli idarə edilməsinə daha çox diqqət yetirən PF2 modeli kimi modellərin hazırlanmasında daha innovativ olmuşdur [3, s. 22].

Ümumiləşdirsək, Böyük Britaniyadakı DÖST sisteminin ümumi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır [3, s. 23-24]:

– Dövlət və özəl sektorlar arasında uzunmüddətli tərəfdaşlıq. Böyük Britaniyada DÖST dövlət və özəl sektorlar arasında uzunmüddətli tərəfdaşlığı nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, özəl sektor uzun müddət ərzində infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə, layihələndirilməsinə, tikintisinə və istismarına cavabdehdir.

– Riskin bölüşdürülməsi. Böyük Britaniyada DÖST dövlət və özəl sektorlar arasında risklərin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, risklər onları ən yaxşı idarə edə bilən tərəfə verilir. Bu, layihələrin xərcini azaltmağa və onların vaxtında və yüksək standartlara uyğun çatdırılmasını təmin etməyə kömək edir.

– Nominal dəyər. Böyük Britaniyada DÖST nominal dəyər yaratmağa yönəlib. Bu o deməkdir ki, layihələr bütün istismar müddəti ərzində aktivin tikintisi, istismarı və saxlanması xərcləri də daxil olmaqla, onların ömürlük məsrəfləri əsasında qiymətləndirilir.

– İnnovasiya. Böyük Britaniyada DÖST infrastruktur layihələrinin çatdırılmasında innovasiyaları təşviq edir. Bu o deməkdir ki, özəl sektor layihələrin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və onların dəyərini azaltmağa kömək edə biləcək yeni ideya və texnologiyaların meydana gətirilməsinə təşviq edilir.

– Şəffaflıq və hesabatlılıq. Böyük Britaniyada DÖST ciddi şəffaflıq və hesabatlılıq tələblərinə tabedir. Bu o deməkdir ki, layihələrə yüksək səviyyədə nəzarət var və onların yüksək standartlara uyğun və ictimaiyyətin maraqlarına uyğun şəkildə çatdırılmasını təmin edən mexanizmlər mövcuddur.

DÖST Böyük Britaniyada nəqliyyat, səhiyyə və təhsil kimi müxtəlif infrastruktur layihələri üçün istifadə edilir. Ancaq yuxarıdakı müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı ara-sıra ciddi uğursuzluqlar da yaşanır. Ümumiyyətlə, Böyük Britaniyada DÖST-dən istifadə məsələsi hər zaman mübahisəli olub. Bəziləri bunun dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsinin ən effektiv yolu olduğunu, digərləri isə bunun daha yüksək xərclərə və mühüm xidmətlər üzərində ictimai nəzarətin azalmasına səbəb olduğunu iddia edir. Böyük Britaniyada bir çox DÖST layihələri (məsələn, *King's Cross* dəmir yolu stansiyasının yenidən qurulması) uğurlu olsa da, bir neçə böyük DÖST layihəsində iştirak edən inşaat şirkəti olan Karillionun *(Carillion)*

---
[1] *Türk dilində: yap-işlet-devret.*

dağılması kimi yüksək profilli uğursuzluqlar da baş vermişdir [4, s. 67]. Ümumiyyətlə, Böyük Britaniyada DÖST-ün faydalılığı hələ də geniş müzakirə mövzusudur.

DÖST mexanizmində Avropa İttifaqı təcrübəsi

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Böyük Britaniya və ABŞ müvafiq sahədə müəyyən oxşarlıqlara malikdir, lakin onların bəzi fərqləri də var. Avropa İttifaqının isə ABŞ və Böyük Britaniyadakından fərqlənən dövlət-özəl sektoru tərəfdaşlığı üçün özünəməxsus çərçivəsi var. Bununla belə, kontekstdən və layihənin məqsədlərindən asılı olaraq Aİ-dəki xüsusi DÖST layihələri ilə ABŞ və Böyük Britaniyadakı xüsusi DÖST layihələri arasında bəzi oxşarlıqlar və fərqlər ola bilər.

Avropa İttifaqı (Aİ) ayrı-ayrı üzv dövlətlərin müxtəlif hüquqi və tənzimləyici çərçivələrə malik olduğu üçün mərkəzləşməmiş yanaşmaya malikdir. Bununla belə, Aİ-də DÖST sisteminin bəzi ümumi xüsusiyyətləri var. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır [5, s. 33-34]:

1. DÖST layihələri, ilk növbədə, yollar, hava limanları və ictimai binalar kimi ictimai infrastruktur layihələrinin reallaşmasında istifadə olunur.
2. DÖST layihələri Aİ-nin dövlət satınalmaları qaydalarına tabedir və Aİ rəqabət qanunlarına riayət etməlidirlər.
3. DÖST müqavilələri adətən uzunmüddətli olur, orta statistik müddəti 15-30 ildir.
4. Özəl tərəfdaş infrastruktur aktivinin maliyyələşdirilməsinə, layihələndirilməsinə, tikintisinə və istismarına cavabdehdir.
5. Dövlət partnyoru aktivin mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır və onun təyinatı üzrə ictimai məqsədlər üçün istifadə olunmasını təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyır.
6. Dövlət və özəl tərəfdaşlar arasında risk bölgüsü DÖST müqavilələrinin ən mühüm elementidir və Böyük Britaniya ilə bənzərlik təşkil edir.

Aİ-də DÖST layihələrini idarə edən hökumət proqramları var. Avropa Komissiyasının bu layihələrlə bağlı bir sıra təşəbbüsləri var. O cümlədən 2015-ci ildə Aİ daxilində strateji investisiyaları dəstəkləmək üçün yaradılmış Strateji İnvestisiyalar üzrə Avropa Fondu (EFSI) da mövcuddur. Avropa İnvestisiya Bankı (AİB) də Aİ-də DÖST layihələrinin maliyyələşdirilməsində əsas rol oynayır. Bununla yanaşı, müxtəlif milli səviyyəli DÖST proqramları da mövcuddur. Bundan əlavə, Aİ nəqliyyat infrastrukturu, bərpa olunan enerji və rəqəmsal xidmətlər kimi bir sıra sahələrdə dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlıq qurmuşdur.

İttifaqda həyata keçirilən DÖST layihələri arasında müəyyən konkret nümunələrdən danışmaq mümkündür. Misal üçün, Hollandiyada A15 Maasvlakte-Vaanplein avtomobil yolu layihəsi DÖST olaraq həyata keçirilmişdir. Layihə Hollandiyanın İnfrastruktur və Ətraf Mühit Nazirliyi tərəfindən hazırlanıb və Maasvlakte limanı ərazisini hinterlandla birləşdirən yeni avtomobil yolunun tikintisini əhatə edib. Müqavilə 2008-ci ildə imzalanıb, layihə isə 2015-ci ildə tamamlanıb. Aİ-də DÖST layihələrində iştirak edən bir çox şirkət vardır. Bu şirkətlərin bəzi görkəmli nümunələrinə Ferrovial, Eiffage, Vinci, Skanska və Bouygues daxildir. Bu şirkətlər bir sıra infrastruktur layihələrində, o cümlədən yollar, körpülər, hava limanları və xəstəxanalar və digər layihələrdə iştirak edirlər [4, s. 70].

Böyük Britaniya və Aİ arasında DÖST sahəsində müəyyən oxşarlıqlar var. Bu oxşarlıqlara aşağıdakılar daxildir:

1. Həm Böyük Britaniya, həm də Aİ DÖST layihələri üçün hüquqi və tənzimləyici çərçivələrə malikdir.
2. Həm Böyük Britaniya, həm də Aİ nəqliyyat, sosial infrastruktur və enerji layihələri də daxil olmaqla bir sıra infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək üçün DÖST-dən istifadə ediblər.
3. Həm Böyük Britaniyada, həm də Aİ-də DÖST layihələri çox vaxt dövlət sektoru orqanları və ya yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir.
4. Həm Böyük Britaniya, həm də Aİ satınalma, müqavilələrin idarə edilməsi və risklərin bölüşdürülməsi ilə bağlı məsələlər də daxil olmaqla, DÖST layihələrinin həyata keçirilməsində çətinliklərlə üzləşib.

Böyük Britaniya və Aİ arasında DÖST sahəsində bəzi fərqlər də vardır. Əsas fərqlərdən biri ondan ibarətdir ki, Böyük Britaniya ənənəvi olaraq bir çox Aİ üzvü olan dövlətlərlə müqayisədə dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə özəl sektoru cəlb etməyə daha çox öyrəşib. Bundan əlavə, Böyük Britaniyanın DÖST üçün hüquqi və tənzimləyici bazası Aİ-dən fərqlidir və nəhayət, Böyük Britaniya artıq Aİ üzvü deyil, ona görə də gələcəkdə iki qurum arasında DÖST-ün istifadə və tənzimlənməsinə dair fərqlər daha çox ola bilər.

Nəticə

Ümumiləşdirsək, söyləyə bilərik ki, dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlıq hökumətlər üçün

özəl sektor şirkətləri ilə tərəfdaşlıq edərək dövlət infrastrukturunu və xidmətlərini maliyyələşdirmək və inkişaf etdirmək üçün alternativ üsuldur. DÖST layihələri nəqliyyat, enerji, səhiyyə, təhsil və su təchizatı da daxil olmaqla müxtəlif sektorlarda həyata keçirilir. ABŞ, Böyük Britaniya və Aİ ölkələrində bir neçə onilliklər ərzində inkişaf etdirilmiş yaxşı qurulmuş DÖST təcrübəsi var, postsovet ölkələrində isə bu sahə nisbətən yeni bir fenomendir. Bu ölkələrdə DÖST layihələrinin həyata keçirilməsi infrastrukturun yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və iqtisadi inkişafa nail olmaq zərurətindən irəli gəlir. Bununla belə, layihələrin mürəkkəbliyi, dövlət və özəl sektorlar arasında risklərin bölüşdürülməsi və şəffaf və hesabatlı idarəetmə ehtiyacı da daxil olmaqla, DÖST-ün tətbiqi ilə bağlı problemlər də mövcuddur. Bu çətinliklərə baxmayaraq, adıçəkilən mexanizm müzakirə etdiyimiz ölkələrdə infrastrukturun inkişafı və xidmətlərin göstərilməsi üçün perspektivli model kimi görünür və çox güman ki, gələcəkdə hökumətlər üçün mühüm siyasi alət olmağa davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Avakov, A.V. Two Thousand Years of Economic Statistics: World Population, GDP and PPP. London: Routledge, 2010. 408 pages.

2. Carlson, J.D. PPP Design, Implementation, and Debugging. Third Edition. Ontario: Addison-Wesley, 2019. 414 pages.

3. Higuchi, T. Natural Resource and PPP Infrastructure Projects and Project Finance: Business Theories and Taxonomies. Singapore: Springer Singapore, 2019. 192 pages.

4. Hilbig, C. Eigenkapitalbeteiligungen an PPP-Projekten im Hochbau und im Infrastrukturbereich. Berlin: Springer, 2018. 395 pages.

5. Jakaitis, J. Narimantas Kazimieras Paliulis. Public-private partnership: improving landscape quality of modern communities, Journal of Architecture and Urbanism, 2013, 37:1, 31-41.

6. Weber, B., Alfen, H. Infrastructure as an asset class: investment strategies, project finance and PPP. Chichester: Wiley, 2015. 286 pages.

XÜLASƏ

Qərb dövlətləri xüsusən də DÖST-ün inkişafının ilk illərində DÖST-dən istifadə etməklə bağlı Şərq dövlətlərinə nisbətən daha fəal olmuşlar. Lakin bu, o demək deyil ki, Şərq dövlətləri DÖST sahəsində iştirak etmirlər. Bununla belə, Qərb və Şərq dövlətləri arasında bu sahədəki fərqi izah edə biləcək bir neçə amil var. Məqalədə ABŞ, Böyük Britaniya və Avropa İttifaqı ölkələrinin müvafiq sahədəki təcrübəsindən söz açılır. Nəticə hissəsində isə məqalədə aparılmış təhlillər ümumiləşdirilərək konkret nəticələr qeyd olunur. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, bütün müsbət cəhətlərə baxmayaraq, layihələrin mürəkkəbliyi, dövlət və özəl sektorlar arasında risklərin bölüşdürülməsi, şəffaf və hesabatlı idarəetmə ehtiyacı da daxil olmaqla, DÖST-ün tətbiqi ilə bağlı problemlər də mövcuddur. Bu problemlər Qərb ölkələrində DÖST modellərinin inkişafını ləngidən problemlər hesab olunur.

Açar sözlər: *ABŞ, Avropa İttifaqı, Böyük Britaniya, DÖST, Qərb.*

SUMMARY

Western countries have been more active than Eastern countries in using the PPP, especially in the early years of PPP development. However, this does not mean that Eastern countries do not participate in the field of PPP. However, there are several factors that may explain the difference in this area between Western and Eastern countries. The article mentions the experience of Western countries, the USA, Great Britain and the European Union, in the relevant field. In the conclusion part, the analyzes conducted in the article are summarized and specific results are noted. The article also notes that, despite all the positive aspects, there are challenges to the implementation of the PPP, including the complexity of projects, the sharing of risks between the public and private sectors, and the need for transparent and accountable governance. These problems are considered to be the problems that slow down the development of PPP models in Western countries.

Keywords: *United States, European Union, Great Britain, PPP, West.*

UOT 329

KLASSİK LİBERALİZMİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

RAFİQ İBRAHİMOV
Bakı Dövlət Universiteti,
Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi,
Politologiya və sosiologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: ibrahimovrafiq123@gmail.com

Giriş

Siyasi fəlsəfənin mərkəzi mövzusu insan xoşbəxtliyidir [2, s. 6]. Başqa sözlə, siyasi fəlsəfə ilə məşğul olan alimlər elə bir siyasi nizam axtarışındadır ki, həmin nizam çərçivəsində insan can atdığı xoşbəxtliyə çata bilsin. Tarix boyu müxtəlif mütəfəkkirlər öz əsərlərində təklif etdikləri siyasi nizamın insanın xoşbəxt olmasına ən yaxşı şəraiti yaratması ilə bağlı çoxsaylı əsaslandırmalar aparmışlar [2, s. 6-8]. Bu nöqteyi-nəzərdən baxdıqda liberalizm istisna deyil. Adam Smis, Con Lokk, David Rikardo, Ceremi Bentham, David Hyum, Con Stuart Mill, Ceyms Mill, Herbert Spenser, Fridrix Hayek, Tomas Hill Grin, Con Rouls və başqaları öz fikir və əsərləri ilə liberalizmin fundamental ideya və prinsiplərini formalaşdırmış və bu ideologiyanın inkişafına istiqamət vermişlər.

Liberalizmin müstəqil ideoloji xətt kimi meydana gəlməsi prosesi öz başlanğıcını Qərbi Avropada feodalizmin süqutundan [1, s. 20] və feodal-kəndli münasibətlərinin tədricən kapitalist-fəhlə və ya işəgötürən-işçi münasibətləri ilə əvəz edilməsindən götürür. Belə ki, 17-18-ci əsrlərdə Avropada monarxlar və kilsə kifayət qədər nüfuzlu və güclü idi. Lakin 17-ci əsrin sonunda İngiltərədə, 18-ci əsrin sonunda isə Fransada inqilabi hərəkatların uğurla yekunlaşması və Atlantik okeanının qərb sahillərində konstitusion quruluşa malik bir dövlətin, yəni Amerika Birləşmiş Ştatlarının meydana gəlməsi liberalizmin formalaşması prosesinə ciddi təkan vermişdir [1, s. 20]. Sözügedən dövrdə inkişaf etməkdə və varlanmaqda olan əhalinin orta təbəqəsi monarxların mütləq iradəsini, kilsə xadimlərinin məhdudlaşdırılmamış fəaliyyətini və hakimiyyətin irsən ötürülməsi prinsipini qətiyyətlə rədd edir və hətta bu prinsiplərin dayanıqlılığını sarsıtmaq üçün silaha əl atırdı. Nəticədə Qərbdə yunan demokratik erasından bəri ilk dəfə olaraq yuxarıda adıçəkilən yeni demokratik hərəkatlar meydana gəlməyə başladı və Samuel Hantinqtonun təbirincə desək, demokratik dalğa tədricən bütün Avropanı bürüdü. Bu hərəkatların formalaşmasında və müvafiq istiqamətlərdə inkişaf etməsi prosesində sənayeləşmə də kifayət qədər mühüm rol oynadı.

Liberalizmin ilkin forması inqilabi və barışmaz xüsusiyyətləri özündə ehtiva etsə də, zaman keçdikcə bu ideologiya mühafizəkarlaşdı və yalnız 20-ci əsrin əvvəllərində keyfiyyətcə dəyişdi. Odur ki, müasir dövrümüzdə liberalizm haqqında danışarkən onun iki cərəyanı elm xadimləri tərəfindən fərqləndirilir: 19-cu əsr liberalizmi və 20-ci əsr liberalizmi. Bəzən isə mahiyyət etibarilə ilə eyni olan, lakin başqa cür adlandırılan təsnifatlara da rast gəlinir: klassik və müasir liberalizm və ya *laissez-faire* və proqressiv liberalizm. Liberalizm ideologiyası daxilində belə bir parçalanma ona görə baş verdi ki, liberallar arasında dövlətin cəmiyyətdəki roluna münasibətdə fikir ayrılıqları mövcud idi və indinin özündə də mövcuddur. Bu fikir ayrılığı ondan ibarətdir ki, baxmayaraq hər iki cərəyan üçün fərd və fərdin özünü reallaşdırması mərkəzi məsələdir, bu prosesin hansı vasitə və şərtlər altında baş verməsi mübahisəlidir. Klassik liberallar fərdin özünü reallaşdıra bilməsi üçün dövlətin cəmiyyətə minimum səviyyədə müdaxilə etməli olduğunu, yalnız xüsusi hallarda, məsələn, fərdin azadlığına təhlükə yarandığı və hüquqları pozulduğu zaman müdaxilə edə biləcəyini bildirirlər. Bunun əksinə olaraq müasir liberallar dövlətin cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etməli və fərdin özünü reallaşdırması üçün onu bütün zəruri imkan və vasitələrlə təmin etməli olduğunu qeyd edirlər. Bu məqalədə biz liberalizmin ümumi prinsipləri barədə qısaca danışdıqdan sonra klassik liberalizm, onun əsas hərəkətverici ideyalarına və onların mahiyyətinə nəzər yetirəcəyik.

Liberalizm ideologiyası və ümumi prinsiplər

Klassik liberalizm barədə danışmazdan əvvəl liberalizmin ümumi prinsipləri ilə tanış olmağa ehtiyac var. Burada çoxsaylı və müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, biz britaniyalı alim Andryu Heyvudun apardığı ümumiləşdirməyə istinad etmişik. "Siyasi İdeologiyalara Giriş" adlı əsərində o, liberalizm ideologiyasının beş əsas fundamental prinsipinin olduğunu qeyd edir: individualizm, azadlıq, rasionallıq, ədalət və tolerantlıq [1, s. 22].

İndividualizm haqqında danışarkən tarixə nəzər salmaq gərəkir. Belə ki, sənayeləşmə dövrünə qədər

individum və ya fərd anlayışı, demək olar ki, yox idi. Hər bir insan müəyyən bir ailəyə, dini icmaya, feodala – bir sözlə, hər hansı bir insanlar qrupuna daxil idi və fərdin kimliyi qrup kimliyi ilə təyin olunurdu. Lakin sənayeləşmə dövründə feodal-kəndli münasibətlərinin əvvəlcə böhran yaşaması, sonra isə ləğv olunması həmin qrup insanlarına sərbəst seçim etmək və müəyyən dərəcədə öz taleyini müəyyənləşdirmək imkan və ixtiyarı verdi. Dövrün ab-havasını duyan İmmanuel Kant insanın öz məqsədlərinə çatması üçün digər insanlardan vasitə kimi istifadə etməsi prinsipini rədd edərək hər bir fərdin həm özü, həm də başqaları üçün yekun bir məqsəd olduğunu bildirdi. Yəni kimliyindən asılı olmayaraq hər bir fərd bərabər ləyaqətə sahibdir və insana alət kimi baxılması doğru deyil [1, s. 23-24].

Liberalizmin ikinci dayaq prinsipi **azadlıq**dır. Əlbəttə ki, fərd və onun müstəqil seçim etməsi haqqında danışarkən dolayısı ilə onun azadlığı barədə də danışmış oluruq. Fərdin azadlığı liberallar üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir və hətta irəli gedib deyə bilərik ki, azadlıq liberalizmin söykəndiyi ana sütundur. Amma azadlıq dedikdə o nəzərdə tutulmur ki, hər kəs nə istəyirsə, onu icra etmək ixtiyar və hüququna sahibdir. Burada Andryu Heyvud 19-cu əsrin görkəmli mütəfəkkiri Con Stuart Milə istinad edərək fərdin azadlığının başqa fərdlərin azadlığını məhdudlaşdırmadığı müddətcə toxunulmaz olduğunu diqqətə çatdırır. C. S. Mil azadlıqla bağlı davranışları iki istiqamətdə təsnifləşdirir: özünə və başqalarına münasibətdə. Özünə münasibətdə azadlıqdan söhbət edərkən burada fərd tam azaddır və azadlığın məhdudlaşdırılması, hətta insanın özünün özünə ziyan vurması halında belə yolverilməzdir. Başqalarına münasibətdə azadlıq isə məhdudlaşdırıla biləndir. Yəni insanın öz azadlığından istifadə edərək başqalarının azadlığını çərçivəyə salmağa çalışması yolverilməzdir [1, s. 24-26]. Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, 1920-1933-cü illərdə ABŞ-da spirtli içkilərin satış, istehsal və daşınmasının qadağan edilməsi qeyri-liberal bir qanun layihəsinin məhsulu idi. Çünki bu layihə Milin qeyd etdiyi kimi, fərdlərin özünə münasibətdə azadlığını məhdudlaşdırırdı. Eyni zamanda konstitusion dövlət quruluşuna sahib olmasına baxmayaraq uzun illər ərzində ABŞ-da qaradərililərin qul kimi istismar edilməsi başqalarına münasibətdə azadlığın məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilməlidir. Göründüyü kimi, liberal dünyanın aparıcı dövləti hesab olunan ABŞ vaxtilə çoxsaylı qeyri-liberal fəaliyyət və layihələrin həyata keçirildiyi bir ölkə olmuşdur.

Liberallar fərdlərə **rasional** varlıqlar kimi baxırlar. Bu, o deməkdir ki, hər bir fərd yaşadığı ətraf mühiti dərk edərək rasional şəkildə öz məqsəd və maraqlarını reallaşdırmağa can atır. Burada diqqətçəkən məqam ondan ibarətdir ki, rasionallıq fərdləri və millətləri tarixi təcrübədən əldə olunmuş irs və dəyərlərdən qoparır. Yəni insan keçmişlə hər hansı möhkəm bağlara sahib olmadan bu günün reallıqlarını nəzərə alaraq müstəqil şəkildə öz taleyini müəyyənləşdirir. Liberallar tarixin daim inkişaf edən istiqamətdə hərəkətdə olduğunu bildirirlər. Başqa sözlə, yeni nəsillər əvvəlki nəsillərin topladığı bilik, bacarıq və resurslardan faydalanaraq daha da inkişaf edir və yeni bilik, bacarıq və resurslar formalaşdırırlar. Buradan çıxış edərək liberallar qərəzli fikir və ideyaların yürüdülməsini rədd edir və təhsili mütləq yaxşı kimi dəyərləndirərək ona çox önəm verirlər. Eyni zamanda debat və müzakirə rasional davranışın əsas tərkib elementləri sırasında yer alır. Yəni liberalizm perspektivindən baxdıqda istənilən mövzu ətrafında yaranmış fikir ayrılıqlarının müharibə və döyüş kimi zorakı yollarla deyil, danışıqlar və müzakirələr vasitəsilə barışdırılması və konfliktlərin məhz ikincinin vasitəsilə öz həllini tapması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Maraqlıdır ki, bununla belə, bir vasitə olaraq döyüş və müharibə tam şəkildə rədd edilmir. Özünümüdafiə və təcavüzün qarşısının alınması kimi hallar olduqda liberallar da silaha əl atılmasını məqbul sayır [1, s. 26-27].

Ədalət anlayışına liberalizm nöqteyi-nəzərdən baxdıqda burada üç amil xüsusilə fərqlənir. Ümumiyyətlə, liberallar ədalət haqqında danışarkən bərabərliyin müxtəlif növlərinə toxunurlar. Birincisi, *təməl bərabərlik (ingiliscə - foundational equality)* dedikdə hər bir kəsin doğulduğu andan eyni dəyərə və nəticədə müəyyən hüquqlara sahib olması nəzərdə tutulur. Həmin bu dəyərdən irəli gələn hüquqlar millətindən, dinindən, cinsindən və s. asılı olmayaraq bütün bəşər övladlarına eyni dərəcədə şamil olunur və bir çox hallarda *anadangəlmə* və ya *təbii hüquqlar* adlandırılır. Bu hüquqların belə adlandırılmasının səbəbi onların *ayrılmaz xarakteri* ilə əlaqəlidir. Yəni insan dünyaya göz açandan bu hüquqlara sahibdir və heç kim, yaxud heç bir quruluş fərdin bu hüquqlarını məhdudlaşdıra bilməz. Klassik liberalizmin banilərindən hesab edilən Con Lokka görə, bu hüquqlar *yaşamaq, azadlıq* və *şəxsi mülkiyyətdir*. Tomas Ceffersona görə isə şəxsi mülkiyyət hüquqdan daha çox bir imtiyazdır, ona görə də o, bunun əvəzinə ABŞ Konstitusiyasında xoşbəxtliyin ardınca getmək hüququnu təsbit edir [1, s. 31-32].

İkincisi, *qanun bərabərliyi (ingiliscə - formal equality)* cəmiyyəti təşkil edən vətəndaşların dinindən, etnik qrupundan, cinsindən, dərisinin rəngindən, vəzifəsindən və s. asılı olmayaraq məhkəmə qarşısında eynihüquqlu olması anlamına gəlir. Bu, o deməkdir ki, insanların cəmiyyətdə bu və ya digər səbəblərdən tutduğu mövqe onların hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsinə və ya məhdudlaşdırılmasına yol vemir. Üçüncüsü, *imkan bərabərliyi (ingiliscə - equality of opportunity)* daha çox müasir liberalların istinad etdiyi bir termindir. Bu terminin bünövrəsində hər bir fərdə həyat oyununda özünü reallaşdıra bilməsi üçün bərabər imkanların yaradılması ideyası dayanır. İmkan bərabərliyi dedikdə, insanların süni şəkildə cəmiyyətin ön sıralarına cəlb olunması nəzərdə tutulmur. Hər bir fərd doğulduğu andan müəyyən və bir-birindən tamamilə fərqlənən bacarıq və keyfiyyətlərə sahibdir. Liberalizm fərdin bu bacarıq və keyfiyyətləri reallaşdıra bilməsi və öz əməyi, həmçinin iradə və çalışqanlığı nəticəsində cəmiyyətdə müəyyən bir mövqeyə çatması üçün maksimum şəraitin təmin edilməsini dəstəkləyir. Başqa sözlə, liberalizm meritokratik, yəni fərdin çalışqanlığı, iradəsi və zəhmətinə uyğun olaraq müvafiq nəticələr əldə etməsini təmin edən cəmiyyətin qurulmasını təşviq edir. Kim daha çox zəhmət çəkirsə, daha çox mükafatlandırılmalı, tənbəl insanlar isə öz məsuliyyətsizliyinin və biganəliyinin qarşılığını almalıdırlar [1, s. 27-29].

Fərd və azadlıq barədə danışarkən istər-istəməz **tolerantlıq** mövzusu da diqqəti cəlb edir. Aydındır ki, cəmiyyətdə individualizmə geniş yer verildiyi təqdirdə fərqli dəyər, prinsip, bacarıq və keyfiyyətləri daşıyan fərdlər formalaşacaqdır. Eyni zamanda bu fərdlərin mövcudluğu onların nə dərəcədə bir-birinin fərqliliyini tanımasından və qəbul etməsindən asılı olacaqdır. Əgər fərqliliklər qəbul edilməzsə, cəmiyyət daim münaqişə, hətta müharibə vəziyyətində olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qala bilər. Liberalizm perspektivindən tolerantlıq insanların qarşılıqlı surətdə bir-birinin fərqli olmaq hüquq və azadlığını, başqa sözlə, cəmiyyəti təşkil edən hər bir fərdin tamamilə özünəməxsus individual keyfiyyətlərə sahib olmasını tanımasıdır [1, s. 29-30]. Baxmayaraq ki, liberalizm cəmiyyətdə tolerantlığı təşviq edir, burada ciddi bir paradoksa da rast gəlinir. Professor Merşaymer "Böyük aldanma: Liberal xəyallar və beynəlxalq reallıqlar" əsərində qeyd edir ki, hər bir cəmiyyətdə müəyyən sayda insan var ki, onlar liberalizm prinsiplərini rədd edir və dövlətin, həmçinin cəmiyyətin başqa dəyər və prinsiplərlə idarə olunmasına tərəfdar çıxır. Hətta həmin qrup insanlar mövcud liberal rejimin dəyişdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmək iqtidarındadırlar. Belə olan halda liberallar cəmiyyətin bu kəsiminə qarşı tolerant yanaşmalıdırlarmı və ya yanaşa bilərlərmi? Cavab, təbii ki, xeyrdir. Belə bir situasiyada tolerant davranış liberalizmin sonuna gətirib çıxara bilər. Merşaymer liberalizmin ata qurucularından sayılan Con Lokka istinad edərək bildirir ki, Lokk özü tolerantlığın ən böyük təbliğatçılarından biri olmasına baxmayaraq, ateistləri və katolik dininin mənsublarına qarşı şübhə ilə yanaşır, hətta onları liberalizmə təhlükə kimi görürdü [5, s. 62-63].

Liberalizm daxilində yuxarıda adıçəkilən iki cərəyanın nə vaxt və necə yaranması ilə bağlı müxtəlif fərziyyə və fikirlər mövcuddur. Bu məqaləmizdə biz Helena Rozenblatın "Liberalizmin itirilmiş tarixi" əsərində bu mövzu ilə əlaqədar gəldiyi qənaəti bölüşürük. H. Rozenblat adıçəkilən əsərdə liberalizmin daxildən ikiyə ayrılmasını Bismark Almaniyasının "dövlət sosializmi" siyasəti ilə əlaqələndirir. Belə ki, 1871-ci ildə Fransa-Prussiya müharibəsindəki ağır və alçaldıcı məğlubiyyətindən az sonra fransızlar bu məğlubiyyətin səbəbləri barədə qızğın müzakirələr aparmağa başlayırlar. Məlum olur ki, alman əsgər və zabitləri fransız rəqibləri ilə müqayisədə fiziki baxımından daha güclü və sağlamdırlar. Müharibənin gedişi ərzində fransız ordusunun bütöv bir diviziyasına bərabər sayda əsgər və zabitin çiçək xəstəliyinə yoluxaraq məhv olması, lakin döyüş heyətinin vaksinasiya edilməsi səbəbindən alman ordusunun qat-qat az itkilərə məruz qalması irəli sürülən mülahizənin doğruluğunu təsbit edir. Müharibədən sonra Prussiya hökuməti daha da irəli gedərək 1874-cü ildə bütün alman vətəndaşlarının çiçək xəstəliyi əleyhinə icbari vaksinasiya olunması layihəsini qəbul edir. Bu və digər addımları ilə alman dövləti tədricən cəmiyyətin sosial və iqtisadi həyatına fəal şəkildə müdaxilə etməyə başlayır, başqa sözlə, vətəndaşların fərdi azadlığına "qəsb edir". Nəticədə liberalizmin ənənəvi prinsipləri, o cümlədən dövlətin cəmiyyətin həyatında minimum rola sahib olması ilə bağlı mülahizə sual altına qoyulur. Rozenblat liberalizm daxilində parçalanmanın buradan başladığını bildirir [4, s. 220-221].

Klassik liberalizm və prinsipləri

Bütün insanlar azad və bərabər hüquqlara sahib olmaqla doğulur. İstənilən siyasi birliyin [dövlət və digər oxşar siyasi qurumlar nəzərdə tutulur – m.]

məqsədi İnsanın təbii və ayrılmaz hüquqlarını müdafiə etməkdir.

İnsan və Vətəndaş Hüquqları haqqında Bəyannamənin (1789) I və II maddəsindən

19-cu əsrin sonlarında liberalizm daxilində yeni bir cərəyanın meydana çıxması ilə liberallar iki qrupa ayrıldılar: köhnə və yeni liberallar [3, s. 7]. Köhnə liberalları xarakterizə edən əsas xüsusiyyət fərdin azadlığı ilə bağlı ənənəvi baxışın onlar tərəfindən qorunması və təbliğ olunması idi. Bu ənənəvi baxış qarşıda geniş şəkildə müzakirə ediləcəkdir. Lakin müzakirəyə keçməmişdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra köhnə liberalları müasir və rifahyönümlü liberallardan ayırd etmək üçün "klassik liberalizm" termini ortaya atıldı [3, s. 8]. Bu cərəyanın əsas müəllifləri sırasında Con Lokk, Adam Smis, Fridrix Hayek, Herbert Spenser, Con Qrey, Stefen Holms və başqaları yer alır. Aşağıda müzakirə olunacaq prinsip və elementlər əslində liberalizm müstəqil ideologiya kimi meydana gəlməyə başlayanda üzə çıxan prinsip və elementlərlə üst-üstə düşür. Başqa sözlə, liberalizm dünyaya klassik liberalizm kimi "göz açmışdır".

Ümumiyyətlə, klassik liberalizmi digər ideologiyalardan fərqləndirən və yuxarıda sözügedən ənənəvi baxışın özəyini təşkil edən əsas prinsip və ya xüsusiyyət fərdlərə verilən azadlığın dərəcəsidir [2, s. 8]. Klassik liberallar bir qayda olaraq hər bir fərdin *neqativ azadlığa* sahib olduğunu iddia edirlər. Neqativ azadlıq dedikdə o başa düşülür ki, fərd öz taleyini müəyyənləşdirməkdə tam sərbəst buraxılmalıdır və bu istiqamətdə onun üzərinə ya digər fərdlər, ya da dövlət tərəfindən hər hansı məhdudiyyət və qadağaların qoyulması yolverilməzdir [1, s. 25-26].

Məhdudiyyətsiz azadlıq dedikdə, burada o nəzərdə tutulmur ki, cəmiyyətin üzvü olan fərd istədiyi fəaliyyəti istədiyi zaman yerinə yetirmək iqtidarındadır. Çünki neqativ azadlıq yalnız bir fərdə deyil, cəmiyyəti təşkil edən bütün fərdlərə şamil edilir. Odur ki, əgər insanın fəaliyyəti başqasının azadlığını məhdudlaşdırırsa və ya onun bu fəaliyyət icra edilməzdən əvvəlki vəziyyət və halına kəmiyyət və ya keyfiyyət baxımından ziyan vurursa, o zaman həmin fəaliyyətin qarşısı alınmalıdır. Burada artıq dövlətin və ya David Konveyin dili ilə desək, liberal quruluşun müdaxiləsinə ehtiyac yaranır. Lakin əgər maddi və ya mənəvi zərər həmin fəaliyyəti icra edən şəxsin özünə şamil olunursa, burada hər hansı müdaxilədən söhbət gedə bilməz və klassik liberalizmə görə fərd tamamilə sərbəst buraxılmalıdır. Bəzi Qərb cəmiyyətlərində evtanaziyanın (insanın könüllü surətdə öz həyatına qəsd etməsi) leqallaşdırılmasının nəzəri-hüquqi əsası öz mənbəyini buradan götürür desək, şişirtməməyə yol verməri̇k. Eyni zamanda bu perspektivdən baxdıqda səhhətinə mənfi təsir göstərdiyini bilə-bilə fərdin tütün məhsullarından istifadə etməsi heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz. D. Konvey Adam Smisə istinad edərək bu ictimai formasiyanı *təbii azadlıq sistemi* adlandırır [2, s. 9].

Klassik liberallar təklif etdikləri *təbii azadlıq sisteminin* digər müvafiq siyasi sistemlərdən üstün olmasını iki xüsusiyyətlə əlaqələndirirlər: 1) *Yekun məqsədə münasibətdə individualizm*; 2) *Vasitələrə münasibətdə individualizm* [2, s. 9-10]. Birincisi haqqında danışarkən o nəzərdə tutulur ki, insan nəyin onun xoşbəxtliyini artırdığını, nəyin isə azaltdığını yalnız özü müəyyənləşdirmək iqtidarındadır. Bu, o deməkdir ki, fərdin özü öz həyatının yekun məqsədi və hakimidir. Başqa sözlə, fərdin özündən başqa heç kim – nə valideynlər, nə dostlar, nə də digərləri həmin fərd üçün nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu müəyyən və təyin etmək hüquq və ixtiyarına sahib deyillər. Vasitələrə münasibətdə individualizm dedikdə isə fərdə xoşbəxtliyini məhz və yalnız özünün gördüyü kimi müəyyən etmək üçün ona zəruri azadlığın verilməsi nəzərdə tutulur. Əlbəttə ki, bu azadlıq başqalarının azadlığı çərçivəsində sərhədlənmişdir. Yəni insana öz xoşbəxtliyini başqalarının azadlığını məhdudlaşdırmaqla təmin etmək hüquq və ya ixtiyarı verilmir.

Fərdin müvafiq *liberal quruluş* tərəfindən yuxarıda sözügedən ona verilmiş azadlıqdan istifadə edə bilməsi üçün həmin azadlığı məhdudlaşdırmağa yönəlik istənilən müdaxilənin qarşısı alınmalıdır. David Konvey burada hipotetik bir misal gətirərək irəli sürülən arqumenti aydınlaşdırır. Təsəvvür edin ki, hər hansı bir cəmiyyətdə mövcud torpaq sahələri həmin cəmiyyəti təşkil edən insanlar tərəfindən istifadə olunmur və bu ərazilər hələ ki mülkiyyətə götürülməyib. Cəmiyyət üzvlərindən biri ona verilmiş azadlıqdan istifadə edərək müəyyən bir ərazidəki torpaq sahəsini istifadə etməyə və öz mülkiyyətinə götürməyə çalışır. Onun bu fəaliyyəti başqalarının azadlığını məhdudlaşdırmırsa və ya başqalarının fiziki və mənəvi halına mənfi təsir göstərmirsə, o zaman bu fəaliyyət həmin şəxsin ona verilmiş azadlıqdan istifadə etməsi kimi dəyərləndirilməli və həmin torpaq sahəsinin mülkiyyət kimi götürülməsinə ma-

neə törədilməməlidir [2, s. 11-12]. Burada sual yarana bilər ki, həmin fərdin sözügedən torpaq sahəsini ələ keçirməsi başqalarının həmin torpaq sahəsindən yararlanmaq hüquq və azadlığını məhdudlaşdırırmı? D. Konvey Robert Nozikk və David Qausierə istinad edərək bildirir ki, sözügedən hüquq və azadlıq məhdudlaşdırılır, lakin əgər kimsə əvvəlcədən heç bir sahibi olmayan və heç kim tərəfindən istifadə edilməyən torpaq sahəsini özününküləşdirirsə, bu proses ərzində heç kimə mənəvi və ya fiziki ziyan vurulmur və ya insanların həyat şəraiti pisləşmir [2, s. 12]. İndi isə təsəvvür edin ki, həmin cəmiyyətdə torpaq sahəsinin özününküləşdirilməsi yolverilməzdir. Belə olan halda cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin heç birində həmin torpaq sahəsi üzərində öz əməyini sərf edərək müəyyən məhsul və ya xidmət istehsal etməyə və beləliklə də, özünü inkişaf etdirməyə hər hansı stimul və ya səbəb qalmaz [2, s. 12]. Daha da dəqiqləşdirsək, gələcəkdə qazanc əldə etmək və özünə yaxşı həyat şəraiti qurmaq istəyən istənilən fərd bu gün hər hansı torpaq sahəsinə qarğıdalı toxumları əkərsə və bir müddət sonra həmin torpaq sahəsinin eyni məqsədlə başqa fərd tərəfindən şumlanmasına sahidlik edərsə, bu zaman birincidə ona verilmiş azadlıqdan istifadə etmək stimulu qalmaz. Başqa sözlə, ikincinin atdığı addım birincinin liberal quruluş tərəfindən ona verilmiş azadlığının məhdudlaşdırılması və ya həyat şəraitinin pisləşdirilməsi kimi qiymətləndirilməlidir. İkinci də çox rahatlıqla üçüncü bir nəfər tərəfindən icra edilməklə eyni halla rastlaşa və bu fəaliyyət zəncirvari şəkildə davam edərək yekun nəticədə hər bir kəsin azadlığının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də dövlət vətəndaşların *şəxsi mülkiyyətə* sahib olmaq və ondan istifadə etmək hüquq və azadlığını tanımalı və qorumalıdır. Başqa sözlə, təbii *azadlıq sisteminin* yuxarıda adıçəkilən müvafiq xüsusiyyətləri (*yekun məqsəd və vasitəyə münasibətdə individualizm*) dolayısı ilə cəmiyyətdə şəxsi mülkiyyət institutunun yaranmasını şərtləndirir [2, s. 10]. Buradan çıxış edərək klassik liberallar *təbii azadlıq sisteminin* müvafiq digər modellərdən üstünlüyünü iki istiqamətdə olan arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışırlar: iqtisadi və qeyri-iqtisadi [2, s. 13].

İqtisadi arqument haqqında danışmazdan əvvəl Konvey insanların üç növ birlik yaratmaq iqtidarında olduğunu qeyd edir: ailə, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət [2, s. 13-15]. Ümumilikdə fərdlər ona görə bu birlikləri formalaşdırır ki, onlar həmin birlik çərçivəsində əldə etdiyi qədər qazanc və ya faydanı təklikdə əldə edə bilmir. Başqa sözlə, fərdlərin qrup halında fəaliyyət göstərdiyi zaman həyatda sağ qalmaq və özünü, habelə qayğısına qaldığı insanları təmin etmək imkanları artır. Burada diqqəti cəlb edən vətəndaş cəmiyyətidir. Vətəndaş cəmiyyəti dedikdə bura istehsal müəssisələrindən tutmuş kilsə, məktəb, universitet və digər ümumictimai müəssisələr daxildir.

Fərdlər vətəndaş cəmiyyətini təşkil edən və istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan birliklərə (müəssisələrə) könüllü şəkildə ona görə üzv olurlar ki, sonunda həmin birliklərin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərdən yararlanaraq özləri üçün daha çox maddi qazanc təmin edə bilirlər [2, s. 15]. Lakin burada bir neçə şərt ödənilməlidir: birincisi, məhsul və xidmətlərin sərbəst və bütün tərəflərin faydalana biləcəyi şəkildə qarşılıqlı mübadiləsinin mümkün olması, yəni başqa sözlə, ticarətin azad olması; ikincisi, fərdlərə könüllü surətdə üzv olduqları bu birlikləri qarşılıqlı razılaşdırılmış müqavilələr əsasında tərk etmək hüquq və azadlığının verilməsi; üçüncüsü, həmin birliklərin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərdən bu və ya digər şəkildə fərdin qazanc əldə edə bilməsini təmin edən hüquq və azadlığın tanınması [2, s. 16]. *Liberal quruluşun* fərdlərə tanıdığı azadlıq hər üç şərti ödəyir və beləliklə də, bu sadalananlar *təbii azadlıq sisteminin* digər siyasi sistemlərdən üstünlüyünü nümayiş etdirən **iqtisadi arqumenti** təşkil edir. Bu şərtlərin ödənilməsi həmçinin kapitalizmin cəmiyyətdə hakim iqtisadi sistem kimi mövcudluğunu şərtləndirir [2, s. 16-17].

Klassik liberallar fərdin **qeyri-iqtisadi** ehtiyaclarının qarşılanmasında da təbii *azadlıq sisteminin* üstünlüyünü əsaslandırmağa çalışırlar. Fərdin qeyri-iqtisadi ehtiyacları içərisində, heç şübhəsiz, dini inanc xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aydındır ki, hər bir fərd bu və ya digər şəkildə ya müəyyən dini inanca sahibdir, ya da sahib deyil. Eyni zamanda insanların böyük əksəriyyəti fərqli dini baxışların, o cümlədən ateizmin fərdlər arasında yayıldığı cəmiyyətlərdə yaşayırlar. Yəni, başqa sözlə, yalnız vahid bir dinin və ya dinsizliyin hakim olduğu cəmiyyətlər azsaylıdır. Bu perspektivdən baxdıqda tolerantlıq amili önə çıxır. Çünki təbii ki, dini inanca sahib olan insanlar üçün yalnız öz dinlərinin hakim olduğu və başqa dini baxışların, habelə ateizmin rədd edildiyi bir cəmiyyətdə yaşamaq daha məqsədəuyğun olardı. Təsadüfi deyil ki, bu amala çatmaq məqsədilə bir çox onilliklər və əsrlər ərzində din tərəfdarları dini inanclarının yalnız yaşadıqları cəmiyyət daxilində deyil, hətta bütün dünyada hakim mövqedə olması üçün mübarizə və müharibələr aparmışlar. Lakin

yekunda insanlar iki seçim qarşısında qalmışlar: ya sülh içərisində yaşayaraq başqalarının dini baxışlarına və dini ayinlərini icra etməsinə, habelə hər hansı dini inanc sahibi olmamasına dözmək, yaxud da davamlı şəkildə həm bir-biri ilə, həm də başqaları ilə müharibələr aparmaq. 16-17-ci əsrlərdə Qərbi Avropada aparılan bir çox müharibələr və nəticədə imzalanmış müqavilələr vasitəsilə avropalılar birincinin tərəfdarı olduqlarını nümayiş etdirdilər. Klassik liberalizm də dini inanc məsələsinə belə yanaşır [2, s. 18-19]. Yəni başqalarının dinlə bağlı baxışlarını məhdudlaşdırmadığı müddətcə hər bir fərd öz inancını və ya inancsızlığını saxlamaq və ya müvafiq dini ayinləri icra edib-etməmək barədə seçim azadlığına malikdir. Hətta inanc insanın özünə xətər yetirirsə belə, dövlət insanların vicdan azadlığına müdaxilə etməməlidir. Çünki bu gün dövlətə hansısa dini əqidənin və ya əqidəsizliyin mənəvi və ya əxlaq baxımından onun tərəfdarları üçün zərərli olması barədə mühakimə yürütmək ixtiyarı və həmin əqidənin və ya əqidəsizliyin qadağan edilməsi səlahiyyəti verilərsə, dolayısı ilə dövlətə başqa əqidələri də qadağan etmək səlahiyyəti verilmiş olur [2, s. 19-20]. Belə olduğu təqdirdə cəmiyyətdə heç kim tam sərbəst şəkildə vicdan azadlığından faydalana bilməz, çünki insan sahib olduğu dini baxışa qadağa qoyulması təhlükəsi altında yaşamaq məcburiyyətində qalır və heç bir fərd belə bir quruluş daxilində yaşamaq istəməz. Təbii azadlıq sistemi isə bu məsələdə yuxarıda da qeyd olunduğu kimi başqalarının azadlığına qəsb etmədiyi müddətcə hər bir kəsin vicdan azadlığından yararlanmaq hüququnu tanıyır. Eyni yanaşma söz və mətbuat azadlığına da şamil edilə bilər.

Yuxarıdakı arqumentləri irəli sürərək klassik liberallar fərdin iqtisadi və qeyri-iqtisadi ehtiyaclarının qarşılanmasında təbii azadlıq sistemini digər müvafiq siyasi sistemlərlə müqayisədə ən üstün hesab edirlər. Lakin burada fərdin özündən asılı olmayan səbəblərdən dolayı özünün müvafiq ehtiyaclarını ödəyə bilməməsi halında klassik liberalizmin təklif etdiyi həll yolu müasir liberallar tərəfindən kəskin şəkildə tənqid olunmuşdur. Belə ki, klassik liberalizmə görə dövlətin fərdlərə münasibətdə əsas funksiyası onlara neqativ azadlıq vermək və onların öz taleyinin ixtiyar sahibi olması hüququnu qorumaqdır. Başqa sözlə, əgər fərd yoxsuldursa, bunun səbəbi və günahkarı dövlət deyil, hətta onun nəzarəti altında olmayan, məsələn, valideynlərin yoxsul olması və ya fərdin müəyyən fiziki əngəllərlə dünyaya gəlməsi kimi amillər olsa belə, fərdin özüdür və burada dövlətin müdaxilə edərək onun yoxsulluğunun aradan qaldırılması istiqamətində hər hansı addım atması məqbul hesab olunmur [2, s. 20-24].

Bu perspektivdən baxdıqda professor Merşaymer liberal dövlətin və ya liberal quruluşun üç funksiya daşıdığını bildirir: "gecə gözətçisi", qanunverici və arbitr [5, s. 59]. Əlbəttə ki, liberal cəmiyyətdə fərdlərə verilmiş azadlıqlardan dolayı fikir müxtəlifliyinin formalaşması təbiidir. Lakin bəzən bu fikir müxtəlifliyi o həddə çatır ki, fərdlər bir-birinin canına belə qəsd etməyə hazır olur (dini inanc məsələsində ola bildiyi kimi). Cəmiyyətdə xaosun qarşısını almaq və ictimai müqaviləni qorumaq üçün dövlət "gecə gözətçisi" funksiyasını daşıyır. Başqa sözlə, nizam-intizam və hüquq-mühafizə orqanları vasitəsilə dövlət fərdlərin bir-birinin azadlığını məhdudlaşdırmasının qarşısını alır. İkincisi, liberal quruluşda yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində müxtəlif sahələr – istehsal, səhiyyə, təhsil, müdafiə və s. formalaşır və inkişaf edir. Bu sözügedən sahələrdə fərdlər arasında mövcud münasibətlər müvafiq qanunlar vasitəsilə tənzimlənir və həmin qanunların qəbulunu dövlət müvafiq orqanları vasitəsilə həyata keçirir (qanunverici funksiya). Üçüncü və sonuncu funksiya isə dövlətin arbitr kimi vətəndaşlar arasında mübahisələrin dinc yolla həllini təmin etməyə çalışmasıdır. Klassik liberallar dövlətin bu üç funksiyadan əlavə hər hansı funksiyaya sahib olduğunu qətiyyətlə inkar edir və məhdud hökumət prinsipini rəhbər tuturlar.

Sonda klassik liberalizm haqqında danışarkən onun mühafizəkar təbiətinə də toxunmaq lazımdır. Baxmayaraq ki, liberalizmin prinsip, dəyər və ideyaları bəşəriyyətə təqdim edilən zaman inqilabi və yenilikçi xarakter daşıyırdı, zaman keçdikcə, daha doğrusu, liberalizmin prinsipləri müxtəlif cəmiyyətlərdə öz əksini tapdıqca bu ideologiyanın tərəfdarları mühafizəkarlaşmağa başladı.

Nəticə

Beləliklə, individualizm, azadlıq, rasionallıq, ədalət və tolerantlıq liberalizm ideologiyasının fundamental prinsipləri sırasında yer alır. Bu prinsiplərin hər biri digəri ilə əlaqəlidir və biri digərindən müstəqil deyil. İndividualizm diqqəti fərdə, azadlıq fərdin muxtar həyat seçimlərinə sahib olduğuna, rasionallıq bu seçimlərin müəyyən bir təmələ söykəndiyinə, ədalət cəmiyyətdə bərabərliyin müxtəlif növlərinin təmin edilməli olmasına, tolerantlıq isə fərdlərin bir-birinin fərqliliklərini tanımasına və bu fərqliliklərə dözməsinə yönəldir.

19-cu əsrin sonlarından etibarən liberalizm daxilində dövlətin cəmiyyətin ictimai və iqtisadi həyatında sahib olduğu rola münasibətdə bir-birindən fərqlənən iki müxtəlif istiqamət inkişaf etməyə başladı. Yeni və ya müasir liberallar dövlətin fərdin özünü reallaşdırması üçün bütün zəruri imkan və şəraiti təmin etməli olduğu qənaətini bölüşdüyü halda, köhnə və ya klassik liberallar dövlətin məhdud funksiyalar çərçivəsində fəaliyyət göstərməli olduğunu bildirdilər. Bununla yanaşı, klassik liberalizmin əsas fərqləndirici prinsipi liberal quruluş çərçivəsində yaşayan fərdlərə yalnız neqativ azadlığın verilməsi və onların istənilən kənar məhdudiyyət və qadağalardan azad olmasıdır. Lakin burada önəmli məqam ondan ibarətdir ki, azadlıq bir deyil, cəmiyyəti təşkil edən bütün fərdlərə verilir və bu, o anlama gəlir ki, fərdin öz azadlığından istifadə etməsi başqalarının azadlığının məhdudlaşdırılması bahasına başa gəlməməlidir. Eyni zamanda klassik liberallar iddia edirlər ki, bu proses gedişində fərdlər həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi ehtiyaclarını tam ödəmək iqtidarında olduqları üçün təbii azadlıq sistemi ictimai həyatı təşkil etməyin ən uğurlu siyasi modelidir. Təbii azadlıq sistemi tətbiq olunduğu zaman fərdin iqtisadi və qeyri-iqtisadi ehtiyaclarına müvafiq olaraq şəxsi mülkiyyət, vicdan və söz azadlığı kimi məfhumlar ortaya çıxır ki, onların da mövcudluğu fərdlərə verilən azadlığın maksimallaşdırılmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Andrew Heywood. Political Ideologies: An Introduction (seventh edition). Red Globe Press, 2021.

2. David Conway. Classical Liberalism: The Unvanquished Ideal. Macmillan Press LTD, 1995.

3. George H. Smith. The System of Liberty, Themes in the History of Classical Liberalism, Cambridge University Press, 2013.

4. Helena Rosenblat. The Lost History of Liberalism. Princeton University Press, 2018.

5. John J. Mearsheimer. The Great Delusion, Liberal Dreams and International Realities (eBook). Yale University Press, 2018.

XÜLASƏ

Bu məqalədə liberalizmin tarixən formalaşmış iki əsas qolundan biri sayılan klassik liberalizm cərəyanı, onun əsas prinsipləri və bu prinsiplərin meydana gəlmə səbəblərindən bəhs olunur. Burada liberalizm ideologiyası ümumi olaraq nəzərdən keçirildikdən sonra klassik liberalizmin müstəqil cərəyan kimi formalaşmasına və bu cərəyanın ideyaların mahiyyətinin anlaşılmasına diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *liberalizm, klassik liberalizm, azadlıq, hüquq, individualizm, tolerantlıq.*

Main principles of classical liberalism

Rafig Ibrahimov Hamza
Ph.D. student at Baku State University

SUMMARY

In this article, classical liberalism, which is one of the two main historically formed traditions in liberalism, its main principles and the reasons for the emergence of these principles are discussed. Here, after reviewing the ideology of liberalism in general, attention is paid to the formation of classical liberalism as an independent tradition and to the understanding of the essence of the ideas put forward by this tradition.

Keywords: *liberalism, classical liberalism, freedom, rights, individualism, tolerance.*

Основные принципы классического либерализма

Ибрагимов Рафик Гамза оглы
Докторант Бакинского Государственного Университета

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается один из двух исторически сложившихся течений в либерализме – классический либерализм, его основные принципы и причины их возникновения. После рассмотрения идеологии либерализма в целом, уделяется внимание становлению классического либерализма как самостоятельной традиции и осмыслению сути, выдвигаемых данной традицией, идей.

Ключевые слова: *либерализм, классический либерализм, свобода, права, индивидуализм, толерантность.*

UOT 327;930.22

«МЯГКАЯ СИЛА» ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ СОВРЕМЕННЫХ ГОСУДАРСТВ

ЭРКИН САДЫХЗАДЕ
Магистрант БГУ по специальности «Международные отношения и Дипломатия»
E-mail: erkin.sadikhzade@mail.ru

Введение

Понятие “силы”, одно их центральных для теории международных отношений, получило новое звучание с введением в научный оборот неолибералом Дж. Наем термина “soft power”, закрепленным в русском языке как “мягкая сила”. В последние годы в политическом дискурсе все чаще стала употребляться бинарная оппозиция “жесткий– мягкий” как отражающая трансформирующуюся природу мировой политики и международных отношений. Детерминантами этой трансформации выступают усиливающаяся взаимозависимость государств мира, так называемый феномен глобализации, и стремительное развитие информационных технологий. Введенные Дж. Наем в 1990 г. в политический лексикон словосочетания “жесткая сила” и “мягкая сила” не ограничивают весь спектр использования в политической науке дихотомии “мягкий/жесткий”. Сейчас говорят о “жесткой/мягкой безопасности”, “жестком/мягком балансировании”. Собственно, словосочетания “жесткая сила” и “мягкая сила”, первоначально используемые исключительно для характеристики внешней политики государств, теперь стали применяться и в сфере внутренней политики.

Мягкая сила: сущность, цели, задачи

При осуществлении внешней политики и реализации национальных интересов государства используют разнообразные инструменты, которые во многом связаны с категорией «сила». Следует отметить, что у большинства определений данной категории есть одна общая составляющая – оказание воздействия с целью управления другими. Данное воздействие может осуществляться различными способами, а это в свою очередь дает полное основание говорить о разнообразных формах использовании силы, а именно: «жесткой силе», «экономической силе» и «мягкой силе». В данной связи следует подчеркнуть, что «жесткая сила» подразумевает под собой принудительный подход к международным отношениям, в особенности сопряженный с использованием военной силы. В свою очередь «экономическая сила» заключается в использовании экономических рычагов воздействия, которых на современном этапе существует достаточно большое количество. Альтернативой «жесткой силе» и «экономической силе» является «мягкая сила». Она подразумевает под собой убедительный подход к международным отношениям. Данная категория была впервые введена в научный оборот Дж. Найем, который под «мягкой силой» понимает способность достигать желаемого посредством убеждения, а не с помощью принуждения и выделяет три основные составляющие данной концепции: культуру, политическую идеологию и дипломатию [1, 10-13]. Очевидно, что в современных условиях место и роль государства в системе международных отношений определяется не только его экономическими и военными ресурсами, степенью развитости политических институтов, но также и культурным потенциалом. Международное сотрудничество в области культуры является неотъемлемой частью внешней политики современных государств, поскольку на культуре лежит особая роль в реализации внешнеполитических задач, направленная на укрепление международных позиций государства, равно как и на обеспечение благоприятных внешних условий для его развития. Внешняя культурная политика может быть разделена на официальную и неофициальную. Следует отметить, что официальная внешняя культурная политика формируется и реализуется различными правительственными учреждениями, например, Министерством культуры соответсвующих государств, Бюро по делам образования и культуры Государственного департамента США и т.д.

Пределы влияния мягкой силы

Учитывая важность внешней культурной политики, на современном этапе все больше актуализируется роль различных организаций, способствующих продвижению национальной культуры и языка за рубежом, которые позволяют, используя общую культурную идентичность, выстраивать конструктивный диалог с другими государствами. Примером

подобных организаций может являться фонд «Русский мир», который способствует популяризации русского языка, а также осуществляет поддержку программам изучения русского языка за рубежом, Международная Организация Франкофонии, которая занимается популяризацией французского языка и общих ценностей, таких как культура, литература, музыка, кинематограф и т.д., Организация Лиги арабских государств по вопросам образования, науки и культуры, которая призвана координировать образовательную, научную и культурную деятельность в арабском мире. Также одним из важнейших элементов внешней культурной политики является межгосударственное сотрудничество, в основе которого лежит религия. Примером такого сотрудничества могут служить Организация исламского сотрудничества, а также Межпарламентская Ассамблея Православия. Учитывая тот факт, что религия всегда играла одну из основных ролей как в культурной, так и в политической жизни государства, то и политическое значение межгосударственного сотрудничества на основе религии в современных условиях также возрастает, поскольку оно позволяет обсуждать актуальные вопросы с точки зрения общей культурной идентичности, что повышает вероятность нахождения компромиссных решений. Если подвергнуть анализу неофициальную внешнюю культурную политику современных государств, то в самом общем виде можно выделить три ее основных элемента: кинематограф, шоу-бизнес и СМИ. Кинематограф и шоу-бизнес являются важнейшими составляющими неофициальной внешней культурной политики. Учитывая тот факт, что продукты кинематографа и шоу-бизнеса имеют широкую популярность среди различных слоев населения, им отведена немаловажная роль в формировании имиджа государства на мировой арене. Не вызывает сомнения тот факт, что в современных условиях в данных компонентах неофициальной внешней культурной политики лидируют Соединенные Штаты, ежегодно выпуская сотни фильмов, большая часть которых выходит в прокат по всему миру, а американский шоу-бизнес определяет современные тенденции в массовой культуре. Это обстоятельство позволяет США широко использовать данный элемент «мягкой силы», тем самым достигая своих внешнеполитических задач. Наконец, не менее важная составляющая неофициальной внешней культурной политики – средства массовой информации, центральным элементом которых является телевидение, с помощью которого во многом формируется общественное мнение и распространяется продукция шоу-бизнеса. В данной связи актуализируется значение различных телевизионных каналов, ориентированных на глобальную аудиторию. Посредством этих каналов государства представляют свою точку зрения на различные мировые проблемы, а также формируют выгодный им собственный имидж. Примером таких телевизионных каналов могут служить: российский канал Russia Today, катарский канал Al Jazeera, китайский канал CCTV News, британский канал BBC World News, американский канал CNN International, французский канал France 24 и т.д.

Следующим компонентом «мягкой силы» является политическая идеология, т.е. система принципов политического и экономического устройства общества, опирающаяся на определенные ценности. Каждое государство при проведении внешнеполитического курса защищает и продвигает собственную политическую идеологию и неразрывно с ней связанные политические ценности. Для этого современные государства используют официальную и неофициальную внешнюю культурную политику, в частности различные программы обмена студентов и молодых ученых, через которые им прививаются определенные политические ценности, а в том случае, если в будущем они займут руководящие должности, есть большая вероятность того, что именно этими ценностями они будут руководствоваться. В современной системе международных отношений Соединенные Штаты Америки взяли на себя ответственность за распространение в мире собственных политических ценностей, основой которых являются либеральная демократия и гражданские права, одновременно заявляя, что они универсальны и что «правительства, признающие эти ценности – наиболее справедливые, мирные и законные» [2, 37]. Идея так называемого «демократического мессианства», несомненно, помогает США претворять в жизнь стратегию «Pax Americana». Помочь распространению американской политической идеологии призваны неофициальная внешняя культурная политика и различные обменные программы в сфере образования и культуры [3], такие как, например, молодежная программа обмена «Конгресс-Бундестага», программа подготовки молодежных лидеров, программа Фулбрайта, глобальная программа студенческого обмена, американский совет молодых политических лидеров и многие дру-

гие. И, наконец, последним компонентом «мягкой» силы является дипломатия, которая может быть разделена на официальную и неофициальную. Официальная дипломатия, или первое направление дипломатии, формируется главным внешнеполитическим ведомством государства и в основном ориентирована на построение диалога с официальными структурами и политической элитой. Однако официальная дипломатия ограничивается характером политической идеологии государства, равно как и конфигурацией системы международных отношений, а также ограниченными возможностями коммуникации с неофициальными структурами, что делает ее менее эффективной. Неофициальная дипломатия, или второе направление дипломатии, подразумевает под собой построение диалога с другими государствами с вовлечением в процесс коммуникации неофициальных лиц, таких как ученые, журналисты, бывшие дипломаты, военные и т.д., что делает данное направление дипломатии более гибким. В этой связи большая роль отводится различным неправительственным организациям, роль которых в условиях глобализации приобретает все большее значение. С переходом от индустриального общества к информационному, помимо традиционных видов СМИ, распространение культурных ценностей и политической идеологии зачастую осуществляется посредством различных технологий глобальной сети, таких как социальные сети, блоги, разнообразные медиа-площадки. Они становятся очень популярными среди практически всех групп населения различных государств. Например, ежемесячная аудитория одной из самых популярных социальных сетей «Facebook» достигла более 3 млрд. пользователей [4]. Примером тому как интернет-технологии, в частности социальные медиа, могут быть использованы в политических целях, наглядно служат события «арабской весны», поскольку они были использованы для быстрой передачи информации, моментального оповещения огромного количества людей и, в конечном счете, проведения череды «весны» на Ближнем Востоке[7].

Заключение

Вышеприведенный анализ позволяет утверждать, что значение «мягкой силы», большая роль в которой отводится информационной составляющей, в современных условиях возрастает, и одновременно актуализируется значение применения основных ее элементов для реализации внешнеполитической стратегии современных государств.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. N.Y.: Public Affairs, 2004. P. 10-13.

2. The National Security Strategy of the United States of America // The White House, May 2010. P. 37.

3. Bureau of Educational and Cultural Affairs // U.S. Department of State. URL: http://exchanges.state.gov.

4. Ежемесячная аудитория Facebook достигла 3 млрд пользователей // РИА Новости. URL: http://ria.ru/world/20141029/1030674173.html.

5. Парастатов С.В. Экономическая составляющая геостратегии современных государств // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2012. № 2. С. 364-366.

6. Худяков И.Ф., Боташева А.К., Миргород Д.А., Дегоев В.В. Внешняя политика США на Ближнем Востоке в контексте политической трансформации региона // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2013. № 4. С. 350-353.

7. Миргород Д.А. Глобализация и политический процесс на Ближнем Востоке // Экономические и гуманитарные исследования регионов. 2010. № 5. С. 50-56.

8. Косов Г.В., Панин В.Н. Индикаторы геополитической составляющей политического процесса // Вестник института стратегических исследований ПГЛУ. Ставрополь, 2012. С. 4-10

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена использованию политики «мягкой силы» во внешнеполитической деятельности государств. Рассматривается использование прямых или официальных инструментов «мягкой силы» и непрямых или неофициальных. Автор приходит к выводу, что значение «мягкой силы», большая роль в которой отводится информационной составляющей, в современных условиях возрастает, и одновременно актуализируется значение применения основных ее элементов для реализации внешнеполитической стратегии современных государств.

Ключевые слова: *«мягкая сила», стратегии, внешняя политика, информационно-психологическая безопасность, публичная дипломатия, культурная политика.*

Sadıxzadə Erkin Mehdi o.
"Beynəlxalq münasibətlər və Diplomatiya" ixtisası üzrə I kurs magistrantı
Elmi rəhbər – dosent Səfərova Afət

MÜASİR DÖVLƏTLƏRİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ " YUMŞAQ GÜC" MƏSƏLƏSİ

XÜLASƏ

Məqalə dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətində "yumşaq güc" siyasətinin istifadəsinə həsr edilmişdir. Birbaşa və ya rəsmi "yumşaq güc" alətlərinin və dolayı və ya qeyri-rəsmi vasitələrin istifadəsi nəzərdən keçirilir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, müasir şəraitdə informasiya komponentinin böyük rol oynadığı "yumşaq güc"ün əhəmiyyəti artır və eyni zamanda müasir dövlətlərin xarici siyasət strategiyasının həyata keçirilməsində onun əsas elementlərindən istifadənin əhəmiyyəti aktuallaşır.

Açar sözlər: *"yumşaq güc", strategiyalar, xarici siyasət, informasiya və psixoloji təhlükəsizlik, ictimai diplomatiya, mədəni siyasət.*

Sadikhzadeh Erkin Mehdi
Master of specialty in "International Relations and Diplomacy"
Academic supervisor – associated professor Safarova Afet

SUMMARY

The article is devoted to the policy of "soft power" in foreign policy of States. Therefore, discusses the differentiate between a direct or official instruments of soft power and indirect or informal. The author comes to the conclusion that the importance of "soft power", in which the information component plays a large role, is increasing in modern conditions, and at the same time the importance of using its main elements for the implementation of the foreign policy strategy of modern states is being actualized.

Key words: *soft power, strategy, foreign policy, information-psychological security, public diplomacy, cultural policy.*

UOT 327; 930.22

UN PEACEKEEPING IN THE 21ST CENTURY: KEY VECTORS OF REFORMS TO IMPROVE EFFECTIVENESS OF PEACEKEEPING OPERATIONS

DJAMILA DJAFARZADE
Master of specialty in "International Relations and Diplomacy"
E-mail: j_jafarzade@mail.ru

Introduction

Peacekeeping is a complex, laborious and sensitive activity that is characterized by constant dynamics. It acts as the basis for interstate political and diplomatic interaction to resolve conflicts, a way of increasing international influence from contingent suppliers, and an instrument of influence on political processes up to interference in the internal affairs of states. Peacekeeping should not be seen as a panacea in solving any type or complexity of conflicts, and the international community should support the parties in the search for national reconciliation and the best option for resolving the conflict. However, it is on peacekeeping that the main hopes are assigned to the establishment of a sustainable and long-term world. It is important to understand the main trends, problem "nodes" and the objective prospects for reforming the world-cemented track.

Review of peacekeeping practice

The main burden of peacekeeping tasks is carried out by the UN, regional/subregional organizations, and AD HOC coalitions of states. The first such "hybrid" operation was the African Union-UN in Darfur (UNAMID) in 2007. [2, 24]. The total number of multilateral peacekeeping operations over the past five years has varied in the range of 60+. In 2014, 64 peacekeeping operations were registered, in 2015 63, in 2016 62, in 2017 63, and in 2018 60. Last year, the minimum level of peacekeeping efforts of the international community was recorded since 2013, due to the initiation of only one new operation - the NATO non-Fire mission in Iraq - and the completion of two missions - the UN mission in Liberia [4] and the preventive mission of SADK in the Kingdom of Lesotho (Sapmil, since 2017) [11]. Most operations and the largest number of military police contingent are today in Africa, where the largest number of active conflicts are concentrated.

The UN peacekeeping budget has been increasing steadily since the 1980s, but there has been a reduction in expenses in recent years due to the planned closing of missions and the efforts of the Trump administration. At the end of 2018, the number of peacekeepers was 14,4791 people, with 95,488 people part of the UN peacekeeping contingents and 49303 people accounted for regional organizations, alliances and temporary coalitions of states. The increase in the number of peacekeepers as part of regional organizations is mainly associated with the strengthening of the NATO mission “decisive support” in Afghanistan. The Department for Political Issues and Issues of Peace of Peace (DPIIPP) was created in 2018 by uniting the Department of Political Issues and the Office for Supporting Peace Building. Commanders of peacekeeping contingents are responsible for the work of peacekeepers "in the fields" [10]. The most expensive operations are deployed in Africa. In the near future, in the absence of new missions, a further decrease in the amount of financing in connection with the closure of the joint peacekeeping mission of the AU and the UN in the region of Sudan Darfur (UNUMIDE, since 2007) and the UN stabilization mission (UNSMDRC, since 2010) is predicted [1]. Most countries do not approve of proposals for a sharp reduction in the peacekeeping budget, while maintaining parallel assigned initiatives to activate the strategy for preventing conflicts and supporting political processes.

UN peacekeeping: evolution and current state

The UN peacekeeping missions remain the main and most proven tool for maintaining international peace and security[7]. The UN relies on two types of operations: naked missions of observers and peacekeeping forces. The first operation to maintain the world was in the Middle East in 1948, and the first Extraordinary Armed Forces of the UN (UN EAF) was established in 1956. At the end of the Cold War, new trends emerged and new tasks of the UN peacekeeping activity [8]. The phrases OMW, conflict zones, Democratic Republic of the Congo, Monusco, and humanitarian crises are all important details in the context of peacekeeping forces being forced to

engage in not so much resolution as the management of conflicts and political processes. In the Democratic Republic of the Congo (Monusco), a team of surgical intervention was deployed to neutralize and disarm illegal armed groups, using unmanned aerial vehicles. This has caused discontent from power structures that interpret these operations as an encroachment on state sovereignty, as seen in Burundi, South Sudan and DRC. In addition to peacekeeping operations, the UN forces are also held by political missions that play a special role in maintaining international peace and security, performing the functions of civilian conflict management. In accordance with the composition, political missions are divided into 1) mission of the envoys of the General Secretary of the High -level, providing “good services” and involved at the stage of mediation, 2) groups for the observation of sanctions, 3) special political missions of field base, including regional branches and country missions. To date, a total of 24 special political missions have been deployed (11 of which in Africa, 2 in Asia, 1 in Asia Minor, 2 in Europe, 8 in the Middle East and Western Asia) 3. 29 missions are considered completed, most of which were organized in Africa (16), as well as in Asia (7) and in North and South America [6] 4. Peacekeeping has been a major part of the UN's history, with missions in Yugoslavia, Rwanda, Burundi, Somalia, Iraq, Afghanistan, and the Middle East. Despite the successes of peacekeepers, issues such as difficulty in coordinating mandates, insufficient training, contingent formation, and equipment failure continue to cause concern [2].

Initiatives of the UN peacekeeping reforms

Kofi Annan and Algeria's Lahdar Brahimi formed a group of ten experts in the 2000s to study peacekeeping potential. The Brahimi report presented operational-organizational measures, such as revising existing obligations, conducting institutional transformations, and increasing funding volumes. Mandatory conditions included access to resources, technical component, and clear mandates for use of force. Subsequent operations applied recommendations to strengthen UN missions[5]. In November 2003, an independent high -level group for UN operations in favor of the world was established, which presented the report “Safe World: Our General Responsibility” (2004). [9] Kofi Annan's report (2005) proposed a comprehensive reform of the UN, focusing on strengthening its role in world political processes and expanding the possibilities of using force in response to new threats.

In 2015, an independent high-level group on peacekeeping operations, chaired by the former president of Eastern Timor J. Ramush-Ort, conducted a comprehensive analysis of the problems of peacekeeping of the UN. The report contained more than 100 recommendations on the further development of the UN peacekeeping activity and declared the urgent need for serious changes. Four areas were declared as priority, which should be subjected to the most fundamental changes. 1) methods of work of Security Council, including: a balanced involvement of SC, secretariat and contingent suppliers in the process of compiling mandates; Strengthening their tripartite interaction [8]; The Security Council and Secretariat should engage in dialogue with contingent suppliers, analyze and consult mandates, involve other states in their development, and strengthen the military staff; 2) The UN peacekeeping missions have mandates that prioritize preventive measures, take into account local contexts, provide clear and objective assessments, and include a two-level process of compiling mission needs [9]; 3) The UN should develop a strategic approach to military contingent formation, such as advance planning, increased mobility, improved supply process, coordination, demand for military assets, situational awareness, liquidation of lacks, and organization of UN headquarters for quick response to new missions [10] ; 4) The UN should increase its ability to protect peacekeeping missions from asymmetric threats by combining the resources of the Department of Security and the missions themselves, providing missions without a military component, managing crisis situations, and reviewing compensation for national troops.

The “declaration of joint obligations regarding UN maintenance to maintain peace” was put forward on September 25, 2018. It was divided into eight spheres and confirmed the paramount role of political decisions in resolving conflicts and the auxiliary role of peacekeeping operations. It also sought to resume political support for peacekeeping operations, with the aim of finding sustainable political decisions [11].

The most important details of the phrases GA, Commission on World Building, World Building Fund, Office of the Secretary General, and Seamen K. are the implementation of recommendations and

the dynamics of the development of the peacekeeping component. The Commission on World Building (2005) and the World Building Fund (2006) were established to assist countries in overcoming the causes and consequences of conflicts and establishing peaceful life. The field support department was formed (2007) and reserve agreements were reformatted in the system of ensuring the readiness of peacekeeping potential (2015). Within the framework of the Office of the Secretary General, a department of centralized analysis and planning was established to assess the situation at a strategic and political level.

Regular meetings were held between those responsible for decision-making by persons and representatives of states whose troops are directly involved in missions. Finally, relevant information is published regarding the volume of resources necessary for peacekeeping missions for each specific period of time [11]. Finally, the secretariat attempted to consolidate the initiative on the strategic and long-term (5-year) planning of missions.

Conclusion

The past three decades have seen a significant expansion of peacekeeping operations, as well as qualitative change and complications. There is a need for strengthening mandates, but the balance of military and non-military methods of operations remains open. Pessimistic forecasts regarding the future of the OPM and the possible interception of the leadership of the "power" peacekeeping are not justified. The experience of using "strong" mandates is ambiguous and should be taken as an extreme measure. Without comprehensive UN reform, peacekeeping initiatives are difficult to implement at a qualitative level.

Despite the differences in approaches of key structures and member states, the reform of peacekeeping is moving, solving individual and new problems. However, the interests of the key actors involved in the process are determined by the real political contours of the modern international system.

REFERENCES

1. Berdal, M. (2018). The State of UN Peacekeeping: Lessons from Congo. Journal of Strategic Studies, 41(5), 721–750. DOI: 10.1080/01402390.2016.1215307

2. Berdal, M., Ucko, D. H. (2015). The Use of Force in UN Peacekeeping Operations. Problems and Prospects. The RUSI Journal, 160(1), 6–12. DOI: 10.1080/03071847.2015.1016718

3. Dos Santos Cruz, C. A., Phillips, W. R. & Cusimano, S., (2017). Improving Security of United Nations Peacekeepers: We need to change the way we are doing business. UN. Retrieved from https://digitallibrary.un.org/record/1479770/files/improving_security_of_united_nations_ peacekeepers_report.pdf

4. Cunliffe, P. (2009). The Politics of Global Governance in UN Peacekeeping. International Peacekeeping, 16(3), 323–336. DOI: doi.org/10.1080/13533310903036384

5. Is Christmas Really Over? Improving the Mandating of Peace Operations (2019). Security Council Report, 1, 22. Режим доступа https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27–4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/research_report_council_mandating_february_2019.pdf

6. Karlsrud, J. (2015). The UN at War: Examining the Consequences of Peace- enforcement Mandates for the UN Peacekeeping Operations in the CAR, the DRC and Mali. Third World Quarterly, 36(1), 40–54. DOI: 10.1080/01436597.2015.976016

7. Policy on Integrated Assessment and Planning. (2013). UN, Steering Group. Retrieved from https://undg. org/wp- content/uploads/2016/10/UN-Policy- on- Integrated- Assessment- and- Planning_FINAL_9April-2013.pdf

8. Responsibility to Protect (2001). Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. International Development Research Centre. Ottawa. Retrieved from http://responsibilitytoprotect.org/ ICISS%20Report.pdf

9. Seaman, K. (2016). UN-Tied Nations. The United Nations, Peacekeeping and Global Governance. London: Routledge. SIPRI Yearbook 2019.

10. Armaments, Disarmament and International Security (2019). London: Oxford University Press. Sloan, J. (2014). The Evolution of the Use of Force in UN Peacekeeping. Journal of Strategic Studies, 37(5), 674–702. DOI: 10.1080/01402390.2014.921853

11. Smith, A., Boutellis, A. (2017). Rethinking Force Generation: Filling the Capability Gaps in UN Peacekeeping. Providing for Peacekeeping, 2. N.Y.: International Peace Institute.

SUMMARY

The efficiency problem of UN peacekeeping activities is highlighted due to the complexity of conflicts and the increasing role of complex peacekeeping operations as a control means. The UN key role in conducting multilateral peacekeeping operations is described, along with the basic operations classified under their specific aims, the geographical distribution of UN contingents, as well as the decision-making mechanism and operations management. Modern diversified operations deviate from performing traditional purposes and execute more complex and multilateral functions. Critical problems of modern peacekeeping include increased politicization of the peacekeeping process, dissent between the UN Security Council, the UN Secretariat, and major financial donors and troop- contributing countries, insufficient resources to carry out operations, and the influence of asymmetric threats.

Keywords: *peace- keeping, UN, peace- keeping operations, political missions, peace enforcement, peace- keeping reform*

Джафарзаде Джамиля

Магистрант БГУ по специальности «Международные отношения и дипломатия»

МИРОТВОРЧЕСТВО ООН В XXI ВЕКЕ: ОСНОВНЫЕ ВЕКТОРЫ РЕФОРМ ПО ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ МИРОТВОРЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ

РЕЗЮМЕ

В статье ставится проблема эффективности миротворческой деятельности Организации Объединенных Наций на фоне усложнения конфликтов и возрастания роли комплексных миротворческих операций как средства их управления. Показана ключевая роль ООН в проведении многосторонних миротворческих операций, дана классификация основных операций с уточнением их задач, представлено географическое распределение контингентов, а также механизм принятия решений и управления операциями в рамках ООН. В статье демонстрируется, что современные многопрофильные операции постепенно отходят от выполнения традиционных задач, выполняя более комплексные и многопрофильные функции. Кроме того, им не всегда свойственно соблюдение «неписаных» принципов классического миротворчества: согласия участников конфликта, беспристрастности миротворцев и применения ими силы лишь для самообороны. Помимо ООН миротворческие миссии выполняют региональные/субрегиональные организации и временные коалиции государств. Зачастую операции разворачиваются на совместной основе.

Ключевые слова: *миротворчество, ООН, операции по поддержанию мира, политические миссии, принуждение к миру, реформа миротворчества*

Cəfərzadə Cəmilə

BDU-un "Beynəlxalq münasiətlər və diplomatiya" ixtisası üzrə magistrantı

XXI ƏSRDƏ BMT-NİN SÜLHMƏRAMLILIĞI: SÜLHMƏRAMLI ƏMƏLİYYATLARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI ÜÇÜN İSLAHATLARIN ƏSAS VEKTORLARI

XÜLASƏ

Məqalədə münaqişələrin mürəkkəbləşməsi və kompleks sülhməramlı əməliyyatların idarəetmə vasitəsi kimi rolunun artması fonunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sülhməramlı fəaliyyətinin səmərəliliyi problemi qoyulur. Çoxtərəfli sülhməramlı əməliyyatların aparılmasında BMT-nin əsas rolu göstərilir, əsas əməliyyatların vəzifələri aydınlaşdırılaraq təsnifatı verilir, kontingentlərin coğrafi bölgüsü, habelə BMT çərçivəsində qərarların qəbul edilməsi və əməliyyatların idarə edilməsi mexanizmi təqdim olunur. Məqalədə göstərilir ki, müasir multidisiplinar əməliyyatlar daha mürəkkəb və multidisiplinar funksiyaları yerinə yetirərək ənənəvi tapşırıqları yerinə yetirməkdən tədricən uzaqlaşır. Bundan əlavə, onlar həmişə klassik sülhməramlılığın "yazılmamış" prinsiplərinə riayət etməyə meyilli deyillər: münaqişə tərəflərinin razılığı, sülhməramlıların qərəzsizliyi və yalnız özünümüdafiə üçün güc tətbiq etmələri. BMT - dən əlavə, regional/subregional təşkilatlar və dövlətlərin müvəqqəti koalisiyaları sülhməramlı missiyalar həyata keçirirlər. Tez-tez əməliyyatlar birgə əsasda baş verir.

Açar sözlər: *sülhün qorunması, BMT, sülhün qorunması əməliyyatları, siyasi missiyalar, sülhün bərqərar olması, sülhməramlı islahat.*

UOT 327; 930.22

ABŞ-ÇXR: QLOBAL GÜCLƏR ARASINDA MÜBARİZƏ VƏ RƏQABƏT

XƏYYAM İSMAYILZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti,
Beynəlxalq münasibətlər kafedrası,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: ekonika22@yahoo.com

ABŞ və ÇXR müasir dünya siyasətinin iki nəhəng dövləti hesab olunur. Çin minillik tarixə malik, sənaye inqilabından da əvvəl mövcud olan bir ölkədir. ABŞ isə 250 illik tarixə malik və ötən əsrin ortalarında "super güc" statusu qazanmış bir ölkədir. ABŞ siyasi və iqtisadi təsir imkanlarının genişliyinə görə hazırki dünyada fövqəldövlət statusu daşıyır. Çin isə qədim tarixə malik olsa da, öz müstəqilliyini hələ "soyuq müharibə"nin əvvəlində qazanmışdır. "Soyuq müharibə" dövründə ABŞ-la olan enişli-yoxuşlu əlaqələr SSRİ-nin dağılması ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. ÇXR-nın Baş katibi Den Syaopinin dövründə özünü böyük yox, region dövləti kimi göstərməyə çalışan Çin müasir dövrdə əsas diqqət mərkəzlərindən biri oldu (7, s. 20-42). Təsadüfi deyidir ki, bu gün ABŞ-Çin əlaqələri qüvvələr balansına həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən ciddi təsir göstərir. ABŞ rəsmilərinin Çinlə bağlı işlətdiyi "önəmli əməkdaş və eyni zamanda rəqib" ifadəsi də əlaqələrin əhəmiyyətini göstərir (7, s. 119-140). Son iki əsrdə dünyadakı böhranlar, müharibələr, ideoloji qarşıdurmalar ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq münasibətlərdə arxa planda qalmasına baxmayaraq, Çin müasir dövrdə yenidən dirçəlməyə çalışan və "super güc" mövqeyinə iddialı olan bir ölkədir. İki dövlət arasında güclü əsaslara söykənən iqtisadi əməkdaşlıq, son bir neçə ildə ziddiyyətli məqamlarla bərabər, ABŞ-ın iqtisadi və geosiyasi baxımdan Çini təhdid kimi hesab etməsi dünya siyasətinin danılmaz mövcud reallığıdır (7, s. 141-158).

"Soyuq müharibə" dövründən fərqli olaraq müasir dövrdə iki ölkə arasındakı münasibətlərdə açıq konfliktlər müşahidə olunmur (12). Hər iki ölkənin beynəlxalq terrorizmin və nüvə silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasında ortaq siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik maraqları var. İkiqütblü dünyadan çoxqütblü dünyaya transformasiya qüvvələr balansını əvvəllər qərbin xeyrinə dəyişdirsə də, bir qədər sonra vəziyyət tamamilə başqa xarakter aldı. Çin çoxqütblü dünya modelini dəstəkləməklə yeni mərhələdə özünə yer eləməyə çalışırdı. Müxtəlif güc mərkəzləri dünyanın siyasi arenasında rol oynamağa başladı. 2001-ci ilin 11 sentyabr terror hadisəsindən sonra bütün dünya ictimaiyyətinin fikri beynəlxalq terrorizmlə mübarizəyə yönəldi. Çin də terrorizmlə mübarizə aparan ölkələrdən biri kimi beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə ABŞ-ın yanında yer aldığını və birgə əməkdaşlıq edəcəyini bəyan etdi. ÇXR nə qədər böyük dövlət olsa da terrorizmdən sığortalanmayıb, çünki Əfqanıstan, Şərqi Türküstan və Tibetdəki radikal terror qruplar Çinin milli təhlükəsizliyinə potensial təhdid təşkil edirdi (1, s. 4-5).

ABŞ özünün Çinlə siyasi əlaqələrində bəzi məsələləri problem olaraq qabardır. Bu problemlərin içində Çindəki hökumətin demokratikliyi və ölkədəki insan haqları kimi məsələlər yer alır. Bu da başda ABŞ olmaqla, qərbin demokratik institutlarını narahat edən məsələlərdəndir. Vaxtilə, hökumətə etiraz edən siyasi dissidentlərin ABŞ-ın və qərbin təkidi ilə azad edilməsi əlaqələrin pozulmasına yol açmışdı (12). Siyasi əlaqələrin dinamikliyi iqtisadi əlaqələrin inkişafından da asılıdır. ABŞ-Çin əlaqələrinin inkişafında Strateji və İqtisadi Dialoq (SİD) böyük rol oynayır (1, s. 16-18). SİD Çin və ABŞ arasında iqtisadi, regional və qlobal strateji məsələləri müzakirə etmək üçün yaradılmış yüksək səviyyəli dialoq formatıdır. Dialoq zamanı hər iki ölkə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək niyyətində olduğunu bildirmişdir. İqtisadi əlaqələrin inkişafında G2 (Group of Two), Chimerica kimi xüsusi əməkdaşlıq formatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (8, s. 62-63). ABŞ Çinlə olan iqtisadi əlaqələrində əsasən iki məqsəd güdür: Çini qlobal iqtisadi və ticarət sisteminə inteqrasiya etmək və ABŞ ixracatçılarının və investorlarının Çin bazarına rahat girişini təmin etmək (13). Çin həmçinin, ABŞ-ın ən böyük kreditoru olaraq qalır ki, bu kreditin həcmi də ABŞ milli borcunun 21%-nə bərabərdir. Beləliklə, Çin dünyanın ən nəhəng iqtisadiyyatına malik ölkəsinə çevrilmişdir.

ABŞ və Çinin xarici siyasətini təhlil etdikdə dünya siyasətində ortaya bəzi vacib məqamlar ortalığa çıxır. Çin xarici siyasətində dünyanın bəzi qaynar nöqtələri ilə bağlı məsələlərə münasibətdə konkret mövqe nümayiş etdirməkdən çəkinir. Lakin gələcəkdə aktiv siyasi müdaxilələr etmək üçün əlverişli şərait yarat-

mağa da çalışır. Onun Ukrayna və Suriya münaqişələrində sərt və iddialı mövqe sərgiləməməsi, Rusiya və İran blokuna yumşaq dəstəyi, qərb dünyasına və Amerikaya olan müxalif tərzi açıq-aydın büruzə verir (15). Bununla bağlı Çin öz müttəfiqi Rusiyanın məruz qaldığı iqtisadi sanksiyalardan və beynəlxalq aləmin hədəfinə çevrilmək prosesindən kənarda qalmaq istəyir. Son illər Çinin iqtisadi inkişafı ilə paralel olaraq, hərbi sahədə də inkişafının müşahidə olunması diqqətçəkici məqamdır. İqtisadi inkişafda nailiyyətlər əldə edən Çin hərbi sənayesini gücləndirir (7, s. 78). Bu, qonşu ölkələrin, eləcə də beynəlxalq aləmin diqqətinə səbəb olur. Çin bununla gələcəkdə bölgədə baş verə biləcək geosiyasi rəqabətdə üstünlük əldə etməyə çalışır. ABŞ-ın Əfqanıstandan qoşunlarını geri çəkməsi heç də təsadüfi deyildir. Belə olduqda, yerli terror qruplaşmaları yenidən dirçələcək və bölgədə böyük təhlükəsizlik mühiti yaranacaq. Bu da ilk növbədə Rusiya və Çinin təhlükəsizliyini təhdid edir və onların bölgəyə nəzarətini zəiflədir. Rusiya və Çinin ortaq təhlükəsizlik maraqları onları qərbə qarşı daha da yaxınlaşdırır. Çin özünün hərbi-geopolitik imkanlarını artırmaq istiqamətinə və iqtisadi inkişafa xüsusilə diqqət verir, çünki yaxşı başa düşür ki, güclü iqtisadiyyat olmadan diplomatiyada və hərbi sahədə uğur qazanmaq olmaz. Təbii iqtisadi artımın illik rəqəmlərində ABŞ-la yarışan Çin gələcəyin iqtisadi imperiyasının təməllərini qoyur. Əlbəttə ki, bu gedişat başda ABŞ olmaqla, iqtisadi güc mərkəzlərini də narahat etməyə bilməz. İqtisadi inkişaf Çinə siyasi, strateji, diplomatik və s. üstünlüklər qazandırır. Çin hələ açıq oyun qaydalarına keçməsə də, əldə etdiyi güclə yaxın gələcəkdə qüvvələr balansını öz xeyrinə dəyişə bilər. Bu da tarixdə növbəti qarşıdurmalara və böhranlara gətirib çıxaran amillərdəndir.

İqtisadi və hərbi parametrlərlə yanaşı, Çindəki mühafizəkar sosial-siyasi quruluş qütbləşmənin, eləcə də gələcəkdə ehtimal olunan qarşıdurma şəraitinin yaranmasına zəmin yaradır. Sivilizasiya-ölkə olan Çin bu ənənəvi formatı qorumağa çalışır və getdikcə öz yerini möhkəmləndirir. Qərb mədəniyyətinin dünyaya getdikcə hakim olması Çin sivilizasiyasını da narahat edir. Buna alternativ olaraq, Çin özünün qədim fəlsəfə və mədəniyyətinə qayıtmağa çalışır. Qərb dəyərlərinin İslamla toqquşduğunu görən Çin İslamla konfutsionizmin yaxınlaşması siyasətini güdür. Eyni zamanda qərb də bu yaxınlaşmadan xəbərdardır. Qərb-Şərq qarşıdurmasının fonunda gerçəkləşən ABŞ-Çin mədəniyyət savaşı bu qarşıdurmaya fərqli bir format qazandırır. ABŞ-ın "yumşaq siyasət"dəki uğurları Çini qarşılıqlı cavablar verməyə vadar edir. Çinin "sərt gücün" tətbiqindən yayınaraq, "yumşaq gücə" üstünlük verməsini onun xarici siyasətinin ən mühüm və lazımi məqamlarından hesab etmək olar (9, s. 19-20). Buraya ideoloji-mədəni, iqtisadi amillər də daxildir. Çin dünyanın müxtəlif yerlərində Konfutsi məktəbləri açmaqla öz dil və mədəniyyətini tanıdır, hər il minlərlə amerikalı tələbə Çinə, çinli tələbələr də ABŞ-a təhsil almağa gedirlər (9, s. 23). İqtisadi fonda Çin Afrika qitəsinə də genişmiqyaslı layihələrlə investisiyalar qoyur, böyük kreditlər verir. Eyni zamanda nəhəng enerji layihələrində iştirak edir və böyük investisiyalar qoyur. Təsadüfi deyildir ki, Çin son illərdə dünyanın ən nəhəng kreditorlarından birinə çevrilmişdir (1, s. 6-8).

Çin ətrafında geosiyasi vəziyyət olduqca mürəkkəbdir. Bir tərəfdən Cənubi Çin dənizində geostrateji rəqabət və kiçik adalar uğrunda mübarizə, Hindistanın geosiyasi rəqabətə qoşulması və Çin-Yaponiya gərginliyi vəziyyəti daha da gərginləşdirir, digər tərəfdən isə Şimali Koreyanın apardığı raket sınaqları onun qonşularını ciddi narahat edir və bölgədə təzyiqi yüksəldir (2, s. 7). ABŞ da müvafiq olaraq müttəfiqlərini silahlandırır və bölgədəki hərbi bazalarının sayını artırır. ABŞ ən son Filippində beş hərbi baza açaraq çənbəri daha da daraltdı (2, s. 5). ABŞ Asiyanın şərqində şimaldan cənuba uzanan bu cəbhə ilə Çini dənizdən nəzarətə almağa çalışır. Çin Cənubi Çin dənizində hərbi donanmasının sayını artırır çünki, Filippin Cənubi Çin dənizində bəzi kiçik adalara iddia irəli sürür və bu, Çinlə qarşıdurmaya səbəb ola bilər. Buna görə Çini itirmək qorxusunu ABŞ-ın nəzərinə çatdıran mərkəzi Pekin hər iki ölkənin qarşılıqlı maraqları olduğunu xüsusi vurğulayır (3, s. 6). Belə məlum olur ki, Çin ABŞ-Filippin yaxınlaşmasından ciddi təşviş içərisindədir və hərbi bazaların varlığı onun təhlükəsizliyini təhdid edir. ABŞ-ın da bu regionda xüsusi maraqları var. Bu maraqlar təkcə hərbi və geosiyasi amillərlə şərtlənmir. Bu region həm iqtisadi, həm də geosiyasi cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çinin cazibə mərkəzinə çevrilməsi və digər region ölkələrinin də iqtisadi baxımdan ona inteqrasiya etməsi qərb bazarları üçün ciddi sıxıntılara gətirib çıxara bilər. Şərqi Asiyanın belə sürətlə inkişafı siyasi və geosiyasi qütbləşməni də sürətləndirir. ABŞ bölgədəki qüvvələr balansını öz xeyrinə dəyişmək üçün Çinin qonşu ölkələri ilə əməkdaşlıq edir və onları öz tərəfinə çəkməyə çalışır. ABŞ-ın bu

strateji xətti “Çini əhatələmək” və ya “çəpərləmə” siyasəti adlanır (3, s. 11). Bu yolla o, Çinin ətrafında müttəfiqlərindən ibarət halqa yaradır və onu təcrid etməyə çalışır. ABŞ-ın bölgədəki başlıca müttəfiqləri Yaponiya, Cənubi Koreya və Tayvandır. Bu ölkələrdə onun hərbi bazaları mövcuddur. Həmçinin o, Asiyanın iqtisadi birliklərində aktiv fəaliyyət göstərir. İkili siyasət aparan ABŞ bir tərəfdən də Çinlə əlaqələri normal səviyyədə inkişaf etdirməyə çalışır və onunla əməkdaşlıq edir. Kənardan nə qədər anlaşılmaz görünsə də, bu, Amerika diplomatiyasının ənənəvi metodudur və hər iki yolla mənfəət qazanmağa və Çini sıxışdırmağa çalışır.

Tayvan məsələsi də ABŞ-Çin əlaqələrinin inkişafına mühüm təsir göstərən amillərdəndir. 1971-ci ildə ABŞ Tayvanla diplomatik əlaqələri kəsdi və paytaxtı Pekin olan ÇXR-i tanıdı. Ping-pong diplomatiyası, dövlət başçılarının rəsmi səfərləri, “Vahid Çin”ə sadiqlik ABŞ-la ÇXR arasında əlaqələrin formalaşmasına zəmin yaratdı. Tayvanla bütün əlaqələrin kəsilməsinə baxmayaraq, ona silah satan ABŞ zaman-zaman Çinin notaları ilə üzləşsə də, Tayvanı silahlandırmaqda davam edirdi. Tayvan siyasətində Çinin başlıca məqsədi sülh yolu ilə onu özünə birləşdirməkdir. Bu birləşmə öz əksini “bir ölkə- iki sistem” formatında göstərəcəkdir (14). Yəni, beynəlxalq aləmdə onlar hər ikisi ÇXR ilə təmsil olunacaq. ABŞ isə bu siyasətin əksini istəyir və bu məsələnin həll olunmamasına çalışırdı. ABŞ bu problemin həll olunmamasında qətiyyən maraqlı deyildi. Mövcud status-kvodan razı olan və ikili siyasət aparan ABŞ 2010-cu ildə Tayvana 6.5 milyard dollarlıq silah satmışdır (14). ABŞ-ın adaya strateji marağı bu məsələnin yaxın perspektivdə həll olmayacağını göstərir. Tayvan-Çin əlaqələrində isə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bir qədər mülayimlik müşahidə olunur. Bu mülayimliyə baxmayaraq, problemin həllinin gecikməsində əsas səbəblərdən biri ideoloji fərqliliklərdir (6, s. 12). Çin və Tayvan arasında sosial-iqtisadi məsələlərdən tutmuş insanların gündəlik həyat tərzi və mədəniyyətlərinə qədər bəzi fərqliliklərin olması iki sistemin bir-birinə yaxınlaşmasına ciddi əngəllər törədir. Tayvan ətrafında gedən bu mübarizədə ABŞ heç vaxt bu strateji ərazini itirmək istəməz və təbii ki, Çini neytrallaşdırmaq üçün Tayvan kartından həmişə istifadə edəcək. Çin də bu siyasəti başa düşərək Tayvanla əlaqələri normal və sülh şəraitində davam etdirməyə çalışır. Vacib məqamlardan biri də Tayvanın həm Çinlə münasibətləri yaxşı saxlaması, həm də ABŞ-dan silah alışını davam etdirməsidir. Yəni, Tayvan da müttəfiqi ABŞ kimi ikili siyasət aparır və Çinin ambisiyalarına qarşı ABŞ-ın yanında olduğunu göstərir (10, s. 32). Hər iki ölkənin Tayvana olan marağı onları ada ətrafında iqtisadi əməkdaşlığa vadar edir. Tayvan tarix boyu əhəmiyyətli olduğu kimi, gələcək də əhəmiyyətli zona olacaqdır. Ancaq keçmişdən fərqli olaraq o, iki ölkə əlaqələrinin tamamilə deyil, müəyyən bir hissəsinə təsir göstərmək iqtidarına malik olacaqdır. Çünki iqtisadi əməkdaşlığın güclənməsilə Çin və ABŞ daha çox qazanmağa çalışacaq və qarşılıqlı asılılıq mühiti yaranacaqdır.

ABŞ-ın sabiq prezidenti Barak Obamanın “Asia Pivot” siyasətinin prezident D. Tramp tərəfindən davam etdirilməsi gündəmi məşğul edən məsələlərdən biridir (11, s. 32-36). Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yaxın gələcəkdə Uzaq Şərqə daha çox diqqət ayrılacaq. Onun həyata keçirilməsi ilə ABŞ Asiyanın şərqində nüfuz dairəsini daha da artırmağı planlaşdırır. Əsas hədəf kimi, əlbəttə ki, Çin götürülür. Respublikaçılar bu siyasətin davam etməsini dəstəkləsələr də, xarici siyasətdə Orta Şərqin daha çox diqqət mərkəzində olması bu siyasətin həyata keçirilməsini ləngidə bilər. Həmçinin yeni hökumət TPP (Trans Pacific Partnership) kimi müqavilədən iştirakdan boyun qaçırır (11, s. 28). D.Trampın milli-mühafizəkar tərzi və Çinə qarşı açıq cəbhə açması ABŞ-Çin əlaqələrinin normal inkişafını risk altına qoyur. D.Trampın Asiyaya konkret baxışları müəyyən olmasa da, qlobal idarəetmədə Çinlə ortaq fəaliyyətin aparılmasında geriləmənin yaşanacağı ABŞ-da müzakirə olunur (11, s. 21). Beləliklə, ABŞ-ın siyasi dairələrində Çinə münasibətdə fikir ayrılıqları meydana gəlir. Dünyanın hazırkı gedişatında həll olunması daha vacib siyasi, iqtisadi, ekoloji və təhlükəsizlik məsələləri varkən Çinlə ortaq fəaliyyətdən boyun qaçıran Tramp və kabineti tənqidlərə məruz qalır. ABŞ artıq özünü qlobal lider statusundakı super güc kimi yox, milli sərhədlərinə çəkilən və müdafiə mövqeyində olan ölkə kimi aparır (13). D.Trampın Çini öz tərəfinə çəkməsi yox, qarşısına alması Asiyanın şərqində ciddi gərginliklərə səbəb ola bilər və istər-istəməz region dövlətləri iki güc arasında bölünməyə və cəbhələşməyə məcbur edilə bilərlər. ABŞ-da milli dövlətçilərin hakimiyyətə gəlişi və Avropada millətçiliyin yüksəlişi beynəlxalq münasibətlərdə ciddi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Çin ilə münasibətlər də bu hadisələrin fonunda başqa məcraya istiqamətlənə bilər. Lakin ABŞ və Çinin bir çox ortaq maraqlarının və qarşılıqlı asılılıqlarının olduğunu nəzərə alaraq, zaman-zaman iki dövlət ara-

sında böhranların başvermə ehtimalı olsa da, bu böhranların ciddi bir gərginliyə əsas olmayacağına dair proqnozlar da var. Hər iki ölkənin iqtisadiyyatları bir-birindən asılı vəziyyətdədir. ABŞ-ın Çinə olan xarici borcu 4 trilyon dollardan çoxdur (4, s. 9). ABŞ-da 100 minlərlə çinlinin yaşaması əlaqələrin qopma nöqtəsinə gəlməyinə ciddi əngəl törədəcəkdir. Bir çox qlobal məsələlərin həllində də ABŞ-Çin əməkdaşlığı səmərəli nəticələr verə bilər. Ancaq ABŞ-Çin yaxınlaşmasının mümkün olmadığı halda bəzi ölkə və qüvvələrin əl-qolu açılacaqdır. Əgər bu yaxınlaşmada ciddi əngəllər baş verərsə, Şimali Koreya nüvə fəaliyyətini daha da genişləndirəcək. Bu da şübhəsiz ki, gərginliyi və qütbləşməni artıracaq. Hadisələrin gələcək inkişafında Rusiyanın fəaliyyəti də ABŞ-Çin əlaqələrinə təsir göstərməyə bilməz. Çinin geosiyasi nəzəriyyələrində Rusiya güc mərkəzi olaraq göstərilməsə də, ABŞ-la Çin arasındakı mübarizənin mərkəzində Rusiya dayanır. Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyasında (2016) gələcəkdə Uzaq Şərqin rolunun artması xüsusilə diqqəti cəlb edir (15). D.Tramp Rusiyanı öz yanına çəkməyə çalışırdı. Lakin V. Putin ABŞ hakimiyyətinə olan münasibəti ilə, ABŞ-ın ənənəvi xarici siyasət doktrinasına olan münasibəti arasındakı fərqi anlayacaq qədər təcrübəli liderdir. Tamamilə başa düşüləndir ki, Rusiya-Çin ittifaqını zədələyəcək və qərbə qarşı ortaq fəaliyyəti şübhə altına alacaq hər hansı ciddi proseslər müşahidə olunmur.

Beynəlxalq münasibətlərdə dost yox, müttəfiq, düşmən yox, rəqib vardır. Çin hər nə qədər SSRİ tipli ölkə olmasa da, sağlam iqtisadi rəqabət aparmağa davam etməkdədir və proqnozlara görə, 2050-ci ildə ümummilli gəlirin miqdarına görə ABŞ-ı geridə qoyması gözlənilir (5, s. 76). Bu baxımdan, qənaətə gəlmək olar ki, ABŞ hər vasitə ilə Çinin qarşısını almağa çalışacaq. Baxmayaraq ki, ABŞ özü də Çinə böyük investisiyalar qoyur, digər tərəfdən də onu sıxışdırmağa – yəni, istədiyi vəziyyətə gətirməyə çalışır. Əlaqələri normal inkişaf etdirmək məqsədilə hökumətlər ikitərəfli əlaqələrdə tərəfdaşlığın əhəmiyyətini qeyd edirlər. O biri tərəfdən isə ABŞ-ın Tayvanı silahlandırması və Çini "çəpərləmə" siyasəti ziddiyyətli situasiya yaradır. ABŞ Çinin böyüməsinin qarşısını "yumşaq güc" vasitələrilə almağa çalışır. Bunlardan biri də yuanın dəyərinin süni şəkildə qaldırılmasıdır ki, bu da Çinin əlavə xərclərini artıracaq (13). Bu da Çinin gələcəkdə texnologiyaya investisiya qoyaraq daha keyfiyyətli məhsul istehsal etmək üçün işçi qüvvəsinin azalmasına səbəb olacaqdır. Nəticədə işsizliyin ortaya çıxması meydana gələcəkdir. ABŞ-Çin arasında baş verə biləcək belə bir iqtisadi böhran siyasi böhranı da qaçılmaz edəcəkdir. İkitərəfli əlaqələrdə ən əhəmiyyətli məqamlardan biri də enerji mənbələri uğrunda mübarizədir. Nəhəng sənayelərə malik bu ölkələrin enerjiyə olan ehtiyacları ildən-ilə daha da artır. Bu da yenə Mərkəzi Asiyada və Orta Şərqdə maraqların toqquşacağına gətirib çıxaracaqdır. Eyni zamanda, Afrika ABŞ-Çin rəqabətinin daha da güclənəcəyi məkana çevrilir. Qitədəki iqtisadi üstünlük hazırki situasiyada Çinə məxsusdur (1, s. 19). Nəticə etibarilə, qlobal idarəetmədə çoxmərkəzli sistemin yaranması ABŞ-ı digər mərkəzlər ilə hesablaşmağa vadar edir. Bunlardan biri də gələcəyin yeni gücü olan Çindir. Çini müxtəlif yollarla cilovlamağa və böyüməyinin qarşısını almağa çalışan ABŞ eyni zamanda onu ən böyük əməkdaşlarından biri kimi görür. Artıq Çinin nüfuzu gündəmin müzakirə obyektindən düşməyən məsələlərdəndir. Çin inkişaf edən Şərqi Asiyada özünə müttəfiq axtarışlarındadır. Çin qədər olmasa da, iqtisadi inkişaf tempi 5%-dən az olmayan İndoneziya, Sinqapur, Malayziya kimi sənaye ölkələri də Çinlə əməkdaşlıqdan məmnundurlar (1, s. 33). ABŞ Çinin bu region ölkələri ilə yaxınlaşmasına potensial təhlükə kimi baxır. Bu səbəbdən zaman-zaman bölgədə gərginliyi artıracaq hadisələr yaradır. Çin üçün əsas təhlükə qonşu ölkələrdə yerləşən Amerika hərbi bazalarıdır. Hələlik dəniz geopolitikası uğrunda gedən bu mübarizədə Çin Şərqi Çin və Cənubi Çin dənizlərində qabaqlayıcı tədbirlər görməklə dəniz qüvvələrini səfərbər edir. Orta Şərqdə ABŞ-Rusiya arasında gedən vəkalət müharibələri Uzaq Şərqdə ABŞ-Çin timsalında özünü göstərir. D.Tramp seçkiqabağı kampaniyalarında Orta Şərqə xüsusi fikir verməsi və terror təşkilatları ilə mübarizəni prioritet hesab edirdi. Yaxın gələcəkdə isə Asiyanın şərqi dünya gündəminin prioritetinə çevrilə bilər. Buna da təbii ki, regionda baş verəcək hadisələrə böyük dövlətlər biganə qalmayacaqlar.

Hamıya bəllidir ki, ABŞ son illər geosiyasi proseslərin ağırlıq mərkəzinin Asiyaya dəyişmək tezisindən çıxış edərək, xarici siyasətində Asiya faktoruna üstünlük verməyə başlamışdır. Onun bu istiqamətdə strateji məqsədi həmin regionun dövlətləri üzərində hegemonluq etməkdir. Bunu rəsmi Vaşinqton heç gizlətmir də. Bu məqsədə çatmaq üçün ABŞ ÇXR ilə ticarət əlaqələrini 2014-cü ildə fantastik səviyyəyə - 555 milyard ABŞ dolları həcminə çatdırmış, qarşılıqlı investisiya qoyuluşu isə 120 milyard dolları keçmişdir.

Müasir mərhələdə dünya siyasətinin inkişaf dinamikası tamamilə fərqli şəkildə cərəyan edir. Belə bir mühitdə həm Çin Xalq Respublikasının, həm də Amerika Birləşmiş Ştatlarının strateji hədəfləri nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə, iki dövlət arasında münasibətlərin real məzmununu dərk etmək mümkün deyil. Lakin bir şeyi əminliklə söyləmək olar. Həm regionda, həm də bütövlükdə dünyada yaxın perspektivdə siyasi həyatı məhz formalaşmaqda olan ABŞ-ÇXR münasibətləri müəyyən edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ozan Ömerci, 21. Yüzyılda ABD-Çin Rekabeti, 2013, say. 114.

2. Selçuk Çolakoğlu, ABD-Çin ilişkileri/ Akademik Perspektif Dergisi, 2015, say. 75.

3. Osman Metin Öztürk, ABD-nin yeni çevreleme politikası/ Stratejik Ortak Dergisi, 2016, say. 66.

4. Ergin Güneş, Yeni yüzyıldakı Çin-Amerika rekabeti, 2009, say. 156.

5. Görkem Umuç, Çin-ABD ilişkileri, 2013, say. 95.

6. Uğur Rıfat, "Kıta Çin-Tayvan İlişkileri ve Amerikan Çomağı", 2010, say. 86.

7. Zhao, Suisheng, "Implications of China's rise for U.S.-China relations", in China-U.S. Relations Transformed: Perspectives and Strategic Interactions, 2007, p. 335.

8. Boston Study Group on Middle East Peace. "Foreign Policy Association: Resource Library: Viewpoints: Moving the G-2 Forward", 2010, p. 133.

9. Chen Wei, China's Soft Power Deficit/ "The Wall Street Journal", 2012, p. 110.

10. K. Dumbaug,"Taiwan's Political Status: Historical Background and Ongoing Impications", 2006, p. 125.

11. William Mauldion, Donald Trump Withdraws U.S. From Trans-Pacific Partnership/ Wall Street Journal, 2017, p. 110.

12. http://www.cfr.org

XÜLASƏ

Məqalədə XXI əsrin super gücləri ABŞ və ÇXR əlaqələrinin real vəziyyəti və perspektivləri göstərilir. Müəyyən olunur ki, hal-hazırda həmin güclər arasında paradoksal vəziyyət formalaşmışdır: onlar rəqibdirlər, hələlik iki dövlət arasında mübarizə potensial xarakter daşıyır. Zaman bu əlaqələrə ton verə, həm də həmin əlaqələrin açıq müstəviyə keçməsi məsələsinə aydınlıq gətirə bilər.

Açar sözlər: *ABŞ, ÇXR, güc mərkəzi, ikiqütblü dünya, geosiyasət, təhlükəsizlik, rəqabət, strategiya, ikitərəfli əlaqələr, xarici siyasət.*

ХАЙЯМ ИСМАИЛЗАДЕ

Бакинский Государственный Университет,
Кафедра международных отношений,
Доктор философских наук, и.о. доцента
Ekonika22@yahoo.com

США-КНР: БОРЬБА И СОПЕРНИЧЕСТВО МЕЖДУ ГЛОБАЛЬНЫМИ СИЛАМИ

В статье отражены нынешнее положение и перспективы взаимосвязи сверх держав XXI века - США и КНР. Отмечается, что на данный момент между этими державами сформировалось пародоксальное положение : они являются конкурентами и на данный момент конкуренция между ними носит потенциальный характер. Время может придать тонацию данным отношениям, также внести ясность перехода на открытый уровень.

Ключевые слова: *США, КНР, силовой центр, двухполюсный мир, геополитика, безопасность, конкуренция, стратегия, двусторонние связи, внешняя политика.*

KHAYYAM ISMAYILZADEH

Baku State University,
Department of International Relations,
Doctor of Philosophy in Political Science, Acting Associate Professor
Ekonika22@yahoo.com

USA-PRC: THE STRUGGLE AND RIVALRY BETWEEN GLOBAL POWERS

The article is about current situation and possible prospects of USA-PRC relations, which are superpowers of XXI century. Today bilateral relations between two states are ambiguous: they are rivals, however short term competiton does not seem real. Time can clarify and set the tone in looking at the strategic framework between US and China.

Key words: *USA, PRC, power center, bipolar world, geopolitics, security, competition, strategy, bilaretal relations, foreign policy.*

UOT 321(4/9)

MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA ERMƏNİSTAN-DİASPORA ƏLAQƏLƏRİ VƏ ORTAYA ÇIXAN ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR

ƏVƏZ RƏHİMOV
Xəzər Universitetinin magistrantı
E-mail: avazrmoff98@gmail.com

Diaspora dedikdə, ölkədən kənarda yaşayan, əslən bu yerə mənsub və onunla mənəvi bağlılığı olan bir qrup insan nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə böyük və güclü diaspora ölkənin milli sərvətlərindən biridir. Bu baxımdan Ermənistanı şanslı dövlət hesab etmək olar. Xaricdə yaşayan ermənilər Ermənistandakı əhalidən 2,5-3 dəfə çoxdur. Erməni diasporunun ən güclü təmsil olunduğu ölkələr kimi ABŞ, Rusiya, Fransa, BENELUX ölkələri, Suriya, Livanı qeyd etmək olar. Erməni diasporasında tarixi və ənənəvi diaspora təşkilatları (ən önəmlisi Dashnaktsutyun), qeyri-hökumət və humanitar təşkilatlar, lobbi qrupları, erməni kilsəsi, erməni terror təşkilatları kimi çox fərqli struktur və xarakterə malik təşkilatlar var.

Diaspora Ermənistanın siyasi məqsədlərinin qorunmasından tutmuş iqtisadi inkişafına qədər, demək olar ki, hər sahədə ona yardımlar edir. Ancaq güclü diaspora müsbət tərəfləri ilə yanaşı mənfi cəhətlərini də ortaya qoyur, xüsusən də Ermənistan kimi siyasi və iqtisadi cəhətdən o qədər də güclü olmayan bir ölkənin bu qədər güclü diasporası varsa. Ermənistan-diaspora münasibətləri digər ölkələrin öz diasporları ilə münasibətlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu, ilk növbədə, bir tərəfdə çox güclü diaspora, digər tərəfdə isə onun təsiri altında olan zəif dövlətin olması ilə bağlıdır. Təbii ki, bu qeyri-bərabər münasibətlər strukturu Ermənistana nə qədər xeyir versə də, həm də Ermənistana bir sıra sahələrdə, o cümlədən xarici siyasi arenada müəyyən məhdudiyyətlər qoyur. Diaspora Ermənistanın milli maraqlarını qoruduğu kimi, Ermənistan da diasporun maraqlarını qorumağa və onlara zidd xarici siyasət aparmamağa borcludur. Erməni diasporunun kifayət qədər dağınıq olması və bəzi məsələlərdə diaspora daxilində həmrəyliyin zəif olması Ermənistanın uyğun xarici siyasət həyata keçirməsini xeyli çətinləşdirir. Bu baxımdan, Ermənistan hakimiyyətlərinin üzərinə böyük yük düşür. Müxtəlif Ermənistan hakimiyyətləri və diaspora arasında münasibətlər də fərqlilik göstərmişdir [1].

Həm diasporanın, həm də Ermənistan hakimiyyətinin prioritet saydığı məsələlər bir-birindən fərqlənir. Digər yandan diasporanın daxilində belə eyni məsələyə dair kəskin fikir ayrılığı ortaya çıxır. Xüsusən, Ermənistan xarici siyasət istiqaməti (qərbyönümlü, yoxsa ruspərəst) diaspora daxilində kəskin ziddiyyətlər ortaya qoyur. Qərb ölkələrində yaşayan diaspora Ermənistanın demokratikləşmə və korrupsiyadan azad olması ümidi ilə Qərbə inteqrasiyanı dəstəkləyir. Lakin digər tərəfdən Rusiyada yaşayan erməni əsilli əhali həmişə qərblə əlaqələrin güclənməsindən narahat olmuşdur. Bu diaspora üzvləri qorxurlar ki, Ermənistan Rusiyaya zidd xarici siyasət istiqaməti seçdikdə onlar Rusiya hakimiyyəti tərəfindən təzyiqlərə məruz qalacaqlar [2]. Rusiyadakı erməni diasporasının narahatlığı əsassız deyil. Çünki Rusiya istər vətəndaşı olan xarici əsilli şəxslərdən, istərsə də, miqrantlardan onların mənsub olduğu ölkəyə qarşı təzyiq vasitəsi kimi aktiv istifadə edir. Biz buna həm 2009-cu il Gürcüstan-Rusiya, həm də davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi dövründə şahid olmuşuq. Üstəlik Rusiya ermənilərinin böyük hissəsi müstəqillikdən sonra, bir hissəsi də SSRİ dövründə Ermənistandan köç edənlərdir (ABŞ-dakı və Fransadakı diasporadan fərqli olaraq). Buna görə əksəriyyətinin Ermənistanla əlaqələri qalmaqdadır. Bir çoxunun Ermənistanda ailə üzvləri yaşayır [3]. Beləcə, hər nə qədər Rusiyadakı ermənilərin təşkilatlanması Qərb ölkələrindəkindən əhəmiyyətli dərəcədə zəif olsa da, onların xarici siyasətdə nəzərə alınmaması, Ermənistan daxilində vəziyyətə də ciddi təsir edə bilər. Rusiyan ən geniş erməni diasporasına sahib olduğundan və onun Ermənistan üzərində çox güclü siyasi və iqtisadi təsirləri nəzərə alındıqda, "Rusiya birinci" siyasəti bütün Ermənistan hakimiyyətlərində (həmçinin Paşinyan) dəyişməz qalması başadüşüləndir.

İkinci bir ziddiyət isə diaspora və Ermənistan hökumətlərinin nəyi bir nömrəli prioritet məsələ sayması ilə bağlıdır. Bu ziddiyyət, Ermənistanın bütün müstəqilliyi boyu özünü büruzə vermişdir. Erməni diasporası öz tarixi formalaşmasını yalançı soyqırım və Türkiyə düşmənçiliyi üzərində qurub. Qondarma erməni soyqırımı məsələsi həmişə diaspora qurumları üçün ən önəmli məsələ olub və Ermənistan hakimiyyətindən bu məsələni daim diqqətdə

saxlaması tələb olunub. Azərbaycanla olan keçmiş Qarabağ münaqişəsi isə diaspora üçün uydurma soyqırımın tanınması məsələsindən daha az önəmli olmuşdur [4]. Çünki Qarabağ problemi diasporanın iradəsindən kənar yaranıb və bu həddə çatıb. Ermənistan hakimiyyəti isə Qarabağ məsələsini xarici siyasətinin əsas istiqamətverici məsələsi kimi qəbul edib. Lakin digər yandan diasporanın bu məsələyə təsiri Ermənistan tərəfindən məhdudlaşdırılıb. Çünki hər hansı bir hadisənin Rusiya ilə ittifaqı pozma (Rusiya Qarabağın işğalda saxlanmasının təminatçısı kimi qəbul edilirdi) və işğalı dayandırılmasına gətirib çıxaracağından ehtiyat ediblər [5]. Bu önəmli fikir ayrılıqları Ermənistanın aktiv xarici siyasət aparmasını hər zaman əngəlləyib.

Nümunə olaraq birinci Levon Ter-Petrosyan dövrünə nəzər salaq. Ermənistanın ilk prezidenti Levon Ter-Petrosyanın hakimiyyəti ilk illərində hakimiyyət Türkiyə ilə münasibətləri də genişləndirmək istəyirdi. İnkişaf edən Türkiyə iqtisadiyyatı Ermənistanın iqtisadi inkişafına böyük töhfə verə bilərdi. Bu səylərin nəticəsi olaraq qondarma soyqırımın tanınması məsələsi Ter-Petrosyan administrasiyası dövründə xarici siyasət prioritetlərindən çıxarılmışdı. Lakin bu qərar diasporanın dərin həddətinə səbəb olmuşdu və Ermənistan hakimiyyətinə qarşı narazılıqlar yaratmışdı. Diaspora-Ermənistan münaqişəsi o həddə çatmışdı ki, ən məşhur və nüfuzlu diaspora təşkilatı olan Erməni İnqilab Şurasının (Daşnaksütyun) yerli orqanı hakimiyyət tərəfindən bağlanmışdı. Bu ziddiyyətlər sonradan Ter-Petrosyan hakimiyyətinin Azərbaycanla münaqişədə ATƏT-in Minsk qrupunun irəli sürdüyü mərhələli həll yoluna razılaşmasından sonra daha aqressiv xarakter almış və 1998-ci ildə istefasına qədər davam etmişdir [6].

Robert Koçaryan Qarabağ klanını təmsil edən ilk şəxs kimi hakimiyyətə gələndə diaspora ilə münasibətlərə önəm verməyə başladı. O, Rusiya ilə ittifaqı gücləndirməyə önəm verdi. Koçaryanın milliyətçi xarici siyasəti diaspora ilə münasibətləri yaxınlaşdırsa da, əvəzində Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətləri bərbad həddə çatdırdı. Qarabağ məsələsi ilə bağlı danışıqlardan qaçmaqla Ermənistan bu dövrdə (1998-2008) demək olar ki, bütün önəmli regional layihələrdən kənarda qaldı.

2008-ci ildə hakimiyyətə gələn Serj Sarkisyanın hakimiyyətinin ikinci ilində Türkiyə ilə münasibətlərin normallaşması məsələsi yenidən ortaya çıxmış, bu isə yenidən diasporanın, xüsusən ARF-nin kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Lakin Türkiyə Azərbaycanla münaqişənin həll olunmasını ilkin şərt kimi irəli sürərək bir növ diasporanın ürəyinə su səpmişdir [7].

Sarkisyan da, ümumilikdə Koçaryanın Qarabağ və Rusiya ilə bağlı siyasətinə sadiq qaldı. Sarkisyanın rejiminin 2013-cü ildə Avrasiya İqtisadi Birliyinə qoşulma qərarı verməsi, Qərb ölkələrindəki, birinci növbədə ABŞ və Fransadakı erməni diasporasını tənqidinə səbəb olmuş və bu illər ərzində bu diaspora qrupları Ermənistan daxilində hakimiyyətə qarşı dəstəkləməyə başlamışlar [8].

2018-ci ildə Qərb diasporasının da fəal dəstəyi ilə inqilabla hakimiyyətə gələn Paşinyan adminstrasiyası diaspora ilə münasibətlərə önəm verir. Qərbdəki bir çox yenilikçi diaspora nümayəndələri Paşinyanın Qərbmeyilli diskursunu əsas tutaraq demokratizasiya ümidi ilə onu dəstəkləyir. Xüsusən Fransadakı erməni diasporası Ermənistan hakimiyyəti üzərində təsirlərini artırmaqdadır. Lakin digər yandan Daşnaksütyun, Rusiya Erməniləri İttifaqı (Rusiyadakı ən böyük erməni diaspora təşkilatı) kimi önəmli qurumlarla münasibətlər pisləşib. Çünki Paşinyan onları həm potensial rəqib həm də, onu hakimiyyətdən gəldiyi kimi apara biləcək qüvvə kimi görür. Digər yandan Rusiya ilə ortaya çıxan bəzi ziddiyyətlər buradakı diaspora təşkilatlarını xüsusən narahat edir [2]. Bu təzadlar gələcəkdə Ermənistan –Diaspora münasibətləri və eləcə də Ermənistan daxilindəki vəziyyəti gərginləşdirəcək potensiala sahibdir.

Qarabağın Azərbaycana geri qayıtmasından sonra artıq bu məsələ ilə bağlı iddiaları puç olan ermənistan hakimiyyəti yalnız Qarabağda yaşayan Ermənilər və onların hüquqlarının qorunması bəhanəsi ilə nə isə əldə etməyə cəhd göstərir. Diaspora isə azərbaycanlı ekofəalların dinc aksiyasını blokada kimi qələmə verməyə çalışaraq regionda sülh ümidlərini sual altına qoyur.

Daşnaksütyun başda olmaqla ənənəvi diaspora qruplarını ən çox narahat edən məsələ isə Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə normal münasibətlər qurulması ideyası gündəmdə olmasıdır [9]. Daşnakların erməni diaspora qrupları üzərində önəmli təsiri olduğunu nəzərə alsaq, diaspora qruplarının Ermənistan hakimiyyətindən narazılığının kifayət qədər olduğunu söyləmək olar. 2022-ci il Ermənistanda müxalifətin təşkil etdiyi Müqavimət hərəkatında diasporanın da aktiv iştirakı bu məsələnin

aktuallığından xəbər verir. Lakin artıq bu köhnələn düşmənçilik də erməni xalqını yorub ki, bu mitinqlər etirazçıların kifayət qədər olmamasına görə ötən ilin yayında dayandırıldı.

Beləliklə, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra da Azərbaycanla və Türkiyə ilə münasibətlərdə yaranan yaxınlaşma ümidləri hələ də diaspora tərəfindən yaxşı qarşılanmır. Görünən odur ki, Ermənistan diaspora sayəsində real inkişaf imkanlarını itirməkdədir. Türkiyə-Ermənistan, o cümlədən Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri nümunəsi erməni diasporasının Ermənistan xarici siyasətinə mənfi yöndə təsir etdiyini göstərən tutarlı məsələlərdəndir. Türkiyə və Azərbaycanla ilə münasibətlər normallaşarsa, bunun Ermənistan üçün çox ciddi faydaları ola biləcəyi də dəqiqdir. Bunun sayəsində Ermənistan regional layihələrdə iştirak edə bilər, eləcə də Avropa ölkələri ilə əlaqələrdə daha qısa marşrut yaranar, bu da ixracı daha da şaxələndirər ki, Türkiyə məhsulları isə yerli bazarda Rusiyadan asılılığı xeyli azaldar. Beləliklə, Türkiyə və Azərbaycanla sərhədlər açılacağı halda bəzi diasporanın həll edə bilməyəcəyi məsələləri çox asanlıqla həll etmək mümkün olduğu halda, diasporanın hələ də qərəzli mövqeyini davam etdirəcəksə, bu qonşular ilə daima münasibətlərin formalaşmasında əngəllərdən biri olaraq qalacaqdır. Bunun qarşısını almaq üçün Ermənistan hakimiyyəti ilk əvvəl anti-türk təbliğatını, "qonşularla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq" devizi ilə əvəzləməlidir. Lakin görünən odur ki, Ermənistan bu məsələdə də axsayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Fatih Aydogan (2018) "The Influence of The Armenian diaspora on The American Foreign Policy", https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=8666&context=etd

2. The Armenian diaspora in Russia: The second Karabakh war and its outcomes, Baku 2022, https://aircenter.az/uploads/3gu2hVzye_RU.pdf

3. Aram Terzyan (2019), "Russian policy, Russian Armenians and Armenia: ethnic minority or political leverage?", https://www.researchgate.net/publication/334720768

4. Taline Papazian (2006) "From Ter-Petrossian to Kocharian: Explaining Continuity in Armenian Foreign Policy, 1991–2003", https://demokratizatsiya.pub/archives/DEM%2014-2%20Papazian.pdf

5. Dzovinar Derderian (2010) "Democracy in Armenia and Diaspora-Armenia relations", https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/uploads/pfa_uploads/Diaspora_Forum/Derderian-Democracy_Armenia.pdf

6. Aram Terzyan (2016) "The Evolution of Armenia's Foreign Policy Identity" https://www.researchgate.net/publication/327040082

7. Policy Forum Armenia (2010) "Armenia-Diaspora Relations, 20 Years since Independence", https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/uploads/pfa_uploads/Diaspora_Forum/Second_Annual_Forum_Agenda.pdf

8. Armenia Chooses Customs Union over EU Association Agreement, 18 September, 2013, https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12817.html

9. Relations between Turkey and Armenia, https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-armenia.en.mfa

XÜLASƏ

Diaspora mənşə ölkə üçün önəmli güc mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Lakin güclü diaspora zəif dövlətlə birləşdikdə ortaya məhz Ermənistan kimi uğursuz nümunə çıxır. Müstəqillikdən bu günə qədər Ermənistan və diasporanın əlaqələrində tez-tez fikir ayrılıqları, uyuşmazlıqlar meydana gəlib. Digər bir tərəfdən diaspora belə əksər məsələlərdə vahid bir qurum kimi çıxış edə bilmir, dövlət mənafeyindən çox öz şəxsi maraqlarını nəzərə alırlar. Diaspora daxili parçalanma Rusiya ilə münasibətlərdə kəskin şəkildə üzə çıxır. Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərində yaranan istiləşmə ümidləri isə əsasən diaspora tərəfindən qəbul edilmir. Çünki erməni diasporası daha çox iyearxik quruma bənzəyir və yuxarıdakıların sözü aşağıdakılar üçün də keçərli sayılır, onlar isə tarixi türk düşmənçiliyini önə sürərək Ermənistanın çox vacib bir tarixi fürsətdən istifadə etməsini əngəlləyirlər. Ermənistan hökumətinin hansı istiqaməti – danışıqlar və ya diasporla həmrəylik seçməsi onun gələcəyinə əhəmiyyətli şəkildə təsir edəcək.

Açar sözlər: *diaspora, Ermənistan hökuməti, ziddiyyət, sülh, prioritet.*

SUMMARY

Diaspora acts as one of the important sources of strength for the country of origin. However, when a strong diaspora is combined with a weak state, a failed example like Armenia emerges. From independence to the present day, discrepancies and disagreements have often occurred in the relations between Armenia and the diaspora. On the other hand, even the diaspora cannot act as a single entity in most issues, they take into account their personal interests rather than the interests of the state. Internal conflicts in the diaspora are sharply revealed in relations with Russia. Hopes of warming Armenia's relations with Azerbaijan and Turkey are mostly not accepted by the diaspora. Because the Armenian diaspora is more like a hierarchic organization, and the opinions of the tops are considered valid for the followings, and they prevent Armenia from using a very important historical opportunity by promoting historical Turkish enmity. Which direction the Armenian government chooses - negotiations or solidarity with the diaspora - will have a significant impact on its future.

Key words: *diaspora, Armenian government, contradiction, peace, priority.*

РЕЗЮМЕ

Диаспора выступает одним из важных источников силы страны происхождения. Однако, когда сильная диаспора сочетается со слабым государством, возникает такой неудавшийся пример, как Армения. С момента обретения независимости до наших дней в отношениях между Арменией и диаспорой часто возникали разногласия и конфликты. С другой стороны, даже диаспора не может выступать как единое целое в большинстве вопросов, она учитывает свои личные интересы, а не интересы государства. Внутреннее разделение диаспоры резко проявляется в отношениях с Россией. Надежды Армении на сближение с Азербайджаном и Турцией в основном не воспринимаются диаспорой. Потому что армянская диаспора больше похожа на иерархическую организацию, а позиция правящих диаспоральных организаций считается приемлемой даже для рядовых членов диаспоры, и они мешают Армении использовать очень важную историческую возможность, разжигая историческую турецкую вражду. Какое направление выберет правительство Армении - переговоры или солидарность с диаспорой - существенно повлияет на ее будущее.

Ключевые слова: *диаспора, правительство Армении, противоречие, мир, приоритет.*

UOT 32

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ SOSİAL SİYASƏT MEXANİZMLƏRİ

Dos. S.e.f.d. MURTƏZA HƏSƏNOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası "Dövlət qulluğu və kadr siyasəti" kafedrasının müəllimi
E-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

TUNAY RZAYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı
E-mail: tunayrzayev211@gmail.com

Giriş

Sosial siyasət, Azərbaycanda vətəndaşların yaşam standartlarını və rifahını artırmağı məqsəd edilən idarəetmənin vacib bir sahəsidir. Bu siyasət insanların sosial qorunması, sağlamlığı, təhsili və iş imkanlarını təmin etmək üçün dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilən bir sıra proqram və siyasəti əhatə edir. Sosial siyasət, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması və müdafiəsiz qrupların kifayət qədər dəstək və resurs əldə etməsində vacib bir rol oynayır. Azərbaycanda sosial siyasət, iqtisadi inkişafın təşviqi, yoxsulluğun azaldılması və sosial birliyin gücləndirilməsi ilə əlaqədar strateji bir sahədir. Hökumət vətəndaşların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, xüsusilə sosial qorunma, iş və sosial xidmətlər sahələrində ciddi inkişaflar əldə etmişdir və bu sahədəki uğurlu nəticələr müvafiq sənədlərlə də təsdiq edilmişdir. Sosial siyasət sahəsində innovasiya və modernləşmə, vətəndaşlara daha yüksək keyfiyyətli xidmət göstərmək və daha inklüziv və ədalətli bir cəmiyyətin inkişafına kömək etmək üçün dövlət idarəçiliyində çox mühüm bir rol oynayır. Bütövlükdə, sosial siyasət dövlətin vətəndaşların insan inkişafını təmin etmək və onların layiqli həyat sürmələri üçün lazımi resursları təmin etməsi üçün vəsaitlər yaratması baxımından kritikdir.

1. Dövlət idarəçiliyində sosial siyasətin mahiyyəti

Dövlətin sosial siyasəti, sosial münasibət modellərini saxlamaq və ya dəyişmək məqsədi ilə sosial xidmətlər dəsti vasitəsi ilə təsir göstərən bir mexanizmdir. Sosial siyasətin daxilindəki əsas və ən mühüm hissə olan sosial xidmətlər, cəmiyyətin hər bir fərdi və qrupunun həyat keyfiyyətinin və potensial inkişafının yaxşılaşdırılmasına yönəlib.

Spicker tərəfindən bildirildiyi kimi, sosial siyasətə daxil olan sosial xidmətlərin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

• Sosial təminat – gəlirlərin qorunması və sosial müdafiə

• səhiyyə xidmətləri – tibbi qayğının təmin edilməsi (bəzən sığortanın tərkibi olaraq)

• təhsil xidmətləri - əhalinin savadlılığının artırılmasında bərabər iştirak imkanlarının yaradılması

• mənzil təminatı – mənzili olmayan və sosial statusu nəzərə alınan şəxslərin mənzil ehtiyaclarının təmin edilməsi

• şəxsi sosial xidmətlər/sosial iş – şəxsin yaş, xəstəlik və digər məhdudiyyətlərlə əlaqədar səhiyyə, təhsil, hüquqi və s. bu kimi xidmətlərə olan tələblərinin ödənilməsində iştirak etmək [5]

Dövlət idarəçiliyində sosial siyasətin əsas məqsədi, vətəndaşların rifahının və sosial mədəniyyətinin inkişafının təmin edilməsidir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün sosial ədaləti təmin etmək, yoxsulluğu azaltmaq, əsas sosial xidmətlərə - səhiyyə, təhsil, mənzil və sosial təminata çıxışı təmin etmək üçün müxtəlif sosial proqram və siyasətlər həyata keçirilir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət qurumları sosial siyasət və proqramların hazırlanması və icrası, sosial təminat sistemlərinin idarə edilməsi, həssas qruplara müxtəlif sosial yardım və xidmətlərin göstərilməsi üçün çalışırlar. Sosial siyasətin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi, sosial sabitliyin qorunması, bərabərsizliyin azaldılması və iqtisadi inkişafın təşviqi üçün çox vacibdir. Sosial siyasətin əsas məqsədi vətəndaşların rifahının və sosial keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün dövlət idarəçiliyi müxtəlif sosial proqramlar və siyasətlər tətbiq edir. Bu proqramlar və siyasətlər bütün vətəndaşların əsas hüquq və xidmətlərə çıxışının təmin edilməsində, yoxsulluğun azaldılmasında, sosial ədalətin təşviq edilməsində, səhiyyə, təhsil, mənzil və sosial təminat kimi əsas sosial xidmətlərə çıxışın təmin edilməsində və sosial sabitliyin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ölkəmizdə dövlət idarəçiliyi, sosial məsələlərin həllinə, sosial rifahın yüksəldilməsinə və vətəndaşların ümumi rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müxtəlif dövlət proqramları və islahatları həyata keçirir. Bunlar arasında sosial proqramların işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi, əhaliyə yardım göstərən qurum və təşkilatların yaradılması, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, təmin edilməsi kimi fəaliyyətlər yer alır. Sosial siyasət, dövlət idarəçiliyi üçün vətəndaşların rifahını və firavanlığını təmin etmək üçün mühüm vasitədir.

Ölkəmizin sosial siyasəti, səhiyyə, təhsil, iş, mənzil təminatı, sosial təminat və gəlir dəstəyinin daxil olduğu geniş sahələri əhatə edir. Bu sahələrdə əsas məqsəd vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinə bərabər imkanlara malik olan ədalətli cəmiyyətin yaradılmasıdır. Hər kəsin inkişafı üçün lazım olan resurslar və xidmətlərdən istifadə imkanının təmin edilməsi, ədalətli və bərabər hüquqlara malik cəmiyyətin yaradılması ilə həyata keçirilir. Bu, təhsil və səhiyyəyə dair qabaqlayıcı tədbirlərlə yanaşı həssas qruplara dəstək və kömək kimi tədbirləri də əhatə edir. Nəticədə sosial siyasətin əsas məqsədi sosial birliyi təşviq etmək, yoxsulluğu və bərabərsizliyi azaltmaq və bütün vətəndaşın ümumi həyat keyfiyyətini yüksəltməkdir.

2. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun dövlətin sosial siyasətində rolu

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, məcburi və istənilən (əlavə) sosial sığortanın, dövlət tərəfindən tətbiq olunan sosial tədbirlərin - əmək pensiyaları, sosial müavinətlər və ünvanlı dövlət sosial yardımının, təqaüd və kompensasiyaların, həmçinin digər ödənişlərin ödənilməsinə dair Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin qərarları əsasında fəaliyyət göstərən dövlət qurumudur. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Fond öz fəaliyyəti ərzində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, beynəlxalq müqavilələr, Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, Nazirliyin normativ-hüquqi aktlarının, əmək və əhalinin sosial müdafiəsi nazirinin əmr və sərəncamlarının tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərir. Fond, bu Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş vəzifələrini yerinə yetirərkən və hüquqlarını həyata keçirərkən, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları, həmkarlar ittifaqları, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları ilə, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Fond ümumdövlət və ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlərlə məşğul olur. Fondun müstəqil balansı, əmlakı, xəzinə və bank hesabları, loqotipi (emblemi), Nazirliyin adı və möhürü ilə birlikdə müvafiq ştampları və blankları mövcuddur.[12]

Qanuna uyğun olaraq, Fondun əqdlər bağlamaq, öz adından əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını əldə etmək və həyata keçirmək hüququ, həmçinin məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh kimi çıxış etmək vəzifələri vardır. Fondun əsas fəaliyyət sahələri arasında, ölkənin iqtisadi inkişafına dəstək olmaq, Nazirliyə dövlət siyasətinin formalaşdırılması ilə bağlı təkliflər vermək və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət orqanları və qurumları ilə əməkdaşlıq edərək, öhdəliklərin yerinə yetirilməsində iştirak etmək, sosial müavinətlərin, pensiyaların, təqaüdlərin və kompensasiyaların vaxtında təyin edilməsini təmin etmək, qanunvericiliklə uyğun olaraq sığorta iştirakçılarının qeydiyyatı və kontrolu, sosial müdafiə proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsində iştirak etmək, xidmətlərin şəffaflığı və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, innovativ ideya və layihələrin dəstəklənməsi, Nizamnamədə göstərilən digər fəaliyyət sahələrində işləmək yer alır.

Dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində fond öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 30 iyun tarixli 1077 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Nizamnamə üzrə həyata keçirir. Nizamnaməyə uyğun olaraq, Fondun fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü (əlavə) sosial sığorta, əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi sahəsinin (bundan sonra – müvafiq sahə) inkişafını təmin etmək;
- Müvafiq sahədə dövlət siyasətinin formalaşdırılması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə təkliflər

vermək, həmin siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək;

• Müvafiq sahədə aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları) ilə əməkdaşlıq etmək, təkliflərin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;

• Əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək;

• Məcburi dövlət sosial sığorta iştirakçılarının uçota alınmasını və uçotdan çıxarılmasını, sığortaolunanların və sığortaedənlərin işsizlikdən sığorta üzrə qeydiyyata alınmasını və qeydiyyatdan çıxarılmasını, fərdi uçotun aparılmasını və ona nəzarəti təmin etmək;

• Əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı dövlət proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;

• Müvafiq sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması, habelə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onların elektron qaydada həyata keçirilməsi məqsədilə tədbirlər görmək, innovativ ideya və layihələri dəstəkləmək;

• Öz Nizamnaməsində müəyyən edilən digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək [9]

DSMF, Azərbaycanda sosial müdafiə proqramlarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Fond, dövlət sosial sığorta sisteminin idarə edilməsində və sosial müdafiə proqramlarının, məsələn pensiyaların, əlilliyə görə müavinətlərin, sosial yardımın və səhiyyə xidmətlərinin idarə edilməsinə cavabdehdir. DSMF, pensiya təminatı sistemini nəzarət edir ki, bu da müvafiq vətəndaşlara yaşa görə pensiyalar, əlilliyə görə pensiyalar, dul qadınlara və uşaqlara ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar kimi fərqli tiplərdə pensiya təminatı verir. Fond həmçinin aztəminatlı ailələrə, kimsəsizlərə, əlilliyi olan insanlara sosial yardım göstərir. DSMF, sosial sığorta haqlarının işçilər və işəgötürənlər tərəfindən ödənilməsini tələb edir ki, bu da işçinin əmək haqqının faizləri əsasında məcburi ödənişlərdir. Toplanan vəsaitlər daha sonra vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün müavinətlərə yönəldilir. Sosial sığorta haqları, Azərbaycanda sosial müdafiə proqramlarının əsas maliyyə mənbəyi olduğundan əhəmiyyətli rol oynayır.

Bütövlükdə, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Azərbaycanda sosial müdafiə proqramlarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Fond, dövlət sosial sığorta sisteminin idarə edilməsinə və vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün pensiyalar, əlilliyə görə müavinətlər, sosial yardım və səhiyyə xidmətlərinin idarə edilməsinə cavabdehdir. DSMF-in təmin etdiyi proqramlar, özü də daxil olmaqla, aztəminatlı vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün çox vacibdir və yoxsulluğun azaldılması və milyonlarla insanın həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

3. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin dövlətin sosial siyasətində rolu

Azərbaycanda sosial siyasət mexanizmlərinin həyata keçirilməsində və təşkilində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi əsas rola malikdir. Nazirlik sosial inklüzivliyin təşviqinə, yoxsulluğun azaldılmasına, iş imkanlarının artırılmasına və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş siyasət və proqramların hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə öncülük edir. Nazirlik məşğulluq və əmək münasibətləri, işçilərin hüquqlarının qorunması, iş yerlərinin yaradılması, sosial yardım və pensiya kimi sosial müdafiə proqramlarına nəzarət və tənzimləmə, sosial dialoqun təşviqi, sosial problemlərin həllinə yönləndirilmə və digər sosial siyasət prioritetləri ilə bağlı fəaliyyətləri həyata keçirir. Bu fəaliyyətləri vasitəsilə Nazirlik, milyonlarla insanın sosial sığorta haqlarının qorunmasına və sosial müdafiə xidmətlərinə çıxışına zəmin yaradır.

Nazirliyin məsuliyyətində olan sosial siyasət və proqramlar arasında, ölkədə çoxsaylı məşğulluq mərkəzlərinin yaradılması, təlim və məsləhət xidmətlərinin təqdim edilməsi və uyğun iş yerlərinə yerləşdirmək üçün hazırlıq proqramlarının fəaliyyət göstərilməsi göstərilə bilər. Bununla yanaşı, Nazirlik peşə hazırlığı sistemlərinin inkişafına da fokuslanır, işçilərin əmək bazarında rəqabət üçün gərəkli bacarıqları əldə etməsi üçün tədbirlər təşkil edir.

Azərbaycan dövlətinin gənclərə yönəlik sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri, gənclərin sosial müdafiəsinin və məşğulluğunun artırılması və müxtəlif sosial məşğulluq proqramlarının həyata keçirilməsidir. Bu, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Dövlət Məşğulluq Agentliyi və Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu ilə birgə təşkil etdiyi "Gənclərin Dayanıqlı Məşğulluğu Proqramı" vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu proqramın

məqsədi gənclərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, bilik və bacarıqlarının artırılması, ideyalarının reallaşdırılması, məşğulluqlarının təmin edilməsi, gənclərin əmək bazarında rəqabətə davamlılığının artırılması və mövcud potensiallarının reallaşdırılmasıdır. "Gənclərin Dayanıqlı Məşğulluğu" proqramı, "Biznesini Yarat Marafonu", "İşəgötürənlər üçün Əməkhaqqı Subsidiyası" və "Peşəkar Gənclik" layihələrindən ibarətdir. Bu layihələr, işsiz və işaxtaran, ixtisası və peşəsi olmayan, əmək qabiliyyətli əlilliyi olan, risk qrupuna daxil olan və Vətən müharibəsində iştirak edən, İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində zərər görən və ya şəhid ailəsinin üzvü olan gənclərə üstünlük verir. Həmçinin, Nazirliyin həyata keçirdiyi digər proqram, "Gənclərin Məşğulluğu Layihəsi" gənclərə təlim və məşğulluq imkanları yaradır və gənclərin işsizliyini və yoxsulluğunu azaltmaq üçün çalışır. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycanda sosial siyasətin təşviqində və sosial müdafiə proqramlarının effektiv olmasını təmin etmək üçün önəmli bir rol oynayır. Sosial Müdafiə Nazirliyi məşğulluq və əmək münasibətləri siyasətinə, sosial yardım və yoxsulluğun azaldılması proqramlarına diqqət yetirir və bu hökumətin öz vətəndaşlarının həyatını yaxşılaşdırmaq öhdəliyini vurğulayır. Bu sahədə, Azərbaycanda vətəndaşların yaşayış səviyyəsi və rifahı üçün həyata keçirilən siyasət və proqramların uğurlu olmasında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi önəmli bir rol oynayır [4].

4. Dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin yeni modeli - DOST agentliyi

Azərbaycan sosial siyasət, innovativ metodlardan istifadə edilərək müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilir. Bu inkişafın bir nümunəsi DOST agentliyinin yaradılmasıdır. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (DOST Agentliyi) Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 9 avqust 2018-ci il tarixli 229 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Agentliyin nizamnaməsi və strukturu isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2018-ci il tarixli 387 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Dövlətin sosial siyasətinin yeni uğuru hesab edilən DOST agentliyi bir sıra prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Belə ki, agentlik İSO 9001:2015, İSO 10002:2018, İSO 26000 və İSO 37001:2016 standartlarının tələbləri əsasında İnteqrəedilmiş Menecment Sistemi (İMS) əsasında fəaliyyət göstərir. İMS üzrə fəaliyyətin əsas prinsiplərinə aşağıdakıları göstərə bilərik.

• İdarəetmə texnologiyalarının daimi təkmilləşməsi üçün aparıcı vasitələrdən olan İSO 9001:2015 Keyfiyyəti idarəetmə sistemləri, İSO 10002:2018 Müştəri məmnuniyyətinin idarəolunması sistemi, İSO 26000 Sosial məsuliyyət idarəetmə sistemi, İSO 37001:2016 Rüşvət əleyhinə idarəetmə sistemləri üzrə beynəlxalq standartının tələblərinə uyğunlaşdırılması və davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi

• Agentliyin fəaliyyəti üzrə qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət edilməsi;

• Agentliyin fəaliyyətinə təsir edə biləcək əhəmiyyətli maraqlı tərəflərin, həmçinin daxili və xarici faktorların müəyyən edilməsi;

• Xidmətlərin həyata keçirilməsi zamanı keyfiyyətə təsir göstərə biləcək risk və ehtimalların müəyyən edilməsi və nəzarət altına götürülməsi;

• Hazırkı siyasətin Agentliyin strateji və operativ hədəflərinə uyğunluğunun təmin edilməsi;

• Agentliyin vətəndaşlara göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksək səviyyədə saxlanılması və fasiləsiz olaraq təkmilləşdirilməsi;

• Bütün aidiyyəti dövlət strukturları ilə səmərəli əməkdaşlıq nəticəsində əldə edilmiş zəngin təcrübənin vətəndaşlarımızın məmnunluğuna yönəldilməsi və onların məmnunluq səviyyəsinin daim yüksək səviyyədə saxlanılması;

• Agentliyin əməkdaşlarının bilik, bacarıq və təcrübə səviyyəsinin daim artırılması;

• Xidmətlərin həyata keçirilməsi proseslərinə təsir göstərə biləcək keyfiyyət və vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi, sosial məsuliyyət və korrupsiya ilə mübarizə sahəsində risklərin və ehtimalların müəyyən edilməsi və nəzarət altına götürülməsini təmin edilməsi;

• Vətəndaşların tələblərinin və gözləntilərinin ən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi [7].

Mühüm vəzifələrini yerinə yetirərkən DOST Agentliyi, bütün əməkdaşlarının əməl etməli olduğu prinsipləri əhatəli şəkildə tətbiq edərək, xidmətlərin keyfiyyətini daimi nəzarətdə saxlayaraq vətəndaşlara daha yaxşı xidmət göstərməyə kömək edir. Əsas xidmətləri arasında həssas təbəqələrə (yaşlılar və əlillər) evdə qulluq xidmətləri, məsləhət xidmətləri, hüquqi yardım və ehtiyacı olan ailələrə

dəstək göstərmək gəlir. DOST Agentliyi sosial xidmətlərin standartlara uyğun təmin edilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün innovativ tədbirlərə cavabdehdir. Bu səylərinin nəticəsi olaraq, DOST Agentliyi Beynəlxalq Sosial Təminat Assosiasiyasının "Xidmət keyfiyyəti" mükafat proqramından üç mükəmməllik sertifikatı da daxil olmaqla bir sıra beynəlxalq mükafat və sertifikat qazanmışdır. Bu mükafatlar agentliyin Azərbaycan vətəndaşlarına innovativ və səmərəli sosial xidmətlər göstərməsində uğurlu olmasını bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycanın sosial siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi 2018-ci ildən Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə başlamış və köklü islahatların əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Bu islahatlar sosial ödənişlərin əvəz olunmasında əlverişli şərtlər yaradılmasını, sosial müdafiə və təminat proqramlarının, sosial xidmət və reabilitasiya infrastrukturunun genişləndirilməsini, sosial sahədə elektronlaşma ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsini, həssas kateqoriyalara göstərilən dövlət qayğısının artırılmasını və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını özündə cəmləşdirir. Bu islahatların mərkəzi DOST agentliyidir ki, dövlət sosial xidmətlərinin innovativ yanaşmalar əsasında modern və çevik, tam şəffaf mexanizmlər üzərində qurulmasına imkan verir. DOST agentliyi mərkəzlərində əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və təminat, əlillik, reabilitasiya sahələrində 132 növdə xidmət təqdim edir. Mərkəzlər, "Pensiya və sosial sığorta", "Sosial müavinətlər və təqaüdlər", "Əlillik, tibbi ekspertiza və protez-ortopedik təminat", "Sosial xidmətlər və övladlığagötürmə məsələləri", "Əmək münasibətləri", "Məşğulluq xidmətləri", "Sosial-hüquqi, sosial-pedaqoji, sosial-psixoloji, sosial-məişət xidmətləri", "Bank və notarius xidmətləri" və digər sahələrdə fəaliyyət göstərir. Vətəndaşlar bütün xidmətlərdən "bir pəncərə"yə müraciət edərək və "bir pəncərə"dən yararlanaraq, nazirlik üzrə bütün xidmətlərə daha asan şəkildə çatmaq imkanı əldə edirlər. Əlavə etmək vacibdir ki, Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə edilən innovativ həllər və uğurlu layihələr sayəsində DOST konsepsiyası mövqeyimizi daha da yüksəldir.

Bu konsepsiya vətəndaş məmnuniyyətinin artırılmasında, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında, dövlət tərəfindən göstərilən sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasında və əlçatan olmasında əhəmiyyətli rol oynayır. DOST konsepsiyası, şəffaflığı və operativliyi ehtiva edən və hər kəsin məmnuniyyətini təmin etmək məqsədi ilə yaradılan son dövrlərin uğurlu bir konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti və Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü nəticəsində yaranmışdır. Qeyd edək ki, 9 may 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva ilk "DOST" mərkəzinin açılışını həyata keçiriblər.

5. Dövlətin sosial siyasətinin mexanizmlərinin yeni imkanları

Dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında hökumət tərəfindən müxtəlif sosial proqramlar və layihələr hazırlanır və həyata keçirilir. Sosial siyasətdə hazırlanan və icra edilən strategiyalar birbaşa olaraq ölkəmizdə sosial sahənin inkişaf etdirilməsinin və vətəndaş məmnunluğunun artırılmasını hədəfləyir. Həyata keçirilən sosial siyasət mexanizmləri Azərbaycanda sosial sahədə yeni imkanlar yaradır. Belə ki, bu imkanlara aşağıdakıları göstərə bilərik:

• Sosial siyasətin səmərəli həyata keçirilməsi: maraqlı tərəflər, o cümlədən dövlət qurumları, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və özəl sektor arasında təkmilləşdirilmiş koordinasiya və əməkdaşlığın artırılması sosial sahənin daha da inkişaf etdirilməsinə səbəb ola bilər.

• Sosial xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması: xüsusən ölkəmizin ucqar ərazilərində yaşayan və həssas əhali kateqoriyası üçün sosial sahədə rəqəmsallaşmanın daha da artırılması sosial xidmətlərin səmərəliliyini və əlçatanlığının artırılmasına səbəb ola bilər.

• Sosial müdafiə proqramlarının artırılması: Səhiyyə, təhsil, mənzil təminatı və s. bir çox sahədə həyata keçirilən layihələrin artırılması və sosial müdafiənin yeni modellərinin araşdırılaraq tətbiq edilməsi.

• Sosial sahibkarlığın təşviqi: Sosial sahibkarlıq yoxsulluğun azaldılması və iş yerlərinin yaradılması üçün bir vasitə ola və hökumət sosial sahibkarlara və sosial təsirə yönəlmiş bizneslərə dəstək verə bilər.

• İnklüziv artım: Hökumət bərabərsizlikləri azaltmaq və sosial xidmətlərə çıxışı artırmaq üçün inklüziv inkişafın təşviqinə diqqət yetirə bilər. Bu, insan inkişafını təşviq etmək və əmək bazarı üçün lazımi

bacarıqları təmin etmək üçün təhsil, səhiyyə və sosial infrastruktura investisiyaları əhatə edə bilər.

• Özəl sektorla tərəfdaşlıq: Hökumət sosial proqramları dəstəkləmək üçün özəl sektordan resursları və təcrübəni səfərbər etmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı təşviq edə bilər. Bu, özəl sektorun sosial layihələrə investisiyası üçün stimulların yaradılması və ya sosial xidmətlər göstərmək üçün özəl sektor təşkilatları ilə tərəfdaşlığı əhatə edə bilər.

• Sosial innovasiya: Hökumət yeni və innovativ sosial proqramların hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə dəstək verməklə sosial innovasiyaları təşviq edə bilər. Bu, sosial problemlərin həllinə yeni yanaşmaları müəyyən etmək və həyata keçirmək üçün vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və sosial sahibkarlarla əlaqəni əhatə edə bilər.

• Beynəlxalq əməkdaşlıq: Hökumət sosial sektorun inkişafını dəstəkləmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıqdan istifadə edə bilər. Bu, ən yaxşı təcrübələri bölüşmək, resursları səfərbər etmək və sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün potensial yaratmaq üçün beynəlxalq təşkilatlar və digər ölkələrlə əməkdaşlığı əhatə edə bilər.

Bütövlükdə problemlərin həlli və təkmilləşdirmə imkanlarının axtarışı Azərbaycanda sosial siyasət mexanizmlərini gücləndirə və vətəndaşların həyatını yaxşılaşdıra bilər.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində sosial siyasət mexanizmləri vətəndaşların rifahının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və DOST agentliyi ölkədə sosial müdafiə və inklüzivlik siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan əsas qurumlar sırasındadır. Belə ki, ölkəmizdə sosial siyasət mexanizmlərinin daha da inkişafı və təkmilləşdirilməsi imkanları da mövcuddur ki, sosial sahədə tətbiq edilən innovasiyalar sosial siyasətə təsirlərinin ölkədaxili prioritetlər baxımından iqtisadi-sosial islahatların gedişi çərçivəsində yeni yaradılan iş yerlərinin, yeni ixtisas və peşə tələblərinə uyğun kadr çatışmazlığının, texnoloji inkişafla əlaqədar yaranan məşğulluq probleminin, əmək bazarında tələb və təklif münasibətlərinin formalaşması xüsusiyyətlərinin diqqətdə saxlanmasında olduqca vacibdir. Sosial sahənin maraqlı tərəfləri arasında koordinasiya və əməkdaşlığın artırılması, eləcə də innovativ yanaşmaların qəbulu sosial sahənin inkişafına və Azərbaycanda sosial siyasətin səmərəli həyata keçirilməsinə kömək edə bilər. Nəticə etibarı ilə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində sosial siyasət mexanizmlərinin uğuru birbaşa olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi altında hökumətin öz vətəndaşlarının ehtiyaclarını prioritetləşdirmək və bütün fərdlərin həyat üçün əsas tələbatlara çıxışını təmin etmək öhdəliyindən asılı olaraq uğurla inkişaf etdirilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. J. Kuhner and T. Schierbaum "Social Policy in the Post-Soviet State: Azerbaijan, Social Policy and Administration", vol. 50, no. 5, 2016, pp. 569-583.

2. H. Rəcəbli "Azərbaycan Respblikasının Sosial Müdafə sistemi" Bakı 2012

3. Fərhad Rəhmanov "Sosial sfera və sosial siyasət" Bakı MSV nəşr 2021

4. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2021-ci il üzrə hesabatı (https://www.sosial.gov.az/illik-hesabatlar)

5. Spicker P. Social Policy. Theory and practice. Third edition. 2014. 514 p.

6. Brahamson, P. (1999). The Welfare modelling business. Social Policy & Administration, 33(4), 394- 415.

7. https://dost.gov.az/

8. https://president.az/az/articles/view/56725

9. https://www.sosial.gov.az/

10. https://dma.gov.az/

11. https://az.wikipedia.org/wiki

12. https://www.sosial.gov.az/SXA

XÜLASƏ

Azərbaycanın dövlət idarəçiliyinin tərkib hissələrindən biri də sosial siyasətdir. Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində sosial siyasət mexanizmləri vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin və rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş siyasət və proqramların həyata keçirilməsi üçün birgə fəaliyyət göstərən bir sıra dövlət orqanları və institutlarını əhatə edir. Əsas qurumlara sosial müdafiə proqramlarına və məşğulluq siyasətinə nəzarət edən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi daxildir. Hökumət sosial və iqtisadi ehtiyacları həll etmək və davamlı inkişafı təşviq etmək üçün vətən-

daş cəmiyyəti təşkilatları və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edir. Həmçinin müasir dövrdə sosial xidmətlərin vətəndaşlara daha yüksək səviyyədə göstərilməsi üçün yaradılan və bir çox beynəlxalq sertifikatlara, o cümlədən Beynəlxalq Sosial Təminat Assosiasiyasının (BSTA) tərəfindən "Xidmət keyfiyyəti" meyarı üzrə üç mükəmməlik sertifikatı ilə təltif edilən DOST agentliyinin fəaliyyəti nəzərə çatdırılır. Məqalədə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyinin sosial siyasəti, insanların rifahının yaxşılaşdırılması üçün aparılan sosial siyasətin əhəmiyyəti, sosial siyasətə modernləşmə və innovasiyaların təsiri və insan inkişafı indeksində təzahürlər, o cümlədən Azərbaycanda sosial sferada aparılan sosial siyasət və sosial müdafiənin innovativ istiqamətləri, sosial təminat və sosial müdafiə ilə bağlı dövlət proqramları işıqlandırılmışdır. Məqalədə həmçinin sosial siyasətin aparılmasına tətbiq edilmiş yeni innovativ həllər, sosial siyasətin gələcək inkişaf prioritetlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Dövlət idarəçiliyi, sosial siyasət, sosial təminat,sosial müdafiə, sosial xidmət.*

Mechanisms of social policy in the state administration of Azerbaijan

SUMMARY

One of the integral parts of the state administration of Azerbaijan is social policy. The mechanisms of social policy in Azerbaijan's state administration involve a range of government agencies and institutions working together to implement policies and programs aimed at improving the living standards and well-being of citizens. Key institutions include the State Social Protection Fund and the Ministry of Labor and Social Protection of the Population, which oversee social protection programs and employment policy. The government also collaborates with civil society organizations and international partners to address social and economic needs and promote continuous development. Additionally, the quality of social services provided to citizens is monitored by the DOST agency, which has received three excellence certificates in service quality from the International Social Security Association (ISSA). The article discusses the importance of social policy in Azerbaijan's state administration, the impact of modernization and innovation on social policy, and the manifestations of human development in the country, including innovative directions in social policy and social protection programs. The article also highlights new innovative solutions applied in social policy and future development priorities.

Keywords: *State administration, social policy, social protection, social defense, social services.*

UOT 327; 930.22

AZƏRBAYCANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ: NEOFUNKSİONALİZM NƏZƏRİYYƏSİ FONUNDA TƏHLİL

KAMRAN HÜSEYNOV
Flensburq Avropa Universitetinin magistrantı

E-mail: k_huseynov@mail.ru

Neofunksionalizm nəzəriyyəsi nədir?

Azərbaycanın C.Qafqaz istiqamətindəki xarici siyasətini dəyərləndirməzdən öncə neofunksionalizm nəzəriyyəsinin və bu terminin nə demək olduğuna aydınlıq gətirmək olduqca vacibdir. Bu nəzəriyyə barəsində əsasən daha çox 20-ci əsrdə müzakirələr açılmışdır. Bu, bir çox ölkələr tərəfindən xarici siyasət doktrinası kimi də qəbul edilmişdir. Funksionalizm terminində "functional"- funksiya və ya ofis, "izm" isə elm, doktrina, praktika və sistem mənasına gəlməkdədir (1).

Bu doktrinanın əsas meyarlarından biri insanın kollektiv fəaliyyəti fəlsəfəsindən qaynaqlanır. Funksionalist şüur isə cəmiyyətdə, o cümlədən, dünyada kollektiv mentalitetin, təhsilin, əqidələrin birliyi, dəyərlərin və digər sosial nizamların təşkil edilməsi məsələlərini özündə ehtiva edir. Burada əsas prinsip kollektiv fəaliyyət göstərməklə insanların cəmiyyətdə ehtiyaclarının qarşılanmasıdır. Burada daha böyük müstəvidə: dövlətlərarası münasibətlərdə də dövlətlərin birgə fəaliyyət göstərib iqtisadi, siyasi və digər sahələrdə bir-birlərinin ehtiyaclarının ödənilməsi əsas prioritet istiqmətlərdən biri kimi götürülür. Burada insan təbiəti kollektivliyə və birgə fəaliyyətə meyilli olduğu və bununla da problemlərin birgə həllinə inanıldığı göstərilir (3).

Bu nəzəriyyənin həyata keçirilməsinin ən parlaq nümunələrindən biri də Avropa Birliyinin qurulması yolunda atılan addımlardır. Bu addımlar İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələrini əhatə edən bir ideya kimi parlamışdır. Əsasən J. Mone, A. Spinelli və R.Şumanın təşəbbüsü ilə 1951-ci ildə "Avropa Kömür və Polad İcması"-nın (European Coal and Steel Community) əsası qoyulmuşdur. Burada əsas prinsip Avropada gələcəkdə baş verə biləcək müharibələrin, mübahisələrin iqtisadi və siyasi inteqrasiya ilə qarşısının alınması, bununla yanaşı bu kimi neqativ halların mövcudiyyətini mümkün qədər imkansız etməkdir.

Nəzəri və praktiki cəhətdən müəyyən uğurların əldə olunmasına rəğmən, funksionalizm nəzəriyyəsi tarixdə bəzi krizislərlə də üz-üzə gəlmişdir. Baş verən bu proseslərin biri də bəzi Avropa ölkələrinin siyasi məsələlərlə bağlı mübahisələrindən irəli gəlmişdir. Fransa Şarl de Qolun prezidentliyi dövründə Almaniyanın və İngiltərənin də üzv olduğu birliyə qoşulmaq ideyasını təkzib edir, bu birliyin təşkil etdiyi iclaslarda iştirak etməkdən boyun qaçırırdı. Avropa İqtisadi Birliyinin qurulmasına qarşı çıxan Fransa 1965-ci ildən başlayaraq bir il müddətində "boş stul" adlı siyasi böhranını təşkil etməklə bununla bağlı sanki siyasi bir mesaj vermişdir (5).

Lakin, sonradan tarixi proseslər onu da sübut etdi ki, vəziyyət getdikcə bu məsələdə neofunksionalist siyasətinin, hətta Fransa üçün belə, əlverişli olduğu və bu məqamda artıq Fransanın da gələcəkdə iqtisadi, siyasi və digər mühüm müstəvilərdə qonşu ölkələrlə münasibətlərin tənzimlənməsinə köklənməsi üçün olduqca vacib idi. Tarixi düşmənçiliyi kənara qoyaraq, Avropa ölkələri gələcəkdə daim sülh içində yaşamaq üçün kommunikasiyaların açılması və bunun məntiqi nəticəsi olaraq, sonralar siyasi və sosial müstəvidə inteqrasiya siyasətinin aparılmasının vacibliyini görmüşlər.

Neofunksionalizm nəzəriyyəsi fonunda Azərbaycanın C.Qafqaz siyasəti

Vəziyyətə ümumi fəlsəfi tərəfdən baxsaq, o zaman onu müşahidə etmək mümkündür ki, Azərbaycanın atdığı konstruktiv addımlar nə qədər də Avropa Birliyinin sülh təşəbbüsü ilə tam eynilik təşkil etməsə də mahiyyət baxımından bu ideya demək olar ki, eynidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın xarici siyasət kursu əsasən daim qonşu və digər dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq etmək və bütün tərəflərin qazandığı müdrik xarici siyasət yolundan ibarət olmuşdur. 44 günlük Vətən müharibəsindən əvvəl belə Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinin həllinə yönəlmiş və qonşu dövlətlərlə sağlam əməkdaşlıq etməyə artıq müstəqillik dövründən start vermişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev üçün Azərbaycanın gələcəyi olduqca önəmli idi. Buna görə də, ilk növbədə, sağlam iqtisadi əməkdaşlığın qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Milli təhlükəsizlik məsələsi-

ni həll etməklə yanaşı, Heydər Əliyev həmçinin də Avropa Birliyi ilə iqtisadi və siyasi münasibətlərinin spektrini genişləndirmək üçün hərəkətə keçərək, bunun üçün ilk növbədə qonşu Gürcüstanı da cəlb etməklə, Baki-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəmərinin inşası üçün böyük səylər göstərmişdir (4).

Ermənistanın yürütdüyü işğalçılıq siyasəti onun bu layihələrdən uzaq durmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Ermənistanın sağlam ambisiyalı siyasət yürüdərək, Azərbaycanla birgə Qarabağ konfliktini həll etməsinə ümid edirdi. Daimi sülh Azrbaycanın xarici siyasətinin özəyini təşkil etdiyi üçün, hər bir məsələnin danışıqlar yolu ilə sülh içində həllinə yönəlmiş səylər Azərbaycanın xarici siyasətində neofunksional istiqamətdə irəlildiyinin təzahürüdür. Azərbaycan qonşuluq münasibətlərində də soyuqluğun, mübahisələrin və anlaşmazlıqların aradan qaldırılmasının daim tərəfində olmuşdur. Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan öz işğalçılıq siyasətindən və "Böyük Ermənistan" xəyalından dönməyərək sağlam xarici siyasət kursundan imtina etmişdir. Neofunksionalizm nəzəriyyəsi üçün sülhün bərqərar olunması labüddür. Ermənistan da törətdiyi əməllərlə sübüt etmişdir ki, o, bu sülhün bərqərar olunmasında maraqlı deyildir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərarası münasibətlərdə danışıqların daha da uğurla aparılması üçün fövqəlmilli təşkilatın varlığı olduqca vacibdir. Bununla belə, Azərbaycan Cənubi Qafqazda yürütdüyü xarici siyasətində sülhün və əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün beynəlxalq və regional təşkilatlarla da əlaqələrini gücləndirmişdir. BMT,ATƏT, ECO, İƏT, GUAM, NATO və digər təşkilatlarla etdiyi əməkdaşlıq fonunda Azərbaycan həm Qarabağ probleminin həllində, həm də qonşu dövlətlərlə iqtisadi asılılığın artırılması ilə gələcəkdə baş verə biləcək münaqişələrin qarşısının alınmasının vacib və preventiv bir addım olduğunun qənaətində idi.

Xarici siyasətdə uğurlu aktor olmaq üçün hər bir dövlət, ilk növbədə, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə müvəffəq olmalıdır. Bunu hər zaman xarici siyasət kursunda rəhbər tutan İlham Əliyev danışıqlar prosesində öncə məsələlərə geosiyasi aspektdən yanaşmaqla, ölkəmizin təhlükəsizliyi və suverenliyin bərpa olunması üçün olduqca praqmatik siyasət yürüdür. Bunun da məntiqi nəticəsi olaraq, Azərbaycan öz müstəqilliyini uğurla təmin edib, ilk öncə yaxın qonşuları ilə əlaqələrini genişləndirməkdə maraqlıdır. Bu da neofunksionalizm nəzəriyyəsinin bu keysdə təzahürünü özündə ehtiva edir. Qlobal geosiyasi mühitdə müxtəlif təşkilatlarla və dövlətlərlə sağlam təmasların qurulması prinsipi Azərbaycana imkan verir ki, o beynəlxalq arenada öz nüfuzunu genişləndirə və təsir dairəsini artıra bilsin. Bu, olduqca vacib bir məqamdır. Əgər milli maraqların qorunması prioritetdirsə, o zaman ilk növbədə təsir dairəsinin genişlənməsi və əməkdaşlıq platformalarında yer almaq lazımdır. Azərbaycan da bundan məharətlə faydalanaraq, Ermənistanın qlobal arenada yürütdüyü məkrli planlarını alt-üst etmişdir. Buna misal olaraq, Azərbaycanın MDB ölkələri ilə həyata keçirdiyi sıx əməkdaşlıqlardan analiz etmək mümkündür. Azərbaycan MDB dövlətləri ilə qurduğu sıx əməkdaşlıqla öz milli maraqlarını, təhlükəsizliyini və suverenliyini daim qorumağa nail olmuşdur. Azərbaycan Ermənistan faktorunu nəzərə alaraq, öz siyasi maraqlarına zidd atıla biləcək addımlara veto qoymaq imkanına sahibdir. Bununla yanaşı, özünə qarşı yarana biləcək hər bir təhdidi qurduğu əməkdaşlıq və müdrik siyasi manevrlərlə neytrallaşdırmağa nail olmuşdur. Azərbaycan həmçinin də onu bilir ki, çoxşaxəli münasibətlərlə də yanaşı, ikitərəfli münasibətlərin qurulması öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bunun əsası isə belə izah edilə bilər ki, hər iki dövlət öz maraqlarının təmin olunması aspektinə daha müsbət yanaşaraq, ikitərəfli münasibətlərdən daha çox fayda görə bilər. Digər ölkələr kimi Azərbaycan da öz siyasi təhlükəsizliyini təmin etməkdə daim maraqlı olmuşdur. Azərbaycanın tarixinə və keçdiyi yola nəzər salaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, siyasi təhlükəsizlik faktoru müstəqilliyini yaxın zamanlarda əldə etmiş ölkələr üçün olduqca vacibdir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan öz neofunksional münasibətlərini sistemləşdirilmiş bir mexanizm üzərində həyata keçirir. Bu sistem səviyyə ölçüsü ilə tətbiq edilir. Birinci mərhələdə olan ölkələr əsasən Türkiyə, Rusiya və İranı əhatə edir. İkinci mərhələ Orta Asiya, Gürcüstan və Ermənistan, üçüncü mərhələ isə ABŞ, Uzaq Şərq və digər ölkələr aid edilir (4).

Azərbaycanın olduğu məkan hazırda dünyada baş verən ən mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyi mövqelərdən birini əhatə edir. Bununla belə, Azərbaycan yerləşdiyi geosiyasi məkanda öz milli maraqlarını təmin etmək üçün bərabərhüquqlu tərəfdaşlığa və etibarlı əməkdaşlığa söykənən xarici siyasət kursunu aparır. Son zamanlar isə Avropa Birliyinin keç-

diyi inteqrasiya və sülh təşəbbüsünün elementlərini Avrasiya məkanında da görmək olar. Türkiyənin Rusiya ilə daha da yaxınlaşması və Orta Asiya ölkələri ilə üzv olduğu Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) fonunda atdığı addımlar Azərbaycanın maraqlarının tam təmin olunması üçün münbit şərait yaratmışdır. Qardaş Türkiyə ilə həyata keçirilən sıx əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan olduqca cəsarətli addımlar atmışdır.

Hətta İkinci Vətən müharibəsindən sonra da Azərbaycan son dərəcə humanist addım ataraq Ermənistana sülh müqaviləsinin imzalanmasını təklif edən ilk tərəf olmuşdur. Bu hal tarix boyu az sayda dövlətlərin etdiyi bir təcrübə olmuşdur. Bu da o faktı sübüt edir ki, Azərbaycan müharibənin deyil, funksional münasibətlərin qurulmasında maraqlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın təklif etdiyi Zəngəzur koridoru da məhz daimi sülh üçün atılan böyük bir addımla yanaşı, olduqca müdrik bir siyasi qərardır. Bu illər sonra Cənubi Qafqazda qurulacaq siyasi və iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsinə şərait yaradacaq və gələcəkdə baş verə biləcək mübahisələrə qarşı çevik bir addımdır.

Zəngəzur koridoru qurularsa, Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı məsafə xeyli azalaraq, iqtisadi artımı və siyasi münasibətlərin daha da genişlənməsinə şərait yaradacaqdır. Bu da öz-özlüyündə quru yolla olan səyahət məsafəsini təxmini olaraq 25% qısaldacaqdır. Ən vacib məqamlardan biri isə ondan ibarətdir ki, bu, çox ehtimalla “spillover” (yayılma) effekti yaradacaqdır. Bu effekt sayəsində isə Avropa ölkələri regional əməkdaşlığa bu qədər sürətlə və əzmlə nail olmuşlar (6).

Nəticə

Azərbaycanın yürütdüyü xarici siyasət kursu C.Qafqazın gələcək taleyinin həllində mühüm rol oynayır. Avropanın qurduğu inteqrasiya modelinin eynisini təşkil etməsə də, onun elemenetlərini yerləşdiyi geosiyasi reallığın şərtlərinə uyğunlaşdırmağa çalışan Azərbaycan bu yolla regionda sabitliyi və daimi sülhü təmin etməyə çalışmışdır. Bu araşdırmada da Azərbaycanın C.Qafqazda olan xarici siyasətinin neofunksionalist pəncərəsindən təhlil edilməsi bir daha onu göstərdi ki, bu siyasət regionda olan hər bir ölkəyə fayda verməklə, Azərbaycanın humanist və tərəfdaşı olduğu anlaşmalara hər zaman sadiq olan tərəf qismində fəaliyyət göstərdiyinin təzahürüdür. Əsasən də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qurduğu müasir Azərbaycan İlham Əliyevin davam etdirdiyi praqmatik xarici siyasət ilə hər gün bu məqsədə bir addım daha da yaxınlaşır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Entries linking to functionalism. (2015). Bu Online Etymology Dictionary: https://www.etymonline.com/word/functionalism#:~:text=Entries%20linking%20to%20functionalism&text=1630s%2C%20%22pertaining%20to%20function%20or,Related%3A%20Functionally%3B%20functionality.

2. ƏSGƏROV, Z. (2011). HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI VƏ AZƏRBAYCANIN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ. Azərbaycan, S.7.

3. Khara, D. N. (2020). Functionalism and Neofunctionalism: Some Critical Perspectives. Kamala Nehru Women’s College, Rama Devi Women’s University, 1005-1008.

4. Məmmədov, N. (2013). HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏT KURSU: DÜNYA SİSTEMİNİN YENİDƏN QURULMASI KONTEKSTİNDƏ. Azərbaycan, №86.-S.3.

5. Niemann, A. &. (2009). Neo-functionalism. Mənbə: A. a. Wiener, Theories of European Integration (ss. pp. 45-66). Oxford: Oxford University Press, 2nd Edition.

6. Tütünsatar, A. (2022). THE SIGNIFICANCE OF THE ZENGEZUR CORRIDOR IN TERMS OF INTERNATIONAL TRADE POLICY AND LOGISTICS. Journal of Vocational and Social Sciences of Turkey, 66-74.

XÜLASƏ

Azərbaycan hər zaman Cənubi Qafqazda daimi sülhün bərqərar olunması üçün əlindən gələni etməkdədir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin yürütdüyü xarici siyasət kursu rəhbər götürülərək, Azərbaycanın Cənubi Qafqazda iqtisadi, siyasi və digər sahələrdə atdığı addımlar bu fikrin nə dərəcədə düzgün olduğunu sübut edir.

Bu araşdırmada Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsindən öncə və sonra yürütdüyü xarici siyasət kursu müzakirə edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yürüdülən bu xarici siyasət kursu əsasən neofunksionalist nəzəriyyəsi pəncərəsindən baxılacaqdır. Əsas araşdırma istiqaməti Azərbaycanın C.Qafqaz üçün təşkil etdiyi iqtisadi, siyasi və sosial sahələrdə inkişaf layihələrinin rolu və bu addımların neofunksionalist nəzəriyyəsi üçün nə dərəcədə

empirik bir indikator olduğunun müzakirə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Açar Sözlər: *Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Neofunksionalizm, Cənubi Qafqaz, Zəngəzur koridoru, xarici siyasət, inteqrasiya.*

Azerbaijan's South Caucasus Policy: Analysis from the Prism of New Functionalism Theory

SUMMARY

Azerbaijan is doing its best to establish lasting peace in the South Caucasus. The steps taken by Azerbaijan's national leader Heydar Aliyev in economic, political, and other fields in the South Caucasus under the guidance of the foreign policy route prove how true this idea is.

In this study, the course of Azerbaijan's foreign policy before and after the 44-day Homeland War will be discussed. It should also be noted that this foreign policy course is neo-functionalist viewed from the perspective of neo-functionalist theory. The main aspect of the research is to discuss the role, of development projects in economic, political, and social fields organized by Azerbaijan for the South Caucasus and to what extent these steps are an empirical indicator of neo-functionalist theory.

Keywords: *Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, Neofunctionalism, South Caucasus, Zangezur Corridor, foreign policy, integration.*

Политика Азербайджана на Южном Кавказе: Анализ сквозь призму теории нового функционализма

РЕЗЮМЕ

Азербайджан делает все возможное для установления прочного мира на Южном Кавказе. Насколько верна эта идея, доказывают шаги, предпринятые общенациональным лидером Азербайджана Гейдаром Алиевым в экономической, политической и других сферах на Южном Кавказе под руководством внешнеполитического пути.

В этом исследовании будет обсуждаться курс внешней политики Азербайджана до и после 44-дневной Отечественной войны. Следует также отметить, что данный внешнеполитический курс является неофункционалистским, если рассматривать его с точки зрения неофункционалистской теории. Основным аспектом исследования является обсуждение роли проектов развития в экономической, политической и социальной областях, организованных Азербайджаном для Южного Кавказа, и в какой степени эти шаги являются эмпирическим индикатором неофункционалистской теории.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, неофункционализм, Южный Кавказ, Зангезурский коридор, внешняя политика, интеграция.*

UOT 32

ПРОЦЕСС ЗАРОЖДЕНИЯ ЗАПАДНЫХ «МОДЕРНИСТСКИХ» ЦЕННОСТЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

ЭМИЛЬ ЗАДАЕВ
Бакинский государственный университет, докторант
E-mail: sheyxzade1@gmail.com

Введение

Будучи расположенной на окраинах Европейской цивилизации, территория Азербайджана долгое время была вдали от влияния постепенно развивающихся западных ценностей. Укоренившиеся веками феодальные отношения, царившие вплоть до начала XIX века в комбинации с азиатским деспотизмом блокировали волны модернизма, охватывавшие Европейские державы. Политическая культура государственных образований Азербайджана преимущественно диктовалась клановыми, а позднее религиозными воззрениями правящих классов. После завершения колонизации северных Азербайджанских земель со стороны Российской Империи, в культурный, а позже в политический нарратив начинают просачиваться универсальные западные идеи. Вплоть до образования первой Азербайджанской независимой демократической республики в 1918 г., на подсознательном уровне восприятия отдельных частей социума, формируются целые системы ценностей, берущие свою основу из политического модернизма. Формирование данного базиса стало решительным и ключевым в образовании первой республики. Без данного базиса трудно было представить функционирование государственных институтов и проявления политической воли во внешней политике, которые были так необходимы для создания первого Азербайджанского государства, отвечающего современным реалиям. Данная работа ставит перед собой задачу установить конкретную точку отсчета зарождения западных ценностей в политической культуре азербайджанского народа, и выделить основные причины, которые способствовали успешному развитию этих идей в социальных классах.

Содержание

Приблизительно до середины XV в. отношения государственных образований на исторических территориях Азербайджана с Европейскими державами в основном развивались в ключе торговых сношений. Данный факт не является удивительным, ввиду географического положения Азербайджана и Великого Шелкового Пути, пролегающего через эту территорию. Да и Европа скорее сдерживала Азиатскую агрессию, и разговоров об западной экспансии на восток в то время не могло быть и речи.

Последние попытки западных цивилизаций продвинуться на восток датируются со времен походов Александра Великого и Римских завоеваний. В эпоху Александра Азия, в том числе и часть Азербайджанских территорий подверглись прогрессивной на то время «эллинизации». Это ярко прослеживалось в государственном устройстве, философии, культуре, архитектуре и в других аспектах. К примеру, зодчие Атропатены хорошо были знакомы с архитектурой соседних стран. В строительстве зданий чётко прослеживается влияние греческой культуры. Над входом у монументального архитектурного памятника, вырубленного в местечке Керифто, высечена надпись на греческом языке. В ней сообщается, что храм посвящён герою греческой мифологии Гераклу. Также в эпоху могущества македонских властей полностью оградить себя от влияния эллинизма было нереально, поэтому деловая переписка шла на греческом языке [7, с. 7]. Однако, прогрессивные на то время воззрения эллинов не смогли глубоко просочиться в сознание народов древности, так как империя Македонского прожила недолгий век, и сразу после ее распада азиатский деспотизм быстро возвратил старые устои.

С середины XV в. о взаимоотношениях Азербайджана со странами Западной Европы стали приобретать и политический характер. Точнее, возросла роль внешнеполитического фактора во взаимном сближении Азербайджана с европейскими странами. Широкие дипломатические связи государства Аккоюнлу с западными странами, в частности, с Венецией, были установлены в период правления Узун Гасана, т. е. задолго до прихода к власти династии Сефевидов, а в XVI

веке они еще более расширились. Одной из основных причин расширения взаимоотношений Азербайджана со странами Европы, вернее, приобретения ими все более политического характера, была агрессивная внешняя политика Османской империи. Для Европейских держав было необходимо сдерживать завоевания Османской империи, и поэтому их взор обратился на восточные границы турков, где они рассчитывали создать напряжение путем влияния на политику азербайджанских феодальных государств [6, с. 44-52].

Однако несмотря на развитие дипломатических и экономических сношений, социальные нормы Запада, которые в той же Османской империи развивались интенсивнее, не проникали через плотный купол шиитских догматов Сефевидов и последующих династий. О каком-либо серьезном влиянии следует говорить лишь с начала XIX века, когда Туркманчайский договор (1828) окончательно разделил азербайджанские исторические земли между Российской империей и государством Каджаров.

Последующие 200 лет Азербайджан был ориентирован на Россию и с помощью нее (сначала в рамках Российской империи, а затем Советского Союза) приобщаясь к ценностям европейской культуры, был вынужден сталкиваться с достаточно напряженными дилеммами социокультурного развития. Эта дилемма ярко выражалась в вопросах осознания национальной идентичности в противоборстве наднациональной мусульманской идентичностью.

Но национальное самосознание как это доказывает европейский опыт, не может формироваться без модернизма. Модернизм утверждает, что нации и национализм есть исторические явления, появившиеся на заре индустриальной эры и связанные с усилением государств и развитием капитализма. Согласно этой теории по мере усиления прямого правления государства над жителями оборона, культура и повседневная жизнь стали всё больше зависеть от страны проживания. Государства начали учреждать национальные языки, образовательные системы, воинскую повинность, стали инвестировать в экономическую инфраструктуру, контролировать передвижения людей и товаров через свои границы, вводить единую систему пошлин. При этом развитие технологий печати способствовало развитию коммуникационной среды, в которой между людьми, никогда не общавшимися друг с другом напрямую, стали возникать общественные связи. Аналогичным эффектом обладало развитие экономического рынка. По мере процесса централизации власти государства и ликвидации феодальной зависимости в пределах каждой страны жизнь начала становиться всё более однородной, а между странами начали нарастать контрасты. Прежние (религиозные, племенные и прочие) пути самоидентификации оказались нарушены, но поскольку люди продолжали испытывать в ней функциональную потребность, они стали отождествлять себя с нацией. Данный подход представлен в работах Э. Гелнера [3, с. 38], Э. Смита [8, с. 98], Б. Андерсон [1, с. 151-153] и др.

Все эти процессы постепенно набирали обороты в Азербайджане начиная с XIX века. Но данная модернизация имеет ряд отличительных черт от той же модернизации проходившая в метрополии Российской империи. Во-первых, Азербайджан будучи фактически колонией в административно-экономическом плане получал в буквальном смысле дозированную порцию прогрессивных благ. Связано это было безусловно с природой колониальной политики России, которая не была заинтересована в создании экономически и политически крепкого субъекта на мусульманских территориях. Во-вторых, исходя из вышеупомянутого факта, для удовлетворения потребности в служебных кадрах из местного населения, которое более эффективно помогало поддерживать порядок в провинциях, Россия путем политики «Русификации» начала проводить преобразования в области образования, юриспруденции и административного управления [5, с. 158-164]. Явная дискриминация в отношении местных многовековых традиций, усилила сентименты ненависти различных групп против общего угнетателя. Безусловно, это усиливало мобилизацию масс, которые искали сначала силовые (безуспешно), а затем уже политические методы отстаивания старого порядка. Тем самым внедрение российских нормативов, которые в свою очередь были под длительным влиянием Европы, внесли положительный вклад в консолидацию различных групп и классов общества. В-третьих, наличие на территории Азербайджа-

на богатых месторождений природных ресурсов, в особенности нефти, побудило царское правительство инвестировать в экономическую инфраструктуру страны, привлекать иностранных инвесторов, привозящие с собой технологические инновации, создавать новые рабочие места, и смягчать государственный контроль над рынком в угоду предпринимателей. Благодаря этому в отличие от других провинций Российской империи, капиталистические отношения развивались в Азербайджане в ускоренном темпе, что несомненно повлияло на скрепление общества в экономическом плане. Однако, и тут была своя специфика. Царское правительство рассматривало свои отдаленные провинции в качестве сырьевых придатков, тем самым ставя туземное население в экономическую зависимость от готовой продукции. Ввиду этого, в Азербайджане практически не производилась готовая продукция и весь экономический потенциал направлялся на эксплуатацию ресурсов, которые направлялись в метрополию. И в четвертых, как отмечают исследователь Д. Фурман [9, с. 176], одним из важных факторов, который модифицировал азербайджанское сознание и во многом определил особенности его позднесоветского и постсоветского политического процесса заключается в том, что азербайджанцы дольше, чем любой другой мусульманский народ (кроме татар и башкир), были под прямым управлением европейских колонизаторов (русских) и, соответственно, дольше, чем любой другой народ, испытывали на себе действие европейской культуры.

Как итог к концу XIX века в Азербайджане сформировалась своя европейская образованная элита и происходила колоссальная культурная деятельность по созданию и синтезу европейских и традиционных национальных культурных форм и ценностей. В этот период азербайджанская элита оказывается впереди любого другого мусульманского народа (опять-таки за исключением татар) и не только в Российской империи, но и во всем мире. Это были первые «мусульманские» современного типа драматургия и опера, первая на территории Российской империи «мусульманская» газета и т. д. [5, с. 158]. Постепенно модернизм начинает охватывать политическую плоскость в Азербайджане, и новая интеллигенция начинает распространять накопленные знания и опыт среди всего населения, используя конкретную политическую повестку. На практике можно выделить несколько повесток и программ, которые проникали в массы. Самая распространенная идея ставила перед собой задачу в борьбе против колониального гнета и создания более современного и справедливого общества. Отсюда и вытекали задачи Азербайджанского национального движения на начальном этапе его развития, а именно - достижение национального, политического и гражданского равноправия, и права на самостоятельное решение национально - культурных проблем.

Наивысшей точкой подъема Азербайджанского национального движения на начальном этапе его развития, несомненно, явился период революции 1905-1907 гг. В этот период в национальном движении четко прослеживалось два направления: радикальное и либеральное [2, с. 21].

Возникновение радикального крыла в немалой степени было ответной реакцией на армяно-азербайджанские столкновения, спровоцированные российским самодержавием. Неслучайно, что первые азербайджанские политические организации, возникшие в этот период, - "Дифаи", "Мудафиэ", "Иттифак", "Эшшемс" и др. составляли именно радикальное крыло Азербайджанского национального движения. В борьбе с русским колониализмом эти партии нередко прибегали к тактике индивидуального террора против царских чиновников военных и полицейских чинов, известных своей подстрекательской ролью в армяно-азербайджанских столкновениях. Безусловно, ввиду радикализации и маргинализации, такие партии как "Дифаи" и другие азербайджанские организации того периода не обладали еще большим авторитетом и влиянием среди народных масс, да и само их существование было непродолжительным [2, с. 23]. Но бесспорен их вклад в дело становления Азербайджанского национального движения.

Не умаляя никоим образом заслуги радикального крыла в политическом пробуждении азербайджанского общества, все же необходимо подчеркнуть, что ведущей силой национального движения, которое полагалось на западные ценности, в этот период являлось либеральное течение. Именно либералы, с подъемом революционного движения 1905-1907 гг. перешедшие

к активным действиям, определяли основную политическую линию национального движения вплоть до февральской революции 1917 года. Придерживаясь принципа лояльности русским властям, либералы в отличие от радикалов действовали мирными, легальными средствами. Они стремились решать национальные проблемы в представительных органах и путем переговоров с русской в администрации. Азербайджанские либералы обращали значительное внимание на организацию гражданских инициатив и петиций, что очень сильно коррелирует с национальной борьбой народов Западной Европы. Ярким примером является апрельская (1905 г.) петиция, автором которой являлся А. М. Топчибашев [2, с. 24]. В ней нашли свое отражение основные цели национального движения на начальном этапе его развития - требование отмены всех право ограничений в отношении мусульман и предоставление им равных, наряду с другими народами империи, политических, гражданских и религиозных прав. Начиная с этого момента можно вести серьезную точку отсчета проявления политической воли народа Азербайджана, согласованную с реалиями нового мира и вдохновившуюся западной философией.

Справедливости ради, стоит отметить, что на начальном этапе зарождения политического модернизма в Азербайджане (до февральской революции 1917 г.) программные положения национального движения не затрагивали вопроса об отношении азербайджанцев, как этнополитической общности, к Российской империи. В них не упоминались государственно-правовые аспекты национального развития. Для сравнения отметим, что в этот период государственно-правовые требования занимали ведущее место в программах грузинских национальных движений. В этом отношении повестка Азербайджанского национального движения была более умеренной и ограничивалась требованием установления национального равноправия в империи и предоставления азербайджанцам, как и другим мусульманским народам, права самостоятельного и свободного развития своей национальной культуры и языка. Это свидетельствовало о стадиальном отставании Азербайджанского национального движения от национальных движений соседних закавказских народов. Подобное положение объяснялось, прежде всего, отсутствием у азербайджанцев длительных государственно–правовых традиций, а также незрелостью национального движения, переживавшего этап зарождения. В силу этого широкие народные массы в немалой степени оставались в стороне от освободительной борьбы, и поэтому национальное движение в этот период не имело достаточно прочной и широкой социальной базы. В этом смысле между политической элитой азербайджанского общества и широкими слоями нации все еще существовала большая пропасть.

Заключение

В революционную эпоху Азербайджан вступил на этапе пробуждения от «спячки» мощным толчком извне – от армян и российского колониализма. К этому времени в Азербайджане успела сформироваться новая элита, которая впитала в себя много прогрессивных идей, сформировав тем самым ценный идеологический базис для построения целостного светского и национального государства. Несмотря на вышеупомянутое стадиальное отставание национального движения, после февральской революции местная элита смогла использовать данный базис для создания национального государства. Сущность первой республики заслуживает отдельного тщательного внимания в научной литературе, однако неоспоримо, что ее характерные черты были взяты с образцов европейских держав того времени. Без проникновения модернистских ценностей в сознание и политическую культуру Азербайджанского народа, данный процесс был бы невозможен. При таком раскладе Азербайджан стал бы в один ряд с народами, которые испытывают экзистенциальную дилемму своей идентичности и отсутствие каких-либо признаков к формированию современного государства. Однако, если в Европе эти процессы протекали некоторые столетия и диктовались, как и внешними так и внутренними факторами, то Азербайджан преодолел входной порог за гораздо меньшее время и модернизм как бы внедрялся внешними условиями а не генерировался сам изнутри. В Европе была некая синергия, где волны прогресса в социуме накатывались «сверху-вниз» и «снизу-вверх» [4, с 38]. В Азербайджане же ментальность обычных народных масс в этом случае, выступала «защит-

ным» фактором, крепостью, роль которой заключается в защите социального бытия от внешнего засилья новых идей и взглядов. Поэтому просвещённой элите приходилось с трудом подавать сигналы «сверху» и данная специфика предопределила и предопределяет различные казусы и трудности развития модернизма в Азербайджане и по сей день.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Андерсон Б. Воображаемые сообщества – М., 2001, с. 151-153.*
2. *Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 г. Издательство "ЕЛМ" – Баку, 1998, с. 21-27.*
3. *Геллнер Э. Пришествие национализма – М., 2002, с. 38.*
4. *Гузь А. Модернизм в теориях национализма. Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2011, № 4 (10), с. 48-55.*
5. *Мамедов Н. Светское образование и зарождение просвещения в Азербайджане. Социология власти. 2010, № 8, с. 158-164.*
6. *Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Издательство Бакинского университета – Баку, 1991, с. 44-52.*
7. *Салаев Г. От тюркских рун до наших дней, Эхо, 2017, с.7.*
8. *Смит Э. Национализм и историки. Нации и национализм – М., 2002, с. 98*
9. *Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. Издательство МГУ – М., 2005, с. 176.*

РЕЗЮМЕ

В статье подробно анализируется процесс проникновения прогрессивных западных ценностей в политическую культуру азербайджанского народа. Точкой отсчета принимается вхождение Азербайджана в состав Российской Империи и дальнейшая динамика формирования политически осознанного класса под влиянием модернистских течений. На основе фактических данных анализируются причины политической дифференциации Азербайджанского модернизма и дается систематизированное представление о восприятии этих идей в различных социальных классах.

Ключевые слова: *модернизм, политическая культура, Западные ценности, национальное движение.*

SUMMARY

The article analyzes in detail the process of penetration of progressive Western values into the political culture of the Azerbaijani people. The starting point is the entry of Azerbaijan into the Russian Empire and the further dynamics of the formation of a politically conscious class under the influence of modernist trends. On the basis of factual data, the reasons for the political differentiation of Azerbaijani modernism are analyzed and a systematized view of the perception of these ideas in various social classes is given.

Key words: *modernism, political culture, Western values, national movement.*

XÜLASƏ

Məqalədə mütərəqqi Qərb dəyərlərinin Azərbaycan xalqının siyasi mədəniyyətinə nüfuz etməsi prosesi ətraflı təhlil edilir. Başlanğıc nöqtəsi Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması və modernist cərəyanların təsiri altında siyasi şüurlu təbəqənin formalaşmasının sonrakı dinamikasıdır. Faktik məlumatlar əsasında Azərbaycan modernizminin siyasi differensiasiyasının səbəbləri təhlil edilir və bu ideyaların müxtəlif sosial təbəqələrdə qavranılmasına sistemli baxış verilir.

Açar sözlər: *modernizm, siyasi mədəniyyət, Qərb dəyərləri, milli hərəkat.*

UOT: 94

УЛЬВИЯ БАГИРОВА
Бакинский Государственный Университет
Докторант кафедры История славянских стран
E-mail: bagirova-ulviya@mail.ru

ГРУЗИНО-АБХАЗСКИЙ КОНФЛИКТ 1992-1993 ГОДА И РОССИЯ

Политика России на Южном Кавказе вызывает огромный интерес у большого количества исследователей, в том числе и зарубежных. Изучение политики Российской Федерации в грузино-абхазском конфликте в историческом ракурсе позволяет понять взаимосвязь проводимой политики с конкретно-исторической ситуацией, что в свою очередь объясняет «непоследовательность» российской политики, дает возможность понять причины той или иной политики в прошлом, настоящем и будущем, [1, с.29]. Однако, прежде необходимо обратится к истокам конфликта.

На протяжении многих веков и грузинский, и абхазский народ стремились достичь самоопределения, сохраняя свою культурную самобытность и язык. Стратегически выгодное положение Кавказского региона предопределила постоянное соперничество трех держав в этом регионе – России, Турции и Ирана. В XVII веке восточная часть Грузии попала под власть Ирана, а Западная Грузия и Абхазия — под власть Турции. В 1810 году был подписан манифест о присоединении Абхазии к Российской империи.

После октябрьской революции 1917 года начался новый и противоречивый этап в жизни народов Кавказа, связанный с проявлением тенденций национального суверенитета. 8 ноября 1917 года состоялся первый съезд абхазского народа в Сухуми. На нём был избран Абхазский народный совет (АНС), высший орган власти в крае, принята Декларация съезда и Конституция Абхазского народного совета. На съезде присутствовали представительные делегации абхазов и грузин [8, с. 80].

9 февраля 1918 г. между АНС и Национальным Советом Грузии было заключено соглашение об «установлении взаимоотношений между Грузией и Абхазией» в рамках двух государственных образований. [7, с.127] В соответствии с тремя основными пунктами данного соглашения, Абхазия получила право на самоопределение и территориальную целостность границ, зафиксированных в документе. Одновременно из текста, содержащегося в п. 3, очевидно, что политическая независимость Абхазии рассматривалась исключительно в рамках добрососедских отношений или «как с равным соседом». 26 марта 1921 года была провозглашена Советская Социалистическая Республика Абхазия. В том же году, 16 декабря Абхазия вошла в состав Грузинской ССР.

Как известно, в марте 1922 году была образована Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика, 13 декабря 1922 года Абхазия вместе с Грузией стала частью ЗСФСР. Впоследствии, 30 декабря 1922 года они стали частью СССР. В 1925 году была принята первая Конституция ССР Абхазии, состоящей в договоре с Грузинской ССР. Вскоре, в 1931 году руководство республики изменило этот статус. Согласно этому решению, Абхазия стала обычной автономной республикой — Абхазской АССР, в составе Грузинской ССР. Новые конституции Абхазии — от 7 января 1935 года и 2 августа 1937 года закрепили положение Абхазии как автономной республики в составе Грузинской ССР.

Важной предпосылкой грузино-абхазского конфликта явилось появление в 50-х годах XX века в грузинской исторической науке теории, в которой абхазы рассматриваются как пришлое, некоренное население. Очевидно, что активное распространение этой теории привело к обострению межэтнических отношений и частым протестам и выступлениям абхазского населения, которые были подавлены союзным войсками в 50-70-х годах XX века.

Очередное нарастание конфликта и обострение национальных противоречий произошло в 80-е гг. XX века с объявлением курса на перестройку в СССР. 18 марта 1989 году в селе Лыхны Гудаутского района на 30 тысячном сходе абхазов было принято обращение к высшим органам власти СССР о возвращении Абхазии статуса полноправной советской социалистиче-

ской республики [3, с.96]. Одной из основных задач Грузия видела в решение так называемого «абхазского вопроса», т.е. было необходимо подчинить себе территорию Абхазии. Массовые демонстрации, начавшиеся в Тбилиси в 1989 г., прошли с требованием отменить абхазскую автономию [10, 36 с.].

Придя к власти в результате вооружённого переворота в Тбилиси, военный совет Грузии в феврале 1992 г. принял решение об отмене Конституции Грузинской ССР 1978 г. и о переходе Республики Грузия к Конституции Демократической Республики Грузия 1921 г., в которой Абхазия как субъект государственно-правовых отношений не значилась [4, с.78]. Верховный Совет Абхазии в целях преодоления правовой неурегулированности отношений между республиками, большинством голосов (36 из 65) восстановил действие Конституции Абхазской Советской республики 1925 года, согласно которой Абхазия является суверенным государством. Также были приняты новые Герб и Флаг Республики Абхазия. 25 июля Госсовет Грузии принял постановление, объявляющее данный акт недействительным и не имеющим юридической силы.

В результате, грузино-абхазское противостояние, крайне обострившееся в 1989 г., переросло в кровопролитную войну на территории Абхазии, которая началась 14 августа 1992 года и завершилась 30 сентября 1993 году. В 1993 году абхазам удалось достичь военного преимущества, грузинскому руководству не удалось осуществить блицкриг. Однако военная победа не принесла абхазам как такового процветания. Абхазия не была признана мировым сообществом и оказалась в экономической изоляции.

Подлинные причины и цели данного конфликта все еще не являются досконально и полностью изученными. Очевидным является то, что одной из основных причин начала боевых действий было стремление руководства Грузии ускоренно решить проблему, связанную с политическим статусом Абхазии [9, 4 с.]. Причем, многие факты свидетельствует о намерении грузинского руководства решить эту проблему в кратчайшие сроки. Как известно, в июне 1992 в Дагомысе состоялась встреча президентов Б.Ельцина и Э. Шеварднадзе. После этой встречи руководство России предоставило Грузии самолеты, танки и другое вооружение. Следует упомянуть условия Ташкентского соглашения от 15 мая 1992 года, согласно которому раздел советских вооружённых сил был возможен только между членами СНГ. На тот момент Грузия не была членом СНГ, соответственно, это можно рассмотреть как нарушение Ташкентского соглашения. Это позволяет предположить, что к моменту начала военной агрессии Грузии в Абхазии, Грузия, уже обладала достаточным количеством оружия и многочисленной вооружённой армией.

Участие России в грузино-абхазском конфликте и процессе его урегулирования было неоднозначным и многоплановым. До начала войны в Абхазии Россия подпитывала в ней сепаратистские настроения и подталкивала Эдуарда Шеварднадзе ввести 14 августа 1992 года войска в регион. Каким бы неоднозначным ни было восприятие ее поведения во время войны, с помощью России было достигнуто прекращение огня.

Следует отметить, что еще до начала военных действий Россия проявляла заинтересованность в разжигании сепаратизма в регионе. В целом, многими исследователями отмечается неоднозначность российско-абхазских отношений. В 1992 году российские войска Закавказского военного округа обвинялись в поддержке противника как абхазскими сепаратистами, так и грузинами во главе с Эдуардом Шеварднадзе [6, 14 с.].

Страны мирового сообщества воспринимали грузино-абхазскую войну как борьбу Грузии, направленную на усмирение «абхазских сепаратистов и экстремистов». Разумеется, вступление России в войну на стороне абхазов вызвало бы неодобрение со стороны Запада. Оно заключалось бы в том, что Россия не позволила Грузии решить проблему своей территориальной целостности, проблему внутри своего государства, тем самым став агрессором, выступавшим против молодого независимого государства Грузия. Поэтому политика России была направлена на сохранение принципиальной линии относительно соблюдения территориальной целостности Грузии [5, с.138]. Однако нельзя забывать, что в тоже время, законодательная власть в лице Верховного Совета РФ выступала против грузинской агрессии в Абхазии и осуждала действия исполнительной власти, так как принимаемые решения не способствовали прекращению военных действий.

Как уже было сказано, политику России нельзя было назвать единой. Исполнительная власть в лице Президента придерживалась позиции по сохранению территориальной целостности Грузии, в то время как законодательная власть в лице ВС РФ подвергла резкой критике позицию российского руководства.

3 сентября 1992 года в Москве по инициативе Бориса Ельцина состоялась первая официальная встреча глав государств России, Абхазии и Грузии, а также глав республик, краев и областей Северного Кавказа. Итоговым пунктом принятого документа должен был стать незамедлительный вывод грузинских войск с территории Абхазии. Однако вместо этого шло обсуждение о передислокации войск из зоны конфликта. Председатель Верховного Совета Абхазии В. Ардзинба под политическим давлением был вынужден подписать итоговый документ, который так и решал основного вопроса. Абхазская делегация получила возможность увидеть сам текст документа лишь в начале Московской встречи. Обращение Бориса Ельцина к руководству Абхазии и Грузии содержало требование о незамедлительном выводе войск и прекращении боевых действий. Однако настоящий документ данный вопрос не решал. Невзирая на это, по итоговому документу была создана трехсторонняя комиссия, в рамках которой российской стороной были предприняты попытки урегулировать и стабилизировать обстановку с учетом внутренней ситуации в республиках Северного Кавказа и динамики развития российско-грузинских отношений. Ситуация оставалась весьма напряжённой, и обе стороны обвиняли друг друга в нарушениях договорённости о прекращении огня. В октябре 1992 году соглашение о прекращении огня было сорвано, боевые действия вновь возобновились.

Согласно резолюции № 858, принятой Советом Безопасности ООН 24 августа 1993 года, было решено учредить Миссию ООН по наблюдению в Грузии - МООННГ. 16 сентября боевые действия между сторонами возобновились и соответственно развёртывание МООННГ было приостановлено.

В 1993 году Грузия потерпела ряд поражений в Абхазии, что привело к падению морального духа грузинской армии. В условиях полного развала вооружённых сил Э. Шеварднадзе заявил о согласии Грузии вступить в Содружество Независимых Государств (СНГ), взамен рассчитывая на то, что Россия убедит абхазов остановить наступление, и тогда грузинские силы смогут сконцентрироваться на подавлении мятежа в Западной Грузии [2, с.18]. Непрочность положения Грузии и определяла обстановку, в которой проходили переговоры с Абхазией в последующие месяцы. Как только Грузия решила присоединиться к СНГ 8 октября 1993 года, Москва стала оказывать помощь центральным властям, содействуя подавлению мятежа.

В феврале 1994 года Россия и Грузия подписали ряд соглашений, согласно которым, предусматривалось оказание помощи со стороны России в развитии грузинской армии, дислокацию российских пограничников и, что особенно важно, право России держать свои военные базы в Грузии. Взамен была признана территориальная целостность Грузии, но никаких конкретных договоренностей по урегулированию конфликта принято не было. Абхазы, обеспокоенные изменениями в отношениях России с Грузией, вступили в переговорный процесс. Россия пыталась сохранить процесс мирного урегулирования и деятельность миротворцев под своим контролем. ООН даже была готова передать России ответственность за контроль осуществления миротворческой деятельности ввиду некоторых обстоятельств. В первую очередь, из-за отсутствия прогресса в достижении политического урегулирования конфликта, отчасти из-за отсутствия возможности развернуть собственные миротворческие силы. Также, одной из причин являлось то, что Грузия и Абхазия входили в сферу интересов России. И хотя формально Россия выражала сожаление по поводу неспособности ООН занять более существенную позицию в данном конфликте, очевидным является то, что это полностью соответствовало ее интересам. Это позволило бы ей усилить свои позиции в качестве миротворца и посредника.

При содействии России с участием представителей Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе и Верховного комиссара ООН по делам беженцев в 1994 году состоялся ряд встреч, посвященный переговорам по полномасштабному урегулированию грузино-абхазского конфликта под эгидой ООН. В результате этих

встреч (22—25 февраля в Женеве, 7—9 марта в Нью-Йорке и 29—31 марта в Москве) было подписано Заявление о мерах по политическому урегулированию грузино-абхазского конфликта. Согласно данному документу, стороны подтвердили свои обязательства не применять силу и не прибегать к угрозе её применения друг против друга.

Эдуард Шеварднадзе дал согласие на ввод войск СНГ при одновременном присутствии наблюдателей ООН. 10 мая 1994 года Э.Шеварднадзе обратился к Совету глав государств СНГ с просьбой о введении в зону конфликта миротворческих сил. Аналогичная просьба поступила от абхазского лидера В.Ардзинбы.

Переговоры с участием ООН и России завершились в итоге подписанием соглашения о прекращении огня от 4 апреля и Московского соглашения от 14 мая 1994 года. Согласно Московскому соглашению грузинские формирования были выведены за пределы Абхазии. На основе этого документа и решения Совета глав государств СНГ с июня 1994 года в Абхазии размещены Коллективные силы по поддержанию мира СНГ, численностью 1800 человек. Более того, указанный документ предусматривал создание 12-километровой зоны безопасности по обе стороны Ингури, которая должна была разделить грузинскую и абхазскую территории, и дополнительной 12-километровой зоны ограничения вооружений.

Говоря о последствиях грузино-абхазской войны, по некоторым оценкам, конфликт унёс жизни около 17 тыс. человек, из них 4000 абхазов. 270 тыс. грузин — почти половина населения Абхазии — были вынуждены бежать из неё.

Подытоживая вышесказанное и резюмируя участие России в грузино-абхазском конфликте 1992-1993 года, следует отметить, что испокон веков Кавказ входил в зону стратегических и экономических интересов Российской империи. Россия, будучи крупной державой на сегодняшний день, остается глубоко вовлеченной в региональные конфликты и поиск путей урегулирования. В этой связи у России были беспокойства стратегического характера, относящиеся к ее военным базам в Грузии, шоссейным и железнодорожным путям сообщения с Южным Кавказом, идущим через Абхазию.

Обернулись ли российские усилия по стабилизации конфликта его полным урегулированием? Очевидно, что нет, 2008 год охарактеризован очередной войной с участием грузинских и российских войск.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жуков А. А. Россия и грузино-абхазский конфликт (1992-2008 гг.). Былые годы. 2010. № 4 (18), с. 64.

2.Ковалёв В.В., Мирошник О.Н. Грузино-абхазский вооружённый конфликт 1992-1993 гг.: Генезис противостояния сторон и миротворческие усилия России и ООН. «Военно-исторический журнал».-2008.-№7.-с.29-33

3. Конфликты в Абхазии и Южной Осетии. Документы 1986-2006 гг. М.: НП ИД «Русская панорама», 2008, 496 с.

4. Лакоба С. З., Бгажба О. Х. История Абхазии с древнейших времен до наших дней. Сухум: 2007, 392 с.

5. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан). М.: Изд-во «ГНОМ и Д», 2002. 344 с.

6. Самутина О.С., Юматов К.М. Европейский союз, Россия и грузино-абхазский конфликт 1992-2015 гг. // Вестник КемГУ, 2015, № 3-2 (63).

7. Сляднева Г.В. Проблемы политического устройства Абхазии в послереволюционный период.// Теория и практика общественного развития, 2015 - № 7.

8. Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-1920 гг.): Документы и материалы. Махачкала: Алеф, 2013,290 с.

9. Трейси Д. Абхазия и Южная Осетия: столкновение российских и грузинских интересов "Russie.Nei.Visions", №11, июнь 2006.

10. Цыганок А.Д. Война на Кавказе 2008: русский взгляд. Грузино-осетинская война 13 августа 2008 года. М.: АИРО-XXI, 2011. 352 с.

РЕЗЮМЕ

Грузино-абхазский конфликт - один из сложнейших геополитических конфликтов на Кавказе после распада СССР. Данный конфликт, наряду с обострившимися противоречиями после распада СССР, был вызван политическими и межэтниче-

скими разногласиями между Грузией и решительно настроенной на сепарацию Абхазией. Сепаратистские регионы Грузии представляют одну из серьезнейших угроз для безопасности и стабильности этой многоэтнической страны. Ситуацию осложняет также фактор поддержки Россией сепаратистских тенденций в грузинских регионах. Статья нацелена на анализ мотивов и содержание политико-дипломатических действий России по отношению к грузино-абхазскому конфликту 1992-1993 года и влияние указанных событий на российско-грузинские отношения.

Данная статья рассматривает грузино-абхазский конфликт, начавшийся 14 августа 1992 года и формально закончившийся осенью 1993 года в контексте российского участия.

Ключевые слова: *Грузия, Абхазия, Б.Ельцин, Э. Шеварднадзе, война 1992-1993, Россия.*

XÜLASƏ

Gürcüstan-Abxaz münaqişəsi SSRİ-nin dağılmasından sonra Qafqazda ən mürəkkəb geosiyasi münaqişələrdən biridir. Bu münaqişə SSRİ-nin dağılmasından sonra kəskinləşən ziddiyyətlərlə yanaşı, ayrılmaq əzmində olan Gürcüstan və Abxaziya arasında siyasi və millətlərarası fikir ayrılıqları nəticəsində yaranmışdı. Gürcüstanın separatçı bölgələri bu çoxmillətli ölkənin təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün ən ciddi təhdidlərdən birini təşkil edir.Vəziyyət Rusiyanın Gürcüstan regionlarında separatizm meyillərini dəstəkləməsi ilə də mürəkkəbləşib. Məqalə 1992-1993-cü illərdə Gürcüstan-Abxaz münaqişəsi ilə bağlı Rusiyanın siyasi-diplomatik hərəkətlərinin motivlərini və məzmununu və bu hadisələrin Rusiya-Gürcüstan münasibətlərinə təsirini təhlil etməyə yönəlib.

Məqalə 1992-ci il avqustun 14-də başlayan və rəsmi olaraq 1993-cü ilin payızında başa çatan gürcü-abxaz münaqişəsini Rusiyanın iştirakı kontekstində araşdırır.

Açar sözlər: *Gürcüstan, Abxaziya, B.Yeltsin, E.Şevardnadze, 1992-1993-cü illər müharibəsi, Rusiya.*

SUMMARY

The Georgian-Abkhazian conflict is one of the most complicated geopolitical conflicts in the Caucasus after the collapse of the USSR. This conflict, along with the aggravated contradictions after the collapse of the USSR, was caused by political and interethnic disagreements between Georgia and Abkhazia, which was determined to separate. The separatist regions of Georgia pose one of the most serious threats to the security and stability of this multi-ethnic country. The situation is also complicated by Russia's support for separatist tendencies in the Georgian regions. The article is aimed at analyzing the motives and content of Russia's political and diplomatic actions in relation to the Georgian-Abkhaz conflict of 1992-1993 and the impact of these events on Russian-Georgian relations.

This article examines the Georgian-Abkhazian conflict that began on August 14, 1992 and formally ended in autumn 1993 in the context of Russian involvement.

Keywords: *Georgia, Abkhazia, B. Yeltsin, E. Shevardnadze, war 1992-1993, Russia.*

UOT 94 (479.24)
930.2

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN İRANDA NƏŞR OLUNMUŞ ƏSƏRLƏRİ

SÜRƏYYA ALLAHVERDİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: allahvrdiyevasurayya@mail.ru

Dövrünün görkəmli siyasi xadimlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə siyasi fəaliyyətinin ilk illərində İrana mühacirət etmək məcburiyyətində qalır. O, İranda olduğu zamanlarda da milli-azadlıq mücadiləsini davam etdirdi. Bu mühacirət dövrü məşrutə inqilabı illərinə təsadüf edir. 1908-ci ildə ilk dəfə İrana "Tərəqqi" qəzetinin müxbiri kimi getmiş, müəyyən müddətdən sonra Bakıya qayıtmış, burada "Tərəqqi" qəzetində müxtəlif yazılar çap etdirmiş, "Nicat" Maarif cəmiyyətində fəallıq göstərmiş, cəmiyyətin sədri olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin İrana ikinci dəfə getdikdən sonra "Tərəqqi"də çap olunan yazısı 1909-cu ilin martın 18-nə təsadüf edir. "İran məktubları" başlıqlı yazılarını ilkin olaraq İranın Rəşt şəhərindən göndərir və bununla da onun İranda fasiləsiz iki ilə yaxın fəaliyyəti başlayır [14]. 1911-ci ilin iyun ayına kimi İranın Tehran, Təbriz, Rəşt, Urmiyə, Mərənd şəhərlərində fəaliyyət göstərir. O, əvvəlcə "Tərəqqi" qəzetinin müxbiri olaraq, həm də İran inqilabçılarına dəstək üçün Rəştə gedir. M.Ə.Rəsulzadə İrana "Russkoye Slovo" qəzetinin (bu qəzet 1895-1917-ci illərdə Moskvada gündəlik olaraq nəşr edilib) xüsusi müxbiri olan Todorov və onun xanımı ilə birgə gedir. Təbrizdə, Ərdəbildə, Mərənddə, Tehranda olur. "Tərəqqi" qəzetində 43 publisistik məqalədən ibarət olan bu yazılar "İran məktubları" rubrikası ilə verilib [1, s. 305-365]. Bu məktublar XX əsrin əvvəllərindəki İran siyasi mühitini və M.Ə.Rəsulzadənin İrandakı fəaliyyətini öyrənmək üçün son dərəcə dəyərli mənbələrdir. Xüsusilə İran inqilabının gedişini yaxından izləyən M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrində istiqlal carçılarının çıxışlarından etdiyi çıxarışlar böyük maraq doğurur və əslində xalqı istiqlalı uğrunda mübarizəyə səsləyən bir çağırış xarakteri daşıyır. Məsələn, o, Məşrutə hərəkatının üzvü, gilanlı Mirzə Hüseyn xan Kəsmainin (1865-1920) çıxışına istinadən belə yazırdı: "Heç bir dövləti-xaricinin ixtiyarı yoxdur ki, bizim daxili işlərimizə müdaxilə etsin... Hakəza biz də bütün konsulat vasitəsilə Rusiya dövlətinə elan edirik ki... biz vətənimizin hürriyyəti və istiqlalı uğrunda çalışırıq. Bu məqasidimizə çatmaq yolunda qabağımıza şah çıxarsa, şah, digəri gələrsə, onunla mübarizə etməyə məcburuq... Biz bilirik rus dövlətinin qoşunu müqabilində bizim qüvvəmiz yoxdur. Yalnız burası danılmaz ki, vətənimizin istiqlaliyyəti yolunda qurban olan canımız vardır... vətənimizin istiqlaliyyətindən başqa bir fikrimiz yoxdur. Amalımız qanuni-əsasımızı geri almaqdır" [1, s. 335; 63].

1909-cu il 28 may tarixində M.Ə.Rəsulzadə Təbrizdə dünya şöhrətli milli qəhrəman Səttarxanla görüşür, onunla maraqlı söhbət edir, verdiyi müxtəlif sualları "Sərdari-Milli" cavablandırır. M.Ə.Rəsulzadə bu görüşdən bəhs edən "Təbriz. Səttarxanla mülaqat" məqaləsini "Tərəqqi" qəzetində nəşr etdirir. Bu məqalədə o, Səttərxanın mübarizəsinin istiqlal yolunda və ölkəni xaricilərin işğalından xilas etmək olduğunu qeyd edir. Hətta məqalədən məlum olur ki, Səttərxan bu məqsədlə Osmanlı ilə yaxınlaşmağı məqsədəuyğun hesab edirdi. M.Ə.Rəsulzadə Səttarxanın məşrutəpərəstliyi din dərəcəsində qəvi, yəni qatı konstitusiya tərəfdarı olduğunu yazırdı: "Bu adam məşrutə tərəfdarı olmaqda fanatizm ediyor. Bütün hərəkətini, vücudunu, zori-bazusunu millətə sərf etmiş"dir [1, s. 346-347; 3]. Amma İranda Məşrutə hərəkatı rus qoşunlarının müdaxilə nəticəsində boğuldu. Bu məqama toxunan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Qəhrəman Təbriz də bir il tamam mübarizə edib, axırda rus qoşunlarının cövlangahı olub. Küçələrində milli sərbaz nəğmələri yerində rus himni eşidilir. Təbrizin indiki halı inqilab ilə məşrutiyyətini almış milli bir şəhər surətini deyil, təzə fəth olunub, idareyi-əsgəri təhətində olan bir rus şəhərinə oxşayır. Küçələrdə soldatlardır, toplardır ki gəziyor, nümayişlər ediyor!" [1, s. 359; 4].

M.Ə.Rəsulzadə 1909-cu il 23 avqust tarixində Tehranda Avropa tipli "İrani-nov" ("Yeni İran") qəzetini çap edir. Bu qəzet gündəlik olaraq milli, siyasi, ictimai, iqtisadi, ədəbi, bədii, əxlaqi və məzhəbi bir mətbuat orqanı kimi nəşrə başlayır. Qəzetin naşiri Məhəmməd Əbülziya, Baş redaktoru isə M.Ə.Rəsulzadə idi. Qəzet müxtəlif fasilələrlə 1911-ci ilin mayın

ortalarınadək nəşr edilir. Əslində bu qəzet İran Demokrat Partiyasının ideyalarını, fikirlərini yayırdı [13, s. 64]. İran demokratik hərəkatı və mətbuatı tarixində xüsusi yeri və mövqeyi olan "İrani-nov" qəzetində M.Ə.Rəsulzadənin "M.Əmin", "R-zadə", "Rəsulzadə", "M.Ə.Rəsulzadə", "Niş" imzaları ilə müxtəlif mövzulu, janrlı və həcmli 29 yazısı çap edilib. Onun bu qəzetdə imzasız dərc olunmuş baş məqalələrinin, redaksiya şərhi və digər yazılarının miqdarı 200-dən çoxdur [13, s. 21-22]. M.Ə.Rəsulzadə "İrani-nov" qəzeti və İranda azadlıq hərəkatının ilhamverici əsas qüvvələri haqqında sonralar nəşr edilmiş əsərlərində söhbət açarkən Azərbaycan türklərinin aparıcı rolunu xüsusi qeyd edirdi. Bu qəzeti M.Ə.Rəsulzadə Avropa üsulunda ilk dəfə təsis olunan gündəlik demokratik qəzet adlandırırdı [2, s. 4]. O, "İrani-nov" qəzetinin 23 avqust tarixində çap edilən birinci sayında "Bizim məramımız" adlı sərlövhədə məqalə nəşr edir. Bu məqalədə qəzetin simasında mətbuatın millətin taleyindəki rolunu çox aydın şərh edir. O qəzeti millətin danışan dili, istibdadın yurd-yuvasını dağıdan, ölkənin inkişaf yolunun bağlanmağa qoymayan nəsnə kimi təqdim edir. Qələmə aldığı məqalədə "İrani-nov" qəzetinin simasında qəzeti xalqın ehtiyacını parlamentə çatdıran, vəkillərlə seçənlər arasında əlaqə quran, hökumətin iş və hərəkətlərindəki səhv və xətaları, onun fəaliyyətini göstərən vasitəçi adlandırır. M.Ə.Rəsulzadənin dediklərində böyük bir həqiqət payı vardır. Çünki Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsində də böyük maarifçi Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi" qəzeti ilə 1875-1877-ci illərdə açdığı cığır milli bir yola çevrildi. Mətbuat öz işini layiqincə görərsə M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, qəzet həm əyri və düz yolu millətə göstərər, həm də yeri gələndə parlament və hökumətə kömək edə bilər [2, s. 8]. M.Ə.Rəsulzadə "Hazırki vəziyyətin icmalı" adlanan məqaləsində "ölkənin ixtiyarı iranlıların öz əlindədir", "ruslar İranı boşaldacaqlar" kimi müraciətlər edir və millətə başa salmağa çalışır ki, əgər millət öz üzərinə düşən öhdəliyi layiqincə yerinə yetirsə, düşmənlər də dost ola bilər. Əgər əksi olsa, yəni, millət öz vəzifəsini yerinə yetirməsə, onda dostlar da düşmən olarlar [2, s. 12-13].

"İran-nov" qəzetindəki məqalələrdə Avropada baş verən inqilablar, tətillərdən örnək verən M.Ə.Rəsulzadə İranda məşrutə hərəkatı iştirakçılarını daha qətiyyətli olmağa çağırırdı. Bu çağırış eyni zamanda Azərbaycan xalqına edilmiş çağırış kimi qəbul edilə bilər.

İranda Milləti Məbusana dair M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində qeyd etdiyi fikirlər də maraq doğurur. Çünki bu fikirlərin bir çoxuna 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə edib parlamentini açarkən də təsadüf etmişdik. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə "Parlaman nə vəziyyətdə açılır?" başlıqlı məqaləsində o avropalılarla rusların müstəmləkə işğallarını qarşılaşdırır və onların müstəmləkələri ilə rəftarındakı naqislikləri tənqid edir. Bununla belə o, müstəmləkəçilərin əsarətdə saxladıqları ərazilərə istəmədən də olsa tərəqqipərvərlik hərəkatı və hürriyyətpərəstlik hissləri gətirmələrini müsbət hal kimi dəyərləndirir. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyimiz məqaləsindən də oxuduğumuz kimi azadlıq elə bir məşəldir ki, onu qanla belə söndürmək mümkün olmur. Əldə edilən azadlığı qoruyub saxlamaq üçün də Milli Məclisin təşkili mütləqdir. İranda çağrılmış Milli Məclisin nələrə nail olduğuna diqqət çəkən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Birincisi, indiki millət vəkilləri daha layiqlidirlər və öz məqam və mövqelərinin əhəmiyyətinə görə daha münasibdirlər. İkinci - millət... indi azadlığın qədrini, qiymətini o vaxta nisbətən daha yaxşı bilir və anlayır" [2, s. 27; 12].

İstiqlalın qorunmasının bir sıra şərtləri var idi ki, bu məqamı İrana nəzərən M.Ə.Rəsulzadə "Parlaman nə vəziyyətdə açılır?" adlı məqaləsində maddə-maddə qeyd edirdi: "1.Maliyyə işləri araşdırılmalıdır; ölkənin asayişi mümkün qədər təmin edilməlidir. Bunun üçün lazım olsa borc da alınmalı, pul əldə edilməlidir; 2. Asayişi təmin etmək, mərkəzi hökumət və icraiyyə orqanlarının nüfuzunu bərqərar etmək, möhkəmləndirmək üçün bir silahlı qüvvə yaradılmalıdır; 3. Rus ordusunun İrandan getməsi üçün çox ciddi addım atılmalıdır; 4. Maarif məsələsində ciddi intizam yaradılmalı, ümumiyyətlə, ciddi dəyişiklik edilməli, maarif sahəsi genişləndirilməli və möhkəm əsaslar üzərində qurulmalıdır; 5. Bütün dövlət idarələri islah olunmalı, onların hər biri üçün xaricdən məsləhətçi alimlər dəvət olunmalıdı" [2, s. 27; 12].

Bu təcrübədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də hökumətin təşkili zamanı istifadə etmişdi. Məsələn, dövlətin qorunub saxlanılması üçün zəruri olan ordunun təşkili, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmini üçün xarici qüvvələrin ölkə hüdudlarından çıxarılması, dövlət idarəçiliyində zəruri kadrları hazırlamaq üçün maarif işinin düzgün formada təşkili, dövlət idarələrinin islah edilməsi, bütün bu işlərin görülməsi üçün maliyyə işlərinin nizama salınması və s. M.Ə.Rəsulzadənin Milli Məclisə həsr edilən "Millət Vəkil-

ləri" məqaləsi də eyni məqsəd və məramı – azadlıq ideyaları, dövlətin xarici işğalçılardan azad olunması, dövlətin tarixi qüdrətinin və milli heysiyyatının geri qaytarılması uğrunda mübarizəni təbliğ edirdi [2, s. 28-29; 10]. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin "İrani-nov"da səsləndirdiyi fikirlər, onun istiqlalçı düşüncələri, sözsüz ki, bu qəzetin ömrünün də qısa olmasına səbəb olur. Bu barədə 25 may 1911-ci il tarixində onun Seyid Məhəmməd Şəbüstəriyə yazdığı istefa məktubunda oxuyuruq: "Qarşılaşdığım maneələr ucbatından bir müddət qəzetçilikdən uzaqlaşmağa və bu səbəbdən də İranı tərk edərək xaricə getməyə məcburam" [2, s. 81]. 1911-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə "İrani-nov"dakı fəaliyyətinə xitam verib İranı tərk etməli olur. 1911-ci il iyun ayında Çar Rusiyasının İrandakı səfirliyinin təzyiqi və İran Məşrutə hərəkatının məğlub olması səbəbi ilə yaxın dostu Seyid Həsən Tağızadə ilə birgə İranı tərk edir. İrandan getməyinin bir səbəbi də onun "İrani-nov" qəzetində məşhur Amerika milyonçusu Morqan Susterlə nəşr etdiyi siyasi müsahibə olur. Bundan sonra Rusiya səfirliyi onun İrandan getməsinə ciddi təzyiq göstərir. O, üzvü olduğu "İran Demokrat Partiyası" ilə birgə rus təcavüzünə qarşı kəskin mübarizə apardığına görə çar Rusiyasının İrandakı səfirliyi onun bu ölkədən getməsini tələb edir. Və o zaman Sədrəzəm Məhəmməd Vəli xan Sepehsalar da onun İrandan çıxması əmrini verir. 1911-ci il iyun-iyul aylarında İranı tərk etdikdən sonra gizli olaraq Astara-Lənkəran yolu ilə Bakıya gəlir, bir müddət burada qalır, sonra İstanbula gedir [13, s. 21-22].

M.Ə.Rəsulzadənin İranda nəşr edilən əsərləri yalnız bu qəzetlə yekunlaşmır. 1910-cu ildə Tehranda "Faros" mətbəəsində farsca "Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi" əsəri çap edilir. 1911-ci ildə isə Ərdəbil şəhərində fars dilində "Səadəti bəşər" ("Bəşəriyyətin xoşbəxtliyi") kitabı çap edilir. Xüsusilə "Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi" əsərini fərqləndirə bilərik [11]. Bu əsər ilk dəfə 1997-ci ildə Azərbaycan dilində çap edilmişdir. Bu əsər M.Ə.Rəsulzadənin iqtisadi-siyasi, elmi-nəzərə baxışlarını, təhlil və tənqid etmək məharətini nümayiş etdirir [11, s. 2]. Əsər əsasən XX əsrin əvvəllərində Avropa, Rusiya və dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində siyasi partiyaların, o cümlədən sosialist partiyalarının, o cümlədən sosialist partiyalarının qayə və məqsədlərini, bu ad altında fəaliyyət göstərməyə çalışan mühafizəkarların elmi-nəzəri baxışlarının, xalqın sosial-ədalət istəyi və arzusuna qarşı çevrilmiş müstəbidçilik meyilləri və hərəkətlərinin tənqidi və ifşasına həsr olunnmuşdur. Milli istiqlal, demokratik dövlət quruluşu, çoxpartiyalı, həqiqi azad seçkilərlə toplanmış milli parlament, fikir plüralizmi, bazar iqtisadiyyatı, torpaq islahatı, dilə, dinə, milli azlıqlara münasibət və s. bu kimi prinsipial problemlərə münasibət baxımından da əsərdə maraqlı mülahizələr vardır. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və demokratik dövlət kimi fəaliyyətinə başçılıq etmiş M.Ə.Rəsulzadənin görüşlərinin nə vaxtdan formalaşması məsələsinə də bu əsər əməlli-başlı işıq saçır. Əsərdə həmçinin onun müəllifinin iqtisadi-siyasi, elmi-nəzəri baxışlarını, dünyagörüşünün, mütaliəsinin genişliyini, müstəqil mühakimə yürütmək, təhlil və tənqid etmək istedadını nümayiş etdirir [11, s. 3-4].

Bütövlükdə, M.Ə.Rəsulzadənin İranda nəşr etdirdiyi əsərlərində istiqlalın necə qorunub saxlanılması, idarəçiliyin təşkili zamanı hansı məqamlara diqqət yetirilməsi, mətbuat azadlığı, müstəmləkə zülmünə dair fikirlər üstünlük təşkil edir. 1905-1907-ci illər Rusiya inqilabından sonra, 1909-1911-ci illərdə Məşrutə hərəkatında iştirakı onun dövlətçilik düşüncələrinin daha da qətiləşməsində mühüm rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda fəaliyyətə başlayan "Türk Yurdu" dərgisi, "Türk Ocaqları" təşkilatı ilə yaxından əməkdaşlıq edir. İstanbulda olarkən o, Osmanlı imperiyasındakı istiqlal və demokratik hərəkata İran mücahidlərini, İran türklərini də cəlb etmək üçün ciddi fəaliyyət göstərir. M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının İstanbul dövrünü professor Yavuz Akpinar, İrfan Murad Yıldırım və Səbahəddin Çağın kimi məşhur türk tədqiqatçıları diqqətlə araşdırmış, onun 'Türk yurdu" və "Səbilürrəşad" (Doğru yol) məcmuələrində dərc olunmuş məqalələrini İstanbulda "İran türkləri" adı altında ayrıca kitab kimi nəşr etmişdilər [15]. Prof. Y.Akpinar "İran türkləri" əsərinin "ön söz"ündə yazır: "İran türkləri" başlığı altında bir-birinin təbii davamı olan 6 məqalə halındakı bu yazıların ən mühüm tərəfi, Türkiyədə ilk dəfə İran türklərinin yaxın keçmişi haqqında geniş məlumat verməleri və o mühiti çox yaxşı bilən bir şəxsiyyətin qələmindən çıxmış olmalarıdır... Nəşr etdiyimiz məqalələrin Azərbaycan üçün də qiyməti böyükdür. Rəsulzadə bir azərbaycanlı türk olaraq, ilk dəfə İran və İran türkləri haqqında münasibət bildirmiş və bu baxımdan da Şimali Azərbaycanda da bu gün artıq tarix tədqiqatlarının xüsusi bir sahəsinə çevrilmiş "cə-

nub mövzusu"nda daima diqqətdə saxlanılması vacib dəyərləndirmələr etmişdir [15, s.1].” M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə İrana dair dərc edilmiş məqalələri ilə bağlı Y.Akpinarın qeyd etdikləri bir daha təsdiq edir ki, əsas amalı Azərbaycanın istiqlalı olan bu şəxsiyyət daim Azərbaycan türklərinin azadlığı uğrunda çalışmışdır. Y.Akpinar əbəs yerə yazmırdı ki, bu gün Şimali Azərbaycanda türkçülük və demokratikləşmə düşüncələri güclənərkən, İran türkləri öz problemləri üçün yeni bir çıxış yolu axtararkən M.Ə.Rəsulzadənin qələmindən çıxmış olan İran və İran türkləri haqqındakı bu məqalələr hamımızın yolunu işıqlandıracaqdır.

M.Ə.Rəsulzadənin “İran türkləri” məqalələrində başlıca məqsədlərindən biri də Türkiyə cəmiyyətinə İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin tarixindən, vəziyyətindən xəbərdar etmək idi. O, XX əsrin əvvəllərində 10 milyonluq İran əhalisinin azı 3 milyonunun Azərbaycan türkü olmasını qeyd etməklə yanaşı, İranın şimalında yerləşən Azərbaycanın güneyinin tarixi hüdudlarını da sözlə təsvir edirdi. Azərbaycan əyalətinin mərkəzinin Təbriz, məşhur şəhərlərinin isə Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Dilman (Salmas), Maku, Sulduz, Marağa, Xalxal olması, əhalinin məşğuliyyəti, maldarlıqla məşğul olan Şahsevən, Qaracdağlı, Çələbiyan, Xəmsə kimi ellər barədə qısaca məlumat verir. “İran türkləri” adlanan silsilə məqalələrinin birincisi Azərbaycanın coğrafiyası və qısaca olaraq Azərbaycan türklərinin İran tarixində oynadığı rola dair xatırlatmalarla yekunlaşır. O, İranın qədim mərkəzi olan Şirazda belə qaşqayların timsalında xeyli sayda türk əhalinin yaşaması, hətta İranda hakimiyyətdə olan qacarların belə türk olması barədə türk oxuculara xatırlatma edir [2, s. 108-111; 5; 9, s. 9-14]. Eyni adlı ikinci məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə İranda Azərbaycan türklərinin ictimai vəziyyəti barədə məlumat verir. Burada daha çox Azərbaycan türklərinin təsərrüfat həyatının çətinliklərindən bəhs edilməklə yanaşı onların Bakıya, İstanbula və İranın başqa şəhərlərinə kəsbkarlığa getmələri barədə ümumi məlumat verilir [2, s. 111-114; 6; 9, s. 15-18]. Üçüncü məqalədə M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin siyasi vəziyyətinə toxunur. Xüsusilə Azərbaycan türklərinin yaşadığı İranla Rusiya əsarətində olan Azərbaycan türklərini, hətta Osmanlı imperiyasındakı türklərin vəziyyətini müqayisə edən belə bir fikir bildirir: “İranda türklər, nə Rusiyada olduğu kimi məhkum və nə də Türkiyədə olduğu kimi hakim bir millət deyildirlər. İran türkləri əsl iranlı olan farslarla hüquqda müsavi vətəndaş halında bulunuyorlar: eyni haqlara, eyni imtiyazlara haizdirlər, ögəylik çəkməzlər.” [2, s. 111-114; 7; 9, s. 19-24]. O bunun səbəbini İranda yaşayan türklərin farslarla iç-içə yaşaması, əsrlər boyu İranı idarə etsələr belə dövlətin rəsmi dili kimi fars dilini qoruyub saxlamaları, şiəliyin Azərbaycan türklərini farslaşdırdığını, onların özlərini türkləşmiş fars, yəni əslən iranlı kimi görmələri ilə əlaqələndirir. Təbii ki, şiəliyin siyasi vasitə kimi Azərbaycan türklərinin düşüncələrinə təsiri inkar edilməsə də, M.Ə.Rəsulzadənin türklərin özlərini türkləşmiş fars hesab etmələri fikri ilə razılaşmaq çətindir. Daha çox onların özlərini iranlı kimi görmələri fikrinə haqq qazandırmaq olar. Çünki M.Ə.Rəsulzadə məşrutə hərəkatı zamanı da vurğuladığı kimi, İrandakı Azərbaycan türkləri müstəqillik üçün deyil, sadəcə İranın konstitusiya ilə idarə edilən demokratik bir dövlət olması uğrunda mübarizə aparırdılar. Baxmayaraq ki, İranı XX əsrin əvvəllərində idarə edən yenə də türk Qacar sülaləsi idi və bu sülalənin sərəncamında olan 100 minlik ordunun 33 min nəfəri də Azərbaycandan toplanmış qüvvə, zabitlərin də əksəri türk idi. Hətta M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, “İranın hər tərəfində türklərdən böyük ərazi sahibləri bulunduğu halda, Azərbaycanda ərazi sahibi olan farslar adətən yox kimidir.” [2, s. 111-114; 7; 9, s. 19-24]. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, hətta İranın səfir və konsulluqlarının milliyyəti belə əksərən Azərbaycan türklərindən ibarət idi. “İran türkləri” adlı 4-cü məqalədə Azərbaycan türklərinin İranda Məşrutə hərəkatındakı mövqeyi və əhəmiyyətindən bəhs edir [2, s. 119-125; 8; 9, s. 25-34]. İrandakı Azərbaycan türklərinin istiqlal mübarizəsindən bəhs edərkən M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Fransa inqilabında Marsel, Osmanlı inqilabında Salonik nə isə, İran inqilabında da Təbriz odur. Bu məqaləsində o İrandan qonşu ölkələrə kəsbkarlığa gedən Azərbaycan türkləri, xüsusilə Rusiyadan “dönərkən ailələrinə bir parça əkmək parası tədarük etdikləri kimi, rus inqilabından və bu inqilabın sifəti-əsasiyyəsi olan əmələ hərəkati-əhrarənəsindən mülhəm olaraq bir fikri-inqilab da daşıyordular”, deyə qeyd edirdi [2, s. 119-125; 9, s. 25-34; 8; 15, s. 23-30]. Məqalənin sonunda İrandakı məşrutə inqilabına Azərbaycanın şimalındakı türk mətbuatının təsirinə də toxunur və fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Məqaləmə xatimə olaraq mühüm bir nöqteyi-nəzərə lüzum görüyoram: türk inqilabçıları, türk məbusları, türk əncümənləri dediyimizdə bunların məhz türklük naminə hərəkət etdikləri düşünülməsin, iran türk

məşrutiyyətpərvərləri türklüklərini düşünmədilər, bütün fədakarlığı ancaq iranlılıq və vətənin müştərək naminə icra etmişlərdir" [2, s. 119-125; 9, s. 25-34; 8; 15, s. 23-30]. M.Ə.Rəsulzadənin vurğuladığı bu məqamdan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan türklərinin İrandakı mübarizəsində məqsəd sadəcə İranda demokratik bir cəmiyyət qurmaq üçün idi və ayrıca müstəqillik əldə etmək məqsədi daşımırdı. Təbii ki, bu, başadüşülən idi. Çünki əsrlərdən bəri İranı idarə edən türklər bu ərazini öz vətəni bilirdilər və türk-fars ayrı-seçkiliyi etmədən vətən bildikləri dövlətdə demokratik bir rejimin qurulması uğrunda mübarizə aparırdılar. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi bunun başlıca səbəbi onların Rusiyada olduğu kimi, məhkum millət olmaması idi.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə olarkən "İran tarixçeyi inqilabı" adlı Nəsrəddin şahın hakimiyyəti illərindən Müzəffərəddin şah Qacarın hakimiyyəti illlərinə qədər olan bir dövrü əhatə edən 5 məqalə qələmə alaraq Osmanlı və İranı müqayisə edir və hər iki dövlətin inkişafındakı geriliyi müstəbid hökmdarlarının yanlış siyasəti ilə əlaqələndirir [9, s. 66]. Xüsusilə də Qacarların İrandakı yanlış siyasətini ardıcıl şəkildə təhlil edən M.Ə.Rəsulzadə "İran tarixçeyi inqilabı" adlı məqalələrini "Müzəffərəddin şah dönəmi" ilə bitirir və belə yazırdı: "İştə Azərbaycan böylə səffak bir axmağın idareyi-keyfiyyəsi, təhti-təzyiqində əzilir, daimi bir qəhtüğəla içində inliyor, vəliəhdin himayəsinə sığınan möhtəkirlərin mütəqəllibələrin payi-ehtirası altında xırpalanıyor idi." [2, s. 71; 9, s. 92]. Azərbaycan türklərinin istər İrandakı, istərsə də Rusiyadakı vəziyyəti Türkiyədə olarkən M.Ə.Rəsulzadəni daim düşündürmüş və o, 1912-ci ildə Cəmaləddin Əfqaninin "Milli Birlik fəlsəfəsi" əsərini farscadan türkcəyə tərcümə edib "Türk Yurdu" jurnalında çap etdirmişdir. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə olduğu müddətdə müsəlman dünyasının böyük mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə ciddi maraqlanmışdır. Onun böyük əhəmiyyət daşıyan fikirlərini, fəlsəfi düşüncələrini öyrənmişdir. Bəs Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin hansı ideyaları M.Ə.Rəsulzadənin diqqətini cəlb edirdi? Təbii ki, onun milliyyət məsələsindəki mövqeyi, milliyyət şüurunu oyatmağın vacibliyini vurğulaması M.Ə.Rəsulzadənin diqqətini cəlb etmişdir [13, s. 69]. Cəmaləddin Əfqaniyə görə milliyyət xaricində səadət yoxdur.

Açar sözlər: *mühacirət, İran, qəzet, inqilab, türklər.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Təhsil, – c. 1. – 2014. – 480 s.

2. Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Şirvannəşr, – c. 2. – 2001, 528 s.

3. Rəsulzadə M.Ə. Təbriz. Səttərxanla mülaqat. "Tərəqqi" №116, 28 may 1909

4. Rəsulzadə, M.Ə. İran məktubları. Yol təəssüratı. Təbrizdə... "Tərəqqi". № 129. i 2 iyun 1909

5. Rəsulzadə, M.Ə. İran türkleri. Türk yurdu, 1.c, 1912, sayı 4, s.106-111

6. Rəsulzadə, M.Ə. İran türkleri. Türk yurdu, 2.c, 1912, sayı 2 (14), s.428-432

7. Rəsulzadə, M.Ə. İran türkleri. Türk yurdu, 2.c, 1912, sayı 6 (18), s.551-556

8. Rəsulzadə, M.Ə. İran türkleri. Türk yurdu, 2.c, 1912, sayı 9 (21), s.548-556

9. Rəsulzadə, M.Ə. İran türkləri / İşləyib çap edən və ön söz. Y. Türkel. – Bakı: Təknur, 2013. – 99 s.

10. Rəsulzadə, M.Ə. Millət vəkilləri. "İrani-nov" №67, 15 noyabr, 1909.

11. Rəsulzadə, M.Ə. Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyalarının tənqidi / Nəşrə hazırlayan: Ş. A. Hüseynov; Farscadan tərcümə edən: Səqəfi. – Bakı: Diplomat, 1997. – 40 s.

12. Rəsulzadə, M.Ə. Parlaman nə vəziyyətdə açılır? "İrani-nov" №67, 15 noyabr, 1909.

13. Yaqublu, N.Q. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası / N.Q.Yaqublu. – Bakı: Kitab klubu, – 2013. – 503 s.

14. Yaqublu, N.Q. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İran fəaliyyəti // 525-ci qəzet. –2011, 14 may. – s.26.

15. Resulzade, M.E. İran Türkleri: Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki yazıları / hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, – 1993. – 142 s.

SUMMARY

MOHAMMED AMIN RASULZADE'S WORKS PUBLISHED IN IRAN

Allahverdiyeva Surayya Ali gizi
Doctoral student of Baku State University

M.A. Rasulzadeh spent his first years of emigration in Qajar Iran. At that time, under the leadership of the national hero Sattarkhan, the struggle for freedom against the Shah's regime began in South Azerbaijan. M.A. Rasulzade met with Sattarkhan, the nati-

onal hero of our people, and his comrades-in-arms in Tabriz and supported their struggle for freedom. During that period, the ardent patriot visited the cities and villages of South Azerbaijan and became closely acquainted with the plight of his native people. What he saw during this trip left a strong mark on M.A. Rasulzade's literary work. As a result of his experiences and researches, the author who wrote the work "Iranian Turks" clarified the controversial issues with his approach.

Key words: *emigration, Iran, newspaper, revolution, Turks.*

РЕЗЮМЕ

ПРОИЗВЕДЕНИЯ МОХАММЕДА АМИНА РАСУЛЗАДЕ, ИЗДАННЫЕ В ИРАНЕ

Аллахвердиева Сурайя Али кызы
Докторант Бакинского Государственного Университета

Первые годы эмиграции М.А. Расулзаде провел в Каджарском Иране. В это время под руководством национального героя Саттархана в Южном Азербайджане началась освободительная борьба против шахского режима. М.А.Расулзаде встретился с национальным героем нашего народа Саттарханом и его соратниками в Тебризе и поддержал их борьбу за свободу. В этот период пламенный патриот побывал в городах и селах Южного Азербайджана и близко ознакомился с бедственным положением родного народа. Увиденное во время этой поездки наложило сильный отпечаток на литературное творчество М.А. Расулзаде. В результате своих опытов и исследований автор, написавший работу «Иранские тюрки», своим подходом внес ясность в спорные вопросы.

Ключевые слова: *эмиграция, Иран, газета, революция, турки.*

UOT 94(479.24)

AZƏRBAYCANIN MİLLİ KİMLİK QURUCULUĞU TARİXİNDƏ A MƏRHƏLƏSİ: XIX ƏSRDƏ MİLLİ KİMLİYİN FORMALAŞMASINDA MAARİFÇİLİK VƏ İNTELGENSİYANIN ROLU

BAYRAM BAYRAMOV
AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun magistrantı
E-mail: bayramov1917@gmail.com

Giriş

Müasir sosial elmlər sistemində sosial konstruksiya kimi qəbul olunan millət və milli kimlik anlayışları, tarixşünaslığın əsas fokus nöqtələrindən biridir və xüsusən tarixi proseslərə primordial lensdən yanaşan tarixçilərin yaradıcılığında ictimai inkişafın əsas lokomotivi hesab olunur. Müasir millət araşdırmalarında ortodoksiya hesab olunan modernist məktəbin əsas teoretikləri sayılan Bennedikt Anderson, Erik Hobsbaum, Ernst Gellner kimi sosioloq və tarixçilər milləti modernizasiya ilə birlikdə və onun nəticəsində ortaya çıxan siyasi, sosial vahid kimi qəbul edib və bunu nəzəriyyələşdiriblər. Milli kimlik quruculuğu anlayışında da məhz bu kontekstdə millət və milli kimliyin tarixin bütün mərhələlərində mövcud olmuş təbii strukturlar olmaması və onun mərkəzləşmiş güc tərəfindən müxtəlif alətlərlə dizayn oluna bilməsi əsas götürülür. İlk dəfə 1789-cu ildə qəbul olunmuş Fransa İnsan Hüquqları Bəyannaməsində “Suveren hakimiyyətin mənbəyi millətdir” bəndi ilə birgə, hakimiyyətin öz legitimliyini dindən və onun hakimiyyət institutu olan kilsədən alan kraldan millətə keçməsi, bu yeni anlayışı tarixdə ilk dəfə əsas siyasi vahidə çevirmişdir. Bu bəyannamədə keçən “millət” sözü, məhz XVIII əsrdə bugünkü mənasına qovuşmuşdur (Hobsbawm 1995, 17).

Bu baxımdan həmçinin Azərbaycan milli kimlik quruculuğu tarixi də, müxtəlif tarixçi və millətşünasların əsərlərində təhlil olunmuş, onun fazalarına dair müxtəlif dəyərləndirmələr aparılmışdır. Azərbaycanda milli kimlik quruculuğu proyektinin formalaşması XIX əsrin tarixi prosesləri ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Belə ki, 1813-cü ildə imzalanmış Gülüstan və 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqavilələri nəticəsində İran platosunda qurulmuş Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və son olaraq Qacar dövlətinin əsas idarəçi etnomədəni ünsürü olan Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazi iki yerə bölündü. Araz çayından şimaldakı Azərbaycan əraziləri Çar Rusiyasının tərkibinə qatıldı və bu hadisə, bundan sonrakı tarixi proseslərdə cənubdakından olduqca fərqli bir yol keçməsinin başlanğıcı oldu.

Məqalədə Miroslav Hroxun tipologiyası əsasında incələnmiş Azərbaycan milli kimlik quruculuğu tarixinin A mərhələsində Tiflis intellektual mühitinin rolu, milli mətbuatın formalaşması və milli kimliyə dair irəli sürülmüş tezislər təhlil olunmuş və bu tipologiya əsasında şərh olunmuşdur.

1. Çar Rusiyasının işğalı nəticəsində milli kimlik quruculuğu prosesinə zəmin yaranması

Çar Rusiyasının işğalı ərəfəsində bölgədə etnik kimlik aidiyyəti, din və məzhəbin kölgəsində qalırdı. Xüsusən də bunu I və II Rus-İran müharibələrinin gedişində rahatlıqla müşahidə etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Çar Rusiyasının işğalına qarşı müsəlman türklərin vahid cəbhədə birləşməsindən söhbət getmirdi. Birinci Rus-İran müharibəsində könüllü “Tatar” süvari alayı canlı qüvvə baxımdan problemlərin mövcud olduğu rus ordusuna bölgəyə hərbi ekspansiya etmək üçün olduqca ciddi kömək göstərmişdi. Həmin süvari alayları ikinci müharibə ərzində Qazax və 1926-cı ildə müharibənin taleyini həll edən Gəncə döyüşündə də Çar Rusiyasının tərəfində döyüşmüşdü. Həmçinin çarizm ölkədəki şiə müsəlmanlarının hərbi gücündən 1828-ci ildə Osmanlıya qarşı aparılan müharibədə və 1853-1855-ci illərdə Dağıstanda baş verən üsyanı yatırmaq üçün istifadə etdi. Azərbaycanda Şeyx Şamilin rəhbərliyindəki “qazavat” tərəfindən dəstəklənən lokal sünni üsyanlarının, başlıca olaraq isə 1837-ci ildə Qubada 12 min nəfərin iştirak etdiyi genişmiqyaslı üsyanın yatırılmasında da bu qüvvələrdən istifadə olundu. Qubadakı üsyan Şirvandan gətirilən şiə silahlılarının köməyi ilə yatırılmışdı [11, 18-20].

Çarizm bölgənin kolonizasiyası üçün digər yönlərdə də müxtəlif addımlar atdı. 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını əhatə edən erməni vilayəti təsis olundu və bütün müsəlman xanlıqları ləğv edilərək yerində komendant üsul-idarəsi yaradıldı. Çar I Nikolayın maliyyə naziri olan T.E.Kankrin çara yazdığı memorandumda regionu koloniya kimi xarakterizə edərək bu bölgənin Rusiyanın və ya rus millətinin bir parçası olmadığını, bu səbəbdən onu birbaşa olaraq mərkəzə birləşdirməyin məqsədəuyğun olmadığını bildirmişdi. Onun sözlərinə görə, Cənubi Qafqaz regionu “cənub iqlimində xammal istehsal edən koloniya olmalı idi” [11, 30]. Yalnız 1841-ci ilin yanvarın

1-də qüvvəyə minmiş yeni adminstrativ islahat nəticəsində inzibati quruluş Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırıldı. Həmçinin 1866-cı ildə həyata keçirilən məhkəmə, 1878-ci ildəki şəhər özünüidarəetməsi ilə bağlı islahatlar hüquq və mülki həyatı daha da modernləşdirirdi. Şərqi Zaqafqaziyada azərbaycanlı türklərin sayca çox olduğu iki quberniyanın (Tiflis və Şamaxı) qurulması da azərbaycanlıların ana vətən olaraq görə biləcəyi yeni ərazi bloku yaratdı. Azərbaycan türklərində milli şüurun formalaşmasının təməlində duran maarifçilik məhz bu dövrün siyasi və sosial şərtlərindən meydana gəlmişdi. Həmçinin Çar Rusiyasının siyasətinin millətləşməyə digər bir təsiri, özünü müsəlman kimliyi ilə identifikasiya edən türkdilli xalqın etnos kimi təsnifatı idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz quberniyalarda əhalinin əksəriyyətini təşkil edən türklərin təsnifatı rəsmi terminologiyada qarışıq idi. Türk dili ruslar tərəfindən türkdilli tayfa qrupları və dialektləri Osmanlı imperiyasında danışılan türk dilindən fərqləndirmək üçün geniş bir kateqoriya kimi istifadə olunurdu, lakin daha sonra bu etnonim Osmanlı İmperiyasındakı türklərə şamil edildi. "Tatar" etnonimi isə, Çar Rusiyasının türkdilli xalqlar üçün istifadə etdiyi rəsmi ad idi. Bu kontekstdə Zaqafqaziyanın şərq hissəsində məskunlaşmış Azərbaycan türklərinə çar rəsmi dairələri tərəfindən "Zaqafqaziya tatarı" adı verildi və həm müxtəlif siyahıya alınmalarda, həm də kameral təsvirlərdə tatar olaraq adlandırıldı [2, 28]

2. Miroslav Hroxun tipologiyası və milli hərəkatın dövrləşdirilməsi

Maarifçilik hərəkatı Azərbaycanda milli kimliyin formalaşmasında ilk mərhələ hesab olunur. Belə ki, XIX əsrdə Qərb maarifçiliyinin təsiri ilə Rusiyada yayılmağa başlayan maarifçi ideyalar Zaqafqaziyada da öz əksini tapmağa başlamışdı. Azərbaycanda milli kimliyin oyanışı və milli kimlik quruculuğunun mərhələlərini daha dərindən başa düşmək üçün Miroslav Hroxun tipologiyasına müraciət etmək zəruridir. Çex tarixçi Hrox millətləşmə və milli kimlik quruculuğunu sosial-mədəni transformasiyanın bir nəticəsi kimi şərh edir [8, 182]. O, müxtəlif kolonial imperiyaların idarəsi altında olan icmaların, o cümlədən azərbaycanlıların millətləşmə prosesini "qeyri-dominant etnik qruplar" kontekstində ayrıca bir millət quruculuğu modeli kimi dəyərləndirmişdir. O, millət quruculuğu prosesində intelgensiyanın avanqard rolu olduğunu bildirsə də, sosial şərtlərin də intellektualların fəaliyyəti ilə üst-üstə düşməsinin vacibliyini vurğulamış, həmçinin milli şüurun formalaşması prosesində üç əsas faktoru önə çəkmişdir. Bu faktorlar qrupun ortaq keçmişə malik olduğunu göstərən ortaq tarix vurğusu, qrup arasında sosial kommunkasiyanı təmin edən ortaq dil və vətəndaş bağlılığının formalaşmasında önəmli rol oynayan ortaq hüquqların təmin olunmasıdır. Hrox bu modeli üç əsas mərhələyə ayırır. İlk mərhələ olan A mərhələsində etnik qrupa daxil olan intelegensiya etnik qrupun dili, sosio-mədəni xüsusiyyətlərini və tarixini kəşf etmək məqsədi güdür və bu mərhələdə millət quruculuğu layihəsi mövcud deyil. Mütəşəkkil sosial-siyasi hərəkətliliyin olmadığı bu mərhələdə, etnosa qarşı olan maraq daha çox akademik xarakter daşıyır [5, 81]. İkinci mərhələ olan B mərhələsində intellektual fəaliyyət və akademik maraq artıq siyasi fazaya keçir. Bir qrup aktivist, müəyyən təşəbbüslər alaraq etnik qrupa qarşı formalaşan bu marağı siyasi və mədəni hüquqlar uğrunda mübarizənin alətinə çevirir. Bu mübarizənin əsas məqsədi qrupa milli şüur aşılamaq və hərəkatı kütləviləşdirməkdir. Üçüncü faza olan C mərhələsində artıq təşkilatlanmış hərəkat formalaşır və etnik qrup milli kimlik ətrafında mobilizasiyaya cəlb olunur.

Hroxun klassifikasiyası eyni zamanda Azərbaycanın milli kimlik quruculuğu və millətləşmə tarixi üçün aktualdır. Çar Rusiyasının idarəçiliyində azərbaycanlılar qeyri-dominant etnik qrup idi və Azərbaycandakı milli kimlik quruculuğu prosesi yuxarıda qeyd olunan mərhələlərdən keçmişdir.

Azərbaycanda Hroxun tipologiyasındakı A mərhələsi maarifçilik dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Tadeuş Svetoxovski və Audri Olşdat kimi tarixçilər Azərbaycanda ziyalıların və maarifçiliyin yüksəlişini məhz Çar Rusiyasının regionda apardığı təhsil islahatlarının və Avropadakı intellektual dəyişikliklərin Rusiya kanalı vasitəsilə Cənubi Qafqaz regionuna çatması ilə əlaqələndirir. Xüsusilə Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsovun (1844-1853) dövründə müsəlmanların hökumət vəzifələrində yer tutmasına imkan yaradılırdı. 1846-cı ildə Cənubi Qafqazın 4 quberniyaya bölünməsindən sonra cəmiyyətdə yeni zümrə sayıla biləcək silki imtiyazlara malik, Avropa təhsilli bürokratiya dövlət idarələrində yüksəlməyə başladı. İlk modernləşmiş intelgensiyanın yaranması da məhz bu dövrə təsadüf edir. 1830-cu illərdən mövcud olan "rus-tatar" məktəblərindən məzun olanlar bu adminstrasiyanın himayəsi altında dövlət işlərində rol alırdılar. Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878), Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Abbasqulu Ağa Bakıxanov kimi yerli zadəganların və din xadimlərinin ailələrində doğulmuş bu cür intellektuallar maarifçiliyin ilk generasiyasını təmsil edir. Xüsusilə

rus-tatar məktəblərindən məzun olmuş M.F.Axundzadə və S.Ə.Şirvani kimi maarifçilər, ənənəvi dini təhsilə və dini dünyagörüşünə qarşı sekulyar təhsilin müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Onların əsas intellektual məqsədləri qərb tipli təhsil müəssisələrinin sayının artması və kütlələri mədrəsə məktəblərindən uzaqlaşdırmaq idi. Bu generasiyanın əsas xüsusiyyəti radikal sekulyarizm daşıyıcısı olması idi. Rus imperiyası da məhz bu kimi bir mədəni dəyişikliyin formalaşmasını dəstəkləyirdi. Bunun əsas səbəbi cəmiyyətin sekulyarlaşmasının İranla mədəni əlaqələri zəiflətmə arzusu idi [9, 28-29]. Tarixçi Aydın Balayev şiə İranının təsirini azaltmaq məqsədi ilə yanaşı bu intelgensiyanın dəstəklənməsini dil və mənşəcə Azərbaycan türkləri ilə eyniyyət təşkil edən sünni Türkiyəsi ilə yaxınlaşmaya imkan verməmək siyasətinin də mövcud olduğunu bildirir [4, 57]. Lakin Rus imperiyasında finlər, polyaklar, gürcülər, ermənilər kimi xristian xalqlara nəzərən müsəlmanların milətquruculuğu layihələri daha gec baş tutmuşdur.

3. A mərhələsindəki ilk çağırışlar: Tiflis mühiti

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, rus-tatar məktəblərinin açılmasından etibarən başlayan A mərhələsi heç də millətquruculuğu ilə bağlı sosial-siyasi proqramı özündə ehtiva etmirdi. Daha çox intellektual fermentə malik olan bu hərəkat, şübhəsiz ki, B və C mərhələlərinə də öz növbəsində təsir göstərmişdi. A mərhələsində ilk olaraq Mirzə Kazım bəy (1802-1870) və Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) kimi maarifçilər Azərbaycan türklərinin dili və tarixinə akademik maraqdan qaynaqlanan diqqət göstərmişlər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində sadələşdirilmiş Azərbaycan türkcəsinin inkişafı və yayılması istiqamətində hərəkat qismən Mirzə Kazım bəyin qrammatik mətnlərinin əsasları üzərində qurulmuşdur. Onun türkcənin Azərbaycan ləhcəsi ilə bağlı işi 1830-cu illərdə Kazan Universitetində müəllim olarkən başlayıb. Onun 1839 və 1846-cı illərdə nəşr olunmuş “Türk-tatar dillərinin qrammatikası” adlı monoqrafik əsəri 1850-ci illərdə nəşr olunan məktəb mətnləri üçün əsas təşkil etmişdir.

Maarifçilik dövrünün avanqardlarından biri də Abbasqulu ağa Bakıxanov idi. O, qərb mütəfəkkirlərinin fikirləri ilə yaxından tanış olsa da, tipik şərq mütəfəkkiri yaradıcılığına sahibdir. İstər əsərlərini fars və ərəb dillərində yazması, istər klassik islam mütəfəkkirlərinə xas bir şəkildə coğrafiya, tarix və əxlaq fəlsəfəsi ilə əlaqədar mövzuları ənənəvi müstəvidə əks etdirməsi, onun modernizatorlar arasında göstərilməsinə şübhə doğurur. Coğrafi biliklərlə əlaqədar “Kəşfül-Qəraib”, “Əsrarül Məlaküt” (1832) və fəlsəfi mövzuda qələmə alınmış “Təhzibül-əxlaq” adlı əsərləri mövcud olsa da, mövzumuzu maraqlandıran əsəri daha çox “Gülüstani-İrəm” (1841) hesab oluna bilər. Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən milli tarixşünaslığın ilk nümunəsi hesab edilən əsər, Azərbaycan türklərinin kompakt yaşadığı Şirvan və Dağıstanın tarixini islamın zühurundan 1813-cü ildə Rusiya və Qacar İranı arasında Gülüstan müqaviləsinin imzalanması dövrünə qədər olan tarixindən bəhs edir. Azərbaycan tarixşünaslığında əsər iki baxımdan milli tarixçiliyin əsası hesab olunur: yeni konsepsiya və yeni tədqiqat üsulunun istifadə edilməsi [10, 20]. Lakin Bakıxanovun tədqiqat üsulunun klassik şərq tarixçiliyindən yeganə fərqi rusdilli ədəbiyyatlardan istifadə edilməsi idi. Bakıxanov xronikaçı tarixçilərin tarixi narrativləşdirmə üsullarından uzaqlaşsa da, o həm də dövri təsnifatlandırmadan tutmuş, əsərdə mənbələrin istifadə edilməsi və nəqletmə üsuluna qədər modern tarixçilikdən də olduqca uzaqda idi. Azərbaycan tarixşünaslığı tərəfindən Azərbaycan xalqını millət subyekti kimi qəbul edib onun tarixi haqqında qələmə alınan ilk əsər olduğu bildirilən “Gülüstani-İrəm” əsəri “Dərbəndnamə”, “Qafqazın Şərq Hissəsinin Tarixi” və “Şirvan və Dağıstanın tarixi” adları ilə də tanınır. Lakin bu əsərdə “Azərbaycan tarixi” istilahından istifadə olunmamış, Şirvan və Dağıstanla Azərbaycan eyni milli-territorial subyekt kimi şərh edilməmişdir. Kərim Şükürov, əsərin Bakıxanov tərəfindən nə üçün Azərbaycan tarixi adlandırılmamasını müəllifin Azərbaycan tarixini daha geniş kontekstdə qəbul edə biləcəyi ilə əsaslandırıb [10, 21]. 1923-cü ildə əsər “Azərbaycan tarixi” adı ilə nəşr olunsa da, sonradan keçmiş adı restavrasiya edilmişdir. Yekun olaraq onu demək mümkündür ki, əsər doğrudan da A mərhələsində etnosun tarixinə akademik marağı ifadə edən ən ciddi nümunə hesab olunsa da, millətin tarixinə qarşı təəssübkeşlik göstərmə və milli kimliyi aşkara çıxarma kimi bir qayğısı olmamışdır.

A mərhələsinin ən əsas fiqurlarından biri M.F.Axundov hesab olunur. Mixail Vorontsovun katibliyində tərcüməçi olan Axundov yaradıcılığının erkən dövrlərində Avropa stilində və ən əsası Azərbaycan dilində ilk dramaturgiya nümunələri qələmə almaqla rusdilli intelgensiya arasında məşhurlaşmağa başlamışdı. O şeirlərinin böyük hissəsini farsca qələmə alsa da, dramaturq yaradıcılığında Azərbaycan türkcəsindən istifadə edirdi. XIX əsrdəki milli intelgensiyanın əsas modernizatorlarından biri olan Axundovun modernləşməyə və millətləşməyə təsirləri üç istiqamətdə şərh oluna bilər: yerli dilin

(türkcənin) modern yaradıcılığın dilinə çevrilməsi, milli kimliyə dair ilk tezislərin irəli sürülməsi, modernizasiyanın əsas göstəricilərindən olan sekulyarlaşma və bunun təsiri ilə ənənəvi əlifbadan imtina cəhdləri. İlk seqmentdə "Tatar Molyer" adlandırılan Axundov özünün "Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil kimyagər" (1850), "Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli Şah Cadükuni məşhur" (1850), "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran" (1850), "Hekayəti Xırsi-Quldurbasan" (1851), "Sərgüzəşti Mərdi-Xəsis" (1852) və "Mürafiə vəkillərinin hekayəti" (1852) və "Aldanmış Kəvakib" (1857) kimi əsərlərində Azərbaycan türkcəsində ilk dramaturgiya nümunələri yaratmaqla yanaşı, cəmiyyətin dini vərdişləri və keçmişini sərt ədəbi dillə tənqid edərək modernləşmə dövründəki sekulyarizasiyanın təməllərini atdı. O dinə qarşı münasibətində Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) və Xaçatur Abovyanın (1809-1848) fikirlərindən təsirlənmişdi. M.F.Axundovun intellektual yaradıcılığının digər bir seqmentini onun milli kimliklə bağlı tezislərin ilkin versiyasını irəli sürməsi təşkil edirdi. M.F.Axundov Azərbaycan türkləri tərəfindən danışılan dili "türki" adlandırırdı [11, 42]. Lakin o, territorial kimliyini tamamilə İran mədəni sivilizasiyası daxilində görürdü. O özünün fəlsəfi fikirlərini əks etdirdiyi əsas əsəri olan "Kəmalüddövlə məktubları" (1865) əsərində Tehranda yaşayan zərdüştlərin rəhbəri olan dostu Manukci Sahibə yazdığı məktubda yazır: "Qoy bütün iranlılar bir həqiqəti başa düşərək desinlər ki, biz parsların övladıyıq, İran bizim vətənimizdir. Hümmət sahibi olmaq, ülviyyət axtarmaq, qeyrət və namus sahibi olmaq bizdən öz həmnəsillərimiz, həmdillərimiz və həmvətənlərimizin təəssübünü çəkməyi tələb edir. Biz yadların, yolkəsənlərin, qaniçənlərin təəssübünü çəkməməliyik! Biz əcnəbilərin cəhənnəmə oxşar torpağının deyil, behiştə bərabər olan vətənimizin şərəfini ehya etməliyik. Babalarımız ədalət sahibi və mələktəbiətli adamlar olmuşlar. Onların övladı olan bizlər də bu gözəl sifətlərdə onların ardınca getməliyik. Zalımların, əhrimənlərin göstərdiyi yolla getməməliyik" [7, 142]. Axundov "Kəmalüddövlə məktublarında" tarixi davamlılığın sübutu kimi islamın yayılmasından sonra İranda müxtəlif tayfaların məhz Səfəvilər tərəfindən millət kimi konsolidasiya edilməsi və İranın müstəqilliyini bərpa etməsini ortaya atmışdır [4, 87]. Polyak tarixçi Tadeuş Svetaxovskiyə görə, Mirzə Fətəli Axundzadənin kimlik anlayışı ikiqatlıdır. O, iranlı milli kimliyini mərkəzi kimlik, azərbaycanlılığı və ya türklüyü isə, regional kimlik olaraq görürdü. Axundovun İran milli kimlik quruculuğu motivlərinə təsirləri də olduqca böyükdür və modern İran millətçiliyinin banilərindən biri hesab edilir. Həmçinin, M.F.Axundovun milli kimlik mövzusunu işləməsi, onun növbəti nəsillərdəki millətçi intelgensiyaya fikir müstəvisi yaratmasına gətirib çıxarmışdır. Yusuf Akçura (1876-1935) Axundovu türk milli kimliyinin müəyyən olunması hərəkatının əsas nümayəndələrindən biri hesab edir və onu "ədəbi türkçülüyün" ən önəmli fiqurlarından biri kimi görür [1, 67-68]. Axundovun milli kimlik quruculuğundakı rolunun digər bir istiqaməti isə, onun əlifba islahatı cəhdidir. Avropada kilsənin əsas dili olan latın dilinin mədəni üstqurumdakı dominant dil kimi sıradan çıxmasından və milli mətbuatın formalaşmasından sonra, xalq dilləri cəmiyyətin mədəni həyatında əsas dilə çevrilmişdi. M.F.Axundov da, öz növbəsində ərəb qrafikalı əlifbanı islahata cəlb edərək, xalq danışıq dilinə uyğunlaşdırmaq istəyirdi. 1857-ci ildə ərəb qrafikalı əlifbanın əsasında tərtib etdiyi yeni əlifbanı, 1863-cü ildə Osmanlı baş naziri Fuad Paşaya təqdim etsə də, yekunda əlifbanın proyeksiya cəhdlərində uğursuz oldu. Müəllifin əsərində, Kəmalüddövləyə olan 2-ci məktubda əlifbanın tərtib məqsədinin xalq arasında ana dilində oxuma-yazma bacarıqlarının artırılması qayğısından irəli gəldiyini açıq şəkildə görmək mümkündür. O, keçmiş əlifbanı barbarlıq dövründən qalan və "iranlılar" arasında savadsızlıq törədən ənənə kimi təqdim edir [3, 66].

4. Milli mətbuatın formalaşması və mətbuatda milli şüurun işlənməsi

A mərhələsi həm də milli mətbuatın yaranması ilə xarakterizə edilə bilər. A mərhələsində ziyalıların ikinci nəslinin yüksəlişi özü ilə birgə milli mətbuat və teatrı da gətirdi. T. Svetaxovski, bu ziyalıların əksər hissəsinin əhalinin sünni hissəsindən olduğunu və bunun da səbəbi kimi sünni Osmanlının mədəni orbitində olan və məhz burada təhsil alan azərbaycanlı sünni teoloqların 1856-1876-cı illərdə həyata keçirilən Tənzimat islahatlarından ilhamlanmasını qeyd edir [11, 43]. Sözügedən fikirdən bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycanda maarifçilik yalnız Rusiya yox, həmçinin ciddi şəkildə Osmanlı kanalının təsiri ilə inkişaf edib. 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) tərəfindən Bakıda təsis olunan və Rusiyadakı ilk türkcə qəzet olan "Əkinçi" məhz bu təsirin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Rus narodniklərindən təsirlənən H. Zərdabinin "Əkinçi"si sonradan milli özünüifadənin əsas dilinə çevrilən sadə Azərbaycan türkcəsindən istifadə etməklə türk xalqları arasındakı milli hərəkatlara yön verən əsas maarifçi-

lik təməllərindən birinə çevrildi. M.F.Axundzadənin fəaliyyətində olduğu kimi, Zərdabi də oxuma-yazma qabiliyyəti olmayan aqrar əhalinin savadlanmasının əsas çıxış yolu kimi ana dilində, yəni xalq dilində təhsil və mətbuatı görürdü. Lakin, "Əkinçi" qəzetinin şiə və İran sentimenti, xüsusilə şiə üləmalarında ona qarşı qatı mövqe formalaşdırmışdı. Məhərrəm mərasimlərini tənqid edən məqalənin nəşrindən sonra bu reaksiya daha da güclənmişdi. Əkinçi qəzetində milli kimlik əsas etibarilə dil amili üzərindən işlənirdi. Burada iki əsas məqam öz yerini tuturdu: Azərbaycan türkcəsinin təhsil dilinə çevrilərək məktəb və gimnaziyada tədrisin bu dildə həyata keçirilməsi və Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsindən ortaq türkcənin yaradılması [1, 88]. Qəzetin daşıyıcı qüvvələri olan H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və N.Vəzirov kimi maarifçilər, A mərhələsində milli hərəkatın əsas rüşeymlərindən olan milli mətbuatın formalaşmasında bu baxımdan əsas rola malik idi. 1873-cü ilin 10 martında H. Zərdabi və N.Vəzirovun təşəbbüsü ilə M.F.Axundovun "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran" komediyasının səhnələşdirilməsi ilə, həmçinin milli teatrın da əsası qoyulmuşdu. Çar Rusiyası orqanları Osmanlı rəğbəti ehtiva etdiyi səbəbilə Rus-Osmanlı müharibəsinin gedişində, 1877-ci ildə qəzetin fəaliyyətinə son qoydu. Lakin "Ziya" (1979-1881), "Ziyayi Qafqaziyə", həmçinin "Kəşkül" (1884-1891) qəzetləri A mərhələsində milli mətbuat ənənəsini qismən davam etdirdi. Lakin 1891-ci ildə "Kəşkül"ün bağlanmasından sonra 1904-cü ilədək türkcə heç bir jurnal çap olunmamışdı.

A mərhələsinin sonlarında milli kimlik məsələsinin qoyuluşunda ən aktual problem olan ana dilində təhsil üçün mübarizədə cədidçilik hərəkatının xüsusi rolu vardır. Maarifçilik proqramında müsəlman məktəblərini inkişaf etdirmək əsas prinsiplərdən birini təşkil edirdi. Volqa tatarları arasında başlayan və XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Krım, Kazan tatarları və Azərbaycan türkləri arasında ana dilində təhsil hərəkatının əsas bayraqdarı olan cədidçilik, əslən Krım tatarı olan İsmayıl Qaspıralı (1851-1914) rəhbərliyində yaranmışdır. Qaspıralı tərəfindən təsis olunan bu yenilikçi məktəblər əsasən iqtisadi imkanlara malik müsəlmanlar arasında yayılmış və oxuma-yazma probleminin həllində böyük rola malik olmuşdur. 1912-ci ildə artıq bu tip məktəblərin sayı 25 minə çatmışdı. Bu dövrün "Narodnik" təsirlərindən başqa bir xüsusiyyəti də Osmanlı təsirinin məhz Qaspıralının "Tərcüman" qəzeti vasitəsilə bölgəyə gətirilməsi idi. Qaspıralı Rusiya müsəlmanları arasında Osmanlı türkcəsində nəşrlərin hazırlanmasında öncül olmuşdur. O, Rusiya imperiyasının bütün türkdilli xalqları üçün başa düşülən bir dil yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Panslavizmdən təsirənərək pantürkizm ideyalarının təməlini atan Qaspıralının yeni ideyalarının təsiri ilə Cənubi Qafqazın müsəlman ziyalıları da öz mətbuatlarını linqvistik baxımdan Osmanlılaşdırmağa başladılar. Bölgədə türkçülüyün yayılması özünüdərk axtarışlarına, din-millət ayrı-seçkiliyi anlayışına təkan verdi. İki termin arasındakı fərqə insanların diqqətini ilk dəfə "Kəşkül" jurnalı çəkdi [6, 24]. Qəzetin 1891-ci ildə çıxan 22-ci nömrəsində bu məsələ öz əksini tapmışdı. Bu yazıda "Azərbaycanlı türk" kimliyi milli kimliyin əsas forması kimi təqdim olunmuşdur. A mərhələsinin mühüm xüsusiyyəti azərbaycanlılıq identifikasiyasının ilk dəfə ziyalılar tərəfindən dilə gətirilməsi idi. Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski (1846-1931) "Kaspi" jurnalında 1891-ci ilə aid bir yazısında Zaqafqaziya türklərinə tatar deyilməsini tənqid etmiş və Rusiya tatarları ilə Azərbaycan türklərinin linqvistik, mədəni və fiziki-antropoloji xüsusiyyətlərinin fərqliliyinə və onların eyni etnos olmadığına diqqət çəkmişdir. Bu yazının sonunda o, Zaqafqaziya türklərinə azərbaycanlı, onların danışdığı dilə isə Azərbaycan dili deyilməsi təklifini irəli sürür [4, 65]. Lakin ilk dəfə bu ifadə M.F.Axundovun Həsən bəy Zərdabiyə 1875-ci il 21 aprel tarixində göndərdiyi məktubda işlənmişdir [7, 194]. Həmçinin "Kəşkül" qəzetində də azəri ifadəsinin sıx şəkildə istifadə olunması, azəri və azərbaycanlı kimliklərinin SSRİ rəhbərliyi tərəfindən 1936-cı ildə konstruksiya olması fikrini çürüdür.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanlardan yekunda aydın olur ki, maarifçilik hərəkatı və XIX əsr intellektuallarının azərbaycanlıların millətləşməsinə əsas təsirləri milli mətbuat, milli özünüdərkin rüşeymlərinin formalaşması və ana dilində təhsilin yaranmasıdır. İlk olaraq, 1830-1860-cı illər arasında intelgensiyanın M.F.Axundzadə, A.A.Bakıxanov və M. Kazım bəy kimi nümayəndələri, Azərbaycan milli layihəsinin intellektual bazasını yaradaraq, milli kimliyin ifadəsində həlledici rol oynadılar. İkinci nəsil intelgensiya olan H. Zərdabi, M.A.Şahtaxtinski, İ.Qaspıralı kimi ziyalılar isə, ilk nəsil ziyalılarda çatışmayan milli şüuru mətbuat, təhsil kimi mövzularda ehtiva etdilər.

XIX əsr ziyalıların millətləşməyə təsiri, həmçinin "azərbaycanlı" , "azərbaycanlı türk" kimi endonimlərin məhz bu mərhələdə formalaşmasındadır. Sonrakı mərhələdə həm AXC, həm də Azərbaycan SSR-də həyata keçirilən milli kimlik quruculuğu layihələrin-

də yer alan milli identiklik müstəvisindəki adlandırmalar məhz bu mərhələdəki axtarışlardan ortaya çıxmış və milli kimliyə proyeksiya edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycanda milli kimlik quruculuğu tarixi, milli hərəkatların tarixində Hrox tipologiyası, A mərhələsi, intellegensiyanın milli kimlik quruculuğunda rolu.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Axundzadə, M.F. Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Bakı Kitab Klubu, 2014.

2. Axunzadə, M.F. Əsərləri. Üç cilddə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

3. Akçura, Y. Türkçülük. Türkçülüğün tarihi gelişimi. İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1978.

4. Altstadt, A. L. The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule. Stanford: Hoover Institution Press, 1992.

5. Balayev, A. Fərqli və Ziddiyyətli M.F.Axundov: əqidəli rusofi, İran aşiqi və "azərbaycanlı" kimliyinin təkanvericisi. Bakı: JekoPrint, 2022.

6. Hobsbawm, E. J. 1780-den günümüze milletler ve milliyetçilik. Program, mit, gerçeklik. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 1995.

7. Hroch, Miroslav. From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-building. London: Verso-New Left Books, 1999.

8. Huseynli, M. The Intellectual Analysis of Azerbaijani National Project in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century. Budapest: Central European University, 2020.

9. Özkırımlı, Umut. "Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel bir bakış". İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.

10. Resulzade, Mehmet Emin. Kafkas Türkleri. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfi, 1993.

11. Svetoxovski, Tadeuş. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920. Müsəlman cəmiyyətində milli kimliyin formalaşması. Bakı: Milliyət Araşdırmalar Mərkəzi, 2022.

12. Şükürov, Kərim. Azərbaycan Tarixi, I Hissə. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.

B.Bayramov

Stage A in the history of natıonal identity construction of Azerbaijan: the role of enlightenment and intellectuals in the formation of national identity ın the 19th century.

SUMMARY

The 19th-century enlightenment movement and the intellectuals associated with it had a major part in the process of nationalization and the creation of national identity in Azerbaijan. The aforementioned intellectuals contributed to the development of various nation-building components in the 19th century, including the national press, education in mother-tongue , and promoting national consciousness in the ethnos. The article looked at the history of these processes, how intellectuals affected the nationalization process, and the opinions of intellectuals at the time.

Keywords: *history of national identity building in Azerbaijan, Hroch typology in the history of national movements, stage A, role of intellectuals national identity building.*

Б. Байрамов

Этап а в истории строительства национальной идентичности азербайджана: роль просветителей и интеллигенции в формировании национальной идентичности в xix в.

РЕЗЮМЕ

Просветительское движение XIX века и связанная с ним интеллигенция сыграли важную роль в процессе национализации и создания национальной идентичности в Азербайджане. Вышеупомянутые интеллектуалы способствовали развитию различных составляющих нациестроительства в XIX веке, в том числе национальной печати, образования на родном языке, популяризации национального самосознания в этносе. В статье рассмотрена история этих процессов, влияние интеллектуалы на процесс национализации и мнения интеллектуалов того времени.

Ключевые слова: *история формирования национальной идентичности в Азербай-джане, типология Хроха в истории национальных движений, этап А, интеллигенция, роль просветление в формировании национальной идентичности.*

UOT 94 (479.24)

"EPİDEMİOLOJİ KEÇİD NƏZƏRİYYƏSİ" XIX-XX ƏSRLƏRDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA EPİDEMİOLOJİ KEÇİDİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

FATİMƏ RÜSTƏMOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun magistrantı
E-mail: rustamovaf1998@gmail.com

Giriş

Dünya xalqlarının demoqrafik dəyişim tempi, tarixi-demoqrafik, statistik göstəriciləri ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bəhs ediləcək epidemioloji keçid nəzəriyyəsini müəyyən mənada "demoqrafik keçid nəzəriyyəsi"nin paraleli hesab etmək olar. Demoqrafik keçid nəzəriyyəsi dünya millətlərinin statistik dəyişim göstəricilərini izah etmək üçün təklif olunmuşdur [1,4,8]. İlk dəfə Qərbi Avropa ölkələrində rast gəlinən demoqrafik keçidlər zamanla başqa ölkələrə də yayılmağa başlamışdır. Nəzəriyyə əvvəlcə üç mərhələ olmaqla formalaşmışdır: sənaye inqilabından əvvəlki yüksək doğum nisbətinin ölüm nisbəti ilə tarazlaşdırıldığı ilkin dövr, müəyyən gəlirlər hesabına ölüm göstəricilərinin azaldığı ikinci dövr və modernləşmə nəticəsində azalan ölüm nisbətlərinin, azalan doğum nisbətləri ilə kompensasiya olunduğu üçüncü dövr. Zamanla nəzəriyyə millətlər arasında mənimsənilmiş, tarixçi nəzəriyyəçilər tərəfindən ona yeni mərhələlər əlavə olunmuşdur. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, bəhs olunan nəzəri dövrlər müxtəlif ölkələrdə, hətta eyni ölkənin alt-cəmiyyət birləşmələrində fərqli formada, fərqli zaman dövrləşməsində baş tuta bilər [2,65;67;100].

1. A.R.Omran "Epidemioloji keçid" məsələsi, nəzəriyyə və onun mahiyyəti

Demoqrafik keçid nəzəriyyəsinin geniş yayılmasından və mənimsənilməsindən sonra yeni bir nəzəriyyə elementləri, onun bir qolu hesab oluna bilən – "epidemioloji keçid nəzəriyyəsi" təklif edildi. Ümumiyyətlə,"Epidemiologiya" sözü latın dilindən tərcümədə "epi"-üzərində, "demos"-əhali, "logos"-öyrənmək anlamını verməklə, "əhalinin başına gələnləri öyrənmək" deməkdir. Epidemiologiya – bir populyasiyadakı xəstəlikləri, həmçinin, onların mövcudluğuna səbəb olan amillləri öyrənən tibb elminin bir sahəsi kimi müəyyən edilmişdir. Nəticə etibarı ilə, epidemioloji tədqiqatlar üzərindən xəstəliklər və bütövlükdə əhali arasında dinamika araşdırılır [3, 330,338]. Məhz bu cəhət də onu xalqların demoqrafik tarixinin öyrənilməsi ilə bağlayır, tarix elmi ilə əlaqələndirir. İlk əvvəl 1971-ci ildə Abdel R. Omran müxtəlif demoqrafik, iqtisadi, sənaye və sosioloji amillərə görə əhali daxilində xəstəlik və ölüm səbəblərinin dəyişməsini ifadə etmək üçün epidemioloji keçid terminini işlətdi. Misirli – Amerika əsilli, ictimai səhiyyə eksperti, epidemioloq A.Omran nəşr etdirdiyi məqaləsində xəstəlik və sağlamlıqla bağlı göstəricilərin demoqrafik dəyişikliklərə təsiri barədə izahlar verir. Nəzəriyyənin əsas ideyası xalqların sağlamlıq və xəstəlik faktlarının sosial, iqtisadi, demoqrafik və habelə, etno-mədəni və siyasi dinamikalar arasındakı bağlılığını izah etməkdən ibarətdir.

A.Omranın fikrincə, insanlıq tarixində ilk epidemioloji keçid izlərini sivilizasiyalar, etnik qruplar birləşmək, müəyyən əlaqələr qurmağa başlayanda, assimilyasiya prosesi getdikcə, köçəri icmalar oturaqlaşdıqca baş tutdu. Ən əvvəl erkən icma üzvləri məskunlaşdığı ərazilərdə özləri ilə gətirdikləri, bəslədikləri zoonozlara (heyvanlara) həddindən artıq yaxın münasibət göstərdikləri üçün ilkin və fərqli xəstəliklərlə qarşılaşırdılar. Və uzun müddət boyunca həmən xəstəliklərin fəsadlarından xeyli əziyyət çəkirdilər. Hətta, belə düşüncələr də mövcuddur ki, xəstəliklərin şiddəti ilə bəzi sivilizasiyalar tamamilə sönmüş, yox olmuş, zamanla yenidən dirçəlmiş və restovrasiya olunmuşdur. Məhz bəhs olunan nəzəriyyədə də bu faktlar üzərindən elementlər təhlil olunmaqdadır. Müəllif qeyd edir ki, bir müddət sonra isə bəşər tarixində xalqlar arasında mal mübadiləsi, ticarət əlaqələrinin meydana gəlməsi bakterial, parazitar və viral tipli fərqli kökənli epidemiyaların yayılmasına səbəb oldu. Belə yoluxucu xəstəliklər tayfalararası münasibətlərdə dərhal yayılır, şiddətli formada əhaliyə təsir göstərir, səbəb və ya mənşəyi bilinmədən ağır nəticələrə səbəb olurdu. Xəstəliklərin yaranmasının növbəti mərhələsini isə tayfa başçılarının yeni ərazilər tutması, yeni mühitlər kəşf etmələri təşkil edirdi. Yürüşlər zamanı döyüş dəstələri həddən artıq səfalət çəkir, uzunsürən müharibələr ifratın və natəmizliyin artmasına, yaraların irinləməsinə gətirib çıxarırdı. Bununla da xəstəliklərin yeni və qorxuducu növləri formalaşırdı. Və çox ağır son-

luqlarla nəticələnirdi. A.Omran həmçinin qeyd edir ki, hər xalqın epidemioloji keçidi öz iqtisadi-sosial tərəqqisi ilə bağlıdır. A.Omranın fikrincə, bütün millətlərin demoqrafik keçidlərinin əsasında məhz epidemioloji keçidin də rolu böyük olmuşdur. Və bu keçid özlüyündə həmən millətin sosial-iqtisadi maraqlarının nəticəsi idi [4, 49; 5, 29].

Ümumiyyətlə, statistik göstəricilərə görə, populyasiyada dəyişikliklər iki amillə baş tutur: doğum əmsalı və ölüm nisbəti. Epidemioloji keçid nəzəriyyəsinə görə isə populyasiyada əhali dinamikasına təsir edən əsas amil cəmiyyətin azalmasına səbəb olan ölüm nisbətidir. Və həmən ölüm göstəricilərinin əksəriyyətinə əvvəllər yalnız yoluxucu xəstəliklərin fəsadları təsir göstərirdisə, indi daha xroniki – ürək-damar sistemi, xərçəng kimi xəstəliklərə,qəzalara, cinayətlərlə ölüm səbəblərinə keçid olunmuşdur. A.Omranın qeydlərinə əsasən, nəzəriyyənin ilkin variantına görə, onun üç dövrü mərhələsi mövcuddur. Birinci, inkişaf etməmiş cəmiyyətlərə xas əlamətlər olan qida çatışmazlığı, zərərli qidalanma, əhali sıxlığı, aclıq və yoluxucu xəstəliklərin geniş yayıldığı – Yüksək ölüm dövrü. Əksərən də, səhiyyə sisteminin xeyli aşağı səviyyədə olması bu yerlərin insanın gənc yaşda dünyasını dəyişməsinə, doğuş hallarının faciəvi nəticələrlə sonlanmasına, ömür uzunluğunun aşağı səviyyədə olmasına səbəb olurdu. İkinci, səhiyyə sisteminin nisbətən inkişaf etdiyi, aclıqdan ölüm hallarının aradan qalxdığı, yoluxucu xəstəliklər epidemiyalarının nəzarət altına alındığı mərhələdir. Bu dövrdə vaxtından əvvəl ölüm halları azaldıqca, orta ömür uzunluğu da artmağa başladı. Üçüncü, mərhələ – qeyri-yoluxucu xəstəliklərin artdığı, degenerasiya sağlamlıq problemlərinin geniş yayıldığı, cəmiyyətlərin qocalmağa başladığı, yaşlı əhalinin artdığı dövrdür [4,55].

A.Omran bir daha bildirir ki, bu dövrləri Qərb ölkələri üçün klassifikasiya etmişdir. Digər cəmiyyətlərdə, hətta eyni cəmiyyətin alt seqmentlərində fərqli ola bilər. Hər xalqın epidemioloji profilləri, xəstəlik modelləri təbbi olaraq, fərqli qurula, formalaşa bilər.

Nəzəriyyə modelinə sonradan əlavə olunan digər dördüncü dövr yaşlı təbə-qənin problemləri olan yoluxucu xəstəliklərdə kəskin azalma, başqa amillərdə xeyli artımla müşayiət olunur. Bu mərhələdə yaşlı əhalinin problemləri olan Demans, Parkinsonizm, Alzheimer kimi degenerativ problemlərin ön plana çıxdığı nəzərə çarpır. Həmçinin, bu mərhələdə cinayət, qəza, təbii fəlakət halları səbəbindən də ölüm hallarının artımı müşahidə olunur [5,29]. Daha sonralar nəzəriyyə modelinə əlavə olunması təklif olunan beşinci mərhələ gündəmə gəlir. Burada isə əsas məsələ həmən degenerativ problemlərə əlavə olaraq meydana çıxan yeni yoluxucu xəstəliklərdir [6,109].

A.Omran həmçinin nəzəriyyənin davamı olaraq, epidemioloji keçidi izah etmək məqsədi ilə buna bağlı üç nəzəriyyə modeli irəli sürmüşdür: 1. Klassik/Qərb modeli – bu modeldə Qərb ölkələrinin XVIII əsrin sonlarından II Dünya müharibəsinin sonrakı dövrünə qədər 150 ildən çox davam edən keçidindən bəhs olunur. Belə uzunsürən keçid mərhələsində ölüm nisbəti xeyli enmiş, məhsuldarlıq faktiki olaraq azalmışdır. 2. Sürətləndirilmiş model – buraya müəllif Çin və Yaponiyanı nümunə göstərir. Müharibədən sonrakı işğal ilə sənayeləşmə nəticəsində sürətli keçid yarandı. Bu model Qərb modelinə nisbətən daha qısa müddətdə baş vermişdir. 3. Müasir/Gecikmiş model – bu mərhələdə ictimai səhiyyə sistemi təkmilləşdirildiyi üçün ölüm nisbəti azaldı, doğum səviyyəsi yüksəldi [5,26].

Müasir dövrdə demoqrafik və epidemioloji dəyişiklikləri birlikdə nəzərdən keçirdikdə xalqların sağlamlıq vəziyyətindəki dəyişiklikləri və transformasiyaları anlamaq daha asan olur. Artıq həm demoqrafik keçid nəzəriyyəsi, həm epidemioloji keçid nəzəriyyə modellərini birlikdə istifadə etmək dəb halına gəlib. Məsələn, bu iki nəzəriyyə modelinin vəhdətində yeni nəzəriyyə təklif edən SR. Johanson`un "Sağlamlığa keçid nəzəriyyəsi" (2003) artıq hamı tərəfindən qəbul edilən modeldir [7,83].

2. XIX-XX əsrlərdə Şimali Azərbaycan demoqrafiya tarixində epidemioloji keçidin əlamətləri

Şimali Azərbaycanda XIX-XX əsrlərdə epidemioloji keçidin başlıca əlamətlərini izləmək mümkündür. Əgər A.Omranın nəzəriyyəsinə əsaslansaq müşahidə edə bilərik ki, bu dövrlərdə Şimali Azərbaycanda da demoqrafik keçidlərin əlamətləri rəngarəngdir. Belə ki, əgər XIX əsrdə əhali artımı və azalmaları bütün Rusiya imperiyasında, habelə, Cənubi Qafqazda yayılan yoluxucu xəstəliklərdən, çarəsi tapılmayan epidemiyalardan təsirlənirdisə, növbəti əsrlərdə bu demoqrafik dəyişikliklər daha fərqli səbəblərdən, dövrün yeni xəstəliklərindən, xüsusilə xərçəng, ürək-damar xroniki xəstəliklərindən qaynaqlanırdı. Nümunə üçün, XIX yüzilliyin epidemioloji vəziyyətinə nəzər salmaq olar. XIX

yüzilliyin əvvəllərində Bakıda yalnız üç su kəhrizindən istifadə edilirdi, təbii ki, bu da su qıtlığına, anti-sanitar şəraitin formalaşmasına səbəb olurdu. Həmçinin, yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq, əhali sıxlığı müşahidə olunan Bakıda kəskin surətdə su çatışmazlığı tez-tez yoluxucu xəstəliklərin, epidemiyaların başlıca səbəbi idi.

Bunlardan biri 1892-ci ildən daha geniş vüsət alan“Vəba” epidemiyası olmuşdur. Bakıda 1-6 iyun aralığında peyda olan xəstəliyi böyük ehtimalla şimaldan dəmiryolu vasitəsilə gələn sərnişinlər gətirmişdi. Həmin ilin 9 iyun tarixində “Kaspi” qəzetinin buraxılışlarında xəstəliyin dəhşətləri barədə Bakıda yoluxanlar üçün xüsusi otaqların olmadığını, onların ümumi kazarmalarda yerləşdirildiyindən bəhs edir. Xəstəliyin ilk qurbanları Eyzenşmiditin mexaniki zavodunun yaxınlığındakı binada işləyən hörgü ustaları idi. Xəstələri daşıyan qoşqu-faytonlar infeksiyanı bütün şəhər boyu daşıyaraq daha böyük fəlakətlərə yol açırdılar. Tədricən, xəstəlik şəhərin digər ərazilərinə – Təzə pir, Qala, Şamaxinkaya yayılmağa başladı. Özəlliklə, Təzə-pir ərazisində yoluxma hallarına daha çox rast gəlinirdi [8,16]. Səhiyyə sisteminin, tibb sahəsininin xeyli çatışmazlıqları olan belə bir dövrdə “vəba” demoqrafik – statistik göstəricilərə olduqca böyük təsir göstərdi. Qəzetin 1910-cu il tarixli “Bakıda vəbanın hərəkəti haqqında” başlığı altında dərc olunan məlumatlarına görə, Bakıda 1892-ci il vəbası nəticəsində 2499 nəfər xəstələnib, onlardan 1828 nəfər dünyasını dəyişib. Bu ümumi göstəricilərin 73,8%-i hesab oluna bilərdi. Bu dövrdə Mixaylovska xəstəxanasında təcrid olunmuş 1226 xəstədən 721-i vəfat etmişdi. Xəstələrdən 853-ü kişi, azyaşlılar, milli mənsubiyyətinə görə: 826 rus, 162 müsəlman-türk, 150 erməni, 78 alman və 27 polyak idi [9,12,23]. Bu da demoqrafik göstəricilərə, ümumi əhali statistikasına xeyli təsir göstərməyə səbəb olan amil idi. Ancaq qış aylarında iqlimin soyuması, qarlı, yağıntılı hava şəraiti ilə xəstəlik nisbətən səngimişdi. Xəstəlik zamanla öz-özünə sıyrılıb insanların həyatından çıxdı. Bütün Şimali Azərbaycan ərazisindən 1903-cü ilə qədər xəstəliyin tələfatları səngimədi. Xəstəliyin qeybə çəkilməsinin ardından ölüm göstəricilərinin başqa səbəblərinə keçid olundu. Daha sonrakı mərhələdə isə daha xroniki xəstəliklər, ürək-damar, tənəffüs sistemi, immun zəifliyi xəstəlikləri gündəmdə olmaqla və s. əhali dinamikasına təsir göstərməyə başladı. Məhz bu da Şimali Azərbaycanda epidemioloji keçidin əlamətləri hesab oluna bilər. Elə bu tarixi demoqrafik faktlar göstərir ki, Şimali Azərbaycanda da müxtəlif dövrlərdə fərqli epidemioloji və demoqrafik keçialər baş tutmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində neft istehsalının yüksək zirvəyə qalxması, ağır iş rejimi, fəhlə əməyindən geniş istifadə, fəhlə kazarmalarında natəmizliyin yaranması müşahidə edilirdi. Məhz bu amillər də onlar arasında müxtəlif virus mənşəli yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına gətirib çıxarırdı. Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanın XX əsr tarixinin ümumi əmsal dinamikasını müşahidə etdikdə 1925-1934 cü illərdə yüksək ölüm və yüksək doğum nisbəti balansı nəzərə çarpır [10,33,34]. 1935-ci ildə ölüm və doğum nisbəti xeyli azaldı. 1936-1947 ci illərdə göstəricilərin xeyli dəyişməsi və nisbi tarazlığın pozulmasının qarşısı alındı. 1947 ci ildən isə doğum səviyyəsinin kəskin artması, ölüm hallarının azalması tarazlığı pozdu. Bu da Azərbaycanda demoqrafik keçidin II mərhələsinə səbəb oldu [10,36]

Azərbaycan SSR-in demoqrafiya tarixinə 1950-ci illər “demoqrafik partlayış” mərhələsi kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə doğum nisbəti xeyli artır, ölüm səviyyəsi aşağı olaraq qalmaqda davam edir. Bu illərdə ölümün azalmasında əldə olunan uğurların başlıca səbəbi sanitar-gigiyenik şəraitin yaxşılaşdırılması, səhiyyə sisteminin vəziyyətinin inkişafı ilə bağlı idi. Xüsusən, müharibədən sonrakı illərdə insanların həyatına antibiotiklərin daxil olması Azərbaycan cəmiyyətində körpə və uşaq tələfatının yüksək olmasının qarşısını almağa başladı [10,35].

Statistik göstəricilərə görə, 1950-1970-ci illərdə Azərbaycan SSR-də müşahidə olunan ömür uzunluğu orta hesabla 1,4 il daha intensiv artmışdır. 1970-ci illərə qədər Azərbaycanda ölüm səbəblərinin 76%-ni neoplazmalar (yenitörəmələr), tənəffüs sistemi xəstəlikləri, qan dövranı sistemi xəstəlikləri və başqa səbəblər təşkil edirdi. A.Omranın nəzəriyyəsinə əsaslansaq, Azərbaycan SSR-nin həmin dövr tarixini degenerativ və antropogen xəstəliklər mərhələsi hesab etmək olar. Lakin, təbii ki, onun da özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. 1990-cı ilə qədər isə əhalinin ölüm səbəblərinin 4,4%-ni “infeksion və parazitar xəstəliklər” təşkil edirdi [10]. A.Omranın nəzəriyyəsində epidemioloji keçidin ssenarilərində ölüm səbəblərinin strukturunda yeniləri ilə yanaşı köhnə xəstəliklərin də rolunun böyük olduğu bu dövrdə bir daha öz təsdiqini tapır. Bu, əsasən inkişaf etməkdə olan, epidemioloji keçidi bir

qədər sonra yaşamağa başlayan ölkələrin xüsusiyyətləri idi. Ölkəmizdə 2000-ci illərə qədər parazitar və yoluxucu xəstəliklərin ölüm səbəblərindəki payı təqribən 3% müşahidə olunmuşdur [10,32].

Nəticə

Beləliklə, öz nəzəriyyəsi ilə xeyli istinad klassikinə çevrilən Abdel Omran qeyd edir ki, müasir insan cəmiyyətləri daha çox yaşayır, çünki biz erkən yaşlarda məhvedici yoluxucu xəstəlikləri, artıq, əsasən, daha yaşlı yaşlarda öldürən xərçəng və ürək-damar kimi xroniki xəstəliklərlə dəyişdirmişik, bu da keçidin əsasını təşkil edir. A.Omranın nəzəriyyəsi açıq-aydın çox faydalı olmaqla bərabər, nəinki keçmişdə baş verənlərin səciyyələndirilməsi, həmçinin indini dərk etmək, gələcəyi proqnozlaşdırmaq baxımından da dəyərlidir. Xüsusən, nəzəriyyənin izlərini Şimali Azərbaycanın demoqrafiya tarixi üzərində axtarmaqla maraqlı faktlar tapmaq mümkündür.

Açar sözlər: *epidemologiya, epidemioloji keçid, demoqrafik keçid, A.Omran, vəba.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Davis K. "The world demographic transition". Ann Am Acad Polit Soc Sci 1945; 237: pp.1;4;8

2. Van de Kaa D.J. "Demographic transitions". In: Zeng Y., ed. Encyclopedia of life support systems (EOLSS). Demography,Oxford: Eolss Publishers, 2010, pp. 65;67;100

3. Ayşe Tekin "Tarihden günümüze epidemiler,-pandemiler ve ekonomik sonuçları", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2021/2, 40; s.330;338

4. Omran A.R. The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. Milbank Mem Fund Q 1971; 49; 509_38.

5. Omran A.R. The epidemiologic transition theory.A preliminary update J Trop Pediatr 1983; 29: 305_16.

6. Omran A.R. The epidemiologic transition theory revisited thirty years later. World Health Stat Q. 1998; 99_119.

7. Johansson S.R. Health transition. In: Demeny P, McNicoll G, eds. The encyclopedia of population. New York: thompson and Gale; 2003, pp. 479_83.

8. Газета «Каспий», №122, от 10. 06. 1892 г. с. 16; 23

9. Газета «Каспий», №133, от 16. 06. 1910 г. с.12; 13

10. Шукюров А. С. "Демографический переход в Азербайджане". Москва: 2020, с. 29-38.

F. Rustamova

EPIDEMIOLOGICAL TRANSITION THEORY". CHARACTERISTICS OF THE EPIDEMIOLOGICAL TRANSITION IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE XIX-XX CENTURIES

SUMMARY

There are various theories about the pace of demographic change, historical-demographic and statistical indicators of the nations of the world. The epidemiological transition theory to be discussed can be considered parallel to the "demographic transition theory" in a certain sense. The demographic transition theory was proposed to explain the statistical change indicators of the nations of the world. After the widespread and adoption of the theory of demographic transition, the elements of a new theory, which can be considered a branch of it - "epidemiological transition theory" were proposed. "logos" means "learning what happened to the population" by giving the meaning of learning. Epidemiology is defined as a branch of medical science that studies diseases in a population, as well as the factors that lead to their existence.

Consequently, epidemiological studies examine the dynamics between diseases and the population as a whole. It is this aspect that connects it with the study of the demographic history of peoples and the science of history. Abdel R. Omran first coined the term epidemiological transition in 1971 to describe the change in causes of disease and death within a population due to various demographic, economic, industrial, and sociological factors. Egyptian-American, public health expert, epidemiologist A.Omran explains the impact of disease and health indicators on demographic changes in his published article. The main idea of the theory is to explain the connection between the social, economic, demographic and ethno-cultural and political dynamics of the health and disease of the people.

Keywords: *epidemiology, epidemiological transition, demographic transition, explosion, A. Omran, cholera.*

Ф.Рустамова

"ТЕОРИЯ ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРЕХОДА" ХАРАКТЕРИСТИКА ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРЕХОДА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX-XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

Существуют различные теории о темпах демографических изменений, историко-демографических и статистических показателях народов мира. Обсуждаемую теорию эпидемиологического перехода можно считать в определенном смысле параллельной «теории демографического перехода». Теория демографического перехода была предложена для объяснения показателей статистического изменения народов мира. После широкого распространения и принятия теории демографического перехода элементы новой теории, которую можно считать ее ответвлением, - «эпидемиологический переход теории». «Логос» означает «изучение того, что произошло с населением», придавая смысл обучения. Эпидемиология определяется как отрасль медицинской науки, изучающая заболевания в популяции, а также факторы, которые приводят к их возникновению.

Следовательно, эпидемиологические исследования изучают динамику между болезнями и населением в целом. Именно этот аспект связывает ее с изучением демографической истории народов и исторической наукой. Абдель Р.Омран впервые ввел термин «эпидемиологический переход» в 1971 г. для описания изменения причин болезней и смерти среди населения под действием различных демографических, экономических, производственных и социологических факторов. Американец египтянина, эксперт в области общественного здравоохранения, эпидемиолог А.Омран объясняет влияние заболеваний и показателей здоровья на демографические изменения в своей опубликованной статье. Основная идея теории заключается в объяснении связи между социальной, экономической, демографической и этнокультурно-политической динамикой здоровья и болезней людей.

Ключевые слова: *эпидемиология, эпидемиологический переход, демографический переход, взрыв, А.Омран, холера.*

UOT 94 (479.24)

NADİR ŞAH ƏFŞARIN OSMANLI İMPERİYASI İLƏ SÜLHƏ NAİL OLMAQ VƏ MƏZHƏB AYRILIĞINA SON QOYMAQ TƏŞƏBBÜSLƏRİ TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

NƏRMİN ATAYEVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun magistrantı
E-mail: nerminatayeva99@gmail.com

Nadir şah Əfşarın (1736-1747) yaratdığı dövlət Azərbaycan Səfəvi dövlətinin varisi kimi həmin dövlətin sahib olduğu sərhədlərə sahib çıxmaqla Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərdə, Səfəvilər dövründə bu münasibətləri şərtləndirən analoji çağırışlarla qarşılaşdı. 1736-cı ilin martında Muğan qurultayında şah seçilən Nadir şah Osmanlı sultanı ilə münasibətləri nizama salmaq və iki dövlət arasında məzhəb ayrılığına son qoymaq, mövcud qarşıdurmanı aradan qaldırmaq arzusunda idi.

Nadir xanın Osmanlı ordusuna qarşı döyüşlərdə əldə etdiyi uğurlar Osmanlı sultanını sülh danışıqlarına başlamağa vadar etdi. Sultan Mahmud tərəfindən Gəncə valisi olmuş Gəncəli paşa elçi təyin edildi. A.Ateş yazır ki, 1735-ci ilin noyabrında Gəncəli paşa, Hacı Hüseyn ağa Nadirin elçisi Mirzə Məhəmmədlə Tiflisə gəldi. Nadir Dağıstan səfərində olduğuna görə 1736-cı ilin yazına kimi gözləmək məcburiyyətində qaldı. Gəncəli paşa Dağıstan səfərindən sonra Nadir Muğanda qurultay çağırdığına görə o, da Muğana getməli oldu [5,178-179]. 1736-cı ilin fevralında Muğanda Gəncəli paşa ilə Nadirin elçisi Əbdülbaqi xan arasında danışıqlar başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsinin imzalanmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Sülh bağlanması ilə Nadir bir tərəfdən ölkənin qərbində və Cənubi Qafqazda əldə etdiklərini rəsmiləşdirməyə çalışırdı, digər tərəfdən də Osmanlı sarayı ilə daha yaxın münasibətlər qurmaq istəyirdi [18,308]. Nadirin elçisi Əbdülbaqi xan Muğanda Gəncəli paşa ilə ilk görüşü zamanı ondan hansı səviyyədə danışıqlar aparmağa səlahiyyətli olduğunu soruşmuş, Osmanlı elçisindən “IV Murad dövründə təsbit olunan iki dövlət arasındakı sərhədlərin bərpasını nəzərdə tutan sülhə” məmur edildiyi cavabını almış və bildirmişdi ki, “mənim də məqsədim budur, ancaq bir neçə əlavə təklifim də vardır” [5,188-189]. Sülh danışıqlarında Gəncəli paşa da öz şərtlərini irəli sürdü. IV Sultan Murad dövründə müəyyən edilmiş sərhədlərinin dəyişməz qalması, Rusiya ilə imzalanmış müttəfiqlik müqaviləsinin ləğv edilməsi və rusların Dağıstandan geri çəkilmələri nəzərdə tutulurdu [23,231]. Gəncəli paşa ilə danışıqlar zamanı Əbdülbaqi xan da özünün əlavə tələblərini bildirmişdi:

1. İranlılar özlərinin əvvəlki şiə məzhəbindən əl çəkirlər və sünniliyin yeni qolu olan İmam Cəfər qolunu seçirlər; 2. Kəbədə islamın dörd məzhəbinin mehrabı olduğu üçün təklif olunurdu ki, İmam Cəfər məzhəbi üçün də beşinci mehrab yaradılsın və Cəfərilər də Məscidi Haramda namaz qıla bilsinlər; 3. Hər il Məkkəyə yollanan İran zəvvarları üçün Həcc karvanlarının əmiri təyin edilsin və iranlı zəvvar karvanlarının əmirinin səlahiyyəti Misir və Şam karvanları əmirlərinin səlahiyyətinə bərabər tutulsun; 4. Hər iki tərəfdə saxlanılan əsirlər azad edilsinlər, həmin əsirlərin satılmasına və alınmasına imkan verilməsin; 5. Hər iki dövlətin digər dövlətin paytaxtında nümayəndə heyəti (konsulluqlar) təsis edilsin [16,31; 5,189; 8,77-78; 18,309]. Nadir şahın bu istəklərinə Gəncəli paşa “mən ancaq sərhəd məsələlərinə cavabdehəm, bu tələblərə cavab verə bilmərəm” söyləməsi Nadir şahı həmin tələbləri müzakirə etmək, şah seçildiyini Osmanlı sultanına çatdırması üçün etibarlı adamlarından Əbdülbaqi xanı, sədr-məmalik Mirzə Əbülqasım və Xorasan müdərrislərindən yeni baş molla seçilən Əli Əkbəri sultana, sədrəzəmə və şeyxülislama yazılmış məktublarla birlikdə Gəncəli paşa ilə İstanbula yola saldı [5,189-190; 18,309; 14,191-192]. Ərzuruma gələn elçi heyəti qapıçıbaşı Mustafa ağanın müşayiəti ilə 1736-cı il iyulun ortalarında İstanbula çatdı və iyulun 29-da Sultan Mahmudla görüşərək şahın məktubunu təqdim etdi [5,190]. Nümayəndə heyəti sultana Nadir şahın məktubunu çatdırandan sonra Cəfəri məzhəbinin mahiyyəti haqqında da ona məlumat verdi. Nümayəndə heyətində din xadiminin olması da Cəfəri məzhəbi ilə əlaqədar yarana biləcək suallara cavab verilməsi ilə bağlı idi [18,309].

Y.Qaradəniz yazır ki, Nadir şah taxt-taca yiyələndikdən sonra İslam məzhəbləri arasında birliyin yaradılmasını mühüm siyasi məqsəd seçmişdi. O, məzhəblə bağlı hərfi ixtilafdan qaynaqlanan və bir əsrə yaxın davam edən düşmənçiliyin sona çatmasını istəyirdi. Buna görə Muğanda keçirilən qurultayda bu pis əməldən əl çəkilməsini qurultay iştirakçılarından xahiş etdi və osmanlıların iranlıları kafir görməməsi üçün hərəkətə keçdi. O, Osmanlılar bunu qəbul et-

məsə, qılınc gücünə olsa da belə həyata keçirəcəyini və münaqişəni mütləq həll edəcəyini söylədi [11,73].

Buna görə də Nadir şahın bu mövzuda Muğan qurultayında Osmanlı səfiri ilə başladılan sülh danışıqlarını İstanbulda davam etdirilməsini münasib bildi. İstanbulda elçi Əbdülbaqi xanla danışıqları davam etdirmək üçün orduda olan rəisül-quttab İsmail əfəndi, tavukçubaşı Mustafa əfəndi və sabiq cizyə mühasibəçisi Mehmed Ragıb əfəndi İstanbula dəvət edildi [5,191]. A.Ateş yazır ki, Nadir şah tərəfindən irəli sürülən təklifləri müzakirə etmək məqsədilə Anadolu qazıəsgəri Leyli Əhməd əfəndi, həmin vəzifədə olan Muhsinzadə Abdullah əfəndi, əvvəllər Məkkə qazısı olmuş Fətva Əmini Abdullah əfəndi də danışıqlara qatıldı. Avqust ayında Muhsinzadə sarayında tərəflər arasında danışıqlar başladı, keçirilən səkkiz görüşdə Nadir şahın təklifləri müzakirə olundu [5,191]. Danışıqlar zamanı əsirləri dəyişdirmək və satılmasını qadağan etmək, hər iki ölkədə diplomatik nümayəndəliklər açmaq və İranın əmir-ül-həccinin təyin edilməsi barədə asanlıqla razılıq əldə olundu. Ancaq Nadir şahın dinlə bağlı irəli sürdüyü şərtlər qızğın mübahisələrə səbəb oldu [13,193; 17,86]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı nümayəndə heyəti Cəfəri məzhəbinin beşinci məzhəb kimi qəbul edilməsi təklifini Osmanlı imperatorluğu şəriət hökmləri ilə idarə edildiyinə görə dini narahatçılığa səbəb olacağını əsas gətirərək rədd etdilər. Osmanlı hökuməti Həcc ziyarətinə Suriya üzərindən deyil, Nəcəf və Lahza yolu ilə getməsinə razılıq verdi. Əgər Suriyadan getmək istədikləri təqdirdə zəvvar əmiri rütbəsindən istifadə etməmələrini xahiş etdi. Eyni zamanda Məkkədə Cəfəriliyə rükn (ibadət yeri) ayrılması da qəbul edilmədi. Bununla bağlı İran alimləri ilə görüşmək üçün iki Osmanlı aliminin göndərilməsi münasib bilindi [5,191-192; 14,193-194; 13,193; 1,80; 12,395]. İ.Külbilgenin fikrincə, Osmanlı nümayəndəsi İsmayıl əfəndi Məkkədə Cəfərilərə ibadət yeri ayrılmamasını bununla əsaslandırdı ki, “belə bir tələb son dərəcə əsassızdır. Çünki hətta Fatimilər dövründə də şiələrə Kəbədə bir rükn ayrılmadığı halda, indi belə bir rükn ayırmaq, şübhəsiz ki, mümkün deyildi. Osmanlı sultanı bunu qəbul etsə belə, Məkkə camaatı bunu qəbul etməzdi. Osmanlı sultanı hənəfi olsa da, Kəbədə Şafi fiqhi üzrə namaz qılınarkən Cəfərliyə rüknlər ayırmaq necə mümkün ola bilərdi? Cəfərilər Kəbədə təkbaşına namaz qıla bilərdi; lakin rükn ayrılması bir icmanın yaradılması demək olardı ki, bundan söhbət gedə bilməzdi” [15,258]. E.Kırcanın fikrincə, Osmanlı üləmasının və dövlət adamlarının Cəfəriliyi beşinci məzhəb kimi rəsmi qəbul etməməsinin əsas səbəbi Osmanlı sultanını Əhli-sünnənin və Hərəmeynin hamisi kimi görən sünni təbəələrə bunu izah edə bilməmək qorxusudur [12,397].

Danışıqlar zamanı tərəflərdən heç biri güzəştə getmək istəmədiyindən beş təklifdən üçündə razılığa gəlindiyi üçün həmin şərtlərlə müqavilə bağlamağa razı oldular. 1736-cı il sentyabrın 28-də tərəflər müqaviləni imzaladılar. Oktyabrın 17-də Əbdülbaqi xan, Əbdülqasım və Molla Əli Əkbər Divana dəvət edildi və müqavilə rəsmi surətdə onlara təqdim olundu. Üç maddədən və əlavədən ibarət olan müqavilənin girişində Nadir rəsmən şah kimi tanınırdı [17,86]. Türk tarixçilərinin fikrincə, müqaviləyə əlavədə qeyd olunurdu ki, a) iki dövlət arasında sərhədlər IV Sultan Murad dövründə imzalanmış Qəsri-Şirin müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş sərhədlərə uyğun olmalıdır, b) Osmanlılar İran hacı və tacirlərinin təhlükəsizliyinə təminat verir, tacirlərdən Osmanlı qanunlarına uyğun şəkildə gömrük haqqı alınacaq, yanlarında satmaq üçün mal aparmayan şəxslərdən vergi alınmayacaqdır, c) İran torpaqlarından Osmanlı torpaqlarına, Osmanlı torpaqlarından İran ərazilərinə qaçanlar himayə edilməyəcək, istənildiyi zaman tərəflərin müəyyən etdiyi vəkillərinə təhvil veriləcəkdir [5,192-193]. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, bütün bunlara baxmayaraq, elçi Əbdülbaqi xan təsbit olunan maddələri Osmanlı ölkəsindəki bütün müftilər, qazilər və müdərrislərin qəbul edərək imzalamayacağı təqdirdə “söz kəsilməyəcək” deyərək direniş göstərmişdi [23,233]. A.Ateşin fikrincə, bu xüsusi rast gəlinən bir vəziyyət olmamaqla yanaşı, Nadir şahın elçilərinin israr etməsi onların Osmanlı dövlətinə güvənmədiyini göstərir. Buna görə də Nadir şahın qəbul edilməsini tələb etdiyi şərtləri yenidən müzakirə etmək və onun şah seçilməsini təbrik etmək üçün elçi göndərilməsinə qərar verildi [5,192--193].

Beləliklə, Gəncəli paşanın Üsküdarda Nadir şahın elçilərinə verdiyi ziyafətdən sonra onlar Divani Hümayuna dəvət olundular, şaha təqdim olunmaq üçün qiymətli hədiyyələr və sultanın məktubu Əbdülbaqi xana təqdim olundu. Noyabr ayının 14-də Əbdülbaqi xan Bağdad üzərindən İsfahana hərəkət etdi. Dekabrın 5-də Osmanlı elçisi Mustafa paşa da qiymətli hədiyyələr, sultanın, sədrəzəmin və şeyxülislamın məktubları ilə Bağdada yola düşdü. Elçi heyətləri 1737-ci ilin iyun ayının 5-də Bağdaddan İsfahana yola çıxdılar [15,261; 5,194-195; 13,194].

Bununla da, iki dövlət arasında davam edən müharibə vəziyyətinə son qoyuldu. Elçi heyəti İsfaha-

na gələn zaman Nadir şah Qəndəharın mühasirəsi ilə məşğul olduğuna görə onunla görüşə bilmədilər. Nadir şah elçilərin Nadirabada gətirilməsini bildirdiyi üçün onlar 1738-ci ilin mayın 9-da oraya gəldilər və mayın 11-də Nadir şah tərəfindən qəbul olundular. Osmanlı elçisi gətirdiyi hədiyyələri, sultanın məktubunu şaha təqdim etdi [15,264; 5,195; 1,80]. Sultanın göndərdiyi məktubun məzmunu Nadir şahı tam qane etməsə də, Osmanlı elçi heyəti böyük təmtəraqla qəbul edildi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, elçi Mustafa paşanın Nadir şaha təqdim etdiyi məktubda I Sultan Mahmud iranlı zəvvarlar, səfirliklər və əsirlər məsələsinin tamamilə həll olunduğu və Cəfəri məzhəbinin qəbulu ilə Kəbədə ibadət yerinin ayrılması məsələsinin dini və siyasi nöqsanları bəyan edilmiş və bu məsələnin baş vəzir və şeyxülislamın göndərdiyi məktublarda izah edildiyi bildirilmişdi [15,264; 13,195; 1,80-81; 11,397].

Nadir şah Hindistan səfərinə hazırlaşdığına və Osmanlı dövləti ilə yenidən müharibəyə başlamaq istəmədiyinə görə Cəfəri məzhəbinin beşinci məzhəb kimi qəbul olunması və Məkkədə Cəfərilərə ibadət yerinin verilməsini müzakirə etmək məqsədilə Luristan bəylərbəyi Əli Mərdan xanı, Herat müftisi Molla Məhəmməd Muhsini və Quriyan hakimi Oğuz Əli xanı Osmanlı səfiri vəzir Mustafa paşa ilə birlikdə İstanbula göndərdi [24,100; 7,58]. Elçi heyəti oktyabr ayında Bağdadda vali Əhməd paşa tərəfindən qəbul edildi və onun təyin etdiyi mehmandarla birlikdə İstanbula hərəkət etdi. Lakin 1739-cu ilin yanvar ayında Əli Mərdan xan Sivasda vəfat etdi. Vəziyyət həm İstanbula, həm də Nadir şaha bildirildi. Elçi heyəti Nadir şahdan xəbər gələnə kimi yerləşmək üçün uyğun bir yerin təyin edilməsini xahiş etdi. Elçi heyətinin öncə Boluda, sonra isə İznikmiddə yerləşməsinə icazə verildi. Elçi heyəti bir müddət sonra Üsküdara gətirildi və Nadir şahın elçisi Hacı xanın gəlişinə kimi burada qaldı. Mustafa paşa onları İznikmiddə qoyaraq 28 iyul 1739-cu ildə İstanbula gəldi [15,266,267; 5,196; 11,397-398].

Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında müharibənin başlanmasından xəbər tutan Nadir şah bunun qarşısını almaq üçün vasitəçi olacağını bildirmək üçün Məhəmməd Rəhim xan Sədlu və Nəzərəli xanı 1738-ci ilin yazında İstanbula göndərdi. Onlar avqust ayında İstanbula çatdılar [5,196; 11,397].

İ.Külbilge yazır ki, Ragib əfəndi ilə Nadir şahın elçiləri arasında görüşdə sədrəzəmlə görüşmək arzusu bildirildi. Lakin sədrəzəm Rusiya ilə başlanan müharibə cəbhəsində olduğuna görə mümkün olmadı. Məhəmməd Rəhim xan gəlişinin səbəbini bildirdi: “Nadir şah Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında gedən müharibədən xəbər tutdu və bu vəziyyəti düzəltmək üçün iki xanı Rusiyaya, bizləri isə Osmanlı imperiyasına göndərdi. Məhəmməd Rəhim xan bildirdi ki, onların məqsədi Osmanlı-Rusiya sərhədinə getmək və orada Rusiyaya göndərilən iki xanla görüşmək və rus səlahiyyətliləri ilə danışmaqdır. Nəzərəli xan da məqsədlərinin Osmanlıya kömək etmək və dost olduqlarını göstərmək olduğunu bildirdi. Amma məqsədəuyğun hesab olunmazsa, sərhədə getməyəcək, yenidən İrana qayıdacaqlar” [15,265].

Lakin Osmanlı sultanı Nadir şahın vasitəçilik tələbini qəbul etmədi. Rusiya Osmanlı imperiyası ilə imzalanmış müqaviləni pozaraq müharibəyə başladığına görə Osmanlı dövləti Rusiyaya layiq olduğu dərsi verməli və rus qoşunlarını öz torpaqlarından çıxarmalı idi və bu məqamda vasitəçiliyin nəticə verməyəcəyi açıq-aydın görünürdü. Rus sərkərdələri ilə danışıqlar aparmaq üçün Məhəmməd Rəhim xan Sədlunun Osmanlı-Rusiya sərhədinə göndərilməsinin mənası yox idi [15,265]. Noyabr ayının sonlarında Nadir şahın vasitəçilik tələbinə sultanın cavab məktubunu alan Məhəmməd Rəhim xan Sədlu vətənə yola salındı. Osmanlı sultanı məktubunda Nadir şaha təklifinə görə öz təşəkkürünü bildirir, “bu məsələdə olduğu kimi, başqa məsələlərdə də bundan sonra Osmanlı dövlətinə dostluqla yanaşacağına ümid etdiyini bildirirdi... Rusiyanın heç bir səbəb olmadan Osmanlı imperiyasına hücum etdiyi və Rusiya tərəfində müharibəyə girən Avstriyadan mühüm qalaların alındığı və Rusiya ordusunun Osmanlı sərhədindən uzaqlaşmaq məcburiyyətində qaldı. Sərhəd məsələləri həll olunmadığına görə İran nümayəndələrinin sərhəddə ruslarla görüşməsinin heç bir faydası olmayacaq. Rusiya Nadir şahın elçiləri ilə görüşmək istəməmiş və Fransa elçisinin vasitəçi olmasını tələb etmişdi” [15,265-266].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nadir şah tərəfindən göndərilən elçi Əli Mərdan xan öldüyünə görə Hindistan səfərindən zəfərlə qayıdan Nadir şah əldə etdiyi qələbəni çatdırmaq və vaxtı ilə İstanbulda aparılan danışıqlarda yarımçıq qalan Cəfəri məzhəbinin beşinci məzhəb kimi qəbul edilməsi və Məkkədə onlar üçün rüknlər ayrılmasını müzakirə etmək məqsədilə 1740-cı ilin may ayında Hacı xanın başçılığı altında böyük elçi heyətini İstanbula yola saldı [5,197]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, elçi heyəti xidmətçilərlə birlikdə üç min nəfərdən ibarət idi, özləri ilə

Osmanlı sultanına çoxsaylı qiymətli hədiyyələr və 10 fil aparırdı. Elçi heyəti Bağdaddan yola çıxaraq uzun yolçuluqdan – 9 aydan sonra 6 mart 1741-ci ildə Üsküdara çatmış və martın 11-də İstanbula daxil olmuşdu [15,268; 5,197]. İ.Külbilgenin fikrincə, Nadir şahın, bu qədər təmtəraqlı nümayəndə heyəti göndərməkdə məqsədi, yəqin ki, Hindistanı fəth etməsinin sübutu kimi inanılmaz miqdarda dəyərli hədiyyələr göndərmək və diplomatiya yolu ilə razı sala bilmədiyi sultanı qorxutmaqla Cəfəri məsələsini həll etmək istəyirdi [15,269].

1741-ci il martın 30-da elçi heyəti sədrəzəm tərəfindən qəbul edildi, ona ünvanlanmış məktublar təqdim edildi. 1741-ci il aprelin 4-də Hacı xanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini I Sultan Mahmud qəbul etdi. Hacı xan Nadir şahın məktubunu və qiymətli hədiyyələri sultana təqdim etdi. Elçilərin şərəfinə verilən ziyafətdən sonra tərəflər arasında danışıqlar başladı. Danışıqların mövzusu Cəfərilik məzhəbinin beşinci məzhəb kimi qəbul olunması və bu məzhəbə Kəbədə bir məqam verilməsi idi [5,202]. Danışıqların gedişində Osmanlı üləması ehtiyatlı davranaraq Nadir şahın göndərdiyi məktubunda sülhmü, yoxsa müharibə istəklərinin bəlli olmadığını, sülh danışıqları aparmaq üçün elçiyə lazımı səlahiyyət verilmədiyini bəhanə edərək qəti cavab verməkdən imtina etdilər [5,202; 24,102]. Mayın 19-da Hacı xanın şərəfinə sədrəzəm tərəfindən ziyafət verilən zaman o, yenə həmin mövzuya qayıdaraq böyük bir heyətlə buraya gəlmişkən məsələnin həll edilməsini tələb etsə də, səlahiyyətli şəxsin İrana göndəriləcəyi, məsələnin orada həll ediləcəyi bildirildi [5,203]. Buna görə Hacı xan dərhal geri dönməyə qərar versə də, Osmanlı hökuməti onu daha iki ay İstanbulda saxladı. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, bunun iki səbəbi var idi: birincisi, zaman qazanaraq hərbi hazırlıqları tamamlamaq, ikincisi isə Nadir şaha göndəriləcək hədiyyələri Osmanlı dövlətinin nüfuzuna layiq şəkildə təşkil etməkdi [2,21; 5,203].

A.Ateş yazır ki, Nadir şahın elçisi Hacı xan 1741-ci ilin iyulunda qiymətli hədiyyələr və sultanın məktubu ilə yola salındı. Sultanın məktubunda Nadir şahın təklif etdiyi beş şərtdən üçünün qəbul edildiyi, digər iki tələbin isə əvvəllər də bildirildiyi kimi, Hacı xanla göndərilən məktubda da bir daha dini səbəblər önə çəkilərək qəbul edilmədiyi vurğulanır, iki dövlət arasında dostluq və qardaşlığın davam etməsi ümid edilirdi [5,203].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı sultanı I Mahmud Nadir şahın həqiqi niyyətini öyrənmək, bağlanan sülhə sadiq qaldığı təqdirdə dostluğu davam etdirməyə qərarlı olduğunu, yox əgər Osmanlı sərhədinə təcavüz etdiyi təqdirdə cavab verəcəklərini bildirmək məqsədilə Munif Mustafa əfəndi ilə Nazif Mustafa əfəndini elçi göndərdi [15,271; 3,70; 5,204; 7,61-62].

Osmanlı elçiləri 1742-ci lin yanvar ayında Dərbənd yaxınlığında Nadir şahın ordugahına gəldilər və I Mahmudun məktubunu şaha təqdim etdilər. Məktubda Nadir şahın tələblərindən ikisinin niyə qəbul olunmadığına aydınlıq gətirməyə çalışıldı [15,275; 3,71]. Osmanlı sarayı Cəfəri məzhəbinin təsdiq olunması barədə Nadir şahın təklifinin qəbul olunmadığına görə üzrxahlıq etdi və həmin təklifin əvəzində başqa bir təklifin irəli sürülməsini bildirdi. İ.Külbilge yazır ki, Nadir şah Osmanlı sultanının cavabından narazı qalaraq qəzəbləndi, sultana ünvanlanan məktubu ilə elçiləri yola saldı. Elçilər Qarsa gəldilər və Nadir şahın sultanın verdiyi cavabından qəzəblənənərək: “Sultan ya Cəfəriliyi qəbul edəcək, ya da bu iş qılıncla həll ediləcəkdi” söylədiyini bildirdilər [15,275; 6,80-81]. Göründüyü kimi, cavabında Nadir şah Osmanlı sarayını hədələməyə başladı və Osmanlı dövlətini yeni müharibəyə hazırlaşmağa çağırdı. Cavab məktubunda bildirilirdi ki, Dağıstan yürüşü başa çatan kimi Nadir şah qoşunları Osmanlı sərhədinə doğru hərəkətə başlayacaqdır. A.Ateşin fikrincə, Nadir şah sultanın məktubunda tələblərindən ikisinin qəbul edilməməsi barədə verilən cavabdan məmnun qalmadı, təklifində haqlı olduğunu və qəbul olunmasını istədi, əks halda Osmanlı torpaqlarına hücum edəcəyini bildirdi [5,204]. Bununla da, 1736-cı ildən Nadir şahın Osmanlı sultanı ilə davam edən diplomatik əlaqələri yenidən gərginləşdi. 1742-ci il aprelin 23-də Nadir şahın Munif Mustafa əfəndi ilə göndərdiyi məktub müzakirə olundu. Üləma Nadir şahın tələblərinin qəbuledilməz olduğunu bildirdi. “İran ordusu Osmanlı torpaqlarına hücum etsə, müharibə qaçılmaz olardı”. Amma iclasda ilk dəfə fərqli səslər eşidildi. Bəzi dövlət xadimləri Nadir şahla inadkarlığın maliyyə vəziyyətini çox çətin vəziyyətə saldığını bildirirdilər. “Teymur sayağı bir arzu olan Nadir şahın tələbi qəbul edilməli idi. Ölümündən sonra nə onun, nə də ona verilən vədin heç bir mənası qalmayacaq”. Lakin bu fikir qəbul olunmadı və aprelin 30-da müharibə üçün lazım olan fətvalar alındı. Anadolu valisi Həkimoğlu Əli paşa sədrəzəm təyin olundu, Bağdad valisi İraq sərəsgəri, Diyarbəkir valisi Kösə Əli paşa isə Azərbaycan tərəfinə sərəsgər təyin edildi [15,276-277; 5,206-207].

İ.Külbilge yazır ki, Osmanlı sultanını belə bir qərar almasına ruhlandıran Nadir şahın Dağıstanda keçirdiyi əməliyyatla bağlı aldığı kəşfiyyat məlumatı idi. “Nadir şah bu dəfə çoxlu əsgər itirmişdi və ordusunun qalan hissəsi acınacaqlı vəziyyətdə idi. O, ordusunu gücləndirmək üçün daim İrandan əsgər istəyirdi. Nadir şahın zəifliyindən istifadə edib onun işini bitirmək düşünülürdü” [15,277]. Osmanlı cəbhəsində müharibəyə hazırlıqlara başlanıldığı bir vəziyyətdə 1743-cü il fevralın 12-də Nadir şah Dağıstandan Muğana gəldi və sünni islamın təmsilçisi olan Osmanlı dövlətinin qəbul etmədiyi dini görüşlərinə hüquqi don geyindirmək üçün Molla Əli Əkbərin tanınmış din xadimlərindən təşkil etdiyi şuraya hazırlatdığı sənədi təsdiq etdirməkdən çəkinmədi. Digər tərəfdən, Nadir şah Ərzurumdakı Osmanlı ordusundakı şiə ünsürləri öz casusları vasitəsilə öz tərəfinə çəkməyə çalışarkən, 1742-ci il avqustun əvvəlində iki elçisini - Nəzər Əli xan və Mirzə Zəki adlı elçilərini Bağdad valisi vəzir Əhməd paşanın yanına göndərdi. Nadir şahın mesajı aydın idi. “O, altmış minlik bir ordunu Ərzuruma göndərəcək, özü də Kərkük üzərindən Diyarbəkirə getməyə hazırlaşırdı. O, Əhməd paşadan Osmanlı ordusunu məğlub edəcəyi təqdirdə Bağdadı təslim edəcəyinə dair sənədin verilməyəcəyi təqdirdə, baş verənlərdən Əhməd paşanın cavabdeh olduğunu bildirirdi” [15,277; 5,208; 7,72; 14,202; 13,197].

Nadir şahın təhdidləri qarşısında çıxılmaz vəziyyətdə olan Əhməd paşa bir tərəfdən Mehmet ağanı Nadir şahın yanına göndərərək istədiyini verəcəyini bildirərək vaxt qazanmağa çalışdı, digər tərəfdən vəziyyəti İstanbula çatdıraraq baş vəzirin səfərə çıxmasını münasib bildi [5,209]. A.Ateşin fikrincə, Nadir şahın istəklərini rədd etməsinə baxmayaraq, Osmanlı dövləti ölkənin şərqində sülhü qoruyub saxlamaq üçün gerçəkdən heç bir ciddi səy göstərmədi. Əksinə, Osmanlı dövləti tərəddüd etmədən başlayacaq müharibəyə hazırlaşmaq üçün tədbirlər görməyə başladı [5,209].

Bir dövlət xadimi olmaqla yanaşı, Nadir şah həm də bir müsəlman idi, özünün ifadəsinə görə bir abid, yəni Allaha ibadət edən bir qul idi. Və buna görə də o, İslam aləmində sülhün və qardaşlığın yaradılmasını və müsəlman-türk aləminin birləşdirilməsini özünün bir müsəlman kimi ən ümdə vəzifəsi hesab edirdi və Osmanlı dövlətini də müqabil tərəf kimi buna dəvət edirdi. Nadir şahın bu istiqamətdə siyasi iradəsi və fəaliyyəti Türkiyə tarixçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Faruq Sümer “qövmi duyğuları qüvvətli, inqilabçı böyük şəxsiyyət” adlandırdığı Nadir şahın “... məsələni həll etmək üçün səmimiyyətlə hərəkətə keçdiyini... Osmanlı hökmdarı I Mahmuda göndərdiyi məktublarda Osmanlı xanədanlığının özünün də mənsub olduğu türkmən qövmünün ən böyük ailəsi olduğunu yazır və tez-tez qövmi qohumluqdan bəhs edirdi. Osmanlı divanından alınan məktublarda Nadirin bu duyğusunun paylaşıldığını göstərən bir ifadəyə rast gəlmirik. Çox ehtimal ki, nə Osmanlı hökmdarı I Mahmud, nə də onun dövlət xadimləri bu qohumluğun fərqində deyildi... Şübhəsiz ki, qəflət içində olan Osmanlı dövlət adamları bu böyük şəxsiyyəti qiymətləndirə bilməmişdilər” [19,155; 8,61]. Osmanlı dövlətinə dəfələrlə müraciət etmiş, məktublar göndərmiş Nadir şahın bu məsələdə nə dərəcədə israrlı və səmimi olduğu Osmanlı qaynaqlarındakı məlumatlar da təsdiq edir. Türkiyə tarixçisi Saim Arı Nadir şahın Hindistan səfərindən döndükdən sonra Bağdad valisi Əhməd paşaya göndərdiyi və Osmanlı müəllifi Mehmet Sübhinin əsərində yer alan məktubuna diqqət çəkərək yazır ki, Nadir şah məktubunda “qaliba sülhü nə dərəcə də arzu etdiyimiz məlumları deyildir; məlumları olsa dəxi, etimad etmirlər... Hər dürlü əməllərimiz cümləyə mütabiq olmaq şərtilə müsalihə işinə biz bu tərəfdən, kəndiləri ol tərəfdən səy edəlim. Umuri ibad cümləyə fərzdir, mabeyndən bu ədavət qalxsın. Ruzi fərda Tanrıya və Peyğəmbərinə cavab verilməz. Dövləti Aliyyədən bir-iki alim göndərsinlər, bizim üləmamız ilə bəhs etdirəlim. Füruatımızda xilafi şəri şərif və əimməyə ərbaai əqvalindən xaric nə var isə rəf edəriz”, - deyə təkid edirdi [3,75; 8,61-62].

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirilməsini vacib sayırıq. Bu, hər şeydən əvvəl Nadir şahın 1736-cı ildən etibarən Osmanlı dövləti ilə münasibətləri nizama salmaq, iki dövlət arasındakı məzhəb çəkişmələrini aradan qaldırmaq təşəbbüslərinə Türkiyə tarixçilərinin münasibətini öyrənməkdir. E.Kırca yazır ki, Nadir şahın diplomatiya yolunu tərk edərək Osmanlı imperatorluğuna müharibə elan etməsi Osmanlı rəsmi dairələrində Nadir şaha və Cəfəriliyə münasibəti dəyişdi. 1736-1743-cü illər arasında Osmanlı sarayı ilə rəsmi yazışmalarında Nadir şahın Cəfərilər üçün rükn tələbi qəbul edilməsə də, onun ölkə əhalisini Əhli-sünnət məzhəbinə meyilləndirmək niyyətində olduğu güman edilirdi və bu səy müsbət qarşılanırdı; Əvvəllər rafizi və mürtəd kimi qələmə verilən iranlıların Həcc ziyarətinə getməsinə və əsirlərinin azad edilməsinə icazə verilir, hökmdarlara İran xalqı ilə sünni Osmanlı vətəndaşları kimi davranmaları barədə göstərişlər göndərilirdi [11,399]. Nadir şahın Os-

manlı torpaqlarına hücumundan sonra Osmanlı rəsmi yazışmalarında Nadir şah və Cəfəri təriqəti haqqında İran şahı olduğunu iddia edən Nadir şah şiələrin İmamiyyə qolundan olan və fiqh kitablarında rafizi qövmlərdən biri olduğu açıq şəkildə qeyd olunan Cəfəri adlı bir təriqəti təbliğ etmək bəhanəsi ilə Osmanlı torpaqlarına və Dağıstan vilayətlərinə hücuma keçdiyi bildirilir [11,399,400]. "İran şahı olduğunu iddia edən" ifadəsindən görünür ki, Osmanlılar siyasi cəhətdən Nadiri şah kimi tanımırlar; Osmanlılar tərəfindən Cəfəri məzhəbi də dini baxımından batil və rafizi bir təriqət hesab edilmiş, Nadir şahın bu məsələdə səmimi olmadığı, kin-küdurətini həyata keçirmək üçün Cəfəri məzhəbindən istifadə etdiyi, məqsədinin fırıldaqçılıq və hiylə olduğu və ona inanılmayacağına qərar verildi. Buna görə də Nadir şah döyüş yolunu seçməklə Osmanlı imperiyasında əvvəllər yaratdığı müsbət imicini və etibarını itirdi [11,400].

Cəmil Haqyeməz yazır ki, Nadir şahın əsas məqsədi öz ölkəsində şiə-sünni qütbləşməsinin qarşısını almaq, Osmanlı dövlətinin İrana qarşı düşmənçiliyini azaltmaq olsa da, son nəticədə hər iki dövlət üçün son dərəcə müsbət nəticələr verə biləcək bu cəhd Osmanlı imperiyasının məzhəb anlayışına görə nəticəsiz qaldı. Bu prosesdə şiə üləmasının açıq şəkildə olmasa da, cəfərilik vasitəsilə şiəlik və sünniliyin uzlaşdırılmasına çox da isti baxmaması da həlledici idi. Bundan əlavə, Nadir şahın bütün bu cəhdlərində hadisənin siyasi, teoloji və tarixi ölçülərini nəzərə almaması onun işini xeyli çətinləşdirirdi. Digər tərəfdən, Osmanlı sultanının sünniliyi İslamla eyniləşdirməsi onun həll edilməməsində aparıcı rol oynayıb [7,72].

Cəfəriliyin həm dövlət dini, həm də beşinci məzhəb kimi qəbul edilməsi üçün diplomatik yazışmalar və elçi mübadiləsi vasitəsilə Osmanlı hakimiyyəti ilə intensiv müzakirələr aparan Nadir şah istəklərinin qəbul edilmədiyinə əmin olduqda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qarşısına qoyduğu məqsədi qılıncla gerçəkləşdirməyə israrlı idi. Şübhəsiz ki, onun Cəfərilik məsələsində qərarlı mövqeyi Osmanlı hakim dairələrini, xüsusən də üləmanı nəinki öz mövqeyindən çəkindirməyə razı sala bildi, əksinə tərəflər arasındakı gərginliyi müharibə vəziyyətinə çatdırdı.

Açar sözlər: *Nadir şah, Sultan I Mahmud, məzhəb məsələləri, siyasi əlaqələr.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Adıgüzel A., Yıldırım A. I. Mahmud Dönemi (1730-1754) Osmanlı-İran İlişkileri, //Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, c. 4, sayı 7, 2017, s. 59-96.

2. Aktepe M. İranda Nadir Şah ve Beşinci Mezheb Meselesi, E.D. sayı XXVI, (tarihsiz), s. 14-21.

3. Arı Saim. Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah – I. Mahmud Dönemi Ehli Sünnet-Şii Diyalogu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Şahlıurfa: 2001.

4. Ata Mohamed Tabriz. "Safevî Devleti'nden Sonra İran'da Siyasî İktidarların Meşruiyet Arayışları", //Bilig, Güz 2022, sayı 103, s. 95-118.

5. Ateş A. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. (1720-1747). Altınpost Yayınları, İstanbul: 2012.

6. Əfşar C.H. Azərbaycan Nadir şah Əfşar dövləti. Bakı: 2014.

7. Gültekin H. Koca Ragip Paşa Münşeatında Nadir Şah ve Caferi tartışmalarına dair mektuplar, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmalar Dergisi, 2015, sayı 76, s. 55-78.

8. Hakyemez C. Osmanlı-İran ilişkileri ve Sünni-Şii İttifakı, Kitap Yayınevi, İstanbul: 2014.

9. Hüseyn F. Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərdə Nadir Şah Əfşarın təsis etdiyi qardaşlıq hüququ (Osmanlı mənbələri əsasında). //AMEA Sosial Elmlər, №1, Bakı: 2001, s. 59-65.

10. Karadeniz İ. İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746). //Asia Minor Studues – International Journal Of Social Sciences, Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016, s. 65-78.

11. Kırca E. Osmanlı-İran resmi yazışmalarına göre Osmanlı devletinin Nadir şah ve ceferilik mezhebine yaklaşımı (1736-1746). //Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Aralık, 2020, s.392-408.

12. Kimya O., Qasımov C., Gök U. Yakın ve Orta Doğu'da Mezhepsel Çatışmaların Çözümü Bakımından Nâdir Şah Afşar'ın Faaliyetleri ve Necef Komisyonu, //Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Degisi, Ankara: 2020, 1. (2), s. 186-198.

13. Kurtaran U. Yeni kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747). //History Studies, Volume 3/3, 2011, s.177-213.

14. Kurtaran U. Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi (1730-1754). Selcuk Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: 2012.

15. Külbilge İ. 18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Yayınlanmamış

doktora tezi. İzmir: 2010.

16. I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları (3 Numaralı Name-i Hümayıin Defteri), Baş Bakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 136, İstanbul: 2014.

17. Mahmudov Y.M., Mustafazadə T.T. Nadir Şah Əfşar: tarixin gedişini dəyişdirən dahi sərkərdə. Bakı: Turxan NPB, 2019.

18. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: 2010.

19. Sümer F. Oğuzlar. Türk dilindən tərcümə edən Ramiz Əsgər. Bakı: Yazıçı 1992.

20. Şabani R. Efşariye ve Zendiye döneminde (h. 1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı ilişkileri. // Tarihten günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 aralık 2002, Konya. Konya: 2002, s.78-87.

21. Tahirzadə Ə. Nadir şah Əfşar (Tərcümeyi-hal oçerki). 2-ci nəşr, Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı, 2005.

22. Tamburi Aritin. Tahmasb Kulu Hanın Tevarihi, çev. E.Uras. Ankara: 1942.

23. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi, IV c. I Bölüm, İstanbul: 1988.

24. Yetiş İ. Osmanlı-İran savaşları (1722-1746). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: 2014.

N.Atayeva

Nadir Shah Afshar's initiatives to achieve peace with the Ottoman Empire and end sectarian divisions in Turkish historiography

SUMMARY

In 1736, Nadir Khan, elected Shah at the Mugan Congress, declared the Jafari sect the official sect of the state. He sought to end the centuries of sectarian conflict between the Safavids and the Ottoman Empire. For this reason, Nadir Shah attached great importance to the official recognition of the Jafari sect by the Ottoman state and to granting Jafari the right to publicly pray at the Kaaba. He also demanded the release of Safavid prisoners in the Ottoman Empire and Safavid pilgrims so that they could perform the Hajj as easily as other Muslims. The Ottomans accepted Nadir Shah's demands for prisoners and pilgrims, but did not accept his request for a sect. Ottoman scholars and statesmen believed that if Jafari were given the right to publicly pray at the Kaaba, this would cause dissension among fanatical people and undermine the authority of the state. They also believed that the Jafari sect was not a real sect.

Our goal in this article is to study the level of research in Turkish historiography of Nadir Shah's initiatives to settle relations with Sultan Mahmud I and conclude peace.

Keywords: *Nadir Shah, Sultan Mahmud I, interfaith issues, political relations.*

Н.Атаева

Инициативы Надир-шаха Афшара по достижению мира с Османской империей и прекращению межконфессионального различия в турецкой историографии

РЕЗЮМЕ

В 1736 году Надир-хан, избранный шахом на Муганском съезде, объявил секту Джафари официальной сектой государства. Он планировал положить конец много-вековому сектантскому конфликту между Сефевидами и Османской империей. По этой причине Надир-шах придавал большое значение официальному признанию секты Джафари Османским государством и предоставлению Джафари права публично молиться у Каабы. Он также потребовал освобождения заключенных Сефевидов в Османской империи и Сефевидских паломников, чтобы они могли совершать хадж так же легко, как и другие мусульмане. Османы приняли требования Надир-шаха о заключенных и паломниках, но не приняли его просьбу относительно секты. Османские ученые и государственные деятели считали, что если бы Джафари получили право публично молиться у Каабы, это вызвало бы разногласия среди фанатичных людей и подорвало бы авторитет государства. Они также считали, что секта Джафари не была настоящей сектой.

Наша цель в данной статье-изучить уровень исследования в турецкой истори-ографии инициатив Надир-шаха по урегулированию отношений с султаном Махмудом I и заключению мира.

Ключевые слова: *Надир-шах, султан Махмуд I, межконфессиональные вопросы, политические отношения.*

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU DÖVLƏTİNİN DÖYÜŞ SİLAHLARI

ÜLVİ ZƏRBƏLİYEV
Gəncə Dövlət Universitetinin əyani doktorantı
E-mail: ulvizerbeliyev@gmail.com

Giriş

XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları Teymurilərin nəzarəti altında olan zaman mübarizə meydanına Qaraqoyunlu Qara Yusif (1389-1420) çıxmışdı. Hələ XIV əsrin sonlarında Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına rəhbərlik edən Qara Yusif Cəlairi Sultan Əhmədin müttəfiqi kimi Əmir Teymur ordusuna qarşı mübarizə aparmış, lakin məğlub olaraq Bağdada çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. 1394-cü ilin yayında Teymurun ordusu Bağdad yaxınlarında qaraqoyunlu və cəlayirli birləşmiş qoşunlarını məğlub etdikdən sonra çarəsiz qalan Qara Yusif Sultan Əhmədlə birlikdə Osmanlı Sultanı İldırım Bəyazidin (1389-1402) himayəsinə sığınır. Əmir Teymur onların hər ikisini tələb etsə də, İldırım Bəyazid bundan qəti surətdə boyun qaçırır. Qara Yusif vəziyyəti daha da gərginləşdirmək istəmədiyi üçün Osmanlı dövlətini tərk edir.

1403-cü ildə Hillə yaxınlığında Qara Yusif Teymur ordusuna məğlub olduqdan sonra Misir Məmlük sultanına sığınmaq məcburiyyətində qalır. Misir Məmlük sultanı Fərəc Əmir Teymurun əmri ilə Qara Yusiflə Sultan Əhməd Cəlairini Dəməşqdə zindana atdırır. Qara Yusif Şam naibi Şeyx Mahmudi tərəfindən 1405-ci ilin yanvarında həbsdən azad edilərək Misir sultanı Fərəcə qarşı təşkil olunan yürüşə qatıldı. Qara Yusif və Şeyx Mahmudi ilk döyüşdə qalib gəlsə də, Qahirə yaxınlığında baş verən növbəti döyüşdə məğlub olaraq geri döndülər [28,62]. Əmir Teymurun ölümündən sonra Qara Yusif Azərbaycana qayıdaraq teymurilərə qarşı mübarizəyə başladı.

1406-cı ilin oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində Araz çayı sahilində Qara Yusif Teymur Əbu Bəkrin ordusunu məğlub edərək onu qaçmağa məcbur etdi. Qara Yusif 1408-ci ilin aprelin 21-də Təbriz yaxınlığında Sərdrud döyüşündə Teymuri Əbu Bəkri ikinci dəfə ağır məğlub edərək onun atası Miranşahı öldürdü [23,61]. Qara Yusifin qazandığı bu zəfərin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardı. Bununla da teymurilərin Azərbaycandakı ağalığına son qoyuldu. Bu zaman Azərbaycandakı real hakimiyyət tamamilə qaraqoyunluların əlinə keçdi. F.Sümer Qara Yusifin əldə etdiyi bu qələbə münasibətilə bağlı yazır: "Qara Yusifin Əbu Bəkrə qarşı qazandığı bu ikinci zəfər mühüm tarixi hadisədir. Bununla da, Teymurun qurmuş olduğu imperiyanın əhəmiyyətli bir parçası ilk dəfə kəskin şəkildə əldən çıxdı və burada Qaraqoyunlu dövləti quruldu" [28,76].

Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoyması və dövlətçiliyimizin bərpa olunması bilavasitə Qara Yusifin adı ilə bağlıdır. Teymuri ordusuna qarşı mübarizədə Qara Yusifin mükəmməl döyüş silahları ilə təchiz edilmiş süvari ordusu əhəmiyyətli rol oynamışdı. Bu məqaləmizdə Teymuri ordusuna qarşı döyüşlərdə Qara Yusif və varislərinin dövründə istifadə olunmuş döyüş silahlarından və onların istifadə edildiyi döyüşlərdən bəhs olunacaqdır.

1. Ox və yay

Döyüş və ov aləti kimi ox və yaydan istifadənin tarixi çox qədimdir. Elxanilər dövründə yazılmış ox atma risaləsində ox və yaydan istifadə tarixi kimi Hz. Adəm dövründə başlandığı qeyd edilmişdir [5,16; 25,443].

Ox və yay yüngül silahlanmış süvari və piyada əsgərlər tərəfindən daşınması asan silah olduğundan geniş istifadə edilirdi. Uzaqdan və yaxın məsafədən çox rahat istifadə edildiyi üçün təsirli bir silahdır.

Elxanilər və Cəlairilər dövründə olduğu kimi, Qaraqoyunlu ordusu da yüngül təchizat tələb edən süvari ordudan təşkil olunduğuna görə ox və yaydan geniş istifadə edirdi. Həsən bəy Rumlu Qara Yusiflə Teymuri Əbu Bəkr arasında Araz sahilində baş vermiş döyüşdən bəhs edən zaman Qaraqoyunlu əsgərlərinin ox və yayla silahlandığına diqqət yetirərək yazır: "O, xəyal kimi yüksəyə uçan oxlarının qorxusu ilə qartalları göyün zirvəsində pərən-pərən salan və əjdaha görkəmli nizələrinin heybəti ilə aslanları meşədən qaçmağa məcbur edən, seçkin və təcrübəli ərlərlə, döyüşdə sınaqdan çıxmış igidlərlə hərb meydanına yönəlib Mirzə Əbu-Bəkrin qarşısında səf çəkdi" [26,54]. Bu bir daha təsdiq edir ki, Qaraqoyunlu ordusunun əsasını süvari ordu təşkil etdiyinə görə qoşun yüngül silahlarla, ox və yay, qılınc, nizə və gürzlə silahlanmışdı. 1406-cı il oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində Araz çayının kənarında baş verən döyüşün ilk günü tərəflər bir-birini yoxlamaq üçün əsasən ox atmaqla kifayətləndilər [28,73]. Bu Qaraqoyunlu ordusunun döyüş silahı kimi ox və yaydan geniş istifadə etdiyini göstərir.

Həsən bəy Rumlu 1421-ci ilin yayında Sultan Şahruhun Qaraqoyunlu İsgəndərə qarşı ilk döyüşündən

bəhs edən zaman təqdim etdiyi mənzum rəvayətdə Qaraqoyunlu ordusunu "Hamısı kaman çəkən, döyüşkən və ox atan, hamısı mübariz, dəmiri əridən və cövşən geyən" kimi təsvir edir: "[Qoşunlar] bir-birinə qarşı oxla, nizə ilə, xəncərlə hücuma keçdilər" [26,102]. Əbu Bəkr Tehrani Cahanşahın 1448-ci ildə Diyarbəkrə yürüş edərək Ağqoyunlulara qarşı apardığı mübarizəni təsvir edən zaman Qaraqoyunlu ordusunda oxlardan geniş istifadə edildiyini qeyd edir. O, baş verən döyüşdə Rüstəm Alpavut və Cahanşahın oxatanlarından səksən nəfərin Uzun Həsənə ox yağdırdığını bildirir [29,116; 25,443].

Əsaslı döyüşlərdə olduğu kimi, şəhər və qalalarda küçə döyüşlərində belə oxlardan istifadə edilirdi. 1406-cı ilin yayında Sultan Əhməd Cəlairi Təbrizi ələ keçirən zaman Əlincə qalasını Qazı İmadəddinə tapşırmış və o, qalada təmir işlərini başa çatdıraraq qısa müddət ərzində oranı əvvəlki halına geri qaytardı. Qala ətrafında yerləşən bəzi bölgələrin kələntərlərini və sərdarlarını köçürüb qalanın içinə apardı. Qara Yusif o qalanı heç vəchlə ala bilməyəcəyini başa düşdüyü üçün hökm yazdı ki, qala və oraya yaxın olan neçə-neçə yerlər qazıya verilsin, amma Əlincə qalasından nisbətən daha uzaqda yerləşən bölgələr öz oğlu İsgəndərə həvalə edilsin [26,60-61]. Qazı İmadəddin Naxçıvanın say-seçmə adamlarından idi. Ağıl və fərasətdə tay-tuşlarından üstün olduğuna görə bütün Naxçıvan tümənini ona həvalə etdilər. Lakin onun yeritdiyi siyasət ətrafındakı türkmanları təmin etmədiyinə görə qərara gəldilər ki, qazını aradan götürüb qalanı ələ keçirsinlər. Qalada qalmaqal və qovğa yüksəldikdə qazının qardaşı olan igid, cəsur və pəhləvan Tacülislam qılıncını çəkib evdən bayıra atıldı. O vaxt Şəhriyar öz kamanına bir ox qoymuşdu və həmin oxu onun sinəsinə elə vurdu ki, oxun ucu onun kürəyindən çıxdı. Qazının digər qardaşı Şahmahmud ox və yayla başqa bir qapıdan ayağını bayıra qoydu. Hacı Qorçu onun işini bir oxla bitirdi. Bir az döyüşdükdən sonra Qazı İmadəddin və tərəfdarları da öldürüldü. Qala ələ keçirilərək Qara Yusifin oğlu İsgəndərə təhvil verildi [26,61]. İlkin mənbənin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Əlincə qalası uğrunda baş verən münaqişədə də məhz oxlardan sərras istifadə həlledici rol oynamışdı.

İlkin xristian qaynaqlarında bəzi türk tayfaları – qədim hunlar, avarlar və daha sonra monqollar və türklər çox zaman "oxçu qövmlər" adı ilə təqdim edilmişlər. Türklərin oxçuluqda məharəti bir çox araşdırmaçı tərəfindən təqdir edilmiş və bu mövzuda müstəqil əsərlər qələmə alınmışdır [bax: 34; 14, 20; 25,443, qeyd 11].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün ermənidilli qaynaqlarında Qaraqoyunlulardan çox zaman "oxçu xalq" kimi bəhs olunur, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah isə "... Oxatan ümmətdən Əmir Cahanşah" kimi təqdim olunur [bax: 2,105, 127]. Bu bir dana təsdiq edir ki, sələflərində olduğu kimi Qaraqoyunlu ordusunda da ox və yaydan geniş istifadə edilmişdi.

Döyüşdə oxlardan geniş istifadə edilirdi və hətta dəqiq atılmış oxdan yaraqlar da döyüşçüləri qoruya bilmirdi. Dəqiq atılmış "ox qaftan və zirehdən keçdi və üç barmaq dərinliyinə onun çiyninə batdı" [16,108; 10,263].

Orta əsrlərdə ox əsasən xüsusi ağac növü olan xədəngdən hazırlanırdı. Əslində ox və xədəng o qədər sinonimdir ki, çox zaman mətnlərdə ox əvəzinə xədəng sözü işlədilir [17,94; 26,101]. İlk mənbələrdə xədəng "ağcaqayın ağacı" kimi təqdim olunur və qeyd olunur ki, "xədəng ruslar ölkəsində olur... oxlar düzəltmək üçün xədəngdən yaxşı ağac yoxdur... onun qabığından ox qabları düzəldirlər" [1,99; 10,264].

Orta əsrlərdə ox və yayın formalarında müəyyən fərqlər mövcud idi [bax: 9,78-87]. Lakin mənbələrdəki məlumatlar səthi olduğundan Qaraqoyunlular dövründə ox və yay növlərini təyin etmək üçün daha ətraflı məlumat əldə etmək müəyyən çətinliklər yaradır. Buna baxmayaraq, ilkin qaynaqlarda Qaraqoyunlu ordusunda istifadə olunan oxlar barədə müəyyən məlumat əldə etmək mümkündür. Həsən bəy Rumlu 1419-cu ildə Ərzincan hakimi Pir Ömərlə Ağqoyunlu Qara Osman Bayandur arasında Tərcan vilayətində Humək adlı yerdə baş verən döyüşdə dörd qanadlı oxlardan istifadə edildiyini bildirərək yazır: "Dörd qanadlı oxlar kaman yuvasından uçub, bahadırların kinlə dolu sinələrinə oturdu" [26,91]. İlkin mənbədə 1421-ci ilin iyulunda Teymuri hökmdarı Sultan Şahruxla Qaraqoyunlu hökmdarı Qara İsgəndər arasında baş verən Ələşkerd döyüşündən bəhs olunan zaman döyüşdə dörd qanadlı oxlardan istifadə edildiyi bildirilir: "Pərakəndə etdilər tirkeşi xədəngin qorxusundan" [26,101].

Orta əsrlər dövründə türklərin istifadə etdiyi oxlar arasında fitli oxlar daha çox məşhur idi. Düz, yivli və ya dəmir ucluqlu oxlar türk ordularının əvəzsiz silahı idi. Polad ucluqlu oxlar isə müvafiq məsafələrdə qalxanları, zirehləri və hətta dəbilqələri də deşə bilirdi. Teymuri ordusunda istifadə olunan oxların uçuş məsafəsi 660-846 metr arasında idi [18,273]. Uzun illər davam edən Teymuri-Qaraqoyunlu qarşıdurmasını, Əmir Teymurun və oğlu Sulatan Şahruxun Azərbaycana hərbi səfərlərini, baş verən döyüşləri nəzərə alsaq, qarşı tərəfin istifadə etdiyi döyüş silahlarından geri qalmamaq üçün Qaraqoyunlu ordusunun təchizatında

olan oxların da uçuş məsafəsinin Teymuri oxlarından geri qalmadığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

Qaraqoyunlu ordusunda kompozisiyalı (çoxqatlı) yaylardan istifadə edilmişdi. Birqatlı yaylar istisna olmaqla bütün yaylarda yapışqan və ya yapışqan funksiyasını yerinə yetirən bir bağlayıcı maddə var. Əgər təbəqələrin təsnifatında buna məhəl qoymasaq, deyə bilərik ki, üç kateqoriya yaylar var: "bir qatlı", "iki qatlı" və "çox qatlı". Digər tərəfdən, yapışqanı ayrıca bir təbəqə hesab etsək (yapışqan yayın fiziki tutumuna təsir edən maddədir), bir qatlı yaylardan sonra yaranan bütün formalar ən azı üç təbəqəyə malik olacaqdır. Bu halda "bir qatlı" və "çox qatlı" yaylar olaraq iki qrup olacağını söyləyə bilərik [30,17]. Çox qatlı yaylar kompozisiyalı yaylar kimi tanınmışdır.

Tədqiqatçılar çox zaman quruluş etibarı ilə yayları insanla müqayisə edirlər. Y.Yadin yazır: "Kompozisiyalı yayın quruluşu insandan fərqli deyil. İnsan bədəni əsas elementlərdən – sümüklərdən, ətdən, damarlardan və qandan ibarətdir. Kompozisiyalı yay da eyni dörd elementə malikdir: ağac – onun skeleti; buynuzlar – onun əti; vətərlər – onun arteriyaları; yapışqan – onun qanıdır. İnsanın kürəyi və qarnı olduğu kimi, yay da belədir. Necə ki, insan qabağa əyilə bilər, amma çox geriyə əyilməklə özünə zərər verə bilər, kamanın işləməsi də elədir" [33,7; 34,4].

Qaraqoyunluların döyüşdə istifadə etdikləri yaylara gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, görünür digər türk dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində də döyüşdə istifadə olunan yaylar arasında ikiqat əyri refleksli yaylar, qarışıq yaylar və çarpaz yaylı qarışıq yaylar üstünlük təşkil etmişdi [18,273-274]. Qarışıq yayın uzunluğu 80-100 sm-ə qədərdir. Boyu qısa olmasına baxmayaraq, tağının genişliyinə görə daha çox uzanma qabiliyyətinə malik idi. O, eyni çəkidə ağacdan hazırlanmış yaylardan iki dəfə uzaq məsafəyə ox atmaq qabiliyyətinə malik idi. Qarışıq yayının oxatan tərəfində böyük təzyiqləri aradan qaldıran mal-qaranın qarın təbəqəsi var idi. Yayın arxa tərəfi gərginliyə davamlı sinirlərlə örtülmüşdü. Bunlar yapışqanla yapışdırılır və ağac qabığı və ya dəri ilə örtülür, sonra hava şəraitindən qorumaq üçün rənglənir və ya laklanırdı. Ordunun atlı oxatanları oxu daha çox uzatmaq üçün barmaqlarına tuncdan üzüklər taxırdılar. Qarışıq yay digər yaylardan daha sürətli və daha sərfəli idi [bax: 24,131-149]. İ.Barbaro Təbrizdə Uzun Həsənlə görüşü zamanı Hindistandan göndərilmiş qiymətli hədiyyələr arasında yay çəkmək üçün barmağa taxılan qızıl üzüyün olduğunu qeyd edir [3,73].

Orta əsrlərdə dövlətlər silah istehsalı üçün lazım olan materialları, ilk növbədə, öz ərazilərindən əldə edirdilər. Klavixo Səmərqəndə səfəri zamanı Əmir Teymurun xəzinələrinin yerləşdiyi qəsrdə min nəfərin çox yaxşı çalışan usta olduğunu və bu ustaların il boyu ordu üçün ox və yay, eləcə də digər döyüş silahlarının hazırlanması ilə məşğul olduqlarını bildirir [6,244-245].

Mənbələrdə Qaraqoyunlular dövründə ox və yay istehsalı haqqında məlumat yoxdur. Bununla belə, ehtiyac duyulduqda lazım olan silahları xaricdən də gətirə bilirdilər. Qaraqoyunluların silah idxal etdiklərini Basibrinalı Addayın nəql etdiyi rəvayətdən də görmək mümkündür. O, qeyd edir ki, "Qara Yusifə Hələbdən, Dəməşqdən və başqa yerlərdən material, ərzaq və silah gələcək"di [4,28]. Erməni müəllifi Toma Metsopski 1408-ci ildə Qara Yusifin Bitlis əmiri Şəmsəddinlə görüşü zamanı onun Qara Yusifə "yemək, qatır, at, silah və hər cür döyüş texnikası" verdiyini yazır [22,27].

Qaraqoyunlu ordusu digər türk orduları kimi ox atmaqda çox məharətli idi. Qaraqoyunlu oxatanları oxları o qədər güclü və dəqiq atırdılar ki, onların hər cür zirehləri deşmək məharəti var idi. Zəmanəsinin heç bir hökmdarının qoşunu Qara Yusifin ordusu qədər yaxşı silahlarla təmin edilməmişdi. Hafiz Əbru yazır ki, dövrünün heç bir sərkərdəsi Qara Yusif qədər əsgərinə hərbi təlim keçməmiş, onu silahla təmin etməmişdi. Onun əsgərləri at çapmaqda və ox atmaqda ad-san qazanmışdılar [28,113].

2. Qılınc

Qılınc türklərin ox və yaydan sonra istifadə etdiyi ən mühüm döyüş silahıdır [12,318]. Qılıncın əsas döyüşlərdə istifadə edilən silahlardan biri olması onun küləkli havada hədəfini itirmə ehtimalı olan ox və nizə kimi silahlardan daha faydalı olması ilə əlaqədardır [13,175].

Orta əsr İslam dünyasında fərqli qılınclardan istifadə edilirdi. Qılınclar adətən istehsal olunduğu yer, metalın növü və ustaların adları ilə adlandırılırdı [bax: 9,100-101]. Hind qılıncları orta əsrlərdə çox məşhur idi. Hind qılınclarından Qaraqoyunluların sələfləri olan Böyük Səlcuqlular, Türkiyə Səlcuqları və Elxanilər istifadə etmişdilər. Qaraqoyunluların müasiri olan Teymurilər də hind qılınclarından istifadə edirdilər [9,101]. Əbubəkr Tehrani Ağqoyunlularda da ikiağızlı hind qılıncının istifadə olunduğunu yazır [29,99]. İlkin qaynaqlar Qaraqoyunlular tərəfindən polad qılınclardan istifadə edildiyini göstərir [29,66]. Söndürülmüş poladdan hazırlanmış qılınclar, ümumiyyətlə, hind qılıncları adlanırdı [32,145]. Bu məlumat bizə hind qılıncının Qaraqoyunlular dövründə istifadə olunduğunu göstərir.

Dəməşq qılıncları orta əsrlərdə çox məşhur idi. Çox güman ki, Qaraqoyunlular da Dəməşq qılınclarından istifadə etmişlər. Yuxarıda Qara Yusifin Hələb və Dəməşqdən ləvazimat və silah aldığını qeyd etmişdik. Bu, Qaraqoyunluların Dəməşq qılınclarından da istifadə etdiklərini təsdiq edir.

Orta əsrlərin digər ordularında olduğu kimi, Qaraqoyunlu ordusunda da qılıncdan geniş istifadə edilirdi. Qılınc dövrün farsdilli mənbələrində tig və şəmşir [bax: 29,205; 26,52, 59], ərəbdilli qaynaqlarda isə seyf və hüsam [bax: 11,267,306,323,335,336,337,353] kimi qeydə alınmışdır. Qaraqoyunlu ordularında istifadə olunan qılınc forma etibarı ilə qıvrılmış aslan quyruğuna bənzəyirdi [19,255-257]. Dehxuda lüğətində qılınc (şəmşir) belə təsvir edilir: "İti kənarlı, uzun və meyilli bir tiyəsi olan polad bir silahdır. Tiyə (şəm) və dəstək (şir) adlı iki fərqli parçadan meydana gəlir. Şəm quyruq və ya pəncə mənalarını verir və hər iki mənada istifadə edilə bilir. Buna görə də bu silah aslanın quyruğu və ya aslanın pəncəsi mənasını verir" [bax: 19,246-247; 25,444]. Hafiz Əbru qılıncın "dəstək", "ucluq", "qın" kimi hissələrdən təşkil olunduğunu göstərir [16,122,189; 10,279].

Bəzi mənbələrə görə, əyri qılınclar ilk dəfə türklər tərəfindən hazırlanmışdır [15,113]. Əyri qılıncla düz qılınc arasındakı fərqlərdən biri bütün gücün qılıncın ucuna yaxın əyridə cəmlənməsi idi. Beləliklə, qılıncın kəsici gücü daha qabarıq olardı. Onun düz qılıncdan başqa bir fərqi, yalnız bir tərəfdən iti olması idi. Əyri qılınclarda bilək hərəkəti vacib idi. Bununla belə, düz qılınclar ağır idi və onların istifadəsi daha çox bilək gücünə əsaslanırdı. Buna görə də əyri qılıncdan istifadə etmək xüsusi çeviklik tələb edirdi. Türk qılınclarının digər mühüm xüsusiyyəti onların nazik olması idi. Türk ordularının yüngül süvari birləşmələrindən ibarət olması onların uzun qılınclardan istifadə etməsinə səbəb olmuşdur. Qısa qılınclardan daha çox ağır piyadalar istifadə edirdi. Buna görə də sürətli hərəkət edən süvari hissələrin istifadə edə biləcəyi qılınclar uzun olurdu. Qələbə qazanılmasında uzun qılınclardan istifadənin böyük rolu vardı [12,319-320].

Qılınc orduların əlbəyaxa döyüşlərdə ən çox istifadə etdiyi silahdır. Küləkli havada ox və ya nizə kimi hədəfindən yayınma ehtimalı olmadığı üçün yaxın döyüşdə də daha təsirli silahdır. Buna görə də döyüşçülərin ən çox üstünlük verdiyi silah qılıncdır. Əslində, orta əsrlərdə türklərin istifadə etdiyi qılınclar, ümumiyyətlə, dəstəyə yaxın düz, ucuna yaxın isə bir qədər əyri idi.

Həlledici döyüşlərdə Qara Yusifin qoşununun qılınclardan geniş istifadə etdiyini və döyüşün taleyini həll etdiyini ilkin qaynaqlar təsdiq edir. Həsən bəy Rumlu 1406-cı ilin oktyabrında Qara Yusiflə Teymuri Əbu Bəkr arasında Naxçıvan yaxınlığında baş verən döyüşlə bağlı yazır: "Qara Yusif Türkmanın ordusu bacarıqlı ərlərin yardımı ilə səy göstərib, qılınc və xəncər zərbəsi ilə səhranın səthini [qanla] Ceyhun [çayına] çevirdilər" [26,54].

Həsən bəy Rumlu 1408-ci ilin aprelində Sərdrudda Qara Yusiflə Teymuri Əbu Bəkr arasında baş vermiş ikinci döyüşü təsvir edərkən yazır: "Qara Yusif, Mirzə Əbu-Bəkrin mərkəzə həmlə edəcəyini düşündüyü üçün oradan çıxıb digər bir qoşuna qatıldı və fikirləşdi ki, əgər mərkəzin köməyə ehtiyacı olsa, dərhal oraya yardım edərəm. Bu əsnada Əmir Bistam və digər böyük əmirlər kin qılıncını qından sıyırıb Mirzə Əbu-Bəkrin sol və sağ cinahlarına həmlə etdilər. Cani Qurbaninin adamları o həmlə qarşısında tab gətirməyib məğlubiyyətə uğradılar. Türkman bahadırlarının bir dəstəsi mərkəzə yönəldi. Mərkəzin önündə olan Baba Hacı bəy Gavərudi müdafiə olunmağa və müqavimət göstərməyə başladı. Türkman qoşunları kəsici qılınc və can alan nizə zərbələri ilə Baba Hacı bəyin qoşununun bir dəstəsini zillət torpağı üzərinə sərdilər. Mərkəzdən kimsə köməyə çatmadığı üçün Baba Hacı bəy məğlub olub mərkəzə çəkildi" [26,61].

Əbu Bəkr Tehrani 1457-ci ilin noyabrında Cahanşahın Astrabada yürüşündən bəhs edərək yazır ki, Teymuru Sultan İbrahimlə baş verən döyüşdə Cahanşah rüstəm Zal kimi vuruşurdu və hay çəkib əmirlərinə deyirdi: "Biz burada ya ölməli, ya da sağ qalmalıyıq. Ürəkli olun, bu gün mərdlik günüdür". Bu sözləri deyib şir kimi nərə çəkirdi və qılınc çalırdı" [29,186]. Həmin döyüşdən bəhs edən Həsən bəy Rumlu yazır: "Müzəffər bayraqlı türkman ordusu cağatay ordusunun arxasına keçib onları amansızlıqla qılıncdan keçirdi" [26,215].

Dövrün qaynaqlarında döyüşdə göstərdiyi igidliyə, rəşadətə görə döyüşçülərə hədiyyə qismində qılınc verildiyi kimi, tanınmış əmirlərə və hətta hökmdarlara da "daş-qaşla bəzədilmiş qılınc" hədiyyə edildiyi barədə məlumatlar vardır. Qılıncın bənzərsiz bir hədiyyə olduğununu təsdiq edən Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini yazır ki, Məlik Əşrəf Qarabağda olan zaman Şirvanşah Kavus onun yanına gəldi. Məlik Əşrəf ona "kəmər, papaq və qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş qılınc verdi" [21,19; 10,279]. Bu məlumat hələ XIV əsrdə də hədiyyə kimi qılıncın verildiyini təsdiq edir. Əbubəkr Tehrani yazır ki, Uzun Həsən Qoyluhisara qayıdan zaman Cahanşah tərəfindən Eynal adlı bir elçi gəldi və hədiyyə kimi qızıl qılınc kəməri və çoxlu parçalar gətirdi [29,205].

Qaraqoyunlular dövründə Azərbaycanda qılınc istehsalı haqqında qaynaqlarda ətraflı məlumatın olmaması, o demək deyildi ki, ölkədə qılınc istehsal edilməmişdi. Qara Yusif dövründə Qaraqoyunlular 50 minlik süvari orduya sahib idi və bu ordunun əsas döyüş silahlarından biri də qılınc olmuşdu. Qaraqoyunlulara qədər Təbriz şəhəri Elxanilər və Cəlairilər dövlətinin, eləcə də Əmir Teymur və varislərinin paytaxtı olmuşdu. Qaraqoyunluları əvəz edən Ağqoyunlu sülaləsi dövründə də dövlətin paytaxtı yenə də Təbriz şəhəri olmuşdu. Təbriz həm Elxanilər, həm də Ağqoyunlulqr dövründə əhəmiyyətli bir silah istehsal mərkəzi idi. Təbrizdə poladı işləyə biləcək yüksək oxdanlı yanacağın və daş kömürünün bu şəhərdə olması Təbrizi əhəmiyyətli bir polad mərkəzinə çevirmişdi [32,144]. Ağqoyunlular dövründə də Təbriz silah istehsalı mərkəzi idi. Venesiya diplomatı İ.Barbaro Təbriz ətrafında “Beşköy” adlı kənddə dövlətin silah emalatxanasının olduğunu, burada süvarilər üçün dəmir zirehin və silahların hazırlandığını qeyd edir [3,83-84]. Həsən bəy Rumlu 1410-cu ildə Sultan Əhməd Cəlairin Təbrizə yürüşündən xəbər tutan Qara Yusifin Ərzincandan Təbrizə hərəkət etdiyini xəbər verərək yazır: “Qara Yusif... polad geyimli, dəmir libaslı ordu ilə dəmirə qərq olmuş halda, hay-küylü bir şəkildə Təbrizə doğru hərəkətə gəldi və “Səpələnmiş çəyirtkələr kimi” qırx köç mənzilindən sonra Şənbi-Qazan ətrafında dayandı” [26,69]. Bu, Qaraqoyunlu ordusunda istifadə olunan döyüş silahları ilə yanaşı, süvari ordunun lazımı şəkildə zirehlə təmin edildiyini təsdiq edir.

Görünür, Ağqoyunlular dövründə olduğu kimi, Cahanşah dövründə özünün yüksəliş dövrünü keçirən Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində də Təbrizdə qılınc və zireh istehsalı üçün lazımlı mədənlərin olması paytaxtın silah istehsalının mühüm mərkəzi olduğunu söyləməyə imkan verir.

3. Xəncər

Xəncər ortalama 30-35 sm. uzunluğunda əyri, iti uclu, iki tərəfi iti bir döyüş alətidir. Bir qayda olaraq, xəncər tiyəsi “qın” adlanan bir futlyara qoyular və qəbzəsi asanlıqla ələ gələ biləcək şəkildə bel qurşağına taxılır və ya kəmərə asılaraq daşınardı. Xəncərdən daha çox əlbəyaxa döyüşlərdə istifadə olunurdu [8,548].

İlkin qaynaqlar Qaraqoyunlu ordusunun döyüşdə xəncərdən istifadə etdiyi barədə məlumat verirlər. 1406-cı ilin oktyabrında Qara Yusifin Əbu Bəkrlə döyüşü zamanı qaraqoyunlular qılıncla yanaşı, xəncərdən də istifadə etmişdilər [26,54; 25,445]. Həsən bəy Rumlu 1412-ci ilin dekabrında Qara Yusifin Kür qırağında Şirvanşah İbrahim və müttəfiqləri ilə baş verən döyüşündə digər döyüş silahları ilə yanaşı, xəncərdən də istifadə edildiyini qeyd edərək yazır: “Nilufər rəngli xəncərin üzü gürcülərin çöhrəsində zəfəran rənginə boyandı” [26,79]. Qaraqoyunlu İsgəndərlə Sultan Şahrux ordusu arasında 1421-ci ildə Ələşkerddə baş verən döyüşdə də xəncərdən istifadə edildiyi ilkin mənbələr təsdiq edir. Həsən bəy Rumlu yazır: “Qoşunlar bir-birinə qarşı oxla, nizə ilə, xəncərlə hücuma keçdilər” [26,102].

Qaraqoyunlu döyüşçüləri kimi, hökmdarlar da döyüşdə qılınc və xəncərdən istifadə edirdilər. 1438-ci ildə Əlincə qalasında Qaraqoyunlu İsgəndərə qarşı oğlu Şah Qubad sui-qəsd hazırlayan zaman İsgəndərin arvadı onun qılıncını və xəncərini gizlətmiş, oğlu sui-qəsdçilərlə onun yataq otağına daxil olaraq onu öldürmüşdü [26,146; 25,445].

4. Nizə (Mizraq)

Nizə “dürtmək, atmaq və deşmək” mənasını verən döyüş alətinin adıdır. Nizə sərt və əyilməz uzun nazik ağacdan hazırlanır və ucuna sümükdən, misdən, tuncdan, dəmirdən və ya poladdan hazırlanmış ucluq bərkidilirdi. O, dəlici, deşici yaxın döyüş silahı kimi birbaşa hədəfə atılmaqla uzaq məsafəli silah kimi də istifadə olunurdu [31,30; 25,445].

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin döyüş silahları arasında ox və yay, qılıncdan sonra ən çox istifadə olunan soyuq silah nizə idi. Əbdürrəzaq Səmərqəndi Teymurlu hökmdarı Sultan Şahruxun qarşısına çıxan Qara Yusufin əsgərlərini təsvir edərkən, “Türkman əsgərlərinin ox-yay, nizə və qılıncla silahlandığını” qeyd edir [27,280; 25,445].

1421-ci ilin iyuluna Qaraqoyunlu İsgəndərlə Teymuru sultanı Şahrux arasında baş verən Ələşkerd döyüşündə Qaraqoyunlu süvari ordusunda ox və yay, qılıncla yanaşı, nizədən də geniş istifadə olunmuşdu [29,69; 26,102]. Əbubəkr Tehrani yazır: “İsgəndər mirzə qılıncını çəkib dəryaların nəhəngi kimi cövlana gəldi. Hər tərəfdən qan arxları Araz çayı kimi axırdı.... İsgəndər mirzənin cinahı məğlub oldu. İsgəndər mirzə öz sol cinahını görüb qəzəbləndi, qəlbi alovlandı, özünü Şahrux mirzənin önündə düzülən fillər və kamanlı piyadaların düz ortasına vurdu və Baysunqur, Əmir Şah Məlik və Şeyx Loğmanı məğlub etdi, qoşunun ön dəstəsini dağıtdı, çoxlu əsir aldı. Piyadaların çoxu onların nizələrinə tuş gəldilər, atlıların çoxu həlak oldu” [29,69].

5. Toppuz (gürz) və balta

Toppuz orta əsrlərdə əhəmiyyətli döyüş silahların-

dan biri idi. Bu döyüş alətinin müəyyən bir ağırlığa sahib olması düşmən üzərindəki təsirini artırmaqdaydı. Toppuz farsdilli qaynaqlarda gürz, ərəbdilli qaynaqlarda isə amud adlarıyla təqdim olunur [7,327; 9,121]. Qaraqoyunlu ordusunda toppuz (gürz) və baltadan istifadə edildiyini Abdullah əl-Bağdadi İsfahan mirzənin 1433-cü il aprelin 9-da qardaşı Şah Məhəmmədi Bağdadda mühasirəyə aldığı zaman əsgərlərinin toppuz və baltadan istifadə etdiyini qeyd etmişdir [11,288]. Həsən bəy Rumlu Qaraqoyunlu əmiri Rüstəm Tərxanla Uzun Həsən arasında baş verən döyüşdə də ağır toppuzdan (gürz) istifadə edildiyini bildirərək yazır: "Ağır gürz dikbaşların boynunu qırırdı. Ölüm ahəngli ox atla süvarini bir-birinə tikirdi [26,205].

Nəticə

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində ordu əsasını süvari qoşunlar təşkil etdiyindən yüngül döyüş silahlarından geniş istifadə olunmuşdu. İlkin mənbələrin məlumatlarına görə, Qara Yusif və varisləri dövründə Qaraqoyunlu ordusu özünün döyüş nizamı, ayrı-ayrı döyüşlərdə göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıqlarla ad-san qazanmışdılar. Bu, hətta onların başlıca rəqibləri olan Teymuri hökmdarlarını, o cümlədən Sultan Şahruxu da narahat etmişdi. Yüz minlik ordu ilə Azərbaycana yürüşə çıxan Teymuri hökmdarı Qaraqoyunlu süvari ordusunun döyüş silahlarından mükəmməl şəkildə istifadə edərək ayrı-ayrı döyüşlərdə göstərdiyi yenilməzliyi, şücaəti qiymətləndirmək məcburiyyətində qalmışdı. Say etibarı ilə az olmasına baxmayaraq, qaraqoyunlu əsgərlərinin göstərdiyi rəşadət qarşı tərəfi o dərəcədə qorxuya salırdı ki, məğlub olmalarına baxmayaraq, düşmən çox zaman onları təqib etməkdən çəkinirdi.

İlk mənbələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, ağır silahlanmış Qaraqoyunlu süvari kompleksi dəbilqə, yaraq, ox, yay, nizə, şeşpər və qılıncdan ibarət olmuşdu. Bir qayda olaraq döyüşdə uzaqdan oxlar atılır, yaxınlaşandan sonra nizə, sonra isə qılınc və şeşpərdən istifadə olunurdu.

Açar sözlər: *Qaraqoyunlu dövləti, Şərqi-Anadolu, ox və yay, qılınc, nizə.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Аджа'иб ад-дунйа (Чудеса мира). Критич. Текс, пер. с перс., введ., комментари и указатели Л.П. Смирновой. Москва: Наука, 1993.

2. Andreasyan H.D. "XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 3, 1973, s. 83-149.

3. Barbaro J. Anadolu'ya ve İran'a Seyahat. Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz. Yeditepe Yayınevi, İstanbul: 2005.

4. Basibrinalı Adday. Basibrinalı Adday Vakayinamesi, Terc. Kutlu Akalın. Peywend, İstanbul: 2015.

5. Beyhakî Şucâ'u'd-Din Dorûd-Bâşî-yi. Câmi'u'l-Hidâyet fî 'İlmi'r-Rimâyet (Okçuluk Sanatı), Terc. İbrahim Duman. Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul: 2020.

6. Clavijo Ruy Gonzales. Timur'un Hayatı-Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler, Çev. Zeynep Ertan. Pozitif Yay., İstanbul: 2008.

7. Çoruhlu T. "Gürz", DİA, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 44 Cilt, 14: s. 327-328.

8. Çoruhlu T. "Hançer", DİA, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 44 Cilt, 15: s. 548-550.

9. Duman İ. Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri. Selenge Yayınları, İstanbul: 2020.

10. Əhmədov S.Ə. Azərbaycan silahları IX-XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. Bakı: 2017.

11. Əl-Bağdadi Abdullah b. Fəthullah. Əl-Düvəlü'l-İslamiyyə fî əl-Şərq, (Tarixü'l Qıyasi).Tah. Tarık Nafi' əl-Həmdani. Beyrut: Dar və Məktəbətü'l-Hilal, 2010.

12. Göksu E. Türkiye Selçuklularında Ordu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2010.

13. Göksu E. Türk Kültüründe Silah. Ötüken Neşriyat, İstanbul: 2015.

14. Göksu E. Okla Yükselen Millet, Okçular Vakfı Yayınları, İstanbul: 2018.

15. Gumilöv L.N. Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul: 2000.

16. Хафих Абру. Зайл-и джами ат-таварих-и Рашиди. Пер. с перс., пред., коммен., примеч. и указатели Э.Р.Талышханова. Баку: Нафта-Пресс, 2007.

17. Хунджи Рухбихан ибн Фахлуллах. Тарих-и алам-ара-йи Амини. Перевод с английского на русский Т.А.Минорской. Баку: Елм, 1987.

18. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. Ötüken Yay., İstanbul: 2011.

19. Khorasani M.M. "İran Shamshir'nin (Şimşir) Tarihi", /Tarihe Yön Veren Silah Kılıç, Ed. Tolga Akay-Süleymen Tekir, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul: 2019, s. 245-272.

20. Klopsteg E.P. Türk Okçuluğu, Erdem Yayınları, İstanbul, 2019.

21. Qəzvini Zeynəddin bin Həmdullah. Zeyl-e tarix-e qozide (Seçilmiş tarixə əlavə). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazı-

mov və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1990.

22. Metsopski Toma. Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi, Terc. Gürsoy Solmaz. Elips Kitap, Ankara: 2009.

23. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2012.

24. Özden S., Gündüz G.O., Sadettin M. "Türklerde Yay Yapımı ve Ağaç Kullanımı", Düzce Üniversitesi Ormancılık Dergisi, Haziran 2009, V/ I, s. 131-149.

25. Paydaş K., Korkmaz A. "Kara-Koyunlu Devleti'nde Silah Teknolojisi: Orduda Kullanilan Silah Ve Teçhizat", //Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, III/II, Aralık 2020, s. 442-450.

26. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcü-mə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, t.ü.f.d., dos. Namiq Musalı. Kastamonu: 2017.

27. Səmərqəndi Əbdürrəzzaq. Mətləüs-səadeyn və məcməül-bəhreyn. Ba ehtemami: Ə.Nəvai. II c. Tehran: 1383.

28. Sümer F. Kara Koyunlular (Başlanğıcdan Cihan – Şaha kadar). I cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1984.

29. Tehrani Əbubəkr Kitabi-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Rahilə Şükürova. Bakı: Elm, 1998.

30. Temizkan A. ve Çoban R.E. "Dedem Korkut Kitabındaki Silah Terminolojisi Üzerine Bir İnceleme" // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sayı 15, 2015, s.15-28

31. Terzi Mustafa Zeki. "Mızrak", TDV İA, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, c. 30, s. 3-4.

32. Uyar M. İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

33. Yadin Y. The Art of warfare in Biblical lands in the light of Archaeological discovery. Kudus: International Publishing Company, 1963.

34. Yücel Ü. Türk Okçuluğu. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi, 2015.

Ульви Зарбалиев

Боевое вооружение азербайджанского государства Гара-Гоюнлу

РЕЗЮМЕ

Гара-Гоюнцы правили Восточной и Юго-Восточной Анатолией, Ираном, Ираком и Южным Кавказом почти столетие. Во многих областях они находились под влиянием организационной структуры своих предшественников Джалаирли и Тимуридов, а также продолжили наследие этих государств в области оружейных технологий. Используя традиционное средневековое оружие и снаряжение со своей легкой кавалерией, они стали доминирующей силой в этой географии. Первоначально основанный на легкой кавалерии, тип полевого воина позже был оснащен тяжелым оружием и осадными орудиями.

В этом исследовании мы попытаемся осветить классическое оружие, унаследованное от предшественников Гара-Гоюнлу, которые стали важной боевой силой в Восточной Анатолии, Иран, Ирак и Южным Кавказом с XV века, а также их использование в отдельных сражениях в свете первоисточников. Будут подробно описаны сражения, в которых широко использовалось боевое оружие, используемое в армии Гарагоюнлу - стрелы и луки, мечи, копья и топоры.

Ключевые слова: *Государство Карагоюнлу, Восточной Анатолией, лук и стрела, меч, копья.*

Ulvi Zarbaliyev

Combat weapons of the Azerbaijani state of Qara Qoyunlu

SUMMARY

The Qara-Qoyunlu dominated Eastern and South-Eastern Anatolia, Iran, Iraq and the South Caucasus for nearly a century. In many areas, they were influenced by the organizational structure of their predecessors Jalairli and Timurids, and also continued the legacy of these states in the field of weapons technology. Using traditional medieval weapons and equipment with their light cavalry, they became the dominant force in this geography. Initially based on light cavalry, the field warrior type was later equipped with heavy weapons and siege weapons.

In this study, we will try to highlight the classic weapons inherited from the predecessors of the Qara-Qoyunlu, who became an important fighting force in Eastern Anatolia, Iran, Iraq and the South Caucasus since the 15th century, as well as their use in individual battles in the light of primary sources. The battles in which the combat weapons used in the Qara-Qoyunlu army - arrows and bows, swords, spears and axes - were widely used will be described in detail.

Key words: *State of Qara Qoyunlu, Eastern Anatolia, bow and arrow, sword, spears.*

UOT 021.93/94

https://orcid.org/0000-0001-5191-0870

KİTABXANA İNNOVASİYALARI AZƏRBAYCAN KİTABXANA İŞİ TƏDQİQATLARINDA YENİ MÖVZU KİMİ

NƏRMİNƏ ABDULLAYEVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, doktorant,
UNEC,Kitabxana İnformasiya Mərkəzi, 3 saylı kitabxananın müdiri

E-mail: abdullaevanarmina@gmail.com
narmina-abdullayeva@unec.edu.az

Azərbaycan kitabxanaşünaslığında kitabxana innovasiyalarının tədqiqi məsələlərinin bəzi məqamlarına müəyyən dərəcədə BDU-nun Fəxri professoru, tarix üzrə elmlər doktoru A.A.Xələfovun (əsərlərindən 3 hissədən ibarət "Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi", "Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları" dərsliklərini, "Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi", "Kitabxana və cəmiyyət" monoqrafiyaları), o cümlədən respublikamızın tanınmış kitabxana işi tədqiqatçılarından tar.ü.e.d. professor X.İ.İsmayılovun ("Kitabxana menecmentinin əsasları" adlı dərs vəsaiti və "Azərbaycan Respublikasında kitabxana işinin metodik təminat sisteminin inkişaf tarixi (1918-2000-ci illər)" adlı monoqrafiyası, "Kitabxana-informasiya texnologiyaları" adlı dərs vəsaiti), filologiya üzrə elmlər doktoru A.İ. Əliyeva-Kəngərlinin ("Müasir Azərbaycanda elmin informasiya təminatı və kitabxanalar" adlı monoqrafiya) BDU-nun Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin dosentləri R.Ə.Kazımovun ("Kitabxana işinin iqtisadiyyatı") və Ə.M.Rüstəmovun ("İnformatika (İnformasiya proseslərinin təşkili və avtomatlaşdırılması) adlı dərs vəsaiti) elmi əsərlərində müxtəlif aspektlərdə yer ayrılmışdır.

İlk öncə, innovasiya fəaliyyətinin mahiyyətinə nəzər salaq. İnnovasiya fəaliyyəti deyərkən istehsal, kommersiya, idarəetmə və sosial proseslərin səmərəliliyini artıran elmi tədqiqatların və təcrübi-konstruktor işlərinin nəticələrinin praktiki tətbiqi nəzərdə tutulur. İnnovasiya prosesi nəticəsində yeni və ya təkmilləşmiş məhsul, xidmət təklif olunur. Eyni zamanda innovasiya texnoloji prosesləri, idarə və təşkil etmə proseslərində tətbiq oluna bilər. Beləliklə, innovasiya fəaliyyəti cəmiyyətin intellektual fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönələn nəticədir. [4, s.10]

Nəzəriyyəyə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, kitabxana işində innovasiyalar - dəyişikliklərdir, onların əsas təyinatı - kitabxana fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, oxucuların sorğu və tələbatına uyğun informasiya təminatının həyata keçirilməsidir. Kitabxanaşünaslıq elmində innovasiyalar kitabxana fəaliyyətinin (elm, təcrübə, təhsil) bütün sferalarının inkişafının əsas amili rolunu oynayır [13, s. 56-70].

Rus alimi Kaçanova E.Y. (Качанова Е.Ю. Инновации в библиотеках. 2003) *"Kitabxanalarda innovasiyalar"adlı əsərində* [11, s. 34-48] innovasiyaya dair terminoloji bazanın izahını aşağıdakı kimi vermişdir:

İnnovasiya kitabxananın fəaliyyətində müsbətə doğru olan dəyişikliklərin nəticəsidir. Bu dəyişikliklər özünü onda göstərir ki, elmi ideya və ya texniki ixtira təcrübədə istifadə mərhələsinə qədər gətirilib çıxarılır. Müəssisənin inkişafına təsir göstərən iqtisadi səmərə verməyə başlayır. Görünür ki, elə buna görə də elmi nəşrlərin müəllifləri, innovativ menecment dərsliklərinin və rəsmi sənədlərin tərtibçiləri "innovasiya" anlayışını müəyyən edərkən "obyekt" yanaşmasını əldə rəhbər tuturlar. *İnnovasiya* – kitabxanada mövcud olan məhsul və xidmətlərin, onun texnologiyasının, xidmətin forma və metodlarının yenilənməsi, digər kitabxanalarla rəqabətliliyin artmasıdır.

İnnovasiya prosesi isə kitabxananın fəaliyyətini irəliyə doğru inkişaf etdirəcək ideyanın yaranmasından yeniliyin istifadəsinə qədər olan zaman kəsiyində ardıcıl görülən işlərdir.

İnnovasiyalaşdırma - yeni ideyaların yaradılması və tətbiqi hesabına kitabxananın iqtisadi və ya sosial potensialında məzmunlu, məqsədyönlü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi fəaliyyətidir. İnnovasiyalar məhsullara və proseslərə olan tələbatların, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində və ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatında olan dəyişikliklərin, demoqrafik inkişafın və yeni biliklərin nəticəsi olaraq meydana çıxa bilər.

Kitabxana innovatikası - kitabxanaşünaslığın yeni bir istiqaməti kimi kompleks elmdir və fənlərarasıdır, özündə müxtəlif elmlərin nailiyyətlərini (innovasiya və elmşünaslığın, pedaqogika və psixologiyanın, idarəetmənin (menecment) və marketinqin, kitabxanaşünaslığın və informatikanın ümu-

mi nəzəri əsaslarını) birləşdirir, respublikanın müasir hərtərəfli inkişafı şəraitində kitabxanaların innovasiya fəaliyyətinin təcrübi effektivliyinin artırılması məqsədi daşıyır. Kitabxana innovatikası kitabxana fəaliyyətinin effektiv dəyişilməsi prosesini araşdırıb öyrənməlidir. Bu proses, müasir ictimai tərəqqi dövründə kitabxana işinin səmərəli inkişafına təkan verən ideyaların hazırlaması (kitabxanaşünaslıqda və onunla sıx əlaqəli elmlərdə), onların kitabxana fəaliyyətinin (tətbiqi elmi tədqiqatlar vasitəsilə) konkret şəraitinə uyğunlaşdırılmasından başlamış, həmin ideyaların dəyişikliklərin gerçək obyektinə tətbiq edilməsinə, kitabxana sahəsində və əlaqədar sferalarda innovasiya layihələrinin geniş yayılmasına qədər və s. məsələləri əhatə edir.

Kitabxana innovatikasının obyekti - bir sosial institut kimi kitabxananın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş, onların qarşısında duran vəzifələrin, sosial məsələlərin səmərəli həllinə imkan verən elmi tədqiqatların və müstəqil araşdırmaların nəticələridir. Onun predmeti isə - qazanılmış elmi nailiyyətlərin kitabxana təcrübəsində, təhsildə və fasiləsiz təhsildə reallaşdırılması xüsusiyyətləri və irəliləyiş yollarıdır.

Kitabxana innovatikası kompleks və fənlərarası elm olub, cəmiyyətin ümumi inkişafı şəraitində kitabxanaların innovativ fəaliyyətinin təcrübi əhəmiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi daşıyır. O, cəmiyyətin inkişafının müasir şəraitində kitabxana işinin produktiv tərəqqisinə səbəb olan yeni ideyaların işlənib hazırlanmasından (kitabxanaşünaslıq və digər əlaqədar elm sahələrində), onların təcrübi araşdırmalardan sonra iş fəaliyyətinə tətbiq olunması və innovativ işlərin kitabxana işi və ona yaxın olan sahələrdə geniş təbliği və yayılmasına qədər və s. prosesləri öyrənməlidir.

İnnovativ kitabxana fəaliyyətinin problematikası ilə oxucunu tanış etmək zərurəti ona əsaslanır ki, sosial-iqtisadi çevrilişlər, elm və təhsil sisteminin fasiləsiz inkişafı, müasir elmi-texnoloji və humanitar tərəqqinin, əmək bazarında rəqabətin təsiri altında kitabxana innovatikasının mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri kitabxanalarda yeniliklər onların fəaliyyəti üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən uğurlu inkişafın başlıca amilidir.

Kitabxana innovatikasının məqsədi innovativ kitabxana işinin təşkilati-idarəetmə təminatının mahiyyəti, prinsipləri, forma və metodları haqqında bilik, informasiya verməkdir. Kitabxana işi sahəsində innovativ layihələrin məzmunu, hazırlanması və idarə olunmasında sistemli təsəvvür, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. [12, s.26-32]

Müasir şəraitdə heç bir müəssisə və təşkilat öz fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərdən daim təkmilləşdirmədən inkişaf edə bilməz: yeni xidmət və ya məhsulların təqdim olunması, yeni texnologiyalardan istifadə olunması, müəssisənin və işçi heyətin idarə olunması metodlarının yenilənməsi və s.

İnnovasiyalar - inkişafın vacib elementidir: onlarsız kitabxanaların sosial əhəmiyyətli müəssisə kimi qalması, rəqabətədavamlı xidmətlər göstərməsi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz mövqelərini möhkəmlətməsi mümkün deyil. Kitabxana işində uğurlu innovasiya fəaliyyətinin 3 əsas şərti vardır.

1. İnnovasiya fəaliyyəti geniş biliklər, bacarıq və uyğunlaşmaq qabiliyyəti tələb edən işdir. Belə ki, kitabxana innovasiyalarının icraçıları çalışqan, inadkar və məqsədyönlü olmalıdırlar. Qəbul olunan qərarların məsuliyyəti öz gücünü qiymətləndirməyi tələb edir.

2. Uğur qazanmaq üçün yenilikçilər öz enerji və bacarıqlarına arxalanmalıdırlar. Bütün bu keyfiyyətlər olmadan innovasiyaları tətbiq etmək mümkünsüzdür.

3. Yeniliklər insanın fəaliyyət prosesinə təsir etməklə cəmiyyətə təsir göstərir. [9, s. 40-44]

Kitabxana işində innovasiyalar öz obyektlərinə və dəyişiklik göstəricilərinə görə təsnifləşdirilir:

1. Kitabxananın xidmət və məhsulları:

-Sahələrarası şaxələnmədən istifadə əsasında kitabxananın xidmət və məhsul çeşidlərinin genişləndirilməsi, kitabxana sahəsi üçün ənənəvi olmayan xidmət növlərinin işlənib hazırlanması (istifadəçilərin təklifi, kitabxanaçıların təşəbbüsü, marketinq planı)

-Xidmətin fərqləndirilməsi əsasında kitabxananın xidmət və məhsul çeşidlərinin formalaşdırılması (yeni potensial istifadəçi kateqoriyasının müəyyən edilməsi)

-Digər kitabxanaların iş təcrübəsindən yeni məhsul və xidmətlərin götürülməsi (qabaqcıl kitabxana təcrübəsinin tətbiqi)

-İxtisaslaşmanın müxtəlif növlərindən istifadə (sahəvi, janr, funksional)

-Sahəvi şaxələnmənin müxtəlif növlərindən istifadə: Horizontal və konsentrik

2. Kitabxananın istehsal prosesinin vasitələri:

- İnformasiyanın axtarışı, işlənməsi və təqdim olunması və xidmət prosesinin təkmilləşdirilməsi

üçün yeni texniki vasitələrin tətbiqi hesabına kitabxananın resurs bazasının genişləndirilməsi

- İş prosesinə informasiya daşıyıcılarının yeni növlərinin cəlb olunması hesabına resurs bazasında struktur dəyişikliklər
- Fondların mühafizəsi və kataloqlaşdırma, o cümlədən müəs-sisənin digər daxili proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün informasiyanın (sənədlərin) uçot-qeydi, işlənməsi və nizamlanmasının yeni avtomatlaşdırılmış kitabxana-biblioqrafiya vasitələrinin tətbiqi
- Kitabxana proseslərinin mexanikləşdirilməsi vasitələrinin tətbiqi

3. Texnoloji proseslər:

- Xidmətdə yeni texnoloji üsul və metodların istifadəsi, kitabxana xidmətləri və məhsullarına rahat əlyetərliliyinin təminatı (oxucuların uçot-qeyd üsulları, stasionar və qeyri-stasionar xidmət, tələbatların öyrənilməsi, müxtəlif xidmət növlərinin təklif olunması, müxtəlif məqsədli və oxucu təyinatlı kitabxana proqramlarının təşkili
-İnformasiya mühitinin (oxucuların fondda, məlumat-axtarış aparatında, kitabxana binasında yönləndirilməsinin informasiya vasitələri) təşkilinin, komplektləşdirmənin, sənəd kolleksiyalarının təşkili və mühafizəsinin və s. yeni (və ya digər kitabxanaların iş təcrübəsindən götürülmüş) üsul və metodlarının işlənib hazırlanması, uyğunlaşdırılması və tətbiqi;
- Komplektləşdirmə, fondun işlənməsi və mühafizəsi kimi (fondun uçot-qeydi, mühafizəsi, yerləşdirilməsi, kataloqlaşdırma, sənədlərin biblioqrafiyalaşdırılması və s.) əsas texnoloji proseslərin rentabelliyini və effektivliyini təmin edən üsullarının tətbiqi.

4. Kitabxananın təşkilati inkişafı:

- Struktur dəyişikliklər: yeni şöbələrin, bölmələrin, xidmətlərin, müvəqqəti kollektivlərin (komanda) yaradılması; kitabxananın struktur şöbələrinin ənənəvi funksiya və vəzifələrinin dəyişdirilməsi (genişləndirilməsi və ya ləğv olunması)
- Kitabxana işinin planlaşdırılması təcrübəsində dəyişikliklər, strateji planlaşdırma və layihələrin inkişafından istifadə, konsepsiyaların, biznes-planların, sosial layihələrin, strateji planların və inkişaf proqramlarının tərtibi, hazırlanması
- istifadəçi tələb və sorğularının, resursların (imkanların) öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi metodikasında dəyişikliklər
- Kitabxananın ictimaiyyətlə əlaqələrinin üsul, metod və vasitələrinin tətbiq və istifadəsində dəyişikliklər (reklam, publicity və public relations, fandreyzinq və s.)
- Kitabxana sərvətinin, ənənələrin, iş prinsiplərinin dəyişdirilməsi

5. İnnovasiya proseslərinin sosial bazası:

- İşçilərin əməyinin və yaradıcı fəallığının stimullaşdırılması sistemində dəyişikliklər: imtiyaz və əlavələrin tətbiqi, işçi heyətin təşəbbüslərinin və maraqlarının stimullaşdırılması vasitələrinin, kitabxanaçıların yaradıcı təşəbbüslərinin öyrənilməsi üsullarının genişləndirilməsi
- Liderlikdə, mexanizmlərin formalaşması təcrübəsində dəyişikliklər, kitabxana (struktur) rəhbərlərinin bacarıqlarının inkişafı, kollektivlə qarşılıqlı əlaqənin formalarının hazırlanma xüsusiyyətləri.
- Kitabxananın təşkilati "mühit"ində olan dəyişikliklər: münaqişələrin qarşısının alınmasının yeni metodları, yüksək ixtisaslı işçilərin işə cəlb olunması, təşkilati davranışın norma və qaydaları, ənənələrə və ideallara sadiqlik, təşkilat mədəniyyəti ideyalarının ötürülməsi üçün yeni idarə mərasimlərinin keçirilməsi və s.
- İxtisasın artırılması sistemində dəyişikliklər, əməkdaşların peşəkar inkişafının uçotu, öyrənilməsi və stimullaşdırılmasının yeni forma və vasitələri, liderlik təməlinin formalaşdırılması, kitabxananın innovativ potensialının inkişafı.
- Kitabxana əməkdaşlarının davranışında dəyişikliklər: qərarqəbuletmə və təşəbbüskarlığın, təhsilə həvəsin fəallaşdırılması, iş keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması (əməkdaşların dövrü mətbuatda, konfrans, seminar, radio və televiziya proqramlarında, iclaslarda, müəssisədaxili tədbirlərdə davamlı çıxışları və s.)

Azərbaycanda dövlətin kitabxana işi sahəsində apardığı innovativ siyasətə nümunə olaraq demək olar ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev və Prezident İlham Əliyev kitabxana-informasiya sahəsinin inkişafı sahəsində bir sıra fərman, sərəncam və dövlət proqramlarına imza atmışlar. Bunlar: H.Əliyevin 1998-ci il 29 dekabr tarixdə imzaladığı "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu kitabxana işinin bütün sahələrini əhatə edərək onun qanuni tənzimlənməsinə şərait yaratmış, 1998-ci il 3 aprel tarixində imzaladığı "İnformasiya, İnformasiyalaşdırma və İnformasiyanın Mühafizəsi Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 2003-cü

il 17 fevral tarixdə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" müasir informasiya texnologiyalarının Azərbaycanda bütün elm və sənaye sahələrində, o cümlədən kitabxanalarda tətbiqi sahəsində strateji vəzifələri müəyyənləşdirmişdir. İlk dəfə olaraq məhz bu sənəddə dövlətin innovasiya inkişafında elmin rolu önə çəkilmiş, elmtutumlu yeni texnologiyaların inkişafı məsələsi zəruri tələb kimi əksini tapmışdır. Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il 6 oktyabr tarixində imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında Kitabxana-İnformasiya Sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, 2015-ci ldən isə bu dövlət proqramın davam etdirəcək daha bir layihə əlaqədar qurumlar tərəfindən hazırlanmaqdadır. Hər bir müəssisə və təşkilatın innovativ siyasətinin başlıca vəzifəsi perspektiv innovasiyaların növlərini dəqiqləşdirməyə imkan verən dəyişikliklərin obyektini doğru seçməkdir [6, s.38-59].

Kitabxanada innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsinin ən vacib amili onun innovativ proqnozlarının, inkişaf strategiyası, proqramı və layihələrinin hazırlanması üçün zəmin olan innovativ siyasətidir. İnnovasiya fəaliyyəti profilindən, miqyasından və statusundan asılı olmayaraq, istənilən kitabxana üçün mühüm şərtdir. Buna görə də, kitabxananın inkişafının innovativ siyasətinin işlənilməsinin zəruriliyi istənilən tip kitabxana rəhbərliyi qarşısında duran ən ümdə məsələlərdən biridir. [10, s. 28]

İnnovasiya siyasəti dedikdə, kitabxanaların davamlı inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilmiş, dolğun, təşkilati-struktur cəhətdən yenilənməsi, bütün proseslərin texnoloji cəhətdən müasirləşdirilməsi, həmçinin personalın peşəkar şüurunda pozitiv dəyişikliklərin meydana gəlməsi hesabına həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür. Onun aparıcı elementləri olaraq kitabxanaların daxili və xarici əlaqələri, personalın innovasiya mədəniyyətinin formalaşması, kitabxanaçılara və kitabxananın tərəfdaşlarına təkan verilməsi sistemindən istifadə aydın nəzərə çarpır. Bu halda innovasiya mədəniyyəti dedikdə, personalın mütəmadi peşəkar inkişafı, əməkdaşların yaradıcı potensialının artırılması mexanizmlərinin mövcudluğu başa düşülür. Kitabxanaçıların kollektiv və fərdi psixologiyası üzrə yeniliklərin idarə edilməsinin nəzərə alinmasının vacibliyinə və rəhbərin kitabxana heyətinin yaradıcılıq resursundan düzgün istifadə etmək bacarığına mühüm əhəmiyyət verilir.

Yenilikçi ideyalar “boş yerdən” formalaşmır, innovativ fəaliyyətin müxtəlif kateqoriyalı iştirakçılarının təkliflərinin təhlilinin nəticəsidir. Kitabxananın innovativ inkişafının əsasını son illər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və onların proqram təminatı hesab edilir.

Kitabxana işçiləri innovasiyaları irəli sürən əsas qrupu təşkil edir. Hər bir kitabxana əməkdaşı özünün peşəkar inkişafına məsuliyyət daşıyır. Kitabxananın işçi heyətinin inkişafı, təhsili, təkmilləşmə məsələləri sistemli plana daxil edilməli, bu məsələ müəssisənin sosial siyasətinin əsas tərkib hissəsinə çevrilməlidir.

Kitabxanalarda innovasiya fəaliyyətinin inkişafına təkan vermək üçün yeni ideyaların verilməsi mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır. Onun yaradılması şərtləri bunlardır: [10, s.33-45]

• Kitabxanada müəssisədaxili xoş, əlverişli mühit olması, yaradıcı fəallıq və yarış atmosferinin mövcudluğu;

• Kitabxananın məqsədi, vəzifələri və iş istiqamətləri, yenilikçilik fəaliyyətinin mahiyyəti və qazanılan nəticələr barədə kitabxananın işçi heyətinin məlumatlı olması;

• İnnovativ ideyaların müəlliflərinin təşviqat sisteminin mövcudluğu, əməkdaşların nailiyyətləri və təşviqat formaları barədə maarifləndirmə işinin aparılması;

• Əməkdaşların ixtisaslarının artırılması və attestasiyası qaydalarının işlənməsi və onun nəticələrinin xüsusi hesabat formalarında hazırlanması;

• Kitabxanada yeni ideyaların qeydə alınması və təqdimatı sisteminin olması;

• “İdeyalar bankı”, “Yaradıcı ideyalar yarmarkası”, “Təkmilləşdirici işlərin hərracı” kimi müsabiqələrin təşkili və s. [3, s. 75-80].

Yeni ideyaların verilməsi, əgər onlar ümumiləşdirilib yekunlaşdırılmasa, təsnifləşdirilməsə, prioritetlər müəyyən olunmasa, sistemləşdirilməsə və tətbiq mərhələsinə keçməsə, heç bir əhəmiyyət kəsb etməz. Heç də bütün innovativ ideyalar perspektivli və təcrübədə tətbiq oluna biləcək səviyyədə olmur. Seçilən ideyalar nizamlanmalı, prioritetlər müəyyənləşdirilməli və sonra reallaşdırılmalıdır. Müəyyən etmək lazımdır ki, hansı innovativ ideyaya potensial, hansına real tələbat var. Və innovasiya ehtiyatlarını ilk növbədə nəyə yönəltmək lazımdır ki, dəyişikliklərin nəticəsi kitabxananın yaxın gələcəkdəki inkişafına müsbət təsir göstərsin.

Kitabxana-innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması kifayət qədər innovasiya potensialı olan böyük kitabxanaların, mədəniyyət universitetlərinin

bazasında innovasiya təşkilatlarının yaradılmasını tələb edir. Bu gələcəkdə kitabxanaların innovasiya fəallığının stimullaşdırılmasına yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi və onlara innovativ layihə müsabiqələrinin əsasında qrantların verilməsi və inkişaf proqramlarının dəstəklənməsilə maliyyə yardımı göstərilməsi məqsədi daşıyır. Bu infrastrukturun effektiv elementi kitabxananın ixtisaslaşdırılmış bölmələri, bütün innovasiya dövriyyəsinin kompleks işlərinin yerinə yetirilməsini təmin edə biləcək sərbəst innovativ qurumlar yaradılmalıdır. Beləliklə də, müasir kitabxanaların innovativ fəaliyyətinin inkişafında əsas şərti innovasiya infrastrukturunun gələcək inkişafı və innovasiya fəaliyyətinin iştirakçıları ilə səmərəli innovativ münasibət və əlaqələrin qurulmasıdır [8, s. 206-220].

Kitabxana işinin inkişafında, təkmilləşdirilməsində, innovasiyaların yeri və rolunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu müəyyən qədər əsaslandırmağa çalışdıq. Sonda bu qənaətə gəlmək olar ki:

1. Müasir dövrdə heç bir idarə və ya müəssisə öz fəaliyyətini müxtəlif istiqamətlərdən mütəmadi olaraq təkmilləşdirmədən inkişaf edə bilmir.

2. Yeni xidmət və məhsul növlərinin təqdim olunması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, iş proseslərinin və işçi heyətin idarə edilməsində müasir metodlardan istifadə edilməsi mütləqdir.

3. İnnovasiyalar inkişafın ən vacib elementidir. Onlar olmadan kitabxana sosial əhəmiyyətli təşkilat olaraq qala bilməz, rəqabətə davamlı xidmətlər göstərə bilməz.

4. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz mövqeyini möhkəmlədə bilməz.

İnnovativliyin əsas paradiqmaları: Öyrənməkdən və dəyişməkdən qorxmamaq;Özünü digərlərindən ağıllı hesab etməmək; Digərlərindən ideya götürmək və özünə uyğunlaşdırmaq; Tətbiq etmək, dəyişdirmək və yenə də tətbiq etmək və s.-dir.

Sonda onu qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İnnovasiyalı inkişaf strategiyası Proqramının Layihəsi işlənib hazırlanıb. Proqramın strateji məqsədi – iqtisadiyyatın dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafını, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ekoloji müdafiəni təmin edən xarici bazarlarda yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik, elmtutumlu, resurslara qənaət edən sosialyönümlü, innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılmasıdır. Bu layihə qəbul edilib icraya verilsə, kitabxana işinin inkişafında da mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı". Bakı: 2008.

2. Abdullayeva N.D. Azərbaycan kitabxanaşünaslığında prioritet məsələ - kitabxana innovatikasi, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri // Kitabxanaşünaslıq və informasiya:elmi nəzəri və praktiki jurnal.- B.: BUN, 2013, № 2 (11). –S. 132-137

3. Abdullayeva N.D. Kitabxana innovatikasının elmi-nəzəri və təcrübi məsələləri: Monoqrafiya / N.D. Abdullayeva.-B.:AF Poligraf, 2015.- 178 s.

4. Əzizova G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti/ Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı 2012. - 212 səh.

5. "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan.-1999.-14 mart.

6. Xələfov, A.A. Azərbaycanda kitabxana işinə dair Heydər Əliyev doktrinası uğurla davam edir /A.A.X ələfov,- B., 2009.-185 s.

Rus dilində

7. Абдуллаева Н.Д. Инновации и новые тенденции в библиотечном деле // Актуальные вопросы современной науки: Материалы XVI Международной Научно–практической конференции(30 июля 2012 г.): Сборник научных трудов.- М.: Издательство «Перо», 2012.-с. 205-213

8. Власова И.Н. Традиции и инновации в библиотеке//Библиотека.-1999.- №6.- с.39-44.

9. Гусева Е.Н. Успешное инновационное развитие: научно-методические подходы // Библиотечное дело - XXI век. - 2009. - № 2. - С.35-50

10. Качанова Е.Ю. Инновации в библиотеках/ Е.Ю. Качанова; науч. ред. В.А. Минкина; СПбГУКИ. - СПб.: Профессия, 2003.-318 с. -(Серия « Библиотека»)

11. Чуприна Н. Т. Инновационная политика библиотеки: региональный аспект // Библиография. - 2003. - № 6. - С. 25 - 34.

12. Толканюк Н.А. Инновационные процессы в библиотечном деле / Н.А. Толканюк // Культура и общество: Возникновение новой парадигмы /Кемеров. гос. акад. культуры и искусств. Кемерово, 1995 .- С.189 -192.

XÜLASƏ

Bu gün geniş kitabxana-informasiya şəbəkəsinə malik Azərbaycanda 12 mindən çox müxtəlif tipli kitabxana mövcuddur. Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin informasiya təminatının həyata keçirilməsində ölkə kitabxanalarının tutduğu mühüm yer mədəniyyətin bu sahəsində informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq, innovasiyaların, o cümlədən, müasir texnologiyaların tətbiqini zəruri edir. Azərbaycan kitabxanaşünaslığı tarixində müasir dövrün tələblərinə uyğun, kitabxana işinin inkişaf amillərini özündə əks etdirən tədqiqat, dissertasiya mövzuları çox işlənmişdir. Lakin konkret kitabxana işində innovasiyalarla bağlı dissertasiya işi ilk dəfə olaraq 2012-ci ildən araşdırılmağa başlanmışdır. Bu işin işlənməsində Rusiya kitabxanaşünaslarının nəzəriyyəsindən, o cümlədən Belarus Milli Kitabxanasının, Polşa Milli Kitabxanasının qabaqçıl iş təcrübəsindən yararlanaraq Azərbaycan kitabxana işi ilə qarşılıqlı təhlili nəticəsində müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *kitabxana-informasiya elmi, Azərbaycanda kitabxana işi, innovativ kitabxana xidməti*

Нармина Абдуллаева

БИБЛИОТЕЧНЫЕ ИННОВАЦИИ КАК НОВАЯ ТЕМА ИССЛЕДОВАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Сегодня в Азербайджане насчитывается более 12 тысяч различных типов библиотек с широкой библиотечно-информационной сетью. Важное место библиотек страны в осуществлении информационного обеспечения современного азербайджанского общества обусловливает необходимость применения инноваций, в том числе современных технологий, в соответствии с требованиями информационного общества в этой сфере культуры. В истории азербайджанского библиотечного дела много разрабатывались исследовательские и диссертационные темы, отражающие факторы развития библиотечной работы в соответствии с требованиями современной эпохи. Однако диссертационная работа по инновациям в конкретном библиотечном деле исследуется впервые с 2012 года. При разработке данной работы использовались теории российских библиотекарей, а также передовой опыт работы Национальной библиотеки Беларуси и Национальная библиотека Польши, некоторые результаты были получены из взаимного анализа с библиотечной работой Азербайджана.

Ключевые слова: *библиотечно-информационная наука, библиотечное дело в Азербайджане, инновационное библиотечное-информационное обслуживание.*

Narmina Abdullayeva

LIBRARY INNOVATION AS A NEW RESEARCH TOPIC IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Today, there are more than 12,000 different types of libraries in Azerbaijan with a wide library-information network. The important place of the country's libraries in the implementation of the information provision of the modern Azerbaijani society necessitates the application of innovations, including modern technologies, in accordance with the requirements of the information society in this field of culture. In the history of Azerbaijani librarianship, research and dissertation topics reflecting the development factors of library work in accordance with the requirements of the modern era have been elaborated a lot. However, the dissertation work on innovations in specific library work has been investigated for the first time since 2012. In the development of this work, using the theory of Russian librarians, as well as the advance work experience of the National Library of Belarus and the National Library of Poland, some results were obtained as a result of mutual analysis with the library work of Azerbaijan.

Keywords: *library-information science, librarianship in Azerbaijan, innovativ library service.*

UOT: 378.48:339.92

XXI ƏSRDƏ QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN İNKİŞAF DRAYVERLƏRİ

ŞƏFA ƏLİYEV
Sumqayıt Dövlət Universitetinin professoru, iqtisad elmləri doktoru
E-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az

Qeyd edək ki, 21-ci əsr intellektual bir əsrdir. Bu əsrdə ənənəvi sənaye sahələrinin və sənaye inqilablarının gətirdiyi texnoloji üstünlüklər daha dərin inkişaf edəcək və həm cəmiyyətdə, həm də təhsil sistemində yeni çağırışlar sürətli bir məcrayə keçəcəkdir. 21-ci əsr təkcə texnologiyaların inkişafı yox, həm də intellektual resursların iqtisadiyyat sahələrində hegemon rolunu ön plana çəkəcəkdir. Belə ki: 1) intellektual resursların mobilizasiyası; 2) bilik iqtisadiyyatının müxtəlif istiqamətlərinin formalaşdırılması; 3) qeyri-maddi istehsal sahələrinin genişlənməsi və bu sahədə əlavə dəyər mənbələrinin yaradılması; 4) süni intellektin belə maliyyə və əlavə dəyər dövriyyəsinə cəlb edilməsi və bununla da yeni fəaliyyət istiqamətlərinin formalaşdırılması prosesləri daha sürətlə gedəcəkdir.

Resursların tükənməsi, yanacaq enerji resurslarında olan qeyri-proporsional bölgü dünyada son 10 illiklərdə xeyli çətinliklər yaratmışdır. Əksər dünya ölkələri yeni enerji resursları axtarmaqdadır. Lakin mənbələr nə qədər tapılsa belə, hesab edirik ki, bu resurslar artmaqda olan dünya əhalisinin tələbatını ödəməyə kifayət etməyə də bilər və bu çətinliklər qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Ona görə də hər bir zəka mərkəzinin, bilik mərkəzinin, yəni universitetlərin inkişaf etdirilməsi, universitetlərin qlobal çağırışlara uyğun təkmilləşdirilməsi və onların fəaliyyətinin şaxələndirilməsi dünya səviyyəsində çox böyük aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir [1]. Açığını deyək ki, dünya səviyyəsində universitetlərin müəyyən mənada artıq öz yerini tutması, müəyyən reytinqlər üzrə bölünməsi və hansı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməsi, rəqabətli universitetlərin sıralanması çoxdan məlumdur və bununla bağlı hesab edirəm ki, artıq yeni yanaşmaların vaxtı çatmışdır [2].

Belə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki universitetlər bu imkanlarını uzun dövr ərzində formalaşdırmışlar və onlar texnoloji biliklərin mənimsənilməsi, onların təcrübə-sınaq proseslərindən çıxarılması və istehsal proseslərinə cəlb edilməsində böyük təcrübə toplamışlar. Dünyanın aparıcı universitetlərində çoxşaxəli və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən elmi-texniki mərkəzlər, texnoparklar fəaliyyət göstərirlər və bunlar yetişdirilən kadrların daha geniş zəkaya və intellektə, həm də yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə çatmaq üçün lazım olan biliklərin əldə edilməsinə imkan verir.

Lakin dünya yerində dayanmır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz inkişaf templərini hər il artırmaqdadırlar. Şübhəsiz bu təhsil sahəsinə də, universitetlərə də aiddir. Artıq dünyanın aparıcı və iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrinin əksəriyyəti öz inkişaf parametrlərinə, texnoloji və innovasiya bazarlarının inkişaf etməsi səviyyəsinə, eyni zamanda təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və universitetlərin reytinqinin sürətlə artması hesabına iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsində fəaliyyəti ortaya qoymaqdadırlar [3]. Bu gün heç də sirr deyildir ki, Çin universitetləri və alimləri, tədqiqatçılar ordusu və Çində olan innovasiya mərkəzləri, innovasiya sisteminin çoxşaxəli fəaliyyəti onun ABŞ-la rəqabətində ən böyük və aparıcı qüvvə kimi çıxış etməkdədir və yaxud digər iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə texnoloji elm mərkəzlərinin yaradılması və müasir universitetlərin formalaşdırılması, bilik iqtisadiyyatı sisteminin inkişafının sürətləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi, yeni biliklərin mənimsənilməsi və bunların istehsal sahələrinə əlaqəli şəkildə tətbiq etdirilməsi, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun və əmək bazarının inkişaf etməsi istiqamətlərində yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik kadrların hazırlanması istiqamətlərində qlobal çağırışlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından böyük təcrübə toplamışlar. Analoji misallara bir sıra digər iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri göstərmək olar. Hindistan, Braziliya və Rusiyada bir çox universitetlər heç də zəif olmayan elmi potensial formalaşdıra bilmiş və dünyanın aparıcı universitetləri ilə rəqabət etmək üçün təcrübə toplamaqdadırlar.

Məlumdur ki, Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin dağılmasından sonra özünün müstəqilliyini bərpa

etmiş və bu geniş mənada ölkədə intellektual resursların formalaşdırılmasının inkişaf etdirilməsi, milli innovasiya sisteminin yaradılması və onun çoxşaxəli fəaliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində müstəqil addımların atılmasına səy göstərmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində xaotik şəkildə yaranan və qeyri-səmərəli fəaliyyət göstərən universitetlərin əksəriyyəti artıq rəqabət bazarında və təhsil sistemində olan rəqabətə tab gətirməyərək sıradan çıxmış və hazırda fəaliyyət göstərən universitetlərimizin əksəriyyəti müəyyən mənada özlərinin həm struktur baxımından, həm ixtisaslaşması nöqteyi-nəzərindən, eyni zamanda strateji inkişaf baxımından 21-ci əsrdə fəaliyyət istiqamətlərini və inkişaf drayverlərini müəyyənləşdirmişlər.

Ölkəmizin universitetləri öz reytinqlərini artırmaq üçün davamlı şəkildə tədbirlər görməkdədirlər və bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin görülməsi, sistemli yanaşmaların ortaya qoyulmasının şahidi oluruq. Bir çox universitetlərimiz artıq dünya səviyyəsindəki tədbirlərin iştirakçısı olmaqla bərabər, həm də müəllim-professor heyətinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, tədqiqatçılar komandasının yaranması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi istiqamətində önəmli addımlar atmışlar. Dünyanın nüfuzlu elmi platformalarında əmsallaşdırılan jurnallarda məqalələrin dərc edilməsi, monoqrafiyaların nəşr olunması, ümumiyyətlə tədqiqatların intensiv və maraqlı aparılması baxımından universitetlərimizin fəallığını qeyd etmək olar [4].

Sumqayıt Dövlət Universiteti kifayət qədər gənc bir universitetdir və baxmayaraq ki, hələ sovetlər birliyi dövründə universitetin bazası formalaşmış, texniki elmlər üzrə, xüsusilə kimya və neft-kimya, elektroenergetika istiqamətlərində ixtisaslaşan bir institut kimi fəaliyyət göstərmişdir. 2000-ci ildən başlayaraq Ulu Öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə çoxfunksiyalı və müxtəlif ixtisaslara malik Sumqayıt Dövlət Universiteti yaradılmışdır. Sumqayıt Dövlət Universitetində müxtəlif ixtisaslar üzrə fəaliyyətin təşkili və yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması üçün kifayət qədər perspektivlərə malik olan potensialın olduğu qənaətindəyik. Universitetdə fəaliyyət göstərən 7 fakültənin hər birinin özünün potensialı və inkişaf istiqamətlərinin olduğunu da qeyd etmək lazımdır və demək olar ki, ölkəmizin müxtəlif iqtisadiyyat, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrində, təhsil sistemində lazım olan ixtisaslı kadrların hazırlanması, yetişdirilməsində universitetin perspektivlərinin daha geniş olduğunu qeyd etmək mümkündür.

Digər tərəfdən, Sumqayıt Dövlət Universitetinin yerləşdiyi ərazinin paytaxt Bakıya yaxın olmaqla bərabər, eyni zamanda regional bir xarakter daşıyır. Xüsusilə, Şimal zonasının və burada olan 6 rayonda yaşayan insanların övladlarının və gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, ixtisaslı kadrlar kimi yetişməsində ciddi rol oynaya bilmək potensialına malikdir. Universitetin müəyyən ənənələrinin formalaşmasını və müxtəlif ixtisaslar üzrə kifayət qədər güclü potensiala malik olan müəllim-professor heyətinin formalaşdırılmasını da qeyd etmək olar. Lakin hesab edirik ki, Sumqayıt Dövlət Universiteti 21-ci əsrin qlobal çağırışlarına və inkişaf drayverlərinə uyğun olan fəaliyyət strategiyası ortaya qoymalıdır. Bunun üçün çox iş görülməli, universitetin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, xüsusilə müasir biliklərə və intellektə malik olan müəllim, professor tədqiqatçı heyətinin formalaşdırılması tələb olunur. Yaxın perspektivdə Sumqayıt Dövlət Universitetinin qlobal çağırışlar kontekstində bir qrup inkişaf drayverlərinin ümumiləşdirmişik: 1. Sumqayıt Dövlət Universitetinin maddi-texniki bazası müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə gətirilməli, universitetin xüsusi və çoxfunksiyalı fəaliyyəti təmin edə biləcək ayrıca korpusu və yaxud da olduğu ərazinin modern şəkildə maddi-texniki bazasının yaradılması tədbirləri görülməlidir. 2. Universitetin elmi-tədqiqatyönlü istiqamətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi strategiyası ayrıca olaraq işlənilməli və uzunmüddətli dövr üçün təsdiq edilməlidir. Burada Universitetdə müxtəlif elmi tədqiqatların, həm Sumqayıt və onun sahə potensialı, eyni zamanda ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf etdirilməsi, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin imkanlarının artırılması, ölkəmizdə demokratik quruculuğunun sürətləndirilməsinə imkan verən kadrların hazırlanması istiqamətində potensialın reallaşdırılması yönlü uzunmüddətli perspektivli tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və strateji fəaliyyət istiqamətləri baxımından daha da dəqiqləşdirilməsi tələb olunur [5]. 3. Sumqayıt Dövlət Universitetinin tələbə kontingentinin artırılması istiqamətində çox ciddi addımlar atılmalıdır. Belə ki, hazırda universitetin tələbə kontingenti universitetin həm yerləşdiyi ərazi və həm də strateji inkişaf baxımından olduqca azdır. Hesab edirik ki, 2030-cu ilədək olan dövrdə universitetin tələbə kontingenti ən azından 10 min nəfər

səviyyəsinə çatdırılmalıdır və bunun üçün real imkanların olduğu qənaətindəyik. 4. Sumqayıt Dövlət Universitetinin innovativ baxımdan inkişaf etdirilməsi üçün atılan addımlar təqdirəlayiqdir. Lakin bu istiqamətdə daha təsirli tədbirlərin görülməsi və sənaye müəssisələri sırasından önəmli partnyorların müəyyənləşdirilməsi, əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması, müvafiq investisiya-innovasiya fondlarının bu işə cəlb edilməsi və çoxfunksiyalı işlək innovasiya mərkəzinin, yaradıcılıq yönümlü innovasiya evinin yaradılması vacibdir. Hesab edirik ki, bu halda universitetin nüfuzunun qaldırılması üçün əlavə stimullar və üstünlüklər əldə etmək olar. 5. Universitetin tələbə kontingentinin artırılması üçün artıq Azərbaycanda yeni reallıqlara uyğun strategiyanın ortaya qoyulması daha məqsədəuyğundur. Məsələn, işğaldan azad olunmuş ərazilərin sürətlə bərpa edilməsi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının intensiv olaraq dirçəldilməsi, müasir infrastruktur və istehsal şəbəkəsinin formalaşdırılması, burada yeni qurumların yaradılması, innovasiyayönümlü iqtisadiyyat, “ağıllı” və yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat quruculuğunun sürətləndirilməsi proseslərini nəzərə alsaq, bu regionda, yəni Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması hədəflərinə çatmaq mümkündür [6]. Bütün bu perspektivlər nəzərə alınmaqla, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının yaxınlığında Universitetin filialının yaradılması, həm yataqxana kompleksinin istismara verilməsi və eyni zamanda universitetin buradaki filialının bazasında yüksək və “ağıllı” texnologiyalar əsaslı texnoparkının yaradılması hesab edirəm ki, universitetin strateji inkişafı baxımından çox böyük önəm kəsb edə bilər. Burada yaxın illərdə Böyük Qayıdışın reallaşdırılması, məskunlaşdırılmanın sürətləndirilməsi kontekstində, həmçinin Bərdə, Tərtər, Goranboy, Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, İmişli, Beyləqan və s. rayonlarda olan məzunlarımızın məhz ali təhsil alması üçün həmin filialı seçməsi ehtimalı xeyli yüksəkdir. Digər tərəfdən, həmin filialın fəaliyyətinin yüksək səviyyədə təşkil olunması, innovasiya yönümlü infrastrukturun yaradılması, yüksək texnologiyaların tətbiqi baxımından əməkdaşlıq əlaqələrinin formalaşdırılması, müasir texnologiyalar əsaslı tədrisin təşkil edilməsi və şəffaf tədris mühitinin yaradılması - hesab edirik ki, gənclərin universitetə marağının artırılmasına və həmin filiala üst tutmasına əlavə stimullar yarada bilər. Eyni zamanda, ailə büdcəsi o qədər də çox olmayan və ya orta səviyyədə olan əhalinin xeyli hissəsi hesab edirəm ki, məhz Sumqayıt Dövlət Universitetinin bu ərazidə yaradılacaq filialında övladlarının təhsil almasını böyük həvəslə qarşılaya və böyük məmnunluqla bundan istifadə edə bilərlər. Digər tərəfdən, yaxın perspektivdə hesab edirik ki, universitet tələbələrinin, magistrlərinin, doktorantlarının beynəlxalq səviyyədə təmsil olunması, beynəlxalq olimpiadalarda iştirak etməsi, aparıcı universitetlərində təcrübələr keçməsi, birgə tədbirlərdə iştirak etməsi təcrübəsi olmalıdır. 6. Universitetin xarici ölkələrdən tələbə cəlb etmək istiqamətində xüsusi fəaliyyət strategiyası və konsepsiyası işlənməli, və həyata keçirilməlidir. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən Sumqayıt Dövlət Universitetində təhsil almaq üçün cəlb etmək imkanları hesab edirəm ki, xeyli genişdir. Şəhərin dəniz kənarında yerləşməsi, müasir infrastrukturunun olması və burada Sumqayıt Dövlət Universitetinin yeni tələbə evi, yaxud da qonaq evinin tikilməsi imkanları üçün torpaq sahələrinin mövcudluğu və digər bu kimi üstün amillərin olması baxımdan hesab edirik ki, Sumqayıt Dövlət Universiteti beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində daha geniş işlər görməli, daha çox tələbələr, magistrlər və doktorantlar cəlb etməli, elmi tədqiqat baxımından dünyanın aparıcı və qabaqcıl universitetləri ilə əməkdaşlıq əlaqələri daha konkretləşdirilməli və müqavilələr, beynəlxalq sazişlər əsasında fəaliyyət göstərməlidirlər [7]. 7. Universitetin inkişafının sürətləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən universitetdə tədqiqat yönümlü fəaliyyətin gücləndirilməsi təklif olunur və bununla bağlı elmi tədbirlərin keyfiyyət göstəricisinə daha ciddi önəmin verilməsi və müxtəlif elmi-tədbirlərin keçirilməsi zamanı məqsədli tədqiqatların ön plana çəkilməsi və bununla da elmi tədqiqatlara cəlb olunan tələbələrin, magistrlərin yüksək nəticələr uğrunda istiqamətlənməsi önəmli yer tutur. Universitetdə müxtəlif istiqamətlər üzrə tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və yaxın perspektivdə, "beyin mərkəzi"nin formalaşdırılması istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsi də kifayət qədər tələb olunan və yeni çağırışlar kimi də qiymətləndirilə bilər. 8. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda universitetin fəaliyyət göstərən kitabxanasının texnoloji imkanları və ümumiyyətlə, xidmət imkanları olduqca aşağı səviyyədədir. Universitetin 24 saat ərzində elektron xidmətlər hesabına fəaliyyət göstərməsi və daim tələbələr üçün açıq olması, uni-

versitet alimlərinin tədqiqatlarının elektron formada yerləşdirilməsi, dünyanın müxtəlif elmi platformalarında nəşr olunan kitab və jurnallara, elmi saytlara inteqrasiyasının təmin edilməsi, elmi mübadilənin sürətləndirilməsi üçün bu istiqamətdə kitabxana fondunun zənginləşdirilməsi və elektron resurslardan istifadənin sadələşdirilməsi tədbirlərinə ehtiyac vardır. 9. Universitetin elmi potensialının artırılması istiqamətində və beynəlxalq səviyyədə nüfuzlu jurnallarda elmi məqalələrin dərc olunması üçün universitetdə elmə olan marağın artırılması, elmi tədqiqat istiqamətli tədbirlərin yüksək səviyyədə təşkili, müxtəlif elmi platformalarda universitet alimlərinin əsərlərinin indeksləşdirilməsi istiqamətində sistemli və ardıcıl işlər görülməli və universitet alimlərinin reytinqlərinin elmmetrik bazasının yaradılması, dünya elminə inteqrasiyası baxımından məqsədli tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

Yaxın perspektivdə Sumqayıt Dövlət Universitetində 21-ci əsrin çağırışlarına uyğun şəkildə fəaliyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi baxımından hələ ki, axtarış proseslərinin gedəcəyini və bu proseslərin daha da intensivləşəcəyini proqnozlaşdıra bilərik. Bunların sürətləndirilməsi üçün Sumqayıt Dövlət Universitetinin bütün resurslarının cəlb olunması və 21-ci əsrin qlobal çağırışlarına uyğun strateji fəaliyyətin formalaşdırılması istiqamətində daha optimal inkişaf drayverlərinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün təsirli tədbirlərin görülməsi lazım gələcəkdir.

YEKUN

Beləliklə, qlobal pandemiyanın təsirindən yaranan yeni çağırışlar və ümumilikdə dünyada ali təhsil sistemində gözlənilən dəyişikliklər bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir [8]. Dünya universitetlərinin fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, beynəlxalq reytinqlərin təhlili göstərir ki, ilk 20-də və ya top 30-da olan universitetlərin əksəriyyəti bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir və ümumilikdə dünya universitetlərində, ali təhsil sistemində bu məsələlər, problemlər, tendensiyalar və çağırışlar daha çox diqqət mərkəzindədir:

- Çoxlu sayda istedadlıların cəmləşməsi, yəni istedadlı müəllim və tələbələrin böyük faiz təşkil etməsi;
- Qabaqcıl tədqiqatların aparılması və idarəetmənin təşkili, yüksək səviyyəli təhsil üçün keyfiyyətli şəraitin yaradılması ilə bağlı kifayət qədər resurs təminatının olması;
- Ali təhsil müəssisələrinin innovativ və çevik strateji yanaşmalarının mövcudluğu;
- Elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işlərinin ali təhsil müəssisələrində güclü komponent kimi olması və bunun onların nüfuzlarına müsbət təsir göstərməsi ("Beyin mərkəzləri" rolunu aparması);
- Biznes və innovasiya sistemləri ilə sıx institusional əlaqələrin olması;
- Tələbələrin təhsil proseslərinin və tədris proqramlarının yüksək səviyyədə çevik və tarazlı olması, müasir çağırışları özündə əks etdirməsi;
- Universitetlərin çevik olaraq qlobal bazarın çağırışlarına reaksiyalar verməsi;
- Yeni tədris planları və proqramlarının hazırlanması, yeni mərkəzlər və şöbələrin yaradılması, yeni ideyalara və novatorluğa malik professor-müəllim heyətinin formalaşdırılması, müəllim-professor heyəti arasında sağlam və şəffaf rəqabət mühitinin formalaşdırılması və motivasiyanın artırılması, reytinq sisteminin tətbiq olunması;
- Tələbə həyatının müxtəlifliyi və rəngarəngliyinin təmin olunması, auditoriya müəllimlərinin tədrislə bağlı keyfiyyət məsələlərinin ön plana çıxarılması və universitetin onlayn təhsil strategiyasının və strukturunun formalaşdırılması;
- Hazırda ingilis dili dünya elm və təhsilində əsas alətlərdən biridir, eyni zamanda dünya alimlərinin və tələbələrinin formal və qeyri-formal ünsiyyətlərində əsas yeri tutur. Nüfuzlu elmi jurnallar ingilis dilindədir. Hər bir universitetdə bununla bağlı reallıqların nəzərə alınması, "Web of Science" və "Scopus" bazası ilə bağlı dərc olunma strategiyasının olması təmin edilməlidir;
- Müasir "rəqəmsallaşma inqilabı", böyük ölçüdə istehsalın və ictimai həyatın bütün sahələrində geniş həcmdə kompüter texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutur və buna görə də rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üzrə strategiyanın olması vacibdir;
- Mühazirə deyən müəllimlərlə tələbələr arasındakı münasibətlərdə "monoloq" formatı ikincilərdə psixoloji komplekslər yaratdığından, mühazirələrin daha yaradıcı üslübda çatdırılmasına ciddi önəm verilməlidir, belə ki, müasir insanın yetkin ağılı mühazirələrin ləng prosedurlarına qarşı etiraz edir, tələbələr ləng deyilən mühazirələrə qulaq asmaq istəmirlər və uzun-uzadı izahlar tələbəni hövsələdən çıxarır, mühazirə yeni biliklərin ötürülməsi üçün rahat bir forma deyildir və kifayət qədər prinsipial

olaraq texnoloji nöqsanlara malikdir, mühazirələr - əvvəlki dövrdə olduğu qədər dəyərə malik deyillər, bu mühazirələrdə deyilənlərin hamısını sərbəst şəkildə internetdə oxumaq mümkündür;

- Mühazirələrin keçirilməsində dəyişikliklər qaçılmazdır, buna görə də mühazirələrdə ənənəvi yanaşma ilə bərabər, ayılan vaxtın bir hissəsi dialoq və diskussiyaya tövsiyə olunmalıdır, mühazirələr mütləq şəkildə müasir yenilikləri və çağırışları özündə əks etdirməlidir və tələbələr üçün maraq kəsb etməlidir;

- Distant təhsilin effekt həcminin "işə düşməsi"nə dünya iqtisadiyyatının qloballaşma proseslərinin növbəti addımı kimi baxmaq olar;

- Əgər əvvəllər qloballaşma kimi daha çox istehsal sahələri baxılırdısa, indi qloballaşma qeyri-istehsal sahələrində genişlənməyə başlayır, o cümlədən ali təhsil sahəsində başlamaqdadır;

- Bu gün böyük əminliklə 2 tip universitet təhsilinin mövcudluğundan danışmaq olar: 1) ənənəvi, yəni əyani təhsil sistemi və 2) distant, yəni virtual təhsil, buna görə də universitetlər bu reallığı ciddi şəkildə dəyərləndirməli və müvafiq innovativ yanaşmalar formalaşdırılmalı, infrastruktur yaradılmalıdır;

- Universitet kitabxanada 24 saat əlçatan olan elektron resurslar və asan yüklənən resurslar yaradılmalıdır və tədris olunan hər bir kursun proqramına uyğun ədəbiyyat yerləşdirilməlidir;

- Tədris olunan fənnlər üzrə imtahanlarin testlərlə keçirilməsi məqsədəuyğundur;

- Professor-müəllim heyətinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün qiymətləndirmə mexanizminin – reytinq sisteminin tətbiqi zəruridir;

- İngilis dilinin dünya elmində və təhsil sistemində əsas yeri tutması səbəbindən, bu istiqamətdə universitetdə görülən işləri daha da dərinləşdirmək lazımdır. Professor-müəllim heyəti üçün akademik ingilis dili səviyyəsinə çatmaq əsas məqsəd olmaqla, 2 illik müvafiq tədrisin təşkili (həftədə 3 dəfə 2 akademik saat) məqsəduyğundur;

- Universitetdə müasir çağırışlara uyğun tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması gecikdirilmədən həll edilməli, cəmiyyətdə, ölkədə, dünyada baş verən hadisələr təhlil olunmalı, fundamental tədqiqatlar aparılmalı və elmi müzakirələr təşkil edilməlidir;

- Alimlərin "Web of Science" və "Scopus" bazasında olan nüfuzlu elmi jurnallarda dərc olunmaları üzrə motivasiyanın və stimullaşdırmanın gücləndirilməsi tədbirləri görülməlidir;

- Professor-müəllim heyətinin İKT texnologiyalarının mənimsənilməsi səviyyəsinin artırılması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi vacibdir;

- Professor-müəllim heyəti ilə tələbələr arasında sosiallaşma və ünsiyyətin dərinləşdirilməsi üzrə xüsusi strategiyanın işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi səmərəli ola bilər və s.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti, ali təhsil, universitetin strateji inkişafı, elmi tədqiqatlar.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, Ş.T. Sumqayıtın sosial-iqtisadi inkişafının dünya səviyyəsinə qaldırılmasında İlham Əliyev modeli // Geostrategiya, Bakı, 2019, №5, Səh. 127-133. http://geostrategiya.az/pdf/2019/0553so19.pdf.

2. Zahid F. Mamedov, Shafa T. Aliyev. Modern universities: new challenges, trends, paradigms and expectations Konfrans məqaləsi 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development / Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Faculty of Management University of Warsaw and Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale - Mohammed V University in Rabat and Polytechnic of Medimurje in Cakovec. Baku, Azerbaijan 25-26 June, 2021, p. 85-94, Web of science. https://www.proquest.com/openview/46456612f9ad65c31dcdac7864de9d27/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472.

3. Aliyev, Sh.T. (2010). The Problems of the Variety of Formation and Functioning of the Special Economic Zones in Azerbaijan in the Context of the World Experience. Marketing and Management of Innovations, 1, 144-148. https://doi.org/10.21272/mmi.2010.1-18.

4. Məmmədov, Z.F., Əliyev, Ş.T. Müasir dövrdə universitetlər: yeni çagırışlar, trendlər, paradiqmalar və gözləntilər məqalə Journal of Educational Studies. Baku, 2020, Vol. 691, Issue II p. 99–115. https://www.academia.edu/50373976/M%C3%BCasir_D%C3%B6vrd%C9%99_Universitetl%C9%99r_Yeni_%C3%87a%C4%9F%C4%B1r%C4%B1%C5%9Flar_Trendl%C9%99r_Paradiqmalar_v%C9%99_G%C3%B6zl%C9%99ntil%C9%99r_Universities_in_the_modern_age_New_challenges_trends_paradigms_and_expectations_.

5. Aliyev, Sh.T. Strategic aspects of diversification and export potential increase of the non-oil industry in Azerbaijan / Economic and Social Development-55th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Varazdin Development and Entrepreneurship Agency and University North in cooperation with Azerbaijan State University of Economics (UNEC) Faculty of Management University of Warsaw Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale - Mohammed V University in Rabat Polytechnic of Medimurje in Cakovec. 18-19 June 2020, Volume 4. p. 30-39 (Web of science). https://www.proquest.com/openview/6e3b4feeb1bdf05baed60721eb258f6d/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472.

6. Алиев, Ш.Т. Стратегическая важность возрождения Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов Азербайджана // "Вопросы истории", Москва, 2022 №06,с.148-155. https://elibrary.ru/item.asp?id=48808624 (Web of science; Scopus).

7. Sumqayıt Dövlət Universitetinin Strateji Planı. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.sdu.edu.az/userfiles/image/news/strateji_plan.pdf.

8. Əliyev, Ş.T. Pandemiya və postpandemiya dövründə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin aktual məsələləri // "Xəbərlər", AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, 2020,№5, Səh. 5-12. http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/jurnalla/xeberler/item/2126-amea-n-n-khaebaerlaeri-izhtisadiyyat-seriyas-zhurnal-n-n-2020-5-say.html. http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2020_5/1.Shafa.pdf.

РЕЗЮМЕ

Драйверы развития Сумгаитского Государственного Университета в XXI веке в контексте глобальных вызовов

В статье исследованы драйверы развития Сумгаитского Государственного Университета в XXI веке в контексте глобальных вызовов. С этой целью раскрываются концептуальные подходы и основы интенсивного развития университетов в мировой практике. Отмечается важность совершенствования действующих механизмов в организации учебного процесса и научно-исследовательских работ. Рассматриваются важнейшие направления развития университетов в долгосрочной перспективе. Подготовлены рекомендации и даны предложения по модернизации существующих подходов к развитию Сумгаитского Государственного Университета на рубеже XXI века.

Ключевые слова: *Азербайджан, Сумгаит, Сумгаитский Государственный Университет, высшее образование, стратегическое развитие университета, научные исследования.*

SUMMARY

Drıvers for the development of Sumgaıt State University ın the 21st century ın the context of global challenges

The drivers of the development of Sumgait State University in the 21st century in the context of global challenges are considered in the article. The conceptual approaches and foundations for the intensive development of universities in world practice are disclosed for this purpose. The significance of improving the existing mechanisms in the organization of the educational process and research work is noted. The most important areas of development of universities in the long term are considered then. Recommendations and proposals for the modernization of existing approaches to the development of Sumgait State University in the 21st century are given in the end of article.

Key words: *Azerbaijan, Sumgait, Sumgait State University, higher education, strategic development of the university, scientific research.*

UOT: 519

İQTİSADİ EFFEKTLİKDƏ İNNOVASİYA TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ MÜVAZİNƏTİN TƏŞKİLİ

DAĞBƏYİ ALLAHVERDİYEV
AR ETN-nın İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, i.e.d, dosent,

E-mail: dagbeycahani@gmail.com

GIRIŞ

Mövcud siyasi-iqtisadi şəraitin iqtisadi tərəqqi innovasiya siyasəti ilə əlaqəli olub haqsız rəqabətə qarşı iqtisadi müqaviməti şərtləndirən antiinhisarçılıq prinsiplərini səciyyələndirir. Belə ki, innovasiyalı təsirlərin tənzimlənməsi iqtisadi sistemin prinsipləri kimi Azərbaycanın Konstitusiyasında əks olunmuşdur: "Xalqının hec bir hissəsi, sosial qrup, təşkilat və ya heç bir şəxs hakimiyyətin həyata keçirilməsi səlahiyyətini mənimsəyə bilməz. Hakimiyyətin mənimsənilməsi xalqa qarşı ən ağır cinayət hesab edilir"(3).

Bununla yanaşı, mövcud iqtisadi-siyasi mühütdə haqsız rəqabətə və inhisarçılığa şərait yaradan subyektlər xüsusi innovasiyalı metodlarla ölkədə milli mənəvi dəyərləri və iqtisadi tarazlığı balanslaşdırması səciyəvidir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin balanslaşdırılması fəaliyyətdə olan innovasiyalı iqtisadi tərəqqinin əsasları kimi rəqabətə davamlı iqtisadi metodlarla tarazlığ təzələnməsi zəruri hesab edilir.

Beləliklə, mövcud iqtisadi sistem metodunun əsası tədiyə balansının metodoloji əsasları ilə tənzimlənməsi səciyyəvi hesab edilir. Belə ki, iqtisadiyyatın əsas strateji mənbəyi maddi və təbii resursları istehsal prosesində iştirak edən meyarlarla tarazlaşır. Bununla da insan kapitalının quruluşu bir çox meyar əsasında formalaşması siyasi-iqtisadi mənzərənin reallıqlarına uyğun modeli şərtləndirir. Bu fikirlərdən belə məntiqi nəticə yaranır ki, insan kapitalının formalaşmasında və tərəqqisində həlledici meyar şəxsiyyət faktorudur. Bu istiqamətdə cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi əsasən istehsal və mövcud siyasi-iqtisadi formasiyanı səciyyələndirir.

Bununla da iqtisadi təhlükəsizlik, cəmiyyətin mütərəqqi iqtisadi, ictimai-siyasi sabitliyini, əlverişli xarici və daxili meyarları yüksək müdafiə qabiliyyətini, səmərəli idarə olunmasını və iqtisadi maraqların qorunması kimi mövcud siyasi- iqtisadi şəraitin tələbi kimi səciyyələnir. Belə ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas mexanizmlərdən biri insan rifahın gücləndirilməsidir. Burada insan kapitalının təkrar istehsal sistemində təhsil və elm sahələrinin tərəqqi zəruriliyi səciyyəvi hesab edilir. Bununla yanaşı, cari ildə artımı şərtləndirən əsas makroiqtisadi meyarlar aşağıdakı kimi təsvir edilir:

Cədvəl 1

Əsas makroiqtisadi meyarlar

Tarix	Ümumi daxili məhsul (ÜDM)		ÜDM-in deflyatoru	Qeyri-neft ÜDM		Əsas kapitala investisiya		Əhalinin nominal gəlirləri		Nominal orta aylıq əmək haqqı		İstehlak qiymətləri indeksi	
	Cəmi, mln. Manat	Artım tempi, %		Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, manat	Artım tempi, %	əvvəlki aya nisbətən, %	orta illik, %
2011	52082,0	100,1	117,8	21974,3	109,4	12799,1	127,3	30524,6	119,7	364,2	109,9	1,9	7,9
2012	54743,7	102,2	101,5	26165,4	109,7	15407,3	118,9	34769,5	113,8	396,0	109,7	0,7	1,9
2015	54380,0	101,1	91,1	34500,9	101,1	15957,0	88,9	41744,8	105,7	464,4	109,5	4,3	5,9
2016	60425,2	96,9	114,7	35951,2	95,6	15772,8	78,3	45395,1	108,7	459,7	107,9	3,4	12,9
2017	70337,8	100,1	159,7	40312,3	102,8	17430,3	102,8	49187,9	108,3	528,2	105,9	1,5	12,9
2018	80092,0	101,4	111,5	41588,7	105,9	17244,9	95,7	53103,7	109,5	544,1	102,7	0,9	3,19
2019	81899,7	159,7	99,7	44459,7	104,9	18159,7	105,5	56759,7	107,4	759,7	159,7	0,5	2,7
2020	72578,1	95,7	92,3	4597,8	97,5	17926,1	92,7	55754,1	98,2	719,7	159,7	1,9	2,8
2021	93203,2	105,6	121,9	51122,2	109,7	16195,5	95,5	57181,5	102,6	732,9	109,5	1,9	7,5
2022	133825,8	104,6	137,3	61619,5	109,5	18972,3	105,5	78559,7	120,7	839,5	195,7	1,9	10,9

Mənbə: Mərkəzi Bankın və DSK məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Burada ölkənin iqtisadi nailiyyəti insan kapitalının elm və təhsil meyarı ilə müəyyən edilir. Dövlətin elm və təhsil siyasəti ölkənin davamlı tərəqqisini müəyyən edən zəruri meyarlar kimi səciyyələnir. Beləliklə, insan kapitalının keyfiyyəti müəyyən dərəcədə demoqrafik meyarların tərkib hissəsi kimi şərtlənir. Bütün sahələrdə insan kapitalının keyfiyyəti davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün ilkin şərti, keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərinin ümumi mənzərəsində əks olunur, eləcə də insan meyarı təbii və fiziki kapital növləri ilə səciyyələnir.

Belə ki, iqtisadiyyatda tələb, təklif prinsipi davamlı iqtisadi tərəqqi prinsipləri, konseptual bir yanaşma kimi ümumi siyasi-iqtisadi kontekstdə reallaşan fəlsəfi mənanı əks etdirir. Beləliklə, siyasi-iqtisadi məntiqi yanaşmada bu fikirlə razılaşmaq olar, bu konseptual baxışda müəyyən həqiqətlər mövcuddur. Davamlı iqtisadi tərəqqi və siyasi-iqtisadi nailiyyət insan rifahını və makroiqtisadi sabitliyin təminatı kimi vətəndaşda dövlətə inamın artımını şərtləndirir. Belə şəraitdə və siyasi-iqtisadi sahədə kadrların davranışı, onların sosial-iqtisadi bacarıqları səciyyəvi hesab edilir. Davud hesab edir ki, siyasi-iqtisadi subyektlər aşağıda qeyd olunan meyarları və vərdişləri bacarmalıdırlar:

İqtisadi idarə etmə bacarığı,

Nəticələrə yönəlmək bacarığın mənzərəsi,

Siyasi məsuliyyət vərdişi,

Kadrların təvazökarlığı.

Beləliklə, müqayisəli təhlilə əsasən, 1970-80-ci illər Azərbaycanda elmin inkişafı ən yüksək nailiyyətli mərhələ kimi xarakterizə olunur. Bu iqtisadi nailiyyət əsasən Üçüncü Sənaye İnqilabı ilə reallaşmışdır. Belə ki, həmin illərdə elm məsrəflər 7 dəfədən çox, əhalinin hər 10 min nəfərə nisbətində elmi işçilərin sayı 519 nəfər təşkil etmişdir.

Belə meyarlar dünyada mövcud olan bütün mütərəqqi nailiyyətləri əks etdirmişdir. Belə ki, dünya ölkələrinin elm fəaliyyətinin təhlili qeyd etməyə əsas yaradır ki, qeyd edilən illərdə dünyanın heç bir ölkəsində elm məsrəflərində və digər elm meyarlarda durğunluq müşahidə edilməmişdir. Belə müqayisə nəticəsində elm nailiyyətlərin yüksək meyarı İsrail dövlətində olduğu müəyyənləşmişdir. Belə ki, 1983-ci ildə Azərbaycanın elmi məsrəfləri İsraildən xeyli çox olması, həm həcmində, həm də ÜDM-da pay nisbətində əks olunmuşdur. Təhlillərə əsasən, 1983-ci ildə İsraildə elm və tərəqqiyə 379 milyon dollar yönəltmişdirsə, 2022-ci ildə bu məsrəflər 26,7 milyard dollar təşkil etmişdir. Azərbaycanda isə həmin dövr ərzində elm məsrəflər 785 milyon dollardan 519 milyon dollara olmuşdur. Əhalinin say tərkibinin artmasına baxmayaraq elmi işçilərin sayı 22 mindən 19-u əhatə etmişdir.

Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi 2022-ci ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 milyard 591,9 milyon manat təşkil edib, büdcənin icrasında 1 milyard 951 milyon manatlıq və ya ümumi daxili məhsulun 10,5 faizi qədər profisit yaranıb. 2022-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin təminatına daxilolmalar da nəzərə alınmaqla 2 milyard 759,5 milyon manat, xərcləri isə 2500 milyon manat təşkil edib. Büdcə vəsaitlərinin 27,9 faizi sosial müdafiə və sosial təminat, 19,9 faizi müdafiə və milli təhlükəsizlik tədbirlərini, 12,7 faizi ümumi dövlət xidmətləri təşkil edib.

İnnovasiyalı iqtisadi təsirlərin təhlili

Dünyada innovasiya məhsullarına tələb, mövcud istehsalın texniki səviyyəsini və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması məqsədi, tipoloji keyfiyyəti, mahiyyəti istehsal olunan məhsulların yeniləşdirilməsində haqsız rəqabət və ya rəqabət qabiliyyətli məmulatların istehsal prosesindən sıxışdırılması real iqtisadi mənzərənin formasıdır. Belə ki, innovasiyalı məhsulun işlənib hazırlanması və onun reklam etdirilməsi formal sifarişlər çərçivəsində həyata keçirildiyinə baxmayaraq bu proses istehsal formasının səviyyəsinə uyğun tərtib edilən inhisarçılıq əməliyyatı hesab edilir. İnnovasiya siyasətinə yönəldilmiş forma məhsulunu xarakterinə görə fərdi istehsalın məhsulu satışı xalis inhisarçı əlamətin mənzərəsində və bu şəraitdə satıcılar qiymətə əhəmiyyətli təsir etmək imkanında olduğu səciyyəvidir. Beləliklə, innovasiyalı iqtisadi şəraitdə mövcud olan qanunauyğunluqlar "kaşlok" əməliyyatı kimi xarakterizə edilərək iqtisadi obyektlərin digər innovasiyalı iqtisadi obyektə nüfuz edilməsi (yəni iqtisadi mənbə kimi "kaşlok"un hədiyə edilməsidir) ilə xarakterizə edilmişdir (4). Belə innovasiyalı iqtisadi əməliyyatlar mövsümü xarakterli olub müvəqqəti yaranmış və süni yaradılmış, planlaşdırılmış istehlakçı birliyi qısa müddətdə iqtisadi mənbənin özünü dərk etməsi nəticəsində yeniləşməsi zəruri olan ittifaq hesab edilir. Belə ki, bütün dövrlərdə xüsusi innovasiya subyeklərinin dövriyyədən çıxarılması və ya onların inhisarçı plan, niyyətləri dövlətin antiinhisar siyasətinin reallaşması nəticəsində yaradılmış süni istehlakçı ittifaqını dağıdır və ya istehlakçı mənbə, azad "kaşlok" əməliyyatının iflasını nəticələndirir (7). Belə xüsusi innovasiyalı subyektlərin inhisarçılıq təcrübəsi iqtisad elminə məlumdur ki, innovasiyalı iqtisadi təsirlər və ya azad "kaşlok" əməliyyatlı ittifaqa cəhdi, Azərbaycan dövlətinin çevik antiinhisar siyasəti nəti-

cəsində nələrə səbəb olduğu riyazi iqtisadi formada əhatəli şərhini aktuallaşdırmışdır.

Bununla əlaqədar olaraq beynəlxalq təşkilatlar və BMT-nın Baş Assambleyası tərəfindən insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsində də xüsusi innovasiya subyektlərinin məsuliyyət hissinin artırılması, fəaliyyətlərində nöqsan və pozuntuların tənzimlənməsi barədə qərar qəbul edilmişdir (2). Dünya ölkələrində xüsusi innovasiyalı subyektlərin səlahiyyətdən sui-istifadə, süründürməçilik, vətəndaşlarda haqlı narazılıq və azad inhisarçı əməllər yaradan hallar ötən ildə innovasiya subyektlərini qərəzli, haqsız rəqabətə təhrik edən istehsal və istehlakçı sahəsində inhisarçı fəaliyyətlər müşahidə edilmişdir.

Belə ki, innovasiyalı inhisarçılıq istehsal və kapitalın haqsız rəqabətinin nəticəsi kimi iqtisadi məkan mənbənin müəyyən edilən azad "kaşlok" əməliyyatı, innovativ təsirlərlə yaradılmış süni ittifaqın formal xarakteri ilə səciyyələnmişdir (5). Burada inhisarçı və innovasiyalı ittifaq təhrikçilik formasında məcburi olaraq yaradılmış haqsız rəqabət mühütündə insan rifahının xüsusi təmərgüzləşməsi kimi şərtlənmişdir. Beləliklə, xüsusi innovasiyalı təhrikçilərin və inhisarçı istehsalın məkan agentliyinin azad "kaşlok" əməliyyatı nəticədə inhisarlaşmaya səbəblər müəyyən olunmuşdur. Burada xüsusi innovasiyalı istehsal, istehlak formasında yaradılmış hədlər və maneələrin təhlili dövlətin antiinhisar siyasətində iqtisadi elminin çevik proseslərə müdaxiləsi və tənzimlənməsi ilə şərtlənir. Belə ki, mövcud qanunvericilikdə qeyd olunan prinsiplər istehsal və istehlakda yaradılan xüsusi innovasiyalı inhisarçılıq subyektləri üçün müvafiq bəndlər onların innovativ əməllərinin qiymətləndirilməsini zəruri etmişdir.

Belə ki, Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyət strukturunun istehsal qabiliyyəti innovasiya sahəsində bilavasitə proporsional asılılıq mövcuddur. Beləliklə, iqtisadi fəaliyyətinin bütün funksional sferalarında innovativ inhisarçılığın yaradılması məqsədi planlaşdırmada, yararsız və keyfiyyətsiz istehsal məhsullar dövriyyədə istismara səbəb olur. Belə innovativ inhisarçı subyektlərin Azərbaycan dövlətimizin həyata keçirdiyi mövcud siyasi-iqtisadi reallıqla uzlaşmır və belə fəaliyyət ölkədə monopoliyanın yaranmasına rəvac verir, dövlətimizin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün riskli hesab edilir. Belə şərait innovativ istehlak mallarının dövriyyəsi artdıqca onların keyfiyyəti və satış şərtləri ilə bağlı müştərilərdə haqlı narazılıqlar formalaşdırır. Bu barədə İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidmətinin fəaliyyəti də, xüsusi innovasiyalı inhisarçı ünsürlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsini və ya riyazi iqtisadi qiymətləndirməni şərtləndirir. Beləliklə, innovasiyalı inhisarçı şəbəkələrin müştəri hüquqlarının pozulması hallarının daha çox keyfiyyətsiz malların geri qaytarmalı və ya qaytarılan əmtəələr barədə düzgün məlumatın verilməməsi, müşahidə edilən qanun pozuntuları kimi səciyyələnir. Beləliklə də, istehsalçı subyektlərin qeyri sabitliyə fokuslaşdırılmış innovasiyalı fəaliyyət səlahiyyətdən sui-istifadə məsuliyyət yaradır.

İnnovasiyalı təsnifat, beləliklə, təsnifləşdirmə innovasiyalı iqtisadi əlamətlərə uyğun olaraq aparılması səciyyəvidir. Belə şəraitdə innovasiyalı inhisarçılar müxtəlif mənbələrlə təsnifləşir və məkan mənbəsinin "kaşlok"un azad inhisarçı alətinə çevrilməsi mənzərəsi, əlamətlərə əsasən müvəqqəti xarakterli hesab edilir. Belə ki, real iqtisadi mənzərənin müşahidə və tədqiqatı azad inhisarçıya çevirən innovasiya subyektinin məkan mənbəsinin "kaşlok" aləti kimi istifadə olunması istehsal və istehlak təsnifatının təhlilini zəruri etmişdir. Bu şəraitdə məkan mənbəsi "kaşlok" aləti real innovasiyalı subyektlərin inhisarçı əməllərini dərk etdikdə istehsal və istehlak prosesində qeyri-effektli hesab edilir. Belə şəraitdə azad inhisarçının "kaşloku" olduğunu dərk edən məkan mənbəsi yaradılmış innovasiyalı ittifaqın pozulması ilə proqnozlaşır. Davud hesab edir ki, innovasiyalı inhisarçılıq təsnifatı əlamətlərinə görə 5 qrupa ayrılır, yeniliyin tipinə görə, innovasiyanın mahiyyətinə görə, qeyri effektliyinə görə, tətbiqin həcminə və səmərəsizliyinə görə və s, həyata keçirilən məqsədyönlü xüsusi innovasiyalı əməliyyat metodu əsasən belə təsnifləşir.

İqtisad elmi innovasiyalı yeniliyin tipinə görə, maddi-texniki səmərəsizliyi və sosial əhəmiyyətsizliyin iqtisadi mənzərəsini qeyd olunanlar kimi ifadə edir.

İnnovasiyanın mahiyyətinə görə, fokuslaşdırılmış ittifaq, zonbiləşmiş mənzərə, model effektsizliyi kimi xarakterizə edilir.

Özünə münasibət forması, əvəzedici, ləğvedici proses özünə qayıdışı əks etdirir.

Tədqiq obyektinə görə, innovasiyalı sistem fokusu, səmərəsiz innovativ istehsal inhisarçılığı, əməyin məsrəfə uyğunsuzluğunu ifadə edir.

İNNOVASİYALI İQTİSADİ MAHİYYƏTİN RİYAZİ QİYMƏT MODELİ

Mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə tərəqqinin mühüm şərtini innovasiyalı inhisarçılığın aradan qaldırılması, tarazlığın təmin edilməsində tənzimlənməni şərtləndirir. Bu prinsiplər əsasında innovasiyalı inhisarçılığı

yaradan səbəb və nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi mühüm faktorlar kimi səciyyələnir. Belə ki, xüsusi innovasiya subyektlərində kadr faktoru mühüm əhəmiyyəti ilə yanaşı antiinhisarçılıq mühitinin formalaşmasında və haqsız rəqabətə, inhisarçılığa şərait yaradan istehsal və istehlakçı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi səciyyəvidir. Belə şəraitdə innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin riyazi modelinin tətbiqi antiinhisar siyasətin çevikliyi ilə inhisarlaşmanı müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli hesab edilir. İqtisadi mahiyyətin riyazi modeli dünya ölkələrində istehsal olunan ÜDM-un dəqiq innovasiyanın pay nisbətini və azad inhisarçı münasibətlərində yararsız məhsulun təşkilindən müəyyənləşən əlavə dəyərin əsasını elmi riyazi, iqtisadi metodlarla müəyyənləşməsi zəruridir. Belə innovasiyalı inhisarlaşma metodunun təcrübə əsası əfsanələşdirilmiş dəyərin daha çox təbii ehtiyatlar fondunda fokuslaşdığı müəyyənləşir. Beləliklə, müasir şəraitdə istehsal müəssisəsinin haqsız rəqabətə sövq edilməsi, davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün inhisarçı innovasiya subyektlərin fəaliyyətinin mahiyyəti real siyasi-iqtisadi mənzərədə müəyyən edilir.

Belə ki, bəşəriyyət daim inkişafdadır və kainatda hər şey müntəzəm olaraq müşahidə edilləndir. Beləliklə, cəmiyyətin iqtisadi tərəqqi mərhələsi daş dövründən (neolit) başlayaraq sənaye inqilabına kimi təsərrüfatın tərəqqi mərhələsi yaşayan cəmiyyət istehsalı evdə və əl dəzgahlarında həyata keçirməsi "Neolit inqilabı"nı şərtləndirmişdir. Belə mərhələdə insanların iqtisadi fəaliyyətinin əsası istehsal təsərrüfatına daxil olan əkinçilik və maldarlıq təşkil etmişdir. Belə iqtisadi mahiyyəti insanların kənd təsərrüfatı cəmiyyətində nailiyyətləri ticarət həyatının və pul dövriyyəsinin artımına səbəb olmuşdur. Mövcud şəraitdə innovasiyalı iqtisadi mahiyyət haqsız rəqabəti və inhisarçılığı iqtisadi-riyazi metodlarla tənzimlənməsini şərtləndirir. Belə ki, Azərbaycanda mövcud olan qanunvericilik inhisarçı bölgüsü, yaxud onların inhisarçı rolunun bazara mənfi təsirlərinin neytrallaşdırılması ilə bağlı qaydaların tətbiqini zəruri edir.

Beləliklə, real şəraitin iqtisadi mənzərəsində riyazi metodların tətbiqi elmi məqalədə innovasiya subyektinin azad inhisarçı arasında əlaqələri müəyyən etməkdən ibarətdir, bunun üçün Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin (ADSK), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) və Dünya Bankının (DB) statistik göstəricilərinin təhlili səciyyəvi hesab edilmişdir.

Tədqiqatda innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin inhisarçı arasında korrelyasiya əmsalını müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir. Burada iqtisadi mahiyyətin riyazi təsvirindən göstəricilərin təhlili zamanı ÜDM-də göstəricilər üçün loqarifmik xüsusiyyətlər tətbiq edilmişdir. Məqsəd inhisarçılığa şərait yaradan innovativ subyektlə obyektin səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyən etməkdir. Burada, Eviews tətbiqi proqramında tərəqqi tənliyi aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir.

$$D = \frac{ND+GD+ƏD}{Dİ + EVM}$$

Əlamətlərdə D dövlətin mənfəət gəliri və sərvəti, antivirus proqramıdır. ND+GD+ƏD uzunömürlü elm-təhsil meyarı, iqtisadi mənafelərin artım şərti, vicdanlı kadr perspektivi kimi şərtlənir. Dİ+EVM istehsal və istehlak mayakı, mənfətli sərvət vahidləri hesab edilir.

Beləliklə, innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət modelində Azərbaycanın dünya miqyasında siyasi-iqtisadi nüfuzunu xarakterizə edən antiinhisar siyasətin meyarları bir vahid artımı şərtləndirir. Beləliklə, Azərbaycanda UDM-in 5,19 vahidin artmasına, daxili investisiyaların həcm meyarlarının bir vahid artması isə UDM-un 1,9 vahid artımı şərtləndirir.

Təyin edilmiş bu modelə əsasən, innovasiyalı inhisarçılığı yaradan forma və fərdi təşəbbüskarlıq nəticəsində mütəşəkkil və haqsız rəqabətin aradan qaldırılması şəraitini formalaşdıran obyekt kimi səciyyələnir.

Məlum olduğu kimi, Eviews tətbiqi proqramına əsasən qeyd edilən meyarlara uyğun olan innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət modeli mənfəətli artımı şərtləndirir.

Dİ faktor iqtisadi mahiyyətin əlamət göstəricisinin (şəraitə uyğun) qiyməti, innovasiyalı inhisarçılığa qarşı antiinhisar meyarın nəticə göstərici tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilir.

Beləliklə, region iqtisadiyyatının tarazlı inkişafını konseptual olaraq cədvəl 1-də təqdim olunan struktur və tərtib edilmiş iqtisadi mahiyyətin riyazi modeli əsasında göstərmək olar. Bu metod ölkənin innovasiyalı iqtisadi mahiyyəti və tərəqqi potensialının iqtisadi tarazlığa təsirin riyazi modelə müəyyənləşir. Tərtib etdiyimiz riyazi model regionun innovasiya meyarı ilə iqtisadi mahiyyətin tarazlı inkişafının qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğu haqqında nəticənin müəyyənləşməsini şərtləndirir. Belə ki, region iqtisadiyyatının tarazlı inkişafını təmin etməyə yönəlmiş tənzimlənən qərarların reallaşdırılması üçün metodoloji əsası və onun təcrübədə reallaşdırılması regionun iqtisadi in-

kişafının mühüm istiqamətlərini özündə əks etdirir. Beləliklə, mövcud şəraitdə Azərbaycanda regionların iqtisadi tarazlı inkişafının təmin edilməsi dövlətin siyasi-iqtisadi prinsiplərinin əsas şərtlərindəndir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın regional iqtisadiyyatın mahiyyət tarazlığı tərəqqini və artım şərtləri inkişafın təmin edilməsini zəruri hesab edir.

Təsvir 1

Ümumi milli gəlirin tərkibi, cari qiymətlərlə, milyon manatla

Meyarlar	2005	2015	2019	2020	2021	2022
İşçilərin əmək haqqı	2 819,7	10 951,9	19 749,7	20 891,9	22 195,1	27 191,9
İstehsal idxalı	1 071,9	5 519,7	7 919,5	7 319,7	9 389,7	5 531,9
məhsul idxalı	27,9	197,9	155,9	159,1	155,9	159,9
Ümumi mənfəət	95159,7	38 168,7	54 139,7	51951,9	62 519,5	59751,9
Ümumi milli gəlir	45 919,7	52 619,5	78 791,5	79 519,7	91513,1	97 159,7

Mənbə: DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Beləliklə, innovasiyalı iqtisadi inhisarçılığın, haqsız rəqabətin aradan qaldırılması üçün iqtisadi mahiyyətin dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli artımın təşkilində ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən tərtib edilmiş riyazi modelin tətbiqi səciyəvidir. Azərbaycanda formalaşan iqtisadi siyasət, iqtisadi mahiyyətin artım tempinin təmin olunması konsepsiyası ilə uyğunlaşmış riyazi model hesab edilir. Ölkəmizdə iqtisadi inhisarçılığın və iqtisadiyyatının inkişaf mahiyyəti, dünya iqtisadiyyatında layiqli mövqeyi kimi riyazi iqtisadi metoda əsaslanır.

Belə ki, tərtib edilən riyazi model nəticəsində yaranan ideyalar, innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin makro və mikroiqtisadi sahələrdə inhisarçılığı və haqsız rəqabəti formalaşdıran xüsusi innovasiyalı subyektlərin plan və niyyətlərinin təsvirini xarakterizə edir. Beləliklə, bu prinsiplər əsasında Azərbaycanda antiinhisar siyasəti aktuallaşmalı və haqsız rəqabəti, innovasiyalı inhisarçılığı neytrallaşdırmanı səciyyələndirir.

Real innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət modeli sistemi özündə ölkə üçün səciyyəvi olan və innovasiya proseslərinə təsir göstərən maliyyə, iqtisadi informasiya mənafelərinin məcmusu kimi ifadə olunur. Belə ki, iqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət meyarı əsas fəaliyyət və istiqamətlər kimi innovasiyalar bir sıra baza elementlərini təşkil edir. Belə şəraitdə hər bir iqtisadi istiqamət vahid innovasiya sistemində özünəməxsus metodu formalaşdırmalı və iqtisadi mahiyyətin strukturuna uyğunlaşması ilə səciyyəvi hesab edilir (4). Davud hesab edir ki, davamlı iqtisadi tərəqqini şərtləndirən mahiyyətin riyazi qiymət modeli istehsal formasında və inkişafı istiqamətində innovasiya strukturlarının əsas istiqamətləri aşağıdakı prinsiplərin reallaşdırılması ilə şərtləndirir.

İqtisadi mahiyyətin struktur vahidinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən yenidən qurmaq və istehsal olunan məhsulların artımını təşkil etməkdir,

Elmi-təhsil tərəqqi nailiyyətləri riyazi metodların tətbiqi ilə yeni iş yerlərinin yaranmasını və müəssisənin iqtisadi meyarlar əsasında artımın təşkili zərurəti,

İqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət modeli innovasiya subyektlərin formasının fəaliyyət istiqamətini təşkil etməlidir,

Davudun fikirlərinə əsasən, dövlətin innovasiya siyasətində məqsədi riyazi qiymət modelini fokuslaşdırılmalıdır. Belə ki, dünyada mövcud qlobal dəyişmələrin təməl faktoru kimi innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət modelə xarakterikdir. Burada qlobal informasiya təcrübəsi, münasibətlərə əsaslanan, mövcud elmi qəbul etməli və iqtisadi mənzərənin fərqləndirməsi səciyyəvi hesab edilir. Beləliklə, innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət modeli mövcud şəraitdə torpaq, əmək və sərmayə kapitalist iqtisadiyyatının təməl istiqamətinin təşkilini əks etdirir.

Bununla da innovasiyanın iqtisadi mahiyyəti riyazi qiyməti haqsız rəqabət əsasında formalaşan əməliyyatı kimi səciyyələnir. Belə ki, innovasiyalı təsərrüfat subyektləri iqtisadi mahiyyətin qiymət meyarını çox əhəmiyyətli bir vasitə hesab etmişlər ki, bu da haqsız rəqabətin xarakterik formasıdır. Beləliklə, yeni dünya nizamında elmi-informativ biliklər tərəqqinin mühüm meyarına və innovasiyalı təsərrüfat yeniliklərin başlıca təminatına çevrilmişdir. Belə ki, elməsaslı informasiya bazasına nail olmaq, biliklərin reallığa tətbiqi iqtisadi mahiyyətdə riyazi qiymət modelini şərtləndirir. Bu meyarlar iqtisadi artımın və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, iqtisadi təhlükəsizliyin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində, iqtisadi mənafelərin həllində, ölkənin investisiya siyasətində tətbiqi zəruridir. Beləliklə, riyazi qiymət modeli iqtisadi artımı və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə investisiyaları iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilməsini, iqtisadiyyatda elmi sahələrin payının artırılmasını şərtləndirir. Bu konteksdən yanaşdıqda iqtisadi mahiyyətin riyazi qiymət modelinin dövlətin investisiya, innovasiya siyasətində tətbiqini əks etdirir.

Belə ki, investisiya mahiyyəti iqtisadi qiymət modeli azad iqtisadi mənbələri, elmi innovasiyaya yönələn iqtisadi əməliyyat kimi müəyyənləşmişdir.

Burada qiymət modeli ümumilikdə ölkənin iqtisadi mahiyyət siyasətinin tərkib hissəsini və struktur, maliyyə-kredit, qiymət, gəlir və digər siyasətləri özündə əks etdirir. Beləliklə, iqtisadi siyasəti, istehsal, mübadilə, istehlak, idxal, ixrac və s. sahələrdə innovasiyalı forma tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur. Bu qiymət modelinin təhlilindən belə bir nəticə formalaşır ki, mövcud siyasi-iqtisadi şəraitin əsası iqtisadi təhlükəsizlik problemi kimi haqsız rəqabətə sövq edilən innovasiyalı inhisarçılıqdır.

GEOİQTİSADİ MAHİYYƏT

Real siyasi-iqtisadi ideyalardan fərqli olaraq mövcud geosiyasət coğrafi relyef ideyasına əsaslanaraq, bəşəriyyətin mövcudluğunun bu kontekstdə səciyyələnir. Beləliklə, iqtisadi mahiyyət kimi geosiyasət də ehtimallarda, real siyasi-iqtisadi şəraitin müxtəlif təzahürlərin ifadəsi, iqtisadi ideyalarda isə həmişə ehtimalların və siyasi reallıqların şərhində, siyasi-iqtisadi mahiyyətdə özünü əks etdirir. Beləliklə mövcud innovasiyalı iqtisadi əməliyyatın mahiyyəti nəticə etibarı ilə gələcəyi proqnozlaşdırılmayan, real mənzərəni əks etdirməyən, geoiqtisadi meyarların təzahürü kimi səciyyələnir.

Belə ki, geosiyasətdə əsas insanın məkanda mövcud olan innovasiyalı calaq iqtisadi mənzərənin real formasında özünü əks etdirir. Bu nəticələrin innovativ tətbiq metodları, dərk olunan meyarlar və tezislər əhatəli iqtisadi planlaşdırmada məkan mənbəsinin real qanunauyğunluqları ilə müşahidə edilməsi və innovasiya formanın mənbəsi "kaşlok" əməliyyatı ilə calandığı siyasi-iqtisadi mənzərədən məlum olur. Beləliklə, məkan mənbəsinin geosiyasi mənzərədə "kaşlok" alətinə çevrilməsi innovativ iqtisadi əməliyyatın funksional obrazı kimi xarakterizə olunmuşdur (3). Bu səbəbdən, geoiqtisadi siyasət ümumilikdə dünyanın siyasi-iqtisadi reallığı, xalqların mənəvi zövqü nəzərə alınmadan bəsit formada sosial-iqtisadi mənbənin aləti kimi innovasiyada planlaşdırıldığı xarakterizə edilmişdir. Belə ki, hələ II Dünya müharibəsindən sonra Almaniya iqtisadiy tərəqqisi üçün ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi və müdafiə naziri Marşalın planında əks olunan tədbirlərdə, inhisarçılıq və inhisarçılığa qarşı mübarizə mühüm prinsip kimi şərtlənirdi. Geoiqtisadiyyatda xüsusi innovasiyalı inhisarçılıq cəmiyyətdə gərginlik yaradır, tərəqqiyə mane törədən əsas faktor kimi səciyyələnir.

Bu kontektsdə inhisarçı mahiyyət isə ölkə daxilində məhsulların satışına qiyməti müəyyən edən innovasiyalı formasiya, Marşalın qiymət konsepsiyasında gəlirlərin səviyyəsi ilə müəyyənləşən real iqtisadi mənzərə hesab edilir. Bu konteksdə Marşalın qiymət nəzəriyyəsi, iqtisad elmində konkret həqiqətlərin məcmusunu özündə əks etdirir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik, cəmiyyətin mütərəqqi inkişafını, iqtisadi, ictimai-siyasi sabitliyini, əlverişli xarici və daxili meyarları yüksək müdafiə qabiliyyətinin səmərəliliyini və iqtisadi maraqların qorunması mövcud siyasi-iqtisadi tələbləri kimi səciyyələnir. Belə ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas mexanizmlərindən biri də xüsusi innovasiya formanın təxribat pozuculuq fəaliyyətlərinin neytrallaşdırılmasından ibarətdir. Beləliklə, insan kapitalı məkan mənbəsi ilə "kaşlok" alətini iqtisadi köklərdən qoparmaq və özgələşdirmək əməliyyatı fiyasko ilə nəticələnəcəyi proqnozlaşdırılmış və təkrar istehsal sistemində təhsil və elm sahəsində tərəqqi zəruriliyi iqtisad elmində fundamental ictimai-hümanitar elmin tərkibi kimi şərtlənmişdir. Burada xüsusi innovasiyalı subyektlərin təxribatı, iqtisad elminə laqeyd münasibət Azərbaycan elminə yönəlik inhisarçı forma kimi müəyyənləşmişdir.

Belə ki, dünyada ölkələrin iqtisadi nailiyyəti insan kapitalının elm və təhsil meyarı ilə müəyyən edilir. İqtisadi mahiyyətin tərtib edilən riyazi model nəticəsində yaranan ideyalar, innovasiyalı iqtisadi mahiyyətin makro və mikroiqtisadi sahələrdə inhisarçılığı və haqsız rəqabəti formalaşdıran xüsusi innovasiyalı subyektlərin plan və niyyətlərinin təsvirini xarakterizə edir. Beləliklə, bu prinsiplər formasında Azərbaycanda antiinhisar siyasəti aktuallaşmalı və haqsız rəqabəti, innovasiyalı inhisarçılığı neytrallaşdırmalıdır.

Beləliklə, istehsal kapitalının keyfiyyəti müəyyən dərəcədə demoqrafik meyarların tərkib hissəsi kimi səciyyələnir. Bütün sahələrdə insan kapitalının keyfiyyəti davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün ilkin şərti, keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərinin ümumi mənzərəsində müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İlham Əliyev "İnkişaf məqsədimizdir", 12-cu kitab, Azərnəşr.

2. H. Allahverdiyev "İqtisadi dövlət tənzimlənməsi", Dərs vəsaiti, Bakı 2008.

3. Ə. Əlirzayev, "İqtisadi rifah və siyasi idarəetmənin əsas prinsipləri". Bakı, 2020

4. D.İ.Allahverdiyev, "Dünya iqtisadiyyatı:İqtisadi mənafeylər, mövcud reallıqlar və perspektivlər" Bakı 2022.

5. *Abbasov. V.H, "İqtisadiyyatın əsasları", Bakı, 2022.*
6. *İ.Hüseynoğlu "İqtisadi tərəqqi modelinin formalaşması prinsipi", Baki 2022.*
7. *N.İ.Məmmədov "Geosiyasətə giriş", Bakı 2022.*

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətində milli sərvətin tərəqqi istiqamətinin mahiyyəti və mövcud şəraitdə təhlili, iqtisadi rifahın qiymət meyarını təşkili təhlil edilmişdir. Beləliklə, ölkənin iqtisadi və sosial-siyasi tərəqqisinin əsas meyarı kimi rifahı kontekstində araşdırılmışdır. Mövcud şəraitdə ölkənin siyasi-iqtisadi məhsuldarlığı və tərəqqisini səciyyələndirən gəlirlərin bərabərliyi, makroiqtisadi göstəricilərin təhlili qiymətləndirilmişdir. İqtisadi tarazlığın təmin olunmasında ümumi daxili məhsulun tempi tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, mövzunun aktuallığını əks etdirən, sosial-iqtisadi sahədə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə şərait yaradan səbəb-nəticə əlaqəsinin iqtisadi mahiyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *iqtisadi innovasiya, iqtisadi siyasət, iqtisadi tərəqqi, insan rifahı, artımlı iqtisadiyyat.*

ANALYSIS OF THE EFFECTS OF INNOVATION IN ECONOMIC EFFICIENCY AND ORGANIZATION OF BALANCE

DSc in economics, docent Dagbayi Allahverdiyev
Leading researcher of the Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of Azerbaijan

SUMMARY

The purpose of the research is to analyze the nature of the progress direction of the national wealth in the economic policy of the state and the analysis in the current conditions, to form the price criterion of economic well-being. Thus, the context of the welfare of the country as the main criterion of its economic and socio-political progress was analyzed. In the current conditions, the equality of incomes, which characterize the country's political-economic responsibility and progress, and the analysis of macroeconomic indicators were assessed. The rate of gross domestic product was studied in order to ensure economic balance. At the same time, the economic nature of the cause-and-effect relationship between the subject and the object, which reflects the relevance of the topic and creates conditions for monopoly and unfair competition in the socio-economic field, has been investigated.

Keywords: *economic innovation, economic policy, economic progress, human welfare, growth economy.*

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ИННОВАЦИЙ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ОРГАНИЗАЦИЯ БАЛАНСА

Доктор экономических наук, доцент
Дагбай Аллахвердиев
Ведущий научный сотрудник Института экономики Министерства науки и образования Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - проанализировать характер направленности поступательного движения национального богатства в экономической политике государства и анализ в современных условиях сформировать ценовой критерий экономического благополучия. Таким образом, был проанализирован контекст благосостояния страны как основного критерия ее экономического и социально-политического прогресса. В текущих условиях оценивались равенство доходов, характеризующих политико-экономическую ответственность и прогресс страны, и анализ макроэкономических показателей. Для обеспечения экономического баланса изучался показатель валового внутреннего продукта. При этом исследована экономическая природа причинно-следственной связи между субъектом и объектом, которая отражает актуальность темы и создает условия для монополизма и недобросовестной конкуренции в социально-экономической сфере.

Ключевые слова: *экономические инновации, экономическая политика, экономический прогресс, благосостояние людей, рост экономики.*

UOT 336.027

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ DAXİLİ RESURS POTENSİALI: TƏHLİL, QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ REALLAŞDIRMA

TALEH ƏKBƏROV
Bakı Biznes Universitetinin dosenti, i.ü.f.d.
E-mail: akberovtaleh@yahoo.com

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi, 2020-ci il Azərbaycanın şanlı tarix səhifələrində zəfər ilinə çevrildi. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin başçılığı ilə xalqımızın birliyi və rəşadətli ordumuzun yenilməz gücü ilə torpaqlarımız işğaldan azad edildi, tarixi ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu. Ərazilərimizin bərpası üçün 2030-cu illərə kimi hədəflərimizi nəzərdə tutan Milli Prioritetlər arasında "İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərə Böyük Qayıdış"ın mühüm əhəmiyyəti vardır. Cənubi Qafqaz regionunda yeni beynəlxalq və regional səviyyəli nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpası nəticəsində Azərbaycanın dünya bazarlarına çıxış imkanlarının artması təmin ediləcəkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa olunması prosesində xarici və milli sahibkarlıq subyektlərinin iştirakının mühüm rolu olacaq. Beləliklə də bu ərazilərdə formalaşdırılacaq və yenidən qurulacaq istehsal və xidmət sahələrinin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının sürətli artımı təmin ediləcəkdir.

Müasir şəraitdə işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə sahibkarlığın maliyyə təminatında güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının təkmilləşdirilməsi probleminin elmi-nəzəri və praktiki araşdırılması, bu aspektdə sahibkarlıq subyektlərinin daha təkmil inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi yaxın və orta perspektivdə maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi üçün optimal variantın tapılmasına imkan verəcəkdir.

Tədqiqat işinin aparılmasında əsas məqsəd işğaldan azad olunmuş bölgələrimizdə sahibkarların güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını təhlil edib qiymətləndirməklə, yerli və beynəlxalq səviyyəli dövlət və özəl maliyyə-kredit qurumlarının rolunu müəyyənləşdirməkdən, bu istiqamətdə müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə erməni vandalizminin izləri

Tarixi qələbədən sonra Qarabağ regionunda, həm də ona daxil olan 7 regionda ölkə iqtisadiyyatının əlavə dəyər formalaşdırmaq, həmçinin investisiya potensialının çoxaldılması imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi strateji vəzifə kimi qarşıda dayanır. Bu rayonlar hələ sovetlər birliyi dövründə respublikamızın iqtisadiyyatında vacib yer tutmuşdur və əsasən də kənd təsərrüfatının, həmçinin aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsində, turizm-rekreasiya potensiallarından istifadədə mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, hər bir müharibənin sonu olur və sülhün bərqərar olunmasından sonra, dirçəliş və yaradıcılıq işlərinin reallaşdırılması tələb edilir. İşğaldan azad edilmiş regionlarda dirçəlişin və bərpa işlərinin maksimal formada nizamlı və mütəşəkkil şəkildə reallaşdırılmasının prinsip və meyarları müəyyən edilməli və indiki şəraitə uyğun formada mükəmməlləşdirilməlidir. Artıq qeyd etmək olar ki, respublikamız bu istiqamət üzrə başlıca konseptual yanaşma və konkret fəaliyyət istiqamətinin dairəsinin müəyyən edilməsi və icra olunması fazasına daxil olmuşdur. Bu məsələlərə dünya praktikasından yanaşdıqda başlıca ünsürlərdən biri kimi, postkonflikt regionların bərpa olunmasına dövrün tələbi cəhətdən, həmçinin obyektiv reallıq bazasından yanaşılması mühüm şərtlərdən biridir [1]. Məsələ burasındadir ki, erməni vandallarının işğal zamanındakı vəhşiliklərinin və faşist davranışlarının sərhədi olmamışdır. İnsanlığa qarşı cinayətləri ilə xislətini bütün dünyaya göstərən bu cəlladlar Qarabağ, həm də işğal edilən digər 7 rayon ərazisində talançılıq və viranćılıqla məşğul olaraq həzz almış və bu ərazilərdə bir salamat belə tikililər, həmçinin insan qəbirləri qalmamışdır.

Erməni faşistlərinin hərbi təcavüzü zamanı işğal olunmuş rayonlarımızda 900 yaşayış məntəqəsinin, 150 min evin, 7 min ictimai binanın, 693 məktəbin, 695 tibb müəssisəsinin, 855 uşaq bağçasının, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin dağıdılmasının şahidi olmuşuq. Bundan başqa, 2670 km avtomobil yolunun, 160 körpünün, 2,3 min km su xəttinin, 2 min km qaz kommunkiasiyasının, 15 min km elektrik xəttinin dağıdılması və sıradan çıxarılmasını, torpaq sahələrinin deqradasiyaya uğradılmasını,

su mənbələrinin zəhərlənməsi və meşələrin yandırılmasını tarixi qaynaqlarda görə bilərik. Əkinə faydalı torpaqlar terrora uğramış, başdan –başa minalanmış, bir sözlə, insanlığa sığmayan cinayətin hər üzünü və formasına burada şahidlik etmək olar [2]. Zamanında güclü iqtisadi gücə malik olan Ağdam və Füzuli əraziləri bom-boz biyabana çevrilmiş və demək olar ki, bu ərazilərdə bir dənə salamat tikili və ya infrastruktur obyekti mövcud deyildir. Başqa rayonların da taleyi buna bənzərdir, bina və tikililər, evlər təməlinə qədər məhv edilmiş, təsərrüfat və meşə sahələri əvvəldə vurğuladığımız kimi dağıdılmış, torpaq əraziləri yararsız formaya salınmış, mineral ehtiyatlarının, su mənbələrinin, filiz və qeyri-filiz yataqlarının vəhşicəsinə istismar edilməsinin, yaxud dağıdılmasının şahidi olmuşuq.

Vurğulayaq ki, müasir zamanımızda qlobal problemlər olduqca çoxdur və dünya əhalisi, ölkələri qlobal çətinliklərin təsirini nisbətən aşağı salmaq üçün səylərə cəhd edirlər. Digər tərəfdən də pandemiyanın yaratdığı yeni şərait çərçivəsində yaranan çətinliklər 100 milyonlarla əhalinin həyatını təhlükəyə atmış olur. Qeyd olunanlar böyük resurslar, həmçinin maliyyə resursları tələb edir, həyat fəaliyyəti və iqtisadi inkişafı prosesləri bərpa edilməli, iflic vəziyyətində olan iqtisadi sahələr canlandırılmalıdır. Böyük ölkələr və güclü iqtisadi imkanlarına, maliyyə vasitələrinə malik ölkələr belə qlobal çətinliklər qarşısında acizdir, minilliyin qlobal çətinliklərinin həll edilməsindən söhbət belə gedə bilməz, həmçinin iqlim dəyişiklikləri mədəniyyət üçün real çətinliklər yaratmaqdadır, ac və işsiz insanların sayında azalma müşahidə olunmur və bütün bu qeyd olunanlar olduqça qorxulu proseslərdir. Sivilizasiya və dünya ölkələrinin başlıca vəzifəsi daha çox əməkdaşlıq etmək, inkişaf və inteqrasiya potensiallarından bəhrələnmək, hər bir regionun inkişaf potensialını dəyərləndirmək üçün çalışırlar, əməkdaşlıq üçün addımlar atırlar. Belə bir zamanda ermənilər və onların dayaqları heç cür işğalçılıqdan əl çəkmək istəmir, təslimçilik aktına imza atmaqlarına baxmayaraq, hələ də revanşist xülyalarla yaşayırlar. Bəzi aparıcı dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar isə beynəlxalq hüququmuzu tapdalamaqda davam edir və biz bunun açıq nümünəsini 30 ildə Qarabağın işğalı ilə əlaqədar məsələlərdə şahidi olduq.

2. Qarabağ regionunda bərpa proseslərinin aparılması üçün tələb edilən maliyyə resurslarının miqyasının müəyyən edilməsi

Bu səbəbdən də, öz torpaqlarımızı geri almaqla birgə, onların sürətli formada inkişaf etdirilməsini, infrastrukturunun daha tez bərpa olunmasını, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin tarazlığının təmin olunmasını həyata keçirməliyik. Bu cəhətdən, respublikamızın regional siyasətində müasir mərhələnin başlanıldığını bu cür vurğulamalıyıq və şübhəsiz, bu zaman ənənəvi regional iqtisadi inkişaf mexanizminin müasirləşdirilməsi, əsasən də Qarabağ zonasının dirçəldilməsi prosesinin müasir hədəfinə uyğun olan fəaliyyət modelləri və mexanizmlərinin işlənib hazırlanaraq reallaşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır. Qeyd edildiyi kimi, bunların bəzilərinə və pilot layihələrin icrasına başlanılmışdır. Bu cəhətdən qürurla qeyd edə bilərik ki, respublikamız bu vurğulanan strateji fəaliyyətlərlə müasir zamanda Qarabağın geri alınmasından sonra, özünün başqa bir şərəfli vəzifələrini, postkonflikt zonaların bərpa olunması və yeniləndirilməsini təmin edərək 700 minə yaxın soydaşımızın öz ata-baba yurduna böyük qayıdışına nail olunmalıdır.

Ərazinin bərpa proseslərinin sürətləndirilməsi, əhalinin yaşayışına rəvac verən şəraitin formalaşdırılması, ilk əvvəl işğaldan azad edilmiş zonalarda infrastruktur obyekt şəbəkəsinin sürətli və daha intensiv formada təşkili, həmin regionlarda elektrik enerjisinin, içməli suyun, təbii qazın təminatının gücləndirilməsi tələb edilir. Bu isə yeni investisiyalarla əlaqədardır və investisiya potensialının çoxaldılması vacib şərt kimi diqqət çəkməkdədir. Hal-hazırda bu regionların bərpa olunmasına külli miqdarda maliyyə mənbələri və investisiya resurları vacibdir, lakin hesab olunur ki, zaman gələcək bu ərazi respublikamızda dinamik və güclü inkişaf edən əraziyə çevriləcək və daimi olaraq investisiya potensialının çoxaldılması imkanlarına malik olacaq. Belə ki, ərazilər daha sürətli bərpa və yenidənqurma imkanları olan resurslarla zəngindir və təbiət bu ərazidən heç nə əsirgəməmişdir. Qeyd olunan ərazilərdə enerji infrastrukturunun təşkil olunması ilə əlaqədar geniş şəkildə işlərin reallaşdırılması, bərpa edilən enerji üzrə əsas potensialın aşkar edilməsi və həyata keçirilməsi imkanları mövcuddur. İşğaldan azad edilən regionların hidroenerji, külək, günəş, bioenerji və geotermal enerji kimi bərpa edilən güclü enerji resursları vardır və onların potensialının müəyyən edilməsi üçün ölçü müşahidə stansiyasının quraşdırılaraq, texniki imkanlar və iqtisadi faydalılığının qiymətləndirilməsi tədbirləri həyata keçirilməkdədir [3]. Bu re-

sursun təsərrüfat və kommersiya dövriyyəsinə cəlb olunması, ümumi olaraq iqtisadiyyatın investisiya imkanından faydalı istifadənin yaranmış yeni reallıqlara uyğun formada modelləşdirilməsi, əlavə dəyər meydana çıxaran iqtisadi sahələrin perspektiv imkanlarından yararlanması mühüm məsələlər kimi qeyd olunurlar. Lakin bu proseslərin maliyyələşməsi, qeyd olunan layihələrin zamanında reallaşdırılması davamlı formada investisiya resurslarını və cəlb edilməsini şərtləndirir. Ərazinin iqtisadi sahələr inkişaf etdikcə, bir tərəfdən artıq məhsuldarlığı olan əlavə dəyər formalaşdıran iqtisadi sahələrin inkişafının tezləşəcəyini gözlədiyimiz kimi, başqa tərəfdən də bu sahə və istiqamətlərdə yeni investisiya resurslu mənbələrin reallaşdırılacağını proqnozlaşdırmaq olar. Bunu ərazidə aparılan bərpa işlərinin gündən-günə artması da göstərir, məsələn, işğaldan azad edilmiş sahələrdə inventarlaşmaların aparılması, minalardan təmizlənərək təftiş olunması, vacib infrastruktur şəbəkələrinin yaradılması, operativ tədbirlərin həyata keçirilməsini bunlara misal kimi göstərmək olar [4].

"Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20.11.2020-ci il tarixli Sərəncamı"na əsasən dəmiryolu xəttinin inşasına başlanılmış və bu nəqliyyat infrastrukturu ərazidə nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf etdirilməsinə, yükdaşıma dövriyyələrinin artırılmasına səbəb olacaqdır [5].

Digər bir mühüm nəqliyyat infrastruktur layihəsini də qeyd etmək olar, bu Füzuli-Şuşa beynəlxalq magistral avtomobil yoludur və həmin layihənin reallaşdırılması üçün vacib investisiyalar, ilk əvvəl respublikamız tərəfindən istiqamətləndirilib, amma yaxın zamanda digər nəqliyyat-logistika layihələrinə uyğun investisiya mənbələrinin formalaşdırılacağını, daxili investisiyalarla birgə, xarici investisiyaların cəlb edilməsini proqnozlaşdırmaq olar. Belə ki, ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının tezləşdirilməsi ilə bir çox iqtisadi sahələrin, həmçinin beynəlxalq turizmin intensiv inkişaf etdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Bundan başqa, aqrar sahənin ərazidə ənənəvi potensialından səmərəli istifadə olunması bərpa edilməklə yanaşı, yüksək texnologiya əsaslı aqrar-sənaye kompleksinin inşa edilməsi, aqroparklar, xüsusi iqtisadi zonalar, sənaye klasterləri, turizm-rekreasiya zonalarının inşası istiqamətində investisiya resursu imkanlarının artacağını və daha fəal xarakter alacağını proqnozlaşdırmaq olar.

3. Qarabağ zonasında bərpa proqramlarının reallaşdırılması üçün mövcud yerli investisiya potensialından istifadə xüsusiyyətləri

Qeyd etməliyik ki, investisiya potensialının formalaşdırılması və çoxaldılması, daha çox real sərmayəçilərin regiona gəlməsinin aktivləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılan beynəlxalq investisiya və maliyyə şirkətlərinin sərəncamına müəyyən investisiya-innovasiya proyektlərinin əsaslandırılaraq bəyan edilməsi böyük xeyir verə bilər. Bu məqsədlə Qarabağ zonasında mövcud olan böyük və məhsuldar olan təbii və iqtisadi qüvvənin daha obyektiv qiymətləndirməyə uyğun gələn tədbirin görülməsi mühüm hesab olunur. İşğaldan geri qaytarılmış zonaların özünüinkişafetdirmə xüsusiyyətinin dərindən mənimsənilməsi, fundamental araşdırmaların aparılması, mövcud investisiya resurslarının obyektiv olaraq dəyərləndirilməsi, bu resurslardan əlverişli istifadəni təchiz edə biləcək vəziyyətin yaradılması, vacib fəaliyyət mexanizminin və alətlərinin tətbiq olunması vasitələri görülməlidir. Qarabağ zonasında respublikamızın meşə ərazisinin 25 % potensialı, həmçinin su ehtiyatlarımızın yarısı cəmlənmişdir, digər tərəfdən keçmiş SSRİ zamanında ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 40 %-i bu zonalarda istehsal olunurdu. Ağdam və Fuzuli ərazilərində taxılçılıq və pambıqçılıq, üzümcülük, Cəbrayılda və Zəngilanda üzümcülük, Qubadlıda, Laçın və Kəlbəcərdə isə heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hər bir resurslar olmuşdur. Bu ərazilərdə xeyli kənd təsərrüfatı məhsulu emal edən orta emal şirkətləri fəaliyyət göstərirdilər. Çoxlu sayda üzüm məhsulu istehsal edən şərab zavodu və pambıq məhsullarını emal edən pambıq zavodları var idi. Amansız düşmən bunları yer üzündən silmiş və heç nə qalmamışdır. Gözlənilən idi ki, bir çox iqtisadçı alimlər işğaldan azad edilmiş zonalarda yüksək potensialın mövcudluğunu bildirirlər. Bu cür fikir yaranmışdır ki, Qarabağ ərazisində güclü iqtisadi və təbii resursların mövcudluğu, ehtiyatların olması, həm də müvafiq fəaliyyət vəziyyətinin güzəştli şərtlər daxilində və bürokratiyasız olaraq reallaşdırılması yerli və xarici investorlar üçün maksimal dərəcədə cəlbedicilik kəsb edəcəkdir. Tədqiqatçı E.Süleymanova görə: "Bu ərazilərin aqrar istehsal və ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür. Xüsusilə, Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan əraziləri böyük turizm potensialına malikdir" [6].

İşğal edilmiş ərazilərin faşist ermənilərdən bo-

şaldılması milli iqtisadiyyatımızın potensialını artırmaqla bərabər, iqtisadiyyatımızın investisiya gücünün, həm də rəqabətinin gücləndirilməsinə, yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadi sahələrin formalaşdırılmasına, möhkəm iqtisadi artım qaynaqlarının formalaşdırılmasına, milli gəlirin artırılmasına, münasib iş yerlərinin yaranmasına, sosial-iqtisadi çətinliklərin həll olunması üçün maliyyə mənbələrinin təşkilinə və qeyd olunduğu kimi, əraziyə daha çox maliyyə mənbələrinin cəlb olunmasına şərait yaradacaqdır. İqtisadçı-ekspert V.Qasımlı qeyd edir: "Qarabağın inkişaf strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində, respublika iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyi çoxalacaq və yeni iqtisadi artım drayverləri formalaşacaqdır" [7]. Bu isə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, ərazidə biznes mühitinin səmərəli şərtlərlə reallaşdırılması baxımından mühüm hesab olunur. Ərazinin iqtisadi fəaliyyət strukturunun tədqiqi göstərir ki, burada iqtisadiyyatda çoxşaxəliliyin təmin olunması üçün yetəri qədər güclü resurs potensialı mövcuddur. Professor T.N.Əliyev qeyd edir: "İşğaldan azad edilmiş rayonlarda sahibkarlığın təşkil olunması, idarə olunması və inkişafı üçün müasir dövrün tələbinə cavab verən, qabaqcıl beynəlxalq praktikanı özündə ehtiva edən, sistemli yanaşmalara əsaslanan kompleks xüsusiyyətli hüquqi, təşkilatı-iqtisadi, texniki-texnoloji, sosial, ekoloji və s. xarakterli tədbirlərin işlənilməsi və reallaşdırılması tələb olunur" [8].

Digər bir tərəfdən, Qarabağ zonasının bərpası proseslərinin tezləşdirilməsi, bununla əlaqədar əraziyə maliyyə və investisiya resurslarının cəlbinin intensivləşdirilməsi nəzərə alınan bərpa proqramlarının daha əlverişli şəkildə reallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Bu isə özlüyündə işğaldan azad edilmiş torpaqlara yeni ruh verəcək, fəal məşğulluq proqramları icra ediləcək, region iqtisadiyyatının bərpa və yenidənqurulması respublika iqtisadiyyatının inkişafına əlavə imkanlar formalaşdıracaqdır [9]. Lakin qeyd olunduğu kimi, bunların reallaşdırılması üçün respublika iqtisadiyyatının investisiya imkanı möhkəmləndirilməli və analoji resursun daha fəal formada postkonflikt dövrün tələbinə uyğun olaraq bərpa prosesinin aparıldığı sektorlara cəlb olunması təmin edilməlidir. Qarabağ zonasında dirçəliş tədbirləri və bərpa layihələrində xarici dövlətlər, beynəlxalq qurumlar və təşkilatların ayrı-ayrı istiqamətli yardımlarından, investisiya şirkətlərinin yatırımlarından, səmərəli və güzəştli kredit və qrantlardan istifadə edilməsi məsələsi xüsusi diqqətdə saxlanılmalıdır [9].

Qeyd olunmalıdır ki, işğaldan azad edilmiş zonaların bərpası regional xüsusiyyətlər və yanaşmalar nəzərdə tutulmaqla daha mükəmməl formada öyrənilərək və əsaslandırılaraq, müvafiq layihə, proqram formasında həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə bir çox ünsürlər xüsusi diqqətdə saxlanılaraq ilk növbədə, respublikanın optimal işğaldan sonra olan siyasəti reallaşdırılmalıdır. Respublikanın Qarabağ zonasında apardığı sosial-iqtisadi bərpa siyasəti bundan sonra intensiv faza müstəvisinə keçir və hər bir istiqamətdə geniş həcmli işlər həyata keçirilməkdədir. Dövlət və cəmiyyət, keçmiş köçkünlərlə respublika rəhbərliyi arasında əlaqənin yaradılması, birliyin təmin olunması işğal olunmuş zonaların daha tez bərpa olunmasında vacib rol oynaya bilər. Bu zaman dövlət və strukturları daha etibarlı və operativ, həm də münbit istifadə üçün mobilizasiya olunmaqda az çətinliklərlə üzləşərlər. Müharibədə həlak olmuş şəhid və mülki əhalinin ailə üzvlərinin sosial müdafiə tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi və dövlət qayğısı mexanizmlərinin əhali arasında məmnunluq hissi ilə qarşılanması əsas şərtlərdəndir və Qarabağ zonasının inkişaf etdirilməsində hər bir resursun birləşdirilməsi proseslərində bu ünsürün vacib mənəvi və siyasi dəstəyi mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, ərazilərin minalardan təmizlənməsi, habelə böyük qayıdışın təmin edilməsi məqsədilə başqa təhlükəsizlik tədbirlərinin hərtərəfli şəkildə həyata keçirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin pasportlaşdırılması, həmin ərazilərin idarəetmə mexanizmlərini yaratmaq və gücləndirmək tədbirləri görülməlidir. Bundan başqa, narahatlıq doğuran məqamlardan biri də işğal və vəhşilikdən dəyən zərərin dəqiqliklə hesablanması və qiymətləndirilməsi prosedurlarının başa çatdırılması, müvafiq hüquq çərçivəsində beynəlxalq məhkəmələrə çıxışın qarşılanmasıdır.

Bu problemlərlə bərabər, postkonflikt ərazilərin bərpası, eləcə də dirçəldilməsi üzrə layihələrin işlənib hazırlanması, müvafiq dövlət orqanları tərəfindən əlaqələndirilərək razılaşdırılması, ərazilərə keçmiş köçkünlərin böyük qayıdışı məqsədilə hazırlıq mərhələlərinin və qrafiklərinin tərtib edilməsi, adekvat tədbirlərin görülməsi, bölgələrdə institusional bazanın formalaşdırılması, həmçinin, regionun sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə maliyyə təminatı mexanizmlərinin, habelə investisiyaların cəlbi mühitinin bərqərar edilməsi vacib şərtlərdən sayılır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı

proseslərinə cəlb edilmiş yerli və xarici şirkətlərin, biznes subyektlərinin fəaliyyətinin təşkili məqsədilə şəffaf və stimullaşdırıcı xarakterli investisiya-innovasiya mühitinin qarşılanması tədbirləri görülməli, bu yönümdə beynəlxalq əməkdaşlıq strategiyasının işlənib hazırlanması, xarici sərmayələrin cəlbi üçün daha effektiv mexanizmlərin tətbiqi vacibdir.

Bundan başqa, Qarabağ bölgəsində və ətraf azad edilmiş rayonlarda böyük miqyaslı layihələrin reallaşdırılması iri məbləğdə maliyyə resursları, habelə investisiya yatırımı tələb edir. Artıq məlum olduğu kimi, 2021-ci il ərzində dövlət büdcəsindən həmin məqsədlərlə bağlı 2,2 mlrd. manat vəsait ayrılıb [10]. Bununla yanaşı, Qarabağ Dirçəliş Fondu təsis edilib və postkonflikt ərazilərdə reallaşdırılacaq önəmli layihələr hazırlanmaqda və reallaşdırılmaqdadır [11]. İnvestisiya potensialından istifadə baxımından yanaşdıqda, birmənalı olaraq qeyd etməyi lazım bilirik ki, Qarabağda böyük imkanlar vardır, xüsusən də təbii ehtiyatlar, o cümlədən də filiz və qeyri-filiz ehtiyatları hesabına geniş emal şəbəkəsi şirkətlərinin yaradılması və əlavə dəyər gətirən mənbələrin formalaşdırılması mümkün sayılır. Kəlbəcər rayonunda ənənəvi heyvandarlıqla yanaşı, dağ-mədən sənayesinin təkamül etdirilməsi məqsədilə güclü filiz, habelə qeyri-filiz yataqları mövcuddur. Kəlbəcər, Şuşa və Laçın inzibati rayonlarında isə çox möhtəşəm turizim-rekreasiya kompleksləri yaratmaq və dünyanın ən cazibədar turizim regionlarından birinə çevirmək potensialı mövcuddur. İnvestisiya potensialının artırılması baxımından yanaşdıqda aydın olur ki, Qarabağ regionunun tamamilə yenidən qurulacağı, bunun üçün “tikinti bumu”nun qaçılmazlığı amilini də diqqətdə saxlamaq gərəkdir. Digər tərəfdən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər” layihələrinin önəmliyi intensiv investisiya kanallarının, o cümlədən də xaricdən cəlb olunan investisiya axınlarının olması vacibliyini ön planda saxlamaqdır [12].

4. İşğaldan azad olunmuş iqtisadi rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetləri və onların reallaşdırılması mexanizmləri

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən işğaldan azad olunmuş iqtisadi rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir [13]:

Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə:

- istehsal, emal və xidmət sahələri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- aqrar sektorda emal müəssisələri yaratmaq və mövcud emal müəssisələrini modernləşdirmək və ya genişləndirmək;
- aqropark və fermer təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- ətlik və südlük istiqamətində cins iribuynuzlu və digər heyvandarlıq kompleksləri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- müasir suvarma sistemləri və s. müasir texnologiyalar tətbiq etməklə əkinçilik, intensiv bağçılıq, habelə toxumçuluq-tingçilik təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- qurudulmuş və dondurulmuş meyvə-tərəvəzlər istehsalı, qüvvəli yem, habelə ət kəsimi müəssisələri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- baramaçılıq və üzümçülük təsərrüfatları yaratmaq;
- baramaqurutma, yun və dəri qəbulunun məntəqələrini yaratmaq və ya genişləndirmək;
- startap layihələrini dəstəkləmək;
- şərabçılıq və mineral sular müəssisələri yaratmağı dəstəkləmək;
- turizmin inkişafı üzrə layihələri dəstəkləmək;
- logistik mərkəz, soyuducu və taxıl anbarı kompleksləri, yaşıl market və fermer mağazaları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal, emal və xidmət sahələri üzrə (yüngül, yeyinti, kimya, maşınqayırma sənayesi, tibbi, təhsil və məişət xidməti və s.) müəssisələr yaratmaq və ya genişləndirmək;
- dağ-mədən sənayesinin inkişafına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- ənənəvi və milli xarakterli qədim xalq sənətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə xalçaçılıq, suvenir istehsalı kimi sahələri dəstəkləmək;
- kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- rəqəmsal iqtisadiyyat, internet, telekommunikasiya xidmətləri üzrə inkişaf layihələrini dəstəkləmək;
- bərpa oluan enerjinin tətbiqinə, bu sahədə xidmətlərin göstərilməsinə, avadanlıq və qurğular istehsalının reallaşdırılmasına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- ekoloji tarazlığı təmin edən, eləcə də tullantıların təkrar xammala çevrilməsi layihələrini dəstəkləmək;
- qeyri-neft sektoru üzrə sosial-iqtisadi inkişaf yönümlü biznes layihələrini dəstəkləmək və s.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə:

- istehsal, emal və xidmət sahələri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- aqrar sektorda emal müəssisələri yaratmaq və mövcud emal müəssisələrini modernləşdirmək və ya genişləndirmək;
- aqropark və fermer təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- ətlik və südlük istiqamətində cins iribuynuzlu və s. heyvandarlıq kompleksləri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- müasir suvarma sistemləri və s. müasir texnologiyalar tətbiq etməklə əkinçilik, toxumçuluq-tingçilik, intensiv bağçılıq təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- qurudulmuş və dondurulmuş meyvə-tərəvəzlər istehsalı, qüvvəli yem, habelə ət kəsimi müəssisələri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- baramaçılıq və üzümçülük təsərrüfatları yaratmaq;
- baramaqurutma, yun və dəri qəbulunun məntəqələrini yaratmaq və ya genişləndirmək;
- startap layihələrini dəstəkləmək;
- şərabçılıq və mineral sular müəssisələrini yaratmağı dəstəkləmək;
- turizmin inkişafı üzrə layihələri dəstəkləmək;
- logistik mərkəzi, soyuducu və taxıl anbarı komplekslərini, yaşıl market və fermer mağazalarını yaratmaq və ya genişləndirmək;
- innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal, emal və xidmət sahələri üzrə (yüngül, kimya, yeyinti, tibbi, maşınqayırma sənayesi, məişət xidməti və təhsil və s.) müəssisələr yaratmaq və ya genişləndirmək;
- dağ-mədən sənayesinin inkişafına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- ənənəvi və milli xarakterli qədim xalq sənətlərini inkişaf etdirmək üçün xalçaçılığı, suvenir istehsalını və s. sahələri dəstəkləmək;
- kütləvi informasiya vasitələri üzrə inkişaf layihələrini dəstəkləmək;
- rəqəmsal iqtisadiyyat, internet, telekommunikasiya xidmətləri üzrə inkişaf layihələrini dəstəkləmək;
- bərpa olunan enerjinin tətbiqinə, bu sahədə xidmətlərin göstərilməsinə, avadanlıq və qurğular istehsalının reallaşdırılmasına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- ekoloji tarazlığı təmin edən, eləcə də tullantıların təkrar xammala çevrilməsi layihələrini dəstəkləmək;
- qeyri-neft sektoru üzrə sosial-iqtisadi inkişaf yönümlü biznes layihələrini dəstəkləmək və s.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrimizin bərpası məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən 2021-ci ilin 28 mayında verilmiş fərmanla 190 hektar ərazini əhatə edən Ağdam Sənaye Parkı yaradılıb. Sənaye Parkının prioritet istiqamətlərindən biri kimi tikinti materiallarının istehsalı, aqrar sahə məhsullarının qablaşdırılması, meyvə-tərəvəz konservlərinin, ət və süd məhsullarının, yem, gübrə istehsalının və emalının, həmçinin, xidmət sahələrinin inkişafı, soyuducu kameraların və s. bu kimi məsələlərin təşkili müəyyənləşdirilib. Park yaradılandan bəri, orada işlərin görülməsi mərhələli, planauyğun şəkildə reallaşdırılır.

İlk olaraq Parkın ərazisinin tam olaraq minalardan, habelə hərbi sursatlardan tam təmizlənməsi həyata keçirildi. Rezidentlərin sənaye parkında fəaliyyətə başlaması üçün parkda bütün lazımı şəraitin yaradılmasına yönəlik istiqamətdə işlər görülməkdədir. Belə ki, burada çalışacaq heyətin rahatlılığının təmin edilməsi üçün sənaye parkında səfərbərlik şəhərciyi salınıb. Mobil şəhərciyin ərazisində konteyner tipli 8 ədəddən ibarət yataqxananın (40 nəfərlik), tibb məntəqəsinin, 2 ədəd ofisin, ərzaq və təsərrüfat marketlərinin, aptekin, yeməkxana və camaşırxananın, idman meydançasının və 2 ədəd sanitar qovşağının inşası təmin olunub. Sənaye parkının ərazisində inşaat aparılacaq sahənin su ilə təminatı məqsədilə 350 metr dərinliyində artezian quyusu qazılıb. Əraziyə 10 kilovoltluqda elektrik xətti çəkilmiş və 630 kilovoltluq transformator məntəqəsinin quraşdırıldığı yer ayrılıb. Belə ki, işğaldan azad edildikdən sonra Ağdam şəhəri üzrə ilk elektrik enerjisi, habelə su təchizatı sisteminin Ağdam Sənaye Parkının ərazisində quraşdırılması təqdirəlayiq haldır. Sənaye parkının işıqlandırılması mədsədilə günəş enerjisindən qidalanan panellərin istifadəsi təmin edilib.

Artıq sənaye parkının rezidentlərinin onlar üçün ayrılmış ərazilərdə torpaq işləri aparılır, avqust ayından etibarən inşaat işlərinə başlanması planlaşdırılıb. 190 hektar əraziyə malik Ağdam Sənaye Parkında hazırda 9 rezidenti fəaliyyət göstərir və bu rezidentlərin sənaye parkında 50 milyon manatdan artıq investisiyalaşmanın həyata keçirilməsi və 1000-dən çox daimi iş yerinin yaradılması proqnozlaşdırılır. Bundan əlavə, İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi üzrə Ağdam Sənaye Parkının rezidenti kimi fəaliyyət göstərmək üçün sahibkarlar tərəfindən təqdim olunan investisiya dəyərinin 60 milyon manatdan

artıq olan 15 layihəsi nəzərdən keçirilir və həmin layihələrin reallaşdırılmasının nəticəsi olaraq 800 nəfərin daimi işlə təmin edilməsi gözlənilir.

Azad edilmiş ərazilərdə yaradılmış Ağdam Sənaye Parkının, eləcə də Cəbrayıl rayonunda "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkı tez bir zamanda dolacağı proqnoz edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Ağdam Sənaye Parkında hazırda 9 rezidenti mövcuddur və qeydiyyatı keçirilmiş bu layihələr üzrə şirkətlərin tikintisinə yaxın vaxtlarda başlanılması planlaşdırılır. İlk şirkətin (ilk istehsala başlanılması) fəaliyyətə başlaması isə 2024-2025-ci illərə təsadüf edəcəkdir.

Dövlət başçısının 2021-ci ilin 4 oktyabrında imzaladığı fərmanla Cəbrayıl rayonunda 200 ha ərazini əhatə edən "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" adlı Sənaye Parkı yaradılıb. Sənaye Parkının ərazisində logistika və ticarət mərkəzinin, anbar komplekslərinin, topdan və pərakəndə satış obyektlərinin, TIR parkının, gömrük, yanacaqdoldurma, avtomobil və s. texnikaların təmiri məntəqələrinin inşası planlaşdırılır. Məhz həmin sənaye parkı üzrə Ağdam Sənaye Parkında olduğu tək ilk olaraq ərazi minalardan, habelə partlamamış hərbi sursatlardan tamamilə təmizlənib. Hazırda Sənaye Parkının 1 hektarı rezidentlərin istifadəsi məqsədilə mobil tipli şəhərciyin salınması ilə diqqəti cəlb edir. Yaxın günlər ərzində şəhərciyin salınması işlərinin başa çatdırılacağı nəzərdə tutulub.

Ölkə sahibkarlarının "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkına marağı çox böyükdür. Sənaye parkı üzrə artıq bir sahibkarlıq subyekti ("KAMAZ Lizinq Azərbaycan" MMC) rezidentlik statusuna layiq görülüb. Hazırda İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi üzrə 10-dan çox layihədə "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkının rezidenti olmaq üçün nəzərdən keçirilir. Sözügedən layihələrdə dezinfeksiyaedici, maye yuyucu, ağardıcı məhsullar, dəmir əritmə və dəmir məmulatları, pambıq iplik, beton boru, kirəmit və kərpic istehsalının, texniki xidmət mərkəzinin təşkilinin və yük avtomobillərinin yığımının, TIR parkının və ofisin təşkili layihələri diqqət mərkəzindədir.

Digər sənaye parklarında olduğu kimi Ağdam, habelə "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" sənaye parkları üzrə sahibkarların rahatlıqla və maneəsiz fəaliyyəti məqsədilə əlverişli biznes və investisiya mühiti yaradılıb. Hazırda ölkədə fəaliyyəti təmin edilən sənaye parklarında tətbiq olunan vergi və gömrük güzəştlərinin Ağdam və "Araz Vadisi İqtisadi Zonası"nda tətbiq edilməsi proqnoz edilir. Belə ki, parkların rezidentlərinin qeydiyyata alınması tarixindən 10 il müddətinə onlar əmlak vergisi, torpaq vergisi, gəlir və ya mənfəət vergisi, istehsal məqsədilə idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğular idxal edilərkən ƏDV və 7 il müddətinə gömrük rüsumları ödəməyəcəklər. Həmçinin rezidentlər dövlət vəsaitinin hesabına hazır infrastruktur sistemiylə təmin olunacaqlar.

Bundan əlavə, qeyd etmək istərdik ki, ölkə başçısı tərəfindən 2021-ci ilin 10 dekabrında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək-lə bağlı bəzi tədbirlər barədə imzalanan Sərəncam əsasında bu ərazilərdə özəl təşəbbüsləri stimullaşdırmaq, investisiyaların təşviqi mexanizmlərini təkmilləşdirmək, həmin ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirən sahibkarlara xammal və materialların idxala görə gömrük və vergi güzəştləri müəyyən etmək, istehsal fəaliyyəti ilə məşğul sahibkarlar üçün kommunal xidmətləri üzrə güzəştlər müəyyənləşdirmək, sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək və bu istiqamətdə lazımi dövlət dəstəyini gücləndirmək və s. kimi əlavə güzəştlər də vermək planlaşdırılır.

Beləliklə, tez bir zamanda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, o cümlədən də Ağdamda sahibkarlara yönəlik əlavə güzəşt mexanizmləri hazırlanacaq və bu ərazilərin investisiya cəlbediciliyi artırılacaqdır.

Artıq bu regionda bir sıra layihələrə start verilib, Füzuli-Şuşa beynəlxalq avtomobil magistralının işə salınması, həm də Füzuli və Zəngilan rayonları üzrə beynəlxalq aeroportların inşası, dəmir yolu xətlərinin bərpası, digər yeni yolların çəkilməsi, infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin yaradılması reallaşıb. Bütün bunlar Qarabağ regionunda və Şərqi Zəngəzurda investisiya potensialından səmərəli istifadə səviyyəsini xeyli yüksəltməyə imkan verəcək. Hesab edirik ki, ölkəmizdə strateji əhəmiyyətə malik bu regionların investisiya potensialını artırmaq üçün güclü resurs təminatının və real imkanların mövcudluğu şübhə doğurmur. Yaxın illərdə başlıca prioritet bu cür məsələlər kontekstində sistemli və ardıcıl olaraq yüksək səviyyədə reallaşdırılmasından və ölkəmiz üçün əhəmiyyət kəsb edən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında sağlam investisiya mühitinin formalaşdırılmasından, sahibkarların güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının təmin edilməsindən və investisiya axınlarının intensivləşdirilməsinə şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

NƏTİCƏ

İşğaldan azad olunmuş bölgələrin sosial-iqtisadi profilinin təhlili nəticəsində müəyyən olundu ki, bu regionların iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi kontekstində çox böyük potensial mövcuddur. Azad olunmuş ərazilərin ənənəvi sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi gələcəkdə sahibkarlığın bu yöndə intensiv inkişafını tələb edir. Bunun üçün isə sahibkarlığın daha güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi məsələsi meydana çıxır.

Lakin qeyd edək ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi prosesinin uzun zaman alması həmin ərazilərin potensialından aqrar-sənaye kompleksinin məqsədləri və ixrac potensialını artırmaq məqsədi ilə istifadəsi də uzunmüddətli fəaliyyətin və resursların tələb olunacağı anlamına gəlir. Bu ərazilərdə istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi isə müasir innovativ alətlərdən istifadəni tələb edir ki, bu isə istər-istəməz güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının tapılmasını gündəmə gətirib.

Bölgələrin iqtisadiyyatının müvafiq sahələrinin inkişaf etdirilməsi prosesində həmin regionlar üzrə "ağıllı kənd" və " ağıllı şəhər" yanaşmalarını nəzərə almaq, istehsalı və xidmət sferasını ən müasir texnologiyalar əsasında formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək vacibdir. Qeyri-neft ixracı potensialını artırmaq məqsədilə bu ərazilərdə kiçik ailə-fermer təsərrüfatlarını, iri taxılçılıq, meyvəçilik və tərəvəzçilik təsərrüfatları yaratmaq mümkündür. Həmin bölgələr üzrə ekoloji təmiz xammal potensialı əsasında yun, gön-dəri, konserv və ət emalı müəssisələri yaratmaq da onların ixrac imkanlarını xeyli artıra bilər. Araşdırmaların nəticəsi kimi, mövcud təbii-iqlim şəraiti imkanları nəzərə alınmaqla, regionlarda intensiv arıçılıq təsərrüfatları yaratmaq və yüksək ixrac potensialını təmin edə bilən təbii bal istehsalı və ixracı təşkil etmək təklif olunur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarların iri, orta və kiçik həcmli investisiya layihələrinin imkanları qiymətləndirilərkən, həyata keçirilən hərrac və tenderlərdə şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi son dərəcə vacibdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə quruculuq işlərinə və iqtisadiyyatın yenidən qurulması və bərpasına istər yerli və istərsə də əcnəbi sahibkarların cəlb edilməsi məqsədilə mövcud qanunvericilikdə zəruri stimullaşdırma mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğun təsbit olunmasına dövri olaraq yanaşılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Müzəffərli, N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı, Qafqaz nəşriyyat evi, 2010. - 270 s.

2. Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün nəticələri: [Elektron resurs] / URL: https://mod.gov.az/az/ermenistanin-herbi-tecavuzunun-neticeleri-statistika-412/.

3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji üzrə dəqiq potensialın hesablanması sahəsində görüləcək işlər müzakirə edilib. 08-12-2020. AR Energetika Nazirliyi: [Elektron resurs] / URL: https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/isgaldan-azad-edilmis-erazilerde-berpa-olunan-enerji-uzre-deqiq-potensialin-hesablanmasi-sahesinde-gorulecek-isler-muzakire-edilib.].

4. İşğaldan azad olunmuş rayonlarda inventarlaşdırma işləri davam etdirilir. 31.01.2021: [Elektron resurs] / URL: https://www.economy.gov.az/article/i-shgaldan-azad-olunmush-rayonlarda-inventarlashdirma-ishleri-davam-etdirilir/31508

5. Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 24 noyabr 2020-ci il.

6. İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına nə vəd edir? 31.10.2021: [Elektron resurs] / URL: http://www.iqtisadiislahat.org/news/isgal_olunmus_erazilerin_azad_edilmesi_azerbaycan_iqtisadiyyatina_ne_ved_edir-1059.

7. Qasımlı, V. Qarabağ Azərbaycanda iqtisadi artımın yeni drayveri olacaq. 24 noyabr 2020: [Elektron resurs] / URL: https://vergiler.az/news/economy/10954.html.

8. Əliyev, T.N. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. 28.12.2020: [Elektron resurs] / URL: http://economics.com.

9. Musayev, A.F. Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir: [Elektron resurs] / 27.01.2021. // A.Musayev, M.Zeynalov URL: www.science.gov.az/news/open/15789.

10. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il: [Elektron resurs] / URL: https://president.az/articles/49859.

11. *Qarabağ Dirçəliş Fondunun strateji və fəaliyyət planları hazırlanacaq. 12 Mart 2021: [Elektron resurs] / URL: https://report.az/daxili-siyaset/qarabag-dircelis-fondunun-strateji-ve-fealiyyet-planlari-hazirlanacaq/.*

12. *Ağıllı şəhər (Smart City) və Ağıllı kənd (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. / – Bakı şəhəri, 19 aprel 2021-ci il.*

13. *https://www.economy.gov.az/az*

XÜLASƏ

Məqalədə işğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərində erməni vandalizminin izləri araşdırılmış, Qarabağ regionunda bərpa proseslərinin aparılması üçün tələb edilən maliyyə resurslarının miqyası müəyyən edilmişdir. Müəllif tərəfindən region ərazisinin bərpa proqramlarının reallaşdırılması üçün mövcud yerli investisiya potensialından istifadə xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmış, işğaldan azad olunmuş iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının əsas prioritetlərinə uyğun olaraq, onların reallaşdırılmasının icra mexanizmləri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *işğaldan azad edilmiş Azərbaycan əraziləri, Qarabağ regionu, daxili resurs potensialı, bərpa proqramları, sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetləri*

Akbarov Taleh Balaga oglu,
Associate Professor of Baku Business University,

Internal resource potential in the liberated territories of Azerbaijan: analysis, evaluation and implementation

SUMMARY

The article examines the traces of Armenian vandalism in the territories of Azerbaijan freed from occupation, and determines the scale of financial resources required for carrying out restoration processes in the Karabakh region. According to the author, the characteristics of using the existing local investment potential for the realization of regional territory restoration programs have been revealed, in accordance with the main priorities of the socio-economic development of the economic regions freed from occupation, the implementation mechanisms of their realization have been substantiated.

Keywords: *territories of Azerbaijan freed from occupation, Karabakh region, internal resource potential, recovery programs, main priorities of socio-economic development.*

Акбаров Талех Балага оглы,
Доцент Бакинского Университета Бизнеса, к.э.н.

Внутренний ресурсный потенциал на освобожденных территориях Азербайджана: анализ, оценка и реализация

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются следы армянского вандализма на освобожденных от оккупации территориях Азербайджана, определяются масштабы финансовых ресурсов, необходимых для проведения восстановительных процессов в Карабахском регионе. Автором выявлены особенности использования имеющегося местного инвестиционного потенциала для реализации региональных программ восстановления территорий, в соответствии с основными приоритетами социально-экономического развития освобожденных от оккупации экономических районов, была обоснована механизмов их реализация.

Ключевые слова: *территории Азербайджана, освобожденные от оккупации, Карабахский регион, внутренний ресурсный потенциал, восстановительные программы, основные приоритеты социально-экономического развития.*

UOT: 7:7.092:338.46

SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAF PROSESLƏRİNDƏ İDMANIN SƏMƏRƏLİ TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

SEVİNC ƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının baş müəllimi
E-mail: sevinc-aliyeva-80@list.ru

Dünya ölkələrində iri idman yarışlarının, xüsusilə Olimpiya oyunlarının, kütləvi idman növləri üzrə dünya çempionatlarının keçirilməsi uğrunda çox gərgin rəqabət aparılır. Məhz bu rəqabət nəticəsində yeni infrastrukturun yaradılması, yeni idman qurğularının tikilməsi və xidmət sektorunun yaxşılaşdırılması, hətta ölkədə müəyyən istiqamətlərdə islahatların aparılması belə təmin edilir. Göründüyü kimi, idmanın inkişaf etdirilməsinin nə dərəcədə böyük əhəmiyyəti vardır. Hətta müxtəlif iri dünya çempionatlarının və Olimpiya oyunlarının keçirilməsi zamanı ölkədə olan makroiqtisadi və makromaliyə sabitliyi çox ciddi şəkildə nəzərə alınır [1].

Bütün bunları əsas götürməklə qeyd etmək olar ki, məhz idmanın inkişaf etdirilməsi, onun fundamental şəkildə olan əsaslarının nəzərə alınması və sosial istiqamətlərdə fəal inkişaf proseslərində onun tənzimlənməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biridir [2]. Dövlət idman üzrə siyasətini təkmilləşdirərkən bu məsələlərə ciddi fikir verməli və eyni zamanda idmanın tənzimlənməsi ilə bağlı vaxtında tədbirlər görülməlidir. Dövlət tərəfindən idmanın sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi, idmanın ayrı-ayrı növlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, eyni zamanda milli xüsusiyyətləri ilə fərqlənən və inkişaf qanunauyğunluqları ilə seçilən idman növlərinə daha çox üstünlük verilməlidir [3]. Həmçinin ölkə regionlarında müxtəlif idman növlərinin hansının daha yüksək səviyyədə sosial-iqtisadi inkişafa təsir edəcəyi məsələləri dəqiqləşdirilməli və bununla bağlı əlavə tədbirlər görülməlidir. Hesab edirik ki, hər bir ölkənin özünün idman siyasəti və sosial-iqtisadi inkişafda idmanın rolunun artırılması ilə bağlı olaraq konseptual yanaşmaları olmalıdır və bu istiqamətlərdə beynəlxalq təcrübə ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır [4].

Beynəlxalq təcrübədən yanaşsaq, ölkədə idmanın inkişafı üzrə sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə idmanın təsiri nəzərə alınmaqla, onun bir iqtisadiyyat sahəsi kimi inkişaf etdirilməsi istiqamətində əsas strateji yanaşmaları və konseptual vəzifələrinə bunları aid etmək olar:

1) İlk növbədə, ölkədə bədən tərbiyəsi və idmanın kütləviliyinə nail olmaq və onun inkişafı üçün ardıcıl tədbirlərin görülməsi təmin edilməlidir.

2) Uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər arasında sağlam həyat tərzinin təmin olunması və bununla bağlı davamlı tədbirlərin görülməsi vacibdir.

3) İdmanın bir iqtisadiyyat sahəsi kimi formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

4) İdman və bədən tərbiyəsinin genişləndirilməsi yolu ilə müxtəlif yaş qruplarından olanların idman qurumlarına cəlb edilməsi və onların daha yüksək səviyyədə fiziki hazırlığına nail olunmalıdır.

5) Yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsi və xüsusilə orduya hazırlıq səviyyəsinin artırılmasında idmanın rolunun gücləndirilməsi təmin edilməlidir.

6) Müxtəlif iş yerlərinin yaradılması hesabına məşğulluq problemlərinə idmanın töhfəsinin verilməsi və ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın bir istiqaməti kimi burada fəaliyyətin gücləndirilməsi ön plana çıxarılmalıdır.

7) Bədən tərbiyəsi və idman siyasətinin genişləndirilməsi hesabına ölkənin imicinin yüksəldilməsi və ölkədə sosial-iqtisadi durumun yaxşılaşdırılması, xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi və s. bu kimi tədbirlər görülməlidir.

8) Müxtəlif çempionatların, xüsusilə dünya çempionatlarının keçirilməsi vasitəsilə yüksək gəlirlərin əldə edilməsi üçün fürsətlərdən bəhrələnmək və bununla bağlı olaraq idman infrastrukturunun genişləndirilməsi və idman menecmentinin gücləndirilməsi məsələlərinə baxılmalıdır.

İdmanın təşkili və tənzimlənməsi bir iqtisadiyyat sahəsi kimi inkişaf etdirilməsi dünya ölkələrində son onilliklərdə intensivləşmişdir [5]. Xüsusilə, idman iqtisadiyyatı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox hallarda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsir etmək imkanına malik olan çoxfunksiyalı və multipilkativ təsirə, effektə malik olan iqtisadiyyat sahəsi kimi qiymətləndirilir. Belə ki, idmanın inkişaf etdirilməsi idman infrastrukturunun yaradılması həm sosial-iqtisadi inkişafa güclü təkan verir, həm də həmin regionların

sosial-iqtisadi imkanlarını artırır, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əlavə dəyər mənbələrinin formalaşdırılmasına imkan verir. Bunlarla bərabər, idmanın inkişafının sürətlənməsi tikinti sektorunun və xidmət sektorlarının inkişafına səbəb olur. Bundan əlavə, televiziya yayımları və reklam sahəsində də önəmli inkişaf tendensiyaları məhz idmanla bağlıdır. İdmandan əldə olunan gəlirlər, eyni zamanda ölkənin imicinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Hazırda dünya səviyyəsində məşhur olan idmançılar elə yüksək gəlirlər alırlar ki, bəzən bu gəlirlər dünyanın müxtəlif ölkələrinin dövlət büdcəsinə belə bərabər ola bilər və yaxud da bir çox kasıb ölkələrin büdcəsindən belə çoxdur, əldə etdikləri gəlirlər isə kifayət qədər yüksəkdir və bu gəlirlər, həmçinin onların vətəndaşı olduğu ölkələrə xeyli gəlirlər gətirir [6]. İdman iqtisadiyyatı dünya səviyyəsində özünün müxtəlifliyi və spesifik yanaşmaları ilə seçilir. Məsələn, ABŞ-da bir çox idman növləri üzrə, xüsusilə komanda idman növləri üzrə çox böyük büdcəyə malik olan çempionatlar, federasiyalar, turnirlər vardır. Bu turnirlərdə yüz milyonlarla dollar vəsait dövriyyə edir və ümumi vəsaitlərin həcmi milyardlarla dollardır.

Bütün bunlar əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi həm yeni iş yerlərinin yaradılmasına, eyni zamanda iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. Sosial-iqtisadi inkişafa isə kifayət qədər müsbət təsir göstərir. Yüksək gəlir əldə edən idmançılar həm öz ailələrinin, həm yaxınlarının, həm də müxtəlif mənada xidmət sektorunun inkişafının canlandırılmasına əlavə təsir göstərirlər.

ABŞ-da bir çox idman növləri üzrə çempionatlar kifayət qədər yüksək gəlirliyi ilə fərqlənirlər və buna görə də yeni infrastrukturun qurulması, idman qurğularının istismara verilməsi, idman yarışlarının keçirilməsi, xidmət sektorunun canlandırılması və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial formalaşdırılır.

Avropa Birliyi ölkələrində də idmanın inkişafı və idman infrastrukturunun genişləndirilməsi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ilk növbədə komanda idman növlərinin inkişaf etdirilməsi əsasında böyük gəlir qazanılır [7]. Bu gün hər kəsə məlumdur ki, Avropanın bir sıra futbol çempionatlarında dövriyyə edən vəsaitlər dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadiyyatında belə yoxdur. Yüz milyonlarla, milyardlarla dollar vəsaitin bu çempionatlarda dövriyyə etməsi bir tərəfdən müxtəlif komandaların yerləşdikləri şəhərlərin inkişafına, digər tərəfdən isə əhalinin sosial-iqtisadi inkişafına, iş yerlərinin yaradılmasına, gəlirlərin artmasına müsbət təsir göstərir [8].

Eyni zamanda, idman iqtisadiyyatının formalaşdırılmasına və ümumi daxili məhsulda idman iqtisadiyyatının payının artmasına gətirib çıxarır. Demək olar ki, ABŞ və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə hər il idmanın inkişafına və idman infrastrukturunun yaradılmasına yüz milyardlarla vəsait yönəldilir və maraqlıdır ki, bu vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsi məhz özəl sektorun və biznes strukturlarının payına düşür.

Hazırda dünyanın iş adamları, iri şirkətlər və biznesmenlər, kompaniyalar dünyanın önəmli komandalarını və idmançılarını öz sıralarına qatırlar və ya sponsorluq etməklə həm idmanın təşkilinə, onun genişləndirilməsinə töhfə verirlər, digər tərəfdən isə özləri də yüksək gəlirlər əldə edirlər. Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya kimi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə idman infrastrukturları və potensialı kifayət qədər böyükdür [9]. Burada yüz milyonlarla insanlar məhz idman sahəsində çalışırlar, belə ki, idmana həvəs böyükdür və bu da idman klublarının yaradılması və demək olar ki, bütün yaş qruplarından olan turnirlərin təşkil olunması və bütün bunlar böyük maliyə dövriyyəsinin hərəkətinə və investisiyaların yönəldilməsinə səbəb olur. Bunlar isə öz növbəsində həm yerli, həm regional, həm də dövlət büdcəsinə gəlirlər gətirirlər.

Son illərdə bir sıra Asiya ölkələrində, xüsusilə Cənubi Şərqi Asiya ölkələrində və Çin başda olmaqla bu regionda idmanın inkişafına, idmanın kütləviliyinə, gəlirlərin əldə edilməsinə, idman iqtisadiyyatının inkişafına sosial-iqtisadi inkişaf proseslərində idmanın rolundan daha səmərəli istifadə edilməsinə maraq artmışdır. Məhz idman sahələrinin inkişaf etdirilməsi, turnirlərin keçirilməsi, dünya çempionatlarının təşkili böyük gəlirlər gətirir. Bəzən idman yarışlarında, xüsusilə futbol üzrə dünya çempionatlarının keçirilməsi zamanı demək olar ki, dünyada hər üç dörd nəfərdən biri məhz həmin idman yarışlarına ciddi şəkildə maraq göstərir və milyonlarla insanlar hər gün həmin idman yarışlarını izləyirlər. Bunlar isə şübhəsiz böyük məbləğdə vəsaitlər və reklam məhsulları, eyni zamanda süvenirlərin və geyimlərin satılması, xidmət sahəsinin inkişaf etməsi, iaşə sektoruna böyük vəsaitlərin axını və xidmətin keyfiyyətinin artırılması üçün əlavə şəraitin yaradılması, otellər şəbəkəsinin və digər xidmət sektoru

sahələrinin daha çox müştəri cəlb etməsinə gətirib çıxarır və nəticədə sosial-iqtisadi istiqamətləri üzrə yeni imkanlar formalaşır və əldə olunan vəsaitlər isə sosial-iqtisadi inkişaf tədbirlərinə, eyni zamanda hər bir ölkənin özünün tərəqqisinə, iqtisadi gücünün artmasına yönəldilir [10].

Bir çox müsəlman ölkələrində, həmçinin türkdilli dövlətlərdə də idmanın inkişafında, idman iqtisadiyyatının formalaşdırılmasında xeyli gəlirlər əldə edirlər. Maraqlıdır ki, həm də idmanın təşkili, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda inkişaf etdirilməsi, möhkəmlənməsi, ordu quruculuğunun və inkişaf etdirilməsində, eyni zamanda alternativ müasir iqtisadiyyat sahələrinin yaradılması baxımından sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin yeni multipilkativ mexanizminin formalaşdırılması maraq doğurur [11]. Türkiyədə idmanın komanda növləri üzrə, xüsusilə futbol, güləş, voleybol, basketbol üzrə yüzlərlə qurumlar fəaliyyət göstərirlər. On minlərlə idman dərnəkləri, infrastruktur obyektləri istismara verilmiş və idman qurğuları tikilmişdir. Yüz minlərlə insanlar bu idman növləri ilə məşğul olurlar. Digər tərəfdən, başqa müsəlman dövlətlərində də idmanın inkişafı ilə bağlı geniş həcmli işlər görülür və son onilliklərdə həm dövlət tərəfindən yönəldilən investisiyalar, həm də özəl sektor subyektləri tərəfindən bu sahəyə qoyulan sərmayələr artmaqdadır.

Maraqlıdır ki, keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra yeni yaradılmış Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində də idmana maraq böyükdür və yeni iqtisadi inkişafa təsir göstərə biləcək idman sahələrinin inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzinə düşmüşdür. Azərbaycanda bu proseslər bir xeyli müddət dövrdə inkişaf səviyyəsindən geri qalmışdır, xüsusilə 1990-cı illərin əvvəllərində bununla bağlı ciddi problemlər olmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsi xeyli azalmış və sosial-iqtisadi inkişaf sahələrinə, o cümlədən idmana yönəldilən vəsaitlər xeyli ixtisar edilmişdir. Digər tərəfdən, hələ bazar iqtisadiyyatı münasibətləri formalaşmamışdır.

Lakin, tədricən ölkəmizdə bu il 100 illiyi bütün dünyada qeyd olunan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri nəticəsində makroiqtisadi və makromaliyyə sabitliyi yaradıldıqdan sonra, bütün sahələrdə olduğu kimi, idmanın inkişafı ilə bağlı da xeyli işlər görülmüşdür. Müasir idman qurğularının tikilməsi üçün əsaslı zəmin yaradılmışdır.

Bu proseslər ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında daha geniş vüsət almışdır. İlham Əliyev hələ dövlət başçısı seçilməmişdən əvvəl Milli Olimpiya Komitəsinin sədri kimi və bir çox beynəlxalq federasiyalarda və olimpiya idman hərəkatının inkişaf etdirilməsində böyük nüfuza malik olmuşdur. Dövlət başçısı işlədiyi dövrlərdə isə idmanın inkişafının genişləndirilməsi məqsədilə iri şəhərlərlə yanaşı, regionlarda da iri idman qurğularının tikilməsinə xüsusi önəm verilmişdir [12]. Azərbaycan dünyanın çox nadir ölkələrindəndir ki, bu qədər olimpiya kompleksləri fəaliyyət göstərir. Regionlarda müasir dünya səviyyəsində olimpiya komplekslərinin tikilməsi və burada idmanın əksər növləri üzrə səmərəli şəkildə fəaliyyətin təmin edilməsi mümkündür. Buna görə də, hesab edirik ki, hazırda ölkəmizdə idmanın sosial-iqtisadi inkişafa təsiri xeyli böyükdür və digər tərəfdən gənclərimizin güclü, sağlam olaraq böyüməsi və vətənpərvərlik ruhunda inkişaf etməsinə əlavə stimullar verir. Azərbaycan milli ordusunun əzmkarlığını və iradəsini daha da gücləndirir və onun rəqabət qabiliyyətinin artmasına gətirib çıxarır.

Son illərdə idman klublarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra dövlət proqramları işlənib hazırlanmış və fəaliyyət strategiyaları müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, dövlət tərəfindən idmana xeyli vəsait ayrılmışdır. Lakin bununla belə artıq bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin idman sənayesinə keçdiyini də qeyd etmək mümkündür. Müxtəlif sponsorlar və digər iş adamları tərəfindən idman klublarının yaradılmasına maraq artmışdır. Müxtəlif çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan da komanda idman növlərinin də inkişafında son illər müəyyən nəticələr əldə etmişdir [13].

Təsadüfi deyildir ki, uzun illər ərzində "Qarabağ" futbol klubunun Avropa səviyyəsinə çıxması Azərbaycanda bu kütləvi idman növünün genişləndirilməsinə və bu idman növünə kifayət qədər kütləvilik və gəlirli idman növü olan futbola marağın artmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, Qarabağ həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması baxımından da bu futbol klubu simvolik və faktiki olaraq geniş rol oynamışdır.

YEKUN

Ölkəmizin ərazisində idman klublarının yaradılması, idman infrastrukturunun təşkil edilməsi və idmanın inkişafı istiqamətində əsaslı tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, həm də problemlərin olduğunu qeyd etmək istərdik. Hələ də komanda növləri üzrə

ölkəmiz yüksək nəticələr əldə etməkdə çətinlik çəkir. Bir çox milli xüsusiyyətlərə malik olan idman növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar olmasına baxmayaraq onlardan zəif istifadə olunur.

Yaxın illərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın manevrləşdirilməsində və sürətləndirilməsinə idmanın rolunun artırılması üçün bir sıra tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır:

- idmanın sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi və bununla bağlı fundamental tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır;
- ölkəmizin iri şəhərlərində və regionlarında fəaliyyət göstərən olimpiya komplekslərindən maksimum səmərəli istifadə edilməsi üçün işlək mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi tələb olunur;
- ölkədə idmanın müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi, dünya təcrübəsinin dərindən öyrənilməsi və bununla bağlı məqsədli tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır;
- dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlərlə yanaşı, özəl şirkətlərin idman sahələrinə maraq göstərməsi, müxtəlif idman klublarına sponsorluq etməsi və idmanın inkişafı üzrə idman iqtisadiyyatının yaradılması və gəlir götürülməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır və s.

Açar sözlər: *idman, idman üzrə dövlət siyasəti, idmanın inkişaf prioritetləri, idmanın səmərəli təşkili üzrə dünya təcrübəsi, idman iqtisadiyyatı, idman iqtisadiyyatının problemləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hill, J. The European Commission's White Paper on Sport: a Step Backwards for Specificity? International Journal of Sport Policy, vol. 1, no 3, 2009- pp. 253–266.

2. Нуреев, Р.М., Маркин Е.В. Издержки и выгоды Олимпийских игр // Общественные науки и современность. – 2010. № 2, – с. 88-104.

3. Генусов, Б.Л. Экономический эффект от организации и проведения крупных международных спортивних соревнований // Изв. СПб. ун-та экономики и финансов. – 2010. № 1, – с. 74-76.

4. Ляшенко, В.И. Экономические аспекты проведения крупных международных спортивных мероприятий // Управление экономикой: теория и практика. 2010. №2, –с. 7-29.

5. Зуев, В.Н., Попова, И.М. Европейский подход к управлению в сфере спорта: ценности, нормы и интересы // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. 2018. №1,- с.51-65.

6. UEFA Club Licensing and Financial Fair Play Regulations. http://www.uefa.com/MultimediaFiles/Download/Tech/uefaorg/General/02/26/28/41/2262841_DOWNLOAD.pdf.

7. Inthorn, S. Europe Divided, or Europe United? German and British Press Coverage of the 2008 European Championship. Soccer & Society, vol. 11, no 6, 2010, pp. 790–802.

8. Остроухов, С.А. Управление развитием спортивных организаций как предпринимательски-ориентированных структур. Диссертация канд. экон. наук. Москва 2017, – 147 с.

9. Солнцев. И., Осокин Н., Власов, А. Финансирование спорта: зарубежная практика. Мировая экономика и международные отношения, 2019, т. 63, № 1, сс. 67-74. https://doi.org/10.20542/0131-2227-2019-63-1-67-74.

10. Панков, Д.А. Репкин, С.Б. Актуальные направления научных исследований в области экономики и менеджмента спорта // Вестник Полоцкого Государственного Университета. Серия D, – 2013. №05, – с. 24-29.

11. Cəfərli, M. İdman iqtisadiyyatının inkişafı. 17 Oktyabr 2021. https://sportal.az/news/130968.

12. İdman iqtisadiyyatı, nəzəri aspektlər və inkişaf perspektivləri. Ölkənin iqtisadiyyatında idmanın rolu. 04.03.2021. https://thermik.ru/az/ekonomika-sporta-teoreticheskie-aspekty-i-perspektivy-razvitiya/.

13. Aslanlı, G.M. Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafında dövlət siyasəti (2003-2013-cü illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferat. Baki – 2018, – 28 s.

РЕЗЮМЕ

Международный опыт по эффективному регулированию организации спорта в процессах социально-экономического развития

В статье исследован международный опыт по эффективному регулированию организации спорта в процессах социально-экономического развития страны. С этой целью раскрыта сущность государственной политики в сфере спорта. Рассмотрены и обобщены приоритеты разви-

тия спорта в стране. Отмечена необходимость повышения эффективности организации спорта, которая может существенно способствовать повышению эффективности процессов социально-экономического развития. Рассмотрены актуальные проблемы развития спорта в экономическом контексте. Подготовлен ряд рекомендаций и предложений по эффективному использованию международного опыта в процессах регулирования организации спорта в Азербайджане.

Ключевые слова: *спорт, государственная политика в сфере спорта, приоритеты развития спорта, международный опыт по эффективной организации спорта, экономика спорта, проблемы экономики спорта.*

SUMMARY

International experience in the effective regulation of the organization of sports in the processes of socio-economic development

The article explores international experience in effectively regulating the organization of sports in the processes of socio-economic development of the country. To this end, the essence of state policy in the field of sports is revealed. Priorities for the development of sports in the country are considered. The need to increase the efficiency of the organization of sports is noted, which can significantly contribute to increasing the efficiency of the processes of socio-economic development. The current problems of sports development in the economic context are considered. A number of recommendations and proposals on the effective use of international experience in the processes of regulating the organization of sports in Azerbaijan are prepared.

Key words: *sports, state policy in the field of sports, priorities of sports development, international experience in effective organization of sports, sports economy, problems of sports economy.*

UOT 332.132; 911.3

"VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ BÖLGƏLƏRDƏ KADR SİYASƏTİ"

RƏŞİD RƏŞİDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi
magistrant

E-mail: rashidrashidli98@gmail.com

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizin dirçəlişi Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Buna sübut kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiqlədiyi "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" iqtisadi-sosial dövlət proqramını misal göstərmək olar. Qarabağın iqtisadi inkişaf məsələsi Azərbaycanın gələcək illərdə 5 ən prioritet məsələlərindən biri hesab edilir. Bu nüans bir daha ölkə rəhbərliyinin məsələyə nə qədər ciddi yanaşdığını göstərir. Mövzunun aktuallığına dair qeyd etmək istəyirəm ki, bölgədə nəzərdə tutulacaq investisiyalar, şirkətlərin kadr siyasəti, dövlət nəzarət tədbirləri yaxın gələcəkdə həyata keçiriləcək (Hazırda minalanmış ərazilərin təmizlənilməsi prosesi və s. görə). Artıq azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpa-quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində 2,2 milyard manat vəsait də ayrılmışdır. Bununla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə Qarabağ Dirçəliş Fondu da təsis olunmuşdur [1]. Fondun yaradılmasında əsas məqsəd işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsidir. Bu quruluş fonunda aktual məsələlərdən biri də Qarabağda məşğulluğun həlli, iqtisadi fəal əhalinin cəlb olunma strukturunun formalaşmasıdır. Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı, keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Bu da dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmişdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir.

Regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, xüsusilə qeyri- neft sektorunun inkişafı istiqamətində çox ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə yeni iş yerləri açılmış, yeni müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır.

Nəinki Qarabağ regionunda, həmçinin respublikamızda bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşması əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı problemlərin aktuallığını şərtləndirmişdir. Əmək bazarı, işsizlik və məşğulluq problemlərinin həlli bütün dövrlərdə hər bir dövlətin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. Əmək bazarı və məşğulluğun bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi iqtisadçı alimlərin bir çoxunun əsərlərində yer almışdır. İqtisad elmində əmək bazarı nəzəriyyəsinin əsasını klassik məktəbin nümayəndələri olan iqtisadçı alimlər A.Smit, D.Rikardo və J.B.Sey qoymuşlar. Sonralar bu məsələlər müxtəlif ölkələrin görkəmli iqtisadçıları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Əmək bazarı və məşğulluq heç vaxt öz əhəmiyyətini itirmir. Son illərdə əmək bazarı, məşğulluq və işsizlik problemlərinin elmi, nəzəri və praktiki həlli yolları ilə bağlı respublikamızın görkəmli iqtisadçı alimlərindən T.Ə.Quliyev, Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, Ş.M.Muradov, Ə.Q.Əlirzayev, R.K.İsgəndərov, S.S.Mehbalıyev və başqaları tərəfindən mühüm tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdi. Aparılan araşdırmalarda daha çox əmək bazarı və məşğulluğun nəzəri-metodoloji aspektləri, formaları, müxtəlif tərəfləri və elementləri tədqiq edilmişdir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqəsinin kompleks tədqiqinin aparılması zəruri hesab olunur.

Məlumdur ki, ordumuz tərəfindən Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad edilməsi ilə bu regiona yeni həyat gələcəkdir. Yenidənqurma, abadlıq, yeni infrastruktur imkanlarının işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə tətbiqi ciddi investisiya, maliyyə və kadr axını tələb edir. Hazırki dövrdə iqtisadi fəal əhalinin böyük hissəsinin paytaxt ətrafında cəmləşdiyini nəzərə alsaq, insan kapitalının işğaldan azad olunmuş regionlara axınının tənzimlənməsi, əmək bazarının formalaşma strukturu, müəssisələrin bu yöndə aparacağı stimullaşdırma mexanizmləri hələ də sual olaraq qalmaqdadır [2].

Məqalənin məqsədi işğaldan azad olunmuş regionlarda əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı fəaliyyətinin elmi-nəzəri əlaqələrini tədqiq etməkdən, ölkə-

mizdə işsizlik və məşğulluq səviyyəsini təhlil edərək qiymətləndirməkdən və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- Əmək bazarı və məşğulluğun sosial-iqtisadi əsaslarının tədqiqi;
- Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində əmək bazarı və məşğulluğun əsas meyillərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin işsizliyin aşağı salınmasına təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Əmək bazarına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi;
- İnsan resurslarının idarə edilməsində əmək bazarının rolunun əsaslandırılması;
- Qarabağda səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinin ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıdış, bu ərazilərə investisiya cəlb edilməsi hazırda mühüm ölkə dəyərlərindən biri hesab olunur və dövlətin əsas prioritet istiqamətlərindən biridir. Qarabağ regionunda həyatın yenidən bərpa edilməsində bu bölgəyə kadrların cəlb edilməsi vacib aspektlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyekti kimi bölgələrə kadr axınının təmin olunmasında, planlaşdırılmasında tətbiq edilə biləcək insan resursları siyasəti qiymətləndirilmişdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə işçi planlaşdırılması və işçi seçimi prosesində müəssisələrin qarşısına qoyduğu hədəflərdən prioriteti işçilərin bura qısa müddətli tramplin kimi baxmamalarıdır. Şərqi Asiyanın iqtisadi cəhətdən hegemon ölkəsi sayılan Yaponiya uzun müddət zəlzələ və sunami fəlakətlərindən zərər çəkmişdir. Sözügedən dövlətin dağılmış, məhv edilmiş ərazilərə investisiyasında istifadə edilmiş və görülmüş tədbirlər Azərbaycan Respublikası üçün böyük təcrübə olardı.

Yaponiya dövlətinin zərərgörmüş ərazilərdə gördüyü quruculuq işləri zamanı cəlb olunan işçilərə münasibətdə müəssisələr belə bir psixoloji əmək davranışı həyata keçirirdilər: "İşçiyə elə bir əməkhaqqı tətbiq edilməlidir ki, işçi öz işini itirməkdən qorxsun". Bu, bir mənada şirkət daxilində işçilərə yaradılmışdır.

Kadrlarla aparılan iş məcmu iş sistemlərindən ibarətdir. Bu zaman idarəetmə quruluşu, idarəetmə məqsədləri, metod və prinsipləri, həcmi, idarəetmə funksiyaları və s. nəzərdə tutlmalıdır. Çünki bunun əsasında idarəetmə orqanı üçün gərəkli olan işçilər, onların strukturu - peşə və vəzifə tərkibi müəyyənləşdirilir. Bundan sonra da hər bir idarəetmə strukturunda işləyən vəzifəli şəxsə qarşı başlıca tələblər, onun nəyi bilməyi və bacarmağı, kadrların qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və irəli çəkilməsi məsələsi qarşıya qoyulur. Bu zaman konkret vəzifələr və şərtlər çərçivəsində onların qəbul edilməsi və irəli çəkilməsi yerinə yetirilir. Kadrların qəbul edilməsi müəyyən modellər, əlamətlər və prinsiplər əsasında icra edilir. Bu problem ən çətin və prinsipial önəmə sahib olan fəaliyyət sferasıdır. Çünki kadrların qəbul edilməsi nəticə etibarilə idarəedən sistemin formalaşmasını-onun hazırkı vəziyyətini və gələcəyini müəyyən edir.

Kadrlarla aparılan iş onların hazırlanmasını və ixtisasının artırılması məsələləri ilə də bağlıdır. Onlardan istifadə edilməsi məsələsi də ən mühüm problemlərdən biridir.

Kadrlarla aparılan iş sistemi müəyyən səviyyədə hərtərəfli xarakterə malikdir. Ona görə ki, bu kadrların yerləşdirilməsi və onların inkişafı problemi vahid bir qayda əsasında həll etməyə şərait yaradır. Bununla bərabər hər bir sahənin kadrlarla təmin edilməsi, onların iş metodları, onlara qarşı konkret spesifik tələblər də nəzərdə tutulur. Kadrlarla aparılan iş zamanı onlar sistem və kompleks halında araşdırılır və qiymətləndirilir. Sistemlik və kompleks tələbləri, prinsipləri xüsusən rəhbər işçilərin müəyyən edilməsi və irəli çəkilməsi zamanı da nəzərdə tutulmalıdır. Kadrlarla aparılan işdə hüquqi-normativ aktlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hüquqi-normativ aktlar işçilərin seçilməsində özbaşınalığın, mənfi halların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamalıdır. Hüquqi-normativlər aktlar həmçinin kadrlarla iş sisteminin yaranması və bu işlərin leqallaşdırılması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə olan halda əmək haqqındakı qanunlar toplusu, ölkələrin əmək barəsində qanunvericiliyin əsasları, daxili əmək qaydalarının səciyyəvi qaydaları xüsusi rola malikdir. Burada zaman əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, işçilərin işə qəbul edilməsi və işdən çıxarılması, bu istiqamətdə müdiriyyətin və işçilərin hüquq və vəzifələri və s. məsələlər konkret formada əks olunur. Müasir dövrdə kadrlarla iş sistemi, həmçinin onların hazırlanması sistemini, kreativliyinin artırılmasının təşkil edilməsini, kadr ehtiyatının formalaşdırılmasını, tədris metodlarını, kadrların attestasiya məsələlərini də özünə aid edir. Kadr siyasətinin əsasını işçilərin işə qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyə edilməsinin əsas prinsipləri təşkil etməlidir [3].

Kadrların qəbul edilməsi və yerləşdirilməsinin psixo-fizioloji aspekti. Bəllidir ki, müxtəlif istehsal prosesləri, əmək fəaliyyəti bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu səbəbdən də hər bir iş sahəsi, əmək fəaliyyəti üçün işçiləri işə qəbul edərkən bu

cəhət hökmən nəzərə saxlanılmalıdır. Bu zaman əsas cəhət işçinin psixofizioloji keyfiyyətinin, iş qabiliyyətinin əmək fəaliyyətinə uyğun gəlməyinin təmin olunmasıdır. Bu isə hər bir iş, peşə-ixtisas üzrə işçilərə olan tələblər və bu tələblərdən asılı olaraq peşə müəyyən etmə, peşə təmayülü və onların konkret iş sahələri üzrə yerləşdirilməsi mexanizmi vasitəsilə yerinə yetirilir. Belə ki, işçilər işə qəbul edilərkən, onların peşəsini, ixtisasını və təhsilini nəzərə almaq kifayət etmir. Belə olan halda onların psixo-fizioloji keyfiyyəti də əsas götürülməlidir. Peşəseçmə və peşə təmayülü məsələsi insan resurslarının əməyindən istifadə edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir [4]. Bu həm də müəssisələrdə əməyin təşkilinin mühüm mexanizmidir. Bu mexanizmdə müxtəlif əmək fəaliyyətinin və peşələrin qarşılıqlı xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onlara və kadrlara olan tələblərin nəzərdə tutulması, bu əmək növü üçün kadrların işə qəbul edilməsi mühüm yer tutur. Bu zaman ən çətin məsələlərdən biri iş fəaliyyəti üçün kadrların müəyyən edilməsidir. Kadrlar müəyyən edilən zaman aşağıdakı psixomotor tələblər nəzərdə tutulmalıdır:

1. İş prosesində tələb edilən hərəkət tempi, tələb edilən hərəkətverici reaksiyanın sürəti;
2. İş prosesində ahəngdarlığın durumu;
3. Hərəkətin tələb edilən qaydada uyğunlaşdırılması, hərəkətin daimiliyi;
4. Hərəkətin dəqiq olması.

Kadrlar işə qəbul edilərkən aşağıdakı fizioloji tələblər əsas götürülməlidir: tələb edilən fiziki səylər, gözün tələb edilən görmə qabiliyyəti, tələb edilən yaddaş qabiliyyəti, qulağın tələb edilən eşitmə qabiliyyəti, orqanizmlərin hissetmə qabiliyyəti, fiziki və zehni fəaliyyətə, iş rejiminə dözümlülük qabiliyyəti. Bundan əlavə, işçilərin intellektual qabiliyyətinə qarşı da müəyyən tələblər qoyulmalıdır. Həmin tələblər müasir elmi-texniki tərəqqi dövründə daha da mühümdür. Bu tələblər aşağıdakı kimidir: tələb edilən diqqətlilik, müşahidəçilik qabiliyyəti, kreativ və qeyri-kreativ düşüncə, təfəkkürün konkretliliyi səviyyəsi, ümumi əqli inkişaf, iqtisadi, texniki və başqa elmləri dərketmə qabiliyyəti. Qeyd edilən psixo-fizioloji tələblər müəyyən peşələrin iş fəaliyyətinə müvafiq olaraq müəyyən edilməsi, onun əsasında peşə proqramının tərtib olunması üçün əsasdır. Bu, nəticədə işçilərin iş qabiliyyətinin müəyyən olunması, əməyin səmərəliliyinin yüksəldiməsi, kadrların təlimləndirilməsinin inkişaf etdirilməsi üçün də zəruridir.

Müəssisələrdə kadrlarla iş planı hazırkı və perspektiv dövrdəki planların tərtib edilməsi ilə əsaslandırılır. Müəssisə, firma və nazirliklərin iş təcrübəsində işçilərlə iş planı dörd mərhələdə yerinə yetirilməlidir:

– birinci mərhələdə müəssisə rəhbərlərinin, MTİ-lərin tərbiyə olunması onların keyfiyyətcə strukturunun yaxşılaşdırılması, ehtiyat kadrların formalaşdırılması, kadrların yeniləşməsi, onların attestasiyadan keçirilməsi, gənc mütəxəssislərlə iş, onların müəssisələrdə yerləşdirilməsi məsələləri;

– ikinci mərhələdə işçilərin (əsas və əlavə tələbata uyğun olaraq), hazırlıq formaları ilə bağlı olan bütün məsələlər,

– üçüncü mərhələdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq kadrların yenidən hazırlanması və ixtisaslarının yüksəldilməsi üzrə işlər;

– dördüncü mərhələ isə işçilərin müəssisə və idarədaxili strukturlar üzrə yerləşdirilməsi, onlardan istifadə edilmənin təhlili göstərilir [5].

Kadr siyasəti gələcək dövrün kadr siyasəti, kadr planlaşdırılması ilə sıx əlaqədardır.

Hər bir müəssisənin “mission statement”ı olur ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tətbiq olunacaq kadr siyasəti bu statementin əsas ünsürlərindən hesab olunmalıdır. Çünkü bölgədə işlə təminat, Azərbaycan Respublikasının digər ərazilərində işsizliyin azalmasına təkan və Qarabağa investisiyanın möhkəmlənməsində ixtisaslı kadrların axını həm də dövlətin əsas prioritet hədəflərindən biri hesab olunur.

Xüsusi qeyd edərək bildirmək olar ki, işğaldan azad olunmuş bölgələrə kadr axını üçün onlara xüsusi stimullaşdırıcı təkliflər yerinə düşərdi. Bu təkliflər nə ola bilər?

1) İşçilərin sosial sığorta təminatının qarşılanması. Hətta bu siyasəti nəinki işçilərə, onların ailə üzvlərinə də şamil etmək effektiv olardı.

2) İşçinin çalışacağı yerdə maksimum şəkildə mənəvi rahatlığına yol verilməli. Misal olaraq, işçilərin yeməklə təminatı, xidməti ezamiyyələrin komfort təşkili, yol servisi ilə təminatı, ara-sıra şirkət hesabına istirahətlə təminat və s.

3) İşçiyə elə bir əməkhaqqı tətbiq olunmalıdır ki, işçi öz işini itirməkdən qorxsun. Bu daha çox psixoloji aspekt hesab olunur və düşünürəm ki, işçiyə verilən daha yuxarı maaş onu işinə daha məsuliyyətli köklənməyinə səbəb olacaq.

4) İşçini yüksək mütəxəssis roluna hazırlamaq. İşçini yerli və beynəlxalq standartlarla tanış etmək, təlimlərə göndərmək, öz sahəsində ən yaxşı olmağa doğru yönəltmək və s.

5) Şirkətdaxili işçilər arasında olan isti münasibətin qorunması, konfliktlərin qarşısının mümkün qədər alınması.

6) Bonus və mükafat sistemlərinin tətbiqi. Əmək haqqı işçi üçün əsas motivasiya mənbəyi hesab oluna bilər. Bonus mükafat sistemlərinin tətbiqi həm işçinin

daha effektiv çalışması ilə nəticələnə, həm də işəgötürənin hədəfinə daha tez çatmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Strateji yol xəritəsi

2. Bazarov T. Y., Yerem B.L. redaktorluğu ilə, (2012) (tərcümə) "Heyətin idarə edilməsi", Bakı, İqtisad Universitet, 506 səh.

3. İsmayılzadə Ə.A. (2012) "İnsan resurslarının idarə edilməsi və sosial inkişafı" monoqrafiya, Bakı Gənclik, 471 səh.

4. Qeybullayev Q.R. (2010). "İdarəçiliyin-menecmentin əsasları". Bakı. "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 298 səh.

5. Ömərova İ. (2020) "İnsan resurslarının inkişaf etdirilməsi istiqamətləri", Bakı Mühəndislik Universiteti. Bakı, "Azərbaycan" 38 səh.

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: İşğaldan azad olunmuş bölgələrə investisiya labüd hesab edilir. Bununla belə, investisiyanın əsas təşviqedici və ayrılmaz hissəsi hesab edilən ixtisaslı kadrların digər bölgələrdən axını istər dövlət səviyyəsində, istərsə də yerli müəssisələr səviyyəsində görülən tədbirlərin ən başlıcası hesab edilir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağ bölgəsində kadr axınının bərpa edilməsi yönündə həyata keçirilməsi vacib olan stimullaşdırıcı amillərin tapılıb öyrənilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma, statistik qruplaşdırma, normativ və pozitiv yanaşma, bundan başqa, deduktiv, induktiv metod və axtarış metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasının formalaşması əsasında insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində xarici və yerli iqtisadçıların nəzəriyyələri, bu sahədə konfrans materialları, elmi məqalələr təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyəti kimi onu göstərə bilərəm ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik illərindən sonra ilk dəfə işğaldan azad olunan ərazilərdə yenidəndirçəliş siyasəti tətbiq edəcəyindən yerli təcrübə xarakterli ədəbiyyat mənbələri və iqtisadi sosial göstəricilərin əldə olunmasında çətinlik yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İşğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıdış, bu ərazilərə investisiya cəlb edilməsi hazırda mühüm ölkə dəyərlərindən biri hesab olunur və dövlətin əsas prioritet istiqamətlərindən biridir. Qarabağ regionunda həyatın yenidən bərpa edilməsində bu bölgəyə kadrların cəlb edilməsi vacib aspektlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyekti kimi bölgələrə kadr axınının təmin olunmasında, planlaşdırılmasında tətbiq edilə biləcək insan resursları siyasəti qiymətləndirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin nəticə və təkliflərindən ölkəmizdə əmək bazarının tənzimlənməsi, səmərəli və məhsuldar məşğulluğun təmin edilməsi, işsizliyin aşağı salınması və bütövlükdə əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqələrinin nizamlanması ilə bağlı görüləcək tədbir və proqramların həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə investisiya edən müəssisələrin işçi ehtiyatlarının Respublika daxilində digər regionlardan buraya gəlməsində, həmçinin digər müəssisələrdən transfer edilməsində, insan kapitalının yetişdirilməsində yarana biləcək çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında vacib rol oynayır.

Açar sözlər: *Qarabağ, kadr axını, stimullaşdırma mexanizmləri, səmərəli məşğulluq, əmək bazarı.*

SUMMARY

The actuality of the subject: Investment in the liberated territories is considered necessary. However, the influx of qualified personnel from other regions, which is the main stimulus and integral part of investment, is considered to be the most important measure, both at the state level and at the level of local enterprises.

Purpose of the research: The main purpose of the study is to identify and study the incentives that are important for the restoration of staff flow in the Karabakh region.

Used research methods: Systematic approach, statistical grouping, normative and positive approach, as well as deductive, inductive method and search methods were used during the research.

The information base of the research: Based on the formation of the information base of the research, theories of foreign and local economists in the field of human resource management, conference materials in this field, scientific articles are organized.

Limitations of research: As a limitation of the research, I can point out that for the first time since the years of independence, the Republic of Azerbaijan will apply a policy of reconstruction in the liberated territories, which has made it difficult to obtain local sources of literature and economic and social indicators.

The novelty and practical results of investigation: Returning to liberated areas, attracting investment in these areas, is now considered one of the most important country values in the world and is one of the

government's main priorities. The rehabilitation of life in the region is viewed as one of the most important aspects of the region. Human resources policies have been evaluated as a major research object in the field of human resources flow and planning.

Scientific-practical significance of results: Areas where the results can be used: The results and recommendations of the research can be used in the implementation of measures and programs to regulate the labor market in our country, ensure effective and productive employment, reduce unemployment and regulate the labor market and employment as a whole. The results of the study play an important role in the influx of labor resources of enterprises investing in our liberated territories from other regions within the country, as well as the transfer of other enterprises, the elimination of shortcomings in the develoPİEent of human capital.

Key words: *Karabakh, staff flow, stimulation mechanisms, effective employment, labour market.*

РЕЗЮМЕ

Актуальность исследования: Необходимы инвестиции в освобожденные от оккупации регионы. Однако важнейшей из мер, принимаемых как на государственном уровне, так и на уровне местных предприятий, считается приток квалифицированных кадров из других регионов, который считается основным стимулом и неотъемлемой частью инвестиций.

Цель исследования: Основной целью исследования является поиск и изучение стимулирующих факторов, которые важно реализовать в направлении восстановления потока кадров в Карабахском регионе.

Используемые методы исследования: системный подход, статистическая группировка, нормативно-позитивный подход, дедуктивный, индуктивный метод и поисковые методы.

Информационная база исследования: на основе формирования информационной базы исследования организованы теории зарубежных и отечественных экономистов в области управления человеческими ресурсами, материалы конференций и научные статьи в этой области.

Ограничения исследования: В качестве ограничения исследования могу отметить, что поскольку Азербайджанская Республика впервые за годы независимости будет осуществлять политику возрождения на территориях, освобожденных от оккупации, стало трудно получить литературу. источники местного опыта и экономические и социальные показатели.

Научная новизна и практические результаты исследования: Возвращение территорий, освобожденных от оккупации, привлечение инвестиций на эти территории в настоящее время считается одной из важных национальных ценностей и одним из главных приоритетных направлений государства. В восстановлении жизни в Карабахском регионе привлечение кадров в этот регион считается одним из важных аспектов. В качестве основного объекта исследования дипломной работы была оценена кадровая политика, которая может быть применена при обеспечении и планировании кадровых потоков в регионы.

Области, где могут быть использованы результаты: Результаты и предложения исследовательской работы могут быть использованы при реализации мер и программ, связанных с регулированием рынка труда в нашей стране, обеспечением эффективной и продуктивной занятости, снижением безработицы и регулированием взаимодействия рынка труда и занятости в целом. Результаты исследования играют важную роль в привлечении трудовых ресурсов предприятий, инвестирующих в наши освобожденные территории, из других регионов в пределах Республики, а также в их переводе с других предприятий, в устранении недостатков, которые могут возникнуть при возделывании человеческого капитала.

Ключевые слова: *Карабах, кадровый поток, механизмы стимулирования, эффективная занятость, рынок труда.*

UOT 338.48

AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI SAHƏSİNDƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ UĞURLARIN ŞƏRQİ-ZƏNGƏZUR İQTİSADİ ZONASINDA TURİZMİN İNKİŞAFINA MÜSBƏT TƏSİRİ

KƏRİM ƏLİYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
E-mail: kerim.eliyev.99@gmail.com

Giriş

Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasının dünyada tanıdılmasına ehtiyac var. Rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən ərazi bütövlüyümüz tam bərpa olunduqdan sonra bölgəyə ziyarətçi axını müşahidə olunacaqdır. Xalqımızın Qarabağa və Şərqi Zəngəzur rayonlarına marağı çox böyükdür. Bu, daxili turizmin inkişafına gətirib çıxaracaq.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizm sürətlə inkişaf edəcəkdir. Qarabağ zonası Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi, milli mədəniyyətin beşiyi hesab olunur. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunandan və bu ərazilərin təhlükəsizliyi təmin edildikdən sonra turizm marşrutlarının təşkili zəruridir. Şərqi Zəngəzur rayonunda turizmin müxtəlif növlərini inkişaf etdirmək olar. Məsələn, ekoturizmin inkişafı üçün hər cür şərait var. Eyni zamanda müxtəlif kateqoriyalı otellər tikilməlidir. İşğaldan əvvəl Azərbaycanda məşhur turizm bölgələri Xankəndi, Şuşa, Kəlbəcər, Ağdam olub. Sovet ölkələrindən ora çoxlu sayda turist gəlirdi. Sanatoriya turizmi də inkişaf etmişdir. Turistlər sanatoriyalarla yanaşı fərdi evlərdə də qalmışdılar, bu da yerli əhalinin gəlirlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də bu ərazilərdə turizmin inkişafı gözlənilir.

Şərqi Zəngəzur rayonu təbii sərvətlərlə zəngindir. Bu ərazilərdə termal turizmin inkişafı üçün də əlverişli şərait var. Azərbaycan tam işğaldan azad edildikdən sonra bu ərazidə torpaqlar, infrastruktur, o cümlədən turizm yaradılmalıdır. Müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməklə, hərtərəfli işlər aparmaqla Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu tez bir zamanda turizm məkanına çevirmək olar. Azərbaycan dözləti bu əraziyə sərmayə qoyuluşu üçün şərait yaradacaqdır.

Qarabağın işğaldan azad olunması, şübhəsiz ki, turizm sahəsi üçün yeni imkanlar yaradır. Hazırkı dönəmdə bu sahəyə yatırılacaq investisiyalar ölkə iqtisadiyyatına gələcək dövrdə böyük töhfə verəcəkdir. Ərazinin əlverişli coğrafi şəraiti də turizm əhəmiyyətli olduğundan, eyni zamanda tarixi abidələrlə zəngin olması bölgəyə turist axınının da çox olacağını deməyə əsas verir.

Şərqi Zəngəzurun təbiəti turizmin inkişafı üçün böyük potensial yaradır. Hələ antropogen proseslərlə əhatə olunmamış Şərqi Zəngəzur landşaftlarının müxtəlifliyi, unikallığı, cəlbediciliyi və genişliyi çox böyükdür. Şərqi Zəngəzurun böyük ekoloji və mədəni dəyərə malik təbiət abidələri və geniş ərazilər qorunub saxlanılmışdır ki, bu da turizmi bölgədə ən populyar istirahət formasına çevirir [2,s.84].

Yeni taradılan milli və təbiət parkları Amerika milli parklarından nümunə götürərək unikal landşaftlarda və təbiətin mənzərəli guşələrində yaradılır və cəmiyyətin rekreasiya, ekoturizm və ekoloji maarifləndirməyə olan ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulub.

Hələ işğaldan əvvəl təkcə mədənçıxarma, metallurgiya, yeyinti, emal, əczaçılıq, taxılçılıq sektorları ilə deyil, həm də geniş potensialı ilə seçilən Qarabağda və ona bitişik ərazilərdə Ermənistanın işğalı nəticəsində yaranan təhlükəsizlik problemləri, turizm və rekreasiya sahəsində inkişaf, habelə bu ərazilərdə infrastrukturun məhv edilməsi indiki mərhələdə turizmin təşkilini mümkünsüz edir.

Təbii ki, Şərqi Zəngəzurun və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə etmək yalnız üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün olacaq. Bunlar aşağıdakılardır:

- təhlükəsizlik;
- əhalinin qayıtması;
- infrastrukturun yaradılması.

Şübhə yoxdur ki, yaxın gələcəkdə bütün bu məsələlər həll olunandan sonra Şərqi Zəngəzur və Azərbaycan turizm sektorunda lider mövqe tutacaq. Əminliklə demək olar ki, Şərqi Zəngəzur regional, daha sonra qlobal əhəmiyyət kəsb edən turizm mərkəzinə çevriləcək.

Azərbaycan Səyahət Agentlikləri Assosiasiyasının Ekspert Şurasının sədri Gökdəniz Qəhrəmanov hesab edir ki, Şərqi Zəngəzurda turizmin bir çox növlərinin - ekoloji, dağ, qış, ovçuluq, sağlamlıq tu-

rizminin inkişafı üçün böyük imkanlar var [4,s.72].

Onun sözlərinə görə, Azərbaycanın qədim tarixə, özünəməxsus flora və faunası, mətbəxi, tarixi-mədəni və dini abidələri, qədim qalaları, körpüləri, meşələri, bulaqları, eləcə də digər görməli yerləri olan bu bölgəsi turistləri özünə cəlb edəcək.

Azərbaycan Otellər və Restoranlar Assosiasiyasının İdarə Heyətinin sədri Samir Dübəndi Şərqi Zəngəzurda turizmin sürətlə inkişaf edəcəyinə əmindir.

Turizmi bu ərazilərin gələcəyi hesab edən Dübəndi hesab edir ki, təbii sərvətlərlə zəngin Şərqi Zəngəzurda müxtəlif növ ekstremal turizm, aqroturizm, "ekoloji" turizm təşkil etmək mümkündür.

Turizm eksperti Fariz Hacıyev Şərqi Zəngəzurda bir çox turizm layihələrinin həyata keçirilməsini mümkün hesab edir. Onun sözlərinə görə, bu məqsədlər üçün Şərqi Zəngəzurun füsunkar təbiətindən istifadə etmək olar. Şərqi Zəngəzurda gözəl istirahət mərkəzləri yaratmaqla turizmi inkişaf etdirmək olar.

Belə zəngin təbii şəraitə və faydalı qazıntı ehtiyatlarına malik olan iqtisadi və ekoloji ərazilər iqtisadi və ekoloji gərginlik şəraitində idi. Təəssüf ki, təmiz hava, meşələr, mineral su və bulaqlar, tarixi tikililər və s. erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, talan edilmiş və ixtisar edilmişdir. 20 ildən artıqdır ki, işğal altında olan meşələrdə sənaye əhəmiyyətli ağaclar birdən-birə kəsilir, Ermənistana daşınır, daha sonra emal olunur və təsərrüfat baxımından istifadə olunurdu. Ərazidən axan çaylar müxtəlif maddələrlə çirklənib. Çirklənmiş su ətraf ərazilərin əhalisi və təsərrüfatları üçün ciddi təhlükə yaradır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ərazisində gedən müharibə burada ekoloji vəziyyəti daha da ağırlaşdırıb. Ərazidə aparılan hərbi əməliyyatlar quruya, meşələrə və su ehtiyatlarına böyük ziyan vurub. Uzun illər zəngin mineral ehtiyatlardan istifadə edilməməsi iqtisadi rayonların inkişafına mənfi təsir göstərir. Ermənistan qoşunlarının törətdiyi yanğınlar rayonların ekosistemlərində və cəbhəyanı təsərrüfatlarda fəsadlar törədib [3,s.91].

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, Şərqi Zəngəzur ən zəngin təbii ehtiyatlara görə turizm üçün açıqdır. Bölgədə turizmin inkişafı potensialının böyük perspektivləri var.

Lakin buna baxmayaraq, regionun qorunan ərazilərində turizmin inkişafı ilə bağlı vəziyyət qeyri-müəyyən və çox problemli olaraq qalır. Bölgədə turizmin inkişafına mane olan əsas problemlər arasında mini-mehmanxanaların və düşərgələrin tikilməsi, təchiz olunmuş ekoloji cığırların yaradılması, turistlər üçün turizm üçün infrastrukturun zəif inkişafı və ya çatışmazlığını qeyd etmək olar.

Turizmin ekoloji, aktiv, ekstremal, tarixi və koqnitiv növləri ən fəal şəkildə inkişaf edir. İşgüzar turizm də geniş vüsət alır. Dünya turizminin inkişaf etdirilməsi təcrübəsi göstərir ki, bütün dövlətlər, ilk növbədə, gəlmə və daxili turizmin inkişafında maraqlıdır, çünki birinci növ dövlətin xəzinəsinə valyuta gəlirlərini, ikincisi isə maliyyə resurslarını toplamağa imkan verir.

Dediklərimiz əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şərqi Zəngəzurda turizmin inkişafı üçün kifayət qədər əlverişli şərait, turizmin inkişafına şərait yarada bilən potensial mövcuddur. Bu sahəyə diqqəti bir qədər artırmaqla Şərqi Zəngəzurda da turizmin inkişafına nail olmaq, turizm üzrə yeni məhsulun istehsalını həyata keçirmək və dünya bazarında onun tanınmasını, eləcə də həmin məhsula qarşı zəruri olan tələbi formalaşdırmaq mümkün olacaqdır [1,s.75].

Turizmin inkişaflı və uzunömürlü fəaliyyətinin təmin olunmasında əsas məsələ turizm məhsuluna olan tələbi formalaşdırmaqdır. Bunun üçün isə turistin marketinq biliyinin formalaşdırılması əsas amillərdən birinə çevrilməlidir.

Turizmin yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində başqa bir amil isə bu fəaliyyət sahəsinin kifayət qədər rentabelli olması ilə izah olunur. Digər tərəfdən isə turizm üzrə xərc amilləri də bir o qədər çoxluq təşkil etmədiyindən gəlirlərin böyük əksəriyyəti mənfəət formasında təşkilatçı müəssisəyə və yaxud da dövlətin büdcəsinə axır.

Turizm bütün dünyada iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. Turizm sənayesinin həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına, həm də ayrı-ayrı ölkələrin və regionların iqtisadiyyatına təsirinin durmadan artması, dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafını müşayiət edən daimi və uzunmüddətli tendensiyalardan biridir.

Turizm hazırda iqtisadiyyatın mühüm müstəqil sektoruna çevrilib, onun inkişafı büdcəni doldurmaqla yanaşı, infrastrukturun və əlaqəli sənaye sahələrinin inkişafına, əhalinin rekreasiya xidmətlərinə olan tələbatının ödənilməsinə, iş yerlərinin yaradılmasına imkan verəcək ki, bu da ölkələr üçün xüsusilə vacibdir.

Turizm mərkəzlərinin təbii ehtiyatlarının inkişafına, mühafizəsinə və bərpasına yönəlmiş tədbirlər kompleksinin işlənib hazırlanması da vacibdir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasında turizm sahəsində böyük inkişaf perspektivləri var. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində 2020-ci ilə qədər turizm infrastrukturunun inkişafı, turizm xidmət sahələrinin beynəlxalq standartlara uyğun genişləndirilməsi, sektorun rəqabət qabiliyyətinin artırılması və digər məsələlər nəzərdə tutulub

Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasında turizmin hazırkı vəziyyətinin təhlili göstərir ki, son illər bu sahə sabit və dinamik inkişaf edir. Daxili turizmdə hər il artım var.

Şərqi Zəngəzur həm daxili turizmin inkişafı, həm də xarici səyahətçilərin qəbulu üçün böyük potensiala malikdir. Burada sizə lazım olan hər şey var - nəhəng ərazi, landşaft zənginliyi baxımından müxtəlif, zəngin və maraqlı tarixi-mədəni irs, bəzi bölgələrdə isə qədim abidələr mövcuddur.

Şərqi Zəngəzur bölgəsi böyük turizm potensialına malikdir. Bu potensialın reallaşdırılması üçün mühüm işlər görülməlidir. Qarabağ bölgəsində enliyarpaqlı meşələr (palıd, fıstıq, qarağac), meşə-çöl bitkiləri yayılmışdır. Yüksək dağlıq ərazilərdə alp və subalp çəmənlikləri, faunasından isə dağ keçisi, cüyür, qonur ayı, çöl donuzu, dələ, qar xoruzu, saqqallı, qartal vardır. Tarixi eramızdan əvvəl IV-III minillikləri əhatə edən qazıntılar zamanı buradan tapılmış çoxsaylı mağaralar, qayaüstü rəsmlər, müxtəlif ov və məişət alətləri, eyni zamanda, Kəlbəcər qədim türk mədəniyyətinin beşiyidir. Tunc dövrünə aid Kür-Araz mədəniyyəti də aşkar edilmişdir.

Bunun üçün, ilk növbədə, Qarabağda yenidənqurma və bərpa işləri aparılmalı, infrastruktur məsələləri həll olunmalıdır. Bunsuz turizmdən danışmaq olmaz. Həm də təkcə bu sahələrdə deyil. Hazırda minalardan təmizləmə prosesi gedir. İnfrastruktur işləri aparılmalıdır. Bu gün Qarabağın bəzi rayonlarına hər hansı turun təşkilindən danışmaq tezdir. Bu vəzifələr əvvəlcə tamamlanmalıdır. Ən əsası isə tarixi memarlıq abidələrinin vəziyyəti öyrənilməlidir. Onlara yenidən baxılmalıdır. Bir sıra alimlər Qarabağda yerləşən tarixi abidələri tədqiq etsə də, 30 il keçib. Təbii ki, onları nəzərdən keçirmək lazımdır. Onları bərpa etmək lazımdır. Turist marşrutları, turist cığırlarını çəkmək və işarələmək lazımdır. Turizm xəritələrinin hazırlanması və digər işlər aparılmalıdır [2,s.70].

Mədəni-tarixi irsə və əlverişli təbii şəraitə malik Şərqi Zəngəzurun turizm sahəsində böyük inkişaf perspektivləri var. Bölgədə turizmin əksər növləri üzrə (kənd təsərrüfatı, müalicə-sağlamlıq, ekoloji, mədəni, sosial, ticarət, idman və s.) turizmin inkişafına dair dövlət proqramlarının icrası nəticəsində turizmin inkişafı üçün münbit şərait yaradılmışdır. Bu sahənin dinamik inkişafı, beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyanın əsası qoyulmuş və turizm kompleksinin milli rəqabət qabiliyyəti təmin edilmişdir.

Növbəti illərdə biz bunun öhdəsindən gələcəyik. Bu işi bir sıra idarə, nazirlik və qurumlar həyata keçirməlidir. Müxtəlif qurumlar və institusional strukturlar tərəfindən həll edilməli olan məsələlər var. Ümumiyyətlə, Qarabağ bizim üçün yeni ekoturizm məkanına çevriləcək. Əlbəttə ki, bu istiqamətlərin təhlükəsizliyini təmin etmək lazımdır.

Nəticə

İqtisadi rayonlaşdırmanın yeni prinsipləri ölkə üzrə iqtisadi fəallığın və dövlət investisiyalarının artırılmasına, ölkənin regionlarında sahibkarlığın və iqtisadiyyatın inkişafına, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə, əhalinin gəlirlərinin şaxələndirilməsinə və həyat şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün imkanlar yaradır. Xüsusilə, mövcud qlobal təhlükəni və COVID-19 pandemiyasının yaratdığı vəziyyəti nəzərə alaraq, iqtisadi sektorun sürətli bərpası, iqtisadi tənəzüllərin aradan qaldırılması və səmərəliliyin daha da yüksəldilməsi önəm kəsb edir. Digər tərəfdən, xüsusi iqtisadi zonaların yenilənməsi və Vətən müharibəsində qələbədən sonra formalaşan obyektiv reallıq buna təsir edəcək. Bununla da xalq təsərrüfatından azad edilmiş iqtisadi rayonların bölgüsünün yenilənməsini, rayonların iqtisadiyyatından və ehtiyatlarından daha dəqiq və səmərəli istifadəni və bölgüsünü təmin etmək mümkün olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1) E.Q. Məmmədov Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri. Bakı, 2013.

2) Əliyev, Ş.T. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının qurulmasının strategiya aspektləri // Jurnal "Geostrategiya", Bakı, 2021, № 4. – s.67-72.

3) E.Q. Məmmədov Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri. Bakı, 2013.

4) Abadov M. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri.Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2014, 248 səh.

5) *İqtisadçı alim: Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonları ölkənin inkişaf etmiş bölgələrinə çevriləcək. 24.07.2021.*

https://azertag.az/xeber/Iqtisadchi_alim_Serqi_Zengezur_ve_ Qarabag_iqtisadi_rayonlari_olkenin_inkisaf_etmis_regionlarina_chevrilecek-1837307.

XÜLASƏ

Azərbaycan ordusunun hazırda Ermənistanın işğalından azad etdiyi ərazilərin bir hissəsinin turizmin inkişafı baxımından böyük perspektivləri var. Söhbət SSRİ dövründən turistlər arasında məşhur olan Şərqi Zəngəzur, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam və s. rayonlarından gedir. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edildikdən sonra bu rayonlar yenidən turizm məkanına çevriləcəkdir.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam bərpa olunandan sonra Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasında turizm bölgəsi kimi bütün dünyada təbliğ edilməlidir. Sovet dövründə bu ərazilər 80-ci illərdə Ağdamda çoxsaylı sanatoriyalar, pioner düşərgələri, turizm potensialı inkişaf etdirilmişdir.

Açar sözlər: *Şərqi Zəngəzur, işğal, turizm, bərpa, Qarabağ*

POSITIVE IMPACT OF THE SUCCESSES ACHIEVED IN THE RESTORATION OF THE TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE EAST-ZANGAZUR ECONOMIC ZONE

SUMMARY

Part of the territories liberated by the Azerbaijani army from the occupation of Armenia have great prospects in terms of tourism development. We are talking about Eastern Zangezur, Shusha, Lachin, Kalbajar, Aghdam, etc., which have been popular among tourists since the time of the USSR. goes from the regions. After the territorial integrity of our country is restored, these regions will again become a tourist destination.

After the territorial integrity of Azerbaijan is fully restored, East Zangezur economic zone should be promoted as a tourism region all over the world. During the Soviet period, these areas were developed in Agdam in the 80s with numerous sanatoriums, pioneer camps, and tourism potential.

Key words: *Eastern Zangezur, occupation, tourism, restoration, Karabakh*

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ УСПЕХОВ В ВОССТАНОВЛЕНИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА НА РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В ВОСТОЧНО-ЗАНГАЗУРСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЗОНЕ

РЕЗЮМЕ

Часть территорий, освобожденных азербайджанской армией от оккупации Армении, имеют большие перспективы в плане развития туризма. Речь идет о Восточном Зангезуре, Шуше, Лачине, Кельбаджаре, Агдаме и др., которые пользуются популярностью у туристов еще со времен СССР. идет из регионов. После восстановления территориальной целостности нашей страны эти регионы вновь станут туристическим направлением.

После полного восстановления территориальной целостности Азербайджана Восточно-Зангезурская экономическая зона должна продвигаться как туристический регион во всем мире. В советский период эти территории получили развитие в Агдаме в 80-е годы с многочисленными санаториями, пионерскими лагерями, туристическим потенциалом.

Ключевые слова: *Восточный Зангезур, оккупация, туризм, восстановление, Карабах.*

UOT 339.9

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNƏ İNTEQRASİYANIN ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİMİZƏ TƏSİRİ

ƏFŞAN QASIMOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
E-mail: efsanqasimov9@gmail.com

Hər bir milləti tanıdan və onu digər xalqlardan fərqləndirən ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri onun adət və ənənələri və bu müstəvidə yüksək mənəvi dəyərlər sisteminə malik olmasıdır. Bu baxımdan, qloballaşan dünyada milli adət və ənənələr və onun əsasında formalaşdırılan yüksək mənəvi dəyərlər sistemi hər bir millətin mənəvi, mədəni simasını göstərir [2, s.54].

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan özünün zəngin milli, əxlaqi və mənəvi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr verərək özünəməxsus adət və ənənələri, yüksək mənəviyyatı ilə diqqəti cəlb edib. Min illər boyu formalaşan və Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərən təkraredilməz adət və ənənələr millətimizin keçmişi ilə bu günü və gələcəyi arasında sarsılmaz bir mənəvi körpü rolunu oynamaqdadır. Təsadüfi deyil ki, adət və ənənələrin hər bir millətin həyatında oynadığı əvəzsiz rolunu yüksək qiymətləndirən Ümummilli Lider Heydər Əliyev "Milli adət və ənənələr hər bir xalqın milli mədəniyyətinin zənginliyindən, qədim tarixi kökə malik olmasından xəbər verir" – deyib [1, s.62].

Təbii ki, bütün dövrlərdə mütərəqqi adət və ənənələrin yaradıcısı, eyni zamanda, onu qoruyub zənginləşdirən və gələcək nəsillərə çatdıran xalqdır. Bayram adət-ənənələri, toy, yas mərasimləri, islam dininin bəşəri hissləri təbliğ edən dəyərləri xalqımızın milli-mənəvi simasının aynası hesab edilir. Bu müstəvidə də zəngin adət-ənənələrimizi özündə cəmləşdirən milli mənəvi dəyərlər sistemində Novruz bayramı özünəməxsus yer tutur. Novruz süfrəsi adət və ənənələrimizin zənginliyini göstərir. Belə ki, çərşənbələrdə, istərsə də Novruz axşamında süfrədə milli xörəklərimiz, ən başlıcası isə plov olmalıdır. Şəkərbura, paxlava, şəkər çörəyi və digər şirniyyatlar, kişmiş, püstə, badam, boyanmış yumurtalar süfrələrimizi bəzəyir. Çərşənbələrdə olduğu kimi, Novruz axşamında da tonqal qalanır, evlərdə ailə üzvlərinin hər birinin adına şam yandırılır.

Azərbaycanda toy şənlikləri də qədim və zəngin xalq adət-ənənələrinə söykənir. Elçi getmə, nişan taxma və toy adətlərinin dərin kökləri vardır.

Yas mərasimləri ilə bağlı da azərbaycanlıların bir maraqlı adət və ənənələri var. Qadınlar zinət əşyaları taxmır, qara paltar geyinir, qara yaylıq bağlayırlar. Bu günlər ərzində qohumlar bayram keçirməməli, toy etməməli, musiqi alətlərində çalmamalıdırlar.

Nəhayət, adət və ənənələrin milli mənəvi dəyərlər sistemində oynadığı əvəzsiz rollardan biri də hər bir ənənənin müəyyən əxlaqi məna daşıması ilə bağlıdır. Belə ki, adət və ənənələrimiz hər bir insan nəslinin yaratdığı əxlaqi dəyərləri qoruyub, yeni nəslə çatdırmaq vasitəsi kimi çıxış edir [4, s.113].

Adət-ənənələrimiz və onların formalaşdırdığı milli dəyərlər sistemi ilə güclü dövlətçilik quruculuğu arasında sıx vəhdət var. Belə ki, hər bir dövlətin gücü, ilk növbədə, adət və ənənələrin cəmiyyəti əxlaqi, milli vətənpərvərlik baxımından düzgün istiqamətə yönəltməsindən, onları saf təməllər üzərində tərbiyə etməsindən asılıdır. Bu baxımdan, bütün dövrlərdə adət və ənənələr hər bir dövlətin qüdrətli və uzunömürlü olmasında on minlərlə əsgərin görə bilmədiyi əvəzsiz bir iş görür. Bir sözlə, adət və ənənələr insan münasibətlərinin tənzimləyici və istiqamətvericisi funksiyasını yerinə yetirərək, öz lideri ətrafında möhkəm birləşən güclü və qüdrətli dövlətin meydana çıxmasında önəmli rol oynayır. Məsələnin bu tərəfinə diqqəti cəlb edən Heydər Əliyev deyib: "Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərlərinin ən əsası bizim müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə öz əksini tapıbdır. Ancaq bununla yanaşı, Azərbaycanın mütəfəkkir insanları, mütərəqqi insanları Azərbaycanın böyük şəxsiyyətləri, Azərbaycanın hörmətli siyasi və dövlət xadimləri, böyük elm, mədəniyyət xadimləri Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini yaradıblar. Bu, bizim adət və ənənələrimizdir" [3, s.21].

Bütün bunlar da Ulu Öndərin adət və ənənələrimizi, mənəvi dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın - dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirdiyini bir daha sübut edir.

Mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişinə, mədəni

irsinə və mənəvi dəyərlər sisteminə qayğı ilə yanaşan görkəmli dövlət xadimi yaxşı başa düşürdü ki, milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər sistemi ilə sıx daxili vəhdətdədir. O, bu çərçivədə də gənc nəsli saf əxlaqi ruhda tərbiyələndirməyin dövlətimiz qarşısında ən zəruri vəzifələrdən biri olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı. Çünki adət və ənənələr yetişməkdə olan gənc nəsildə güclü təsir buraxaraq onların vətən, millət, xalq sevgisi ruhunda tərbiyə olunmasında əsl həyat məktəbi rolunu oynayır. Bu adət və ənənələr mənəvi baxımdan nə qədər zəngin olsa, həmin gənclər də o qədər cəmiyyət üçün xeyirli şəxs kimi yetişir və dövlətin daha da güclü olmasına öz töhfəsini verir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı İlham Əliyevin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində dövlətçilik ənənələri, milli ənənələri nəzərə alaraq ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində ciddi dəyişikliklər edildi və uğurlar qazanıldı. Azərbaycan bu gün dünyada ən sürətlə inkişaf edən, iqtisadi sahədə dünyada ən böyük nailiyyətləri əldə edən ölkə olaraq dünyada söz sahibinə çevrilib, etibarlı tərəfdaş kimi də özünü təsdiq edib. Dünyaya inteqrasiya olunduğumuz zamanda Azərbaycan milli-mənəvi dəyərləri, sənəti, mədəniyyəti, incəsənəti ilə heyrət doğura bilib. Bu dəyərlərin əsasında xalqın tarixi köklərini, tarixini, mədəniyyətini, qəhrəmanlığını, məişətini, sosial həyatını əks etdirən faktorlar dayanır. Belə bir tarixi irsin daşıyıcısı olan xalqın qürurla səhifələdiyi vərəqlər zənginləşir, Azərbaycanın dünyaya töhfələr verən abidəsi olduğunu sübut edir. Təbii ki, bu abidələr fərdlər tərəfindən milli düşüncənin məhsulu olaraq ortaya qoyulur. İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl olaraq imzalanan sərəncamlarda bu ifadə təsdiqini bir daha tapır. Prezidentin sərəncamı ilə Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin tikilməsi, Xalça Muzeyinin inşası, regionlarda yeni muzey və musiqi məktəblərinin yaradılması və s. qədim və zəngin mədəni irsə olan diqqətdir. Eləcə də ölkə başçısının Azərbaycanın dünyaya inteqrasiya tempinin artmasına töhfələrini verən, milli-mənəvi dəyərlərin keşiyində duran və onun inkişafına ömrünü həsr edən ziyalıların yubiley mərasimlərinin keçirilməsi, fəxri ad və mükafatların verilməsi ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar milli dəyərlərimizə verilən qiymətin bariz nümunəsidir.

Dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı iyirminci yüzilliyin sonlarında yenidən müstəqilliyini bərpa etdi. Çoxəsrlik tarixi olan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mürəkkəb mərhələlər çox olsa da, bütün çətinliklərə rəğmən heç bir qüvvə xalqımızın dövlətçilik arzularını, ənənələrini məhv edə bilməmiş, müstəqil respublika yaratmaq yönündə səylərin qarşısını almaq cəhdi qeyri-mümkün olmuşdur [6, s.41].

Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı və qurucusu olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətinin olduqca kəskin bir dövründə hakimiyyətə qayıdışı müstəqil dövlətin dayaqlarını möhkəmləndirməklə yanaşı, onu inkişaf etdirdi, dövlətçilik tariximizin müasir mərhələsinin təmin edilməsi kimi şərəfli vəzifəni yerinə yetirdi. Azərbaycan mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, adət və ənənələrinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verdi. “Biz nadir irsin varisiyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmişi, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır” - deyən Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirdi. Dövlət müstəqilliyinin bərpası Azərbaycanda klassik irsin yeni meyarlarla dəyərləndirilməsinə təsirsiz ötüşmədi. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik, Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileylərinin geniş miqyasda keçirilməsi və hər iki tədbirin zirvə toplantılarında dünyanın bir sıra dövlət başçılarının iştirakı azad Azərbaycanda ədəbiyyatın, mənəviyyatın, bütün mədəniyyətin parlaq təntənəsinə çevrildi. Füzulinin 500 illiyi təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyə, İran, İraq, Rusiya, Özbəkistan, Çin və başqa ölkələrdə də geniş qeyd olundu. Bu və ya digər istiqamətdə milli dəyərlərimizin təqdimi istiqamətində görülən işlər dünya dövlətləri tərəfindən maraqla qarşılandı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident cənab İlham Əliyevin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində dövlətçilik ənənələri, milli ənənələr nəzərə alınaraq ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində ciddi dəyişikliklər edildi və uğurlar qazanıldı. Azərbaycan bu gün dünyada ən sürətlə inkişaf edən, iqtisadi sahədə ən böyük nailiyyətlər əldə edən ölkə olaraq dünyada söz sahibinə çevrilib, etibarlı tərəfdaş kimi də özünü təsdiq edib. Dünyaya inteqrasiya olunduğumuz zamanda Azərbaycan milli-mənəvi

dəyərləri, sənəti, mədəniyyəti, incəsənəti ilə heyrət doğura bilib. Bu dəyərlərin əsasında xalqın tarixi köklərini, tarixini, mədəniyyətini, qəhrəmanlığını, məişətini, sosial həyatını əks etdirən faktorlar dayanır. Belə bir tarixi irsin daşıyıcısı olan xalqın qürurla səhifələdiyi vərəqlər zənginləşir, Azərbaycanın dünyaya töhfələr verən abidəsi olduğunu sübut edir. Təbii ki, bu abidələr fərdlər tərəfindən milli düşüncənin məhsulu olaraq ortaya qoyulur. Cənab İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl olaraq imzalanan sərəncamlarda bu ifadə təsdiqini bir daha tapır. Prezidentin Sərəncamı ilə Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin tikilməsi, Xalça Muzeyinin inşası, regionlarda yeni muzey və musiqi məktəblərinin yaradılması və s. qədim və zəngin mədəni irsə olan diqqətdir. Eləcə də ölkə başçısının Azərbaycanın dünyaya inteqrasiya tempinin artmasına töhfələrini verən, milli-mənəvi dəyərlərin keşiyində duran və onun inkişafına ömrünü həsr edən ziyalıların yubiley mərasimlərinin keçirilməsi, fəxri ad və mükafatların verilməsi ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar milli dəyərlərimizə verilən qiymətin bariz nümunəsidir [5, s.74].

Elmin inkişafı sahəsində görülən tədbirləri də qeyd etməliyik. Məhz dövlətin həyata keçirdiyi elm sahəsindəki yeniliklər inkişaf edən Azərbaycanın elmi potensialını gücləndirib. Son 11 ildə həyata keçirilmiş islahatlar Azərbaycan elminin inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələ açmış, bu sahənin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları müasirləşdirilib. Cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan elmində islahatların aparılması ilə bağlı Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında”, “Elmin İnkişafına Yardım Fondunun yaradılması haqqında” sərəncamları məhz elm inkişafında önəmli sənədlərdir.

Qloballaşan dünyada milli dövlətçilik ideyalarının yeni nəsillərə daim aşılanması, dövlətin mədəni tərəqqisi, sivil dünya birliyinə inteqrasiyası prosesi kimi ali dəyərlərə xüsusi olaraq diqqət yetirilir. Azərbaycanın tərəqqisi və xalqımızın rifahı naminə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin zəngin irsindən bəhrələnərək və onun Azərbaycançılıq məfkurəsinin təbliği istiqamətində Heydər Əliyev Fondu böyük layihələr həyata keçirir. Fondun prezidenti, Azərbaycanın birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycan muğamı, Novruz bayramı, aşıq sənəti, xalçaçılıq, tar ifaçılıq sənəti və s. YUNESKO-nun maddi-mədəni irs siyahısına daxil edilib. Bu, Azərbaycan xəzinəsinə ayrılan diqqətdir. 26 Avqust Beynəlxalq Muğam Günü kimi qeyd olunur. BMT tərəfindən Novruz bayramı Beynəlxalq Gün kimi qəbul edilib. Azərbaycan mədəniyyətini və incəsənətini əks etdirən xalça, kilim, antik mis qablar və əşyalar, milli musiqi alətləri, ölkənin müxtəlif məkanlarını əks etdirən fotolar, milli geyimlər və s. Azərbaycanın tarixinin, bu gününün təqdimidir.

Qərb və Şərq sivilizasiyalarının kəsişməsində yerləşən Azərbaycanın mədəniyyətinə, milli dəyərlərinə bu şəkildə yanaşma yetişən nəsildə mövcud dəyərlərə məhəbbət yaradır. Qərblə Şərqin qovuşuğunda yerləşən Azərbaycan və onun paytaxtı Bakı bir çox dövrlərdə dünya mədəni irsinə layiqli töhfələr vermişdir. Bu proses indi də davam edir. Bu gün Bakı Şərqin bütün gözəlliklərini özündə əks etdirən Qərb şəhəri kimi, yaxud da Qərb cazibəsini özündə əks etdirən Şərq paytaxtı kimi qəbul olunur.

Ölkəmizdə beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, saysız insanların Azərbaycana səfəri bu diyarın sivilizasiyaların qovuşuğunda yerləşdiyinə əsaslanır və müxtəlif tədbirlərin Azərbaycanda təşkili ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu daha da artırır. Mehriban xanım Əliyevanın “Beynəlxalq mədəni əlaqələr, qarşılıqlı mədəni inteqrasiya Azərbaycanın dövlətlərarası siyasətlərinin əsas prioritetlərindən biridir”, - deməsi bu fikrimizi əsaslandırır. Azərbaycanda Beynəlxalq Muğam Festivalı, Mstislav Rostropoviç adına Musiqi Festivalı, VI Beynəlxalq “Qız Qalası” İncəsənət Festivalı, İkinci Beynəlxalq Aşıq Festivalı, Üzeyir Hacıbəyli, Dmitri Şostakoviç, Bülbül kimi dahi bəstəkarlar və ifaçıların yubileylərinə həsr olunmuş beynəlxalq festivallar təşkil olunub.

Fondun təşəbbüsü ilə Fransanın San-Trope şəhərində “Azərbaycanın mədəni zənginlikləri” adlı sərgisi, Fransanın Mejev şəhərində, Afinada, Hannoverdə və başqa məkanlarda Azərbaycan mədəniyyəti günlərinin keçirilməsi, Parisdə Reza Deqatinin Azərbaycana həsr olunmuş fotosərgisinin açılışı və s. Azərbaycan milli dəyərlərinin, tarixi irsinin təbliğində əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *adət-ənənələr, inteqrasiya, dünya ölkələri, milli yemək, mənəvi dəyərlər.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov N. Elmi araşdırmalar, IV toplu, Filologiya, tarix, incəsənət. Bakı, "Elm", 2001.

2. Abdullayev O. Sosial fəallıq və yeni adət-ənənələr. Bakı, Azərnəşr, 2012.

3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Bakı, Elm, 2010.

4. Həsənova X. Dünya xalqlarının qida mədəniyyəti, adət-ənənələri, Dərs vəsaiti. Bakı: 2021, 282 s..

5. Hüseynov İ. Adət və ənənələr mənəvi əxlaqi dəyərlər kimi (metodik vəsait), Bakı, "Nərgiz", 2000.

6. К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964,185 с.

THE EFFECT OF INTEGRATION INTO COUNTRIES OF THE WORLD ON OUR CUSTOMS AND TRADITIONS

SUMMARY

The article deals with the fact that the people of Azerbaijan, one of the oldest nations in the world, have made invaluable contributions to human civilization with their rich national, moral and spiritual value system, and attracted attention with their unique customs and traditions and high spirituality. Issues were touched upon such as the unrepeatable customs and traditions, formed over thousands of years and showing that the Azerbaijani people have high moral values, play the role of an unbreakable moral bridge between the past and the present and future of our nation.

It has been shown that the historical development of the people of Azerbaijan, which is among the nations with the oldest traditions of statehood in the world, has from time to time led to the progress of our culture, traditions, science and education, and literature. The people of Azerbaijan as a nation loyal to the history and traditions of statehood, created great cultural events on those foundations.

At the same time it is reviewed that the great leader Heydar Aliyev, the creator and founder of the state of Azerbaijan, returned to power in a very acute period of the country's socio-political situation, while strengthening the foundations of the independent state, as well as developing it, fulfilling the honorable task of ensuring the modern stage of our statehood history. The importance of the contribution of our people to the world with the development of Azerbaijani culture, national and spiritual values, customs and traditions was emphasized.

Keywords: *traditions, integration, countries of the world, national food, moral values.*

ВЛИЯНИЕ ИНТЕГРАЦИИ В СТРАНЫ МИРА НА НАШИ ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что азербайджанский народ, один из древнейших народов мира, внес неоценимый вклад в человеческую цивилизацию своей богатой национальной, нравственной и духовной системой ценностей, привлек внимание своими уникальными обычаями и традициями, с его высоким моральным духом. Были затронуты такие вопросы, как неповторимые обычаи и традиции, формировавшиеся на протяжении тысячелетий и свидетельствующие о том, что азербайджанский народ обладает высокими нравственными ценностями, играют роль нерушимого нравственного моста между прошлым, настоящим и будущим нашего народа.

Показано, что историческое развитие азербайджанского народа, входящего в число народов с древнейшими традициями государственности в мире, время от времени приводило к прогрессу нашей культуры, традиций, науки и образования, литературы. На этих основах азербайджанский народ как народ, верный истории и традициям государственности, создавал большие культурные события.

В то же время рассматривается, что великий лидер Гейдар Алиев, создатель и основатель Азербайджанского государства, вернулся к власти в очень острый период общественно-политической ситуации в стране, укрепляя основы независимого государства, выполняя почетную задачу обеспечения современного этапа истории нашей государственности. Была подчеркнута важность вклада нашего народа в развитие азербайджанской культуры, национальных и духовных ценностей, обычаев и традиций.

Ключевые слова: *традиции, интеграция, страны мира, национальная еда, нравственные ценности.*

UOT 338.48

QUBADLI RAYONUNUN TURİZM POTENSİALI

SÜLEYMAN ƏKBƏROV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
E-mail: ekberov-s@list.ru

Düşmən əsarətindən azad edilmiş Qarabağ bölgəsi ölkəmizin ayrılmaz bir hissəsi olmaqla yanaşı, çox qədim bir tarixə malikdir. Bu bölgənin adının etimologiyasına nəzər salsaq “Qara” və “bağ” birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Tarixi mənbələrə diqqət yetirdiyimiz zaman bu sözün VII əsrdən etibarən istifadə edildiyini görmüş olarıq. Bu söz ilk vaxtlarda konkret bir ərazini əhatə edirdisə, sonrakı dövrlərdə geniş ərazi anlayışında istifadə olunmağa başladı. Dilimizdə və digər türk dillərində qara sözü qalın, sıx, böyük mənalarında olduğunu nəzərə alaraq, “Qarabağ” sözünün “böyük bağ”, “qalın bağ”, “sıx bağ” və s. kimi işlənildiyini görmüş olarıq.

Min illər boyu ulu babalarımızdan bizlərə yadigar qalan əbədi və əzəli torpağımız Qarabağ bölgəsi Kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq Kür-Araz çaylarına qədər olan yayla və düzənliklər olmaqla geniş ərazini əhatə etməkdədir. Əlverişli təbii coğrafi şəraitə malik olan Qarabağ düzən ərazilərinin münbit torpağı, dağlıq ərazilərinin isə çəmənlikləri, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə seçilir.

Qarabağ əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşməklə yanaşı, zəngin flora və faunaya malikdir. Dağ ətəyi ərazilərdə mövcud olan şabalıdı və boz torpaqlarla yanaşı dağ-çəmən və dağ-meşə torpaqlarına da dağlıq ərazilərdə rast gəlmək olar. Dağ və meşə massivi çox zəngin heyvan növlərinə sahibdir. Burda müxtəlif növ çöl heyvanları vardır.

Qafqaz Albaniyasının əsas tərkib hissələrindən biri olan Qarabağ əhalisinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Qarabağın əhalisinin bir hissəsi gəlmə ermənilərdən ibarət olsa da, uzun müddət bu ərazilər, dil və mədəniyyət baxımından türk mənşəli və Qafqaz dil qrupuna mənsub xalqların doğma yurdu olmuşdur.

Qarabağda orta əsrlər dövründə əmələ gəlmiş şəhərlər vardır. Həmin şəhərlərin siyahısına Ağdərə, Xocavənd, Şuşa, Cəbrayıl, Laçın, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər, Xankəndi, Füzuli, Tərtər aiddir. Sadalanan bu şəhərlərin inkişaf mərhələsində və mədəniyyətində türk milli təfəkkürü özünü əks etdirib. Bunu həm yerli sakinlərin məişətində, eyni zamanda memarlıq və şəhərsalmada görmək mümkündür. Qarabağ memarlığında dini abidələrlə yanaşı, bir sıra tarixi- memarlıq və təbiət abidələri də xüsusi rol oynayır [3, s.45-46].

Qarabağ bölgəsi turizm baxımından çox böyük perspektivə malikdir. Qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, bu turizm bölgəsində tarixin müxtəlif dövrlərinə adi möhtəşəm abidələr mövcuddur. Bu turizm bölgəsində yerləşən tarixi abidələrin siyahısı ilə aşağıdakı cədvəl vasitəsi ilə daha yaxından tanış ola bilərik. Cədvəldə Qarabağ bölgəsindəki abidələrin inzibati ərazilər üzrə yerləşməsi, dövlət qeydiyyatına daxil edilmiş abidələrin sayı və həmin abidələrin yerli, ölkə və beynəlxalq əhəmiyyətli olmasına görə təsnif edilmişdir.

Cədvəl 1.

Qarabağ turizm bölgəsində yerləşən tarixi abidələr

Abidələrin yerləşdiyi inzibati ərazi vahidləri	Dövlət qeydiyyatında olan abidələrin sayı	Əhəmiyyətinə görə tarixi abidələrin siyahısı		
		Yerli əhəmiyyətli	Ölkə əhəmiyyətli	Beynəlxalq əhəmiyyətli
Qubadlı	67	51	16	Yoxdur
Laçın	73	62	11	Yoxdur
Kəlbəcər	70	50	18	2
Zəngilan	47	39	8	Yoxdur
Füzuli	71	57	14	Yoxdur
Ağdam	140	41	95	4
Xocalı	28	8	19	1
Cəbrayıl	93	74	16	3
Xocavənd	93	61	30	2
Şuşa	217	167	49	1
CƏMİ	899	610	276	13

Mənbə: [1].

Qubadlı rayonuna 93 kənd, 1 şəhər və 31 inzibati-ərazi vahidi daxildir. Qubadlının ən böyük kəndləri Xanlıq, Dondarlı və Mahmudludur. Bazarçay və Həkəri çayları da rayonun ərazisində yerləşir. Yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olmaqla yanaşı

ərazidə mineral resursların mövcudluğu rayonda turizmin müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafı üçün şərait yaradır [4].

Qubadlı rayonu sərin havası, dağları, meşə massivləri, əsrarəngiz təbiəti ilə seçilir. 28 il ərzində düşmən işğalı altında olan digər ərazilərimiz kimi Qubadlı rayonunda da turistik ərazilərimiz erməni vandalizmi nəticəsində viran edilmişdir. 2022-ci ilin oktyabr ayında Qubadlıya səyahət edən ölkə Prezidenti İlham Əliyev Qubadlı rayonu və kəndlərinin yenidən qurulacağını, bunun üçün isə Qubadlının baş planının hazırlandığını bildirdi.

Qubadlı rayonunun turizmi üçün burada kifayət qədər tarixi-mədəni abidələr var. Həmin abidələrin sayı barədə cədvəl 1-də məlumat vermişdik. Həmin abidələrdən XIX əsrə aid edilən “Hacı Bədəl” körpüsü, rayondan axan Bərgüşad çayı üzərində yerləşən və 1867-ci ilə aid edilən altı oval, “Laləzar Körpüsü”, Məmər kəndi yaxınlığında yerləşən və XVIII əsrə aid edilən tarixi əhəmiyyətli məscid, Dəmirçilər və Dondarlı kəndlərindəki məscidlər, həmçinin, “Gürcülü türbəsi”, müalicəvi bulaqlardan “Sarıbulaq”, “Paşa bulağı”, “Şirin bulaq”, VI və VII əsrə aid edilən alban abidə və məbədləri, “Göy qala”, “Qalalı” tarixi və təbiət abidələri rayonun turizm potensialının əsas göstəriciləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin abidələrin əksəriyyəti erməni vandalizminə məruz qalmış və dağıdılımışdır. Hazırda Qarabağın digər ərazilərində olduğu kimi, Qubadlı rayonunda da dağılmış və zərər görmüş abidələrin restavrasiya işlərinə başlanılmışdır.

Mədəni və dərketmə turizmindən başqa regionda yerləşən “Sarıbulaq”, “Şirin bulaq”, “Məşədi Allahverdi”, “Paşa bulağı” müalicə əhəmiyyətinə malikdir. Belə ki, “Sarıbulaq” suyundan sarılıq xəstəliyinin müalicəsində istifadə etməklə müalicə-sağlamlıq turizmi üçün perspektivin yaradılmasına nail oluna bilər.

Qubadlı rayonunda turizmin inkişafı baxımından çay turizmi də perspektivə malikdir. Həmçinin rayonda alternativ turizm növlərinin də inkişaf etdirilməsi mümkündür. İstər ekoturizm, istər kənd, istərsə də aqroturizmin inkişaf etdirilməsi mümkündür. Bərgüşad çayı boyunca Gorus rayonunadək olan ərazilər meşəliklərlə əhatə olunmuşdur. Həmin meşələr ekoturizm sevər turistlər üçün çox maraqlı olacaqdır. Qubadlının Qədili, Eyvazlı, Qayalı, Seytas kimi kəndləri təbiət peyzajı ilə zəngindir. Xüsusi ilə bu kəndlərin coğrafi baxımdan yerləşdiyi yer və təmiz havası, səs-küylü şəhər həyatından uzaqlaşaraq daha sakit və təbii ərazilərdə istirahət etmək istəyənlər üçün böyük əhəmiyyətə malik olacaqdır. Qeyd olunan bütün amillər göstərir ki, Qubadlı rayonunda kənd turizmi böyük potensiala malik olacaq.

Hal-hazırda rayonda turizmin inkişafı qarşısında duran bəzi problemlər mövcuddur. Həmin problemlər:

- Qarabağda təhlükəsizliyin tam olaraq təmin olunmaması;
- İnfrastrukturların hələ də tam yekunlaşdırılmaması;
- Turistik abidələrin restavrasiya prosesinin tam həyata keçirilməməsi.

Qeyd olunan amillərin hər birinin çox yaxın bir zamanda həll olunacağına hər kəsin şübhəsiz bir inamı vardır. Çünki Qarabağ bölgəsinə ən son standartlara uyğun yol infrastrukturunun çəkilməsinə artıq çoxdan başlanılıb. Rabitə, internet, yerləşmə kimi infrastrukturların da ən mükəmməl səviyyəyə çatdırılması elə də uzaq bir zamana gedib çıxmayacağı dəqiqdir. Qeyd olunan amillərdən əlavə olaraq, rayonda ən son standartlara cavab verən restoran və yerləşmə müəssisələrinin yaradılacağı da planlaşdırılır. Xüsusi ilə qeyd edək ki, bəlkə də ciddi yanaşılması ən vacib məsələ turizm bələdçilərinin kadr kimi hazırlanması prosesi olacaqdır. Burada turizm bələdçiləri sadəcə bir xidmət göstərən kadr kimi deyil, eyni zamanda bir növ ölkəmizin canlı təbliğatçısı kimi çıxış edəcəyi üçün təkcə Qubadlıda deyil, ümumən Qarabağ bölgəsində fəaliyyət göstərəcək bütün turizm bələdçiləri bu işdə aktiv fəaliyyət göstərməlidir. Bunun üçün də turizm bələdçiləri hazırlayan ali təhsil müəssisələri bu önəmli fakta daha ciddi yanaşmalı və bu sahədə səylərini artırmalıdır [2]. Ali təhsil müəssisələri ilə yanaşı, turizm bələdçiləri üçün, xüsusi ilə də peşə bacarıqları, xarici dil biliklərinin yüksəldilməsi və xarici turist axınının bu ərazilərə yönləndirilməsi üçün ilk öncə kadrların hazırlanması vacibdir.

Regional inkişafı təmin edən mühüm sektorlardan biri olan turizm bir tərəfdən iqtisadi inkişafı, digər tərəfdən isə tarixi, mədəni və turistik aspektləri baxımından cəlbedici olan ekoloji ərazilərin qorunması və bərpası məqsədi daşıyır. Bu çərçivədə yerli inkişaf və turizm arasındakı əlaqə, turizm və ətraf mühit vasitəsilə iqtisadiyyata töhfə vermək, inkişafda tarazlığı təmin etmək, sektorlar və fərdlər arasında tarazlı inkişafı təmin etmək, mədəni, təbii və fiziki mühiti qorumaq, turistlərə xidmət göstərməklə yanaşı, ehtiyacla-

rı nəzərə alaraq davamlı turizm strategiyaları yaradır. Digər tərəfdən, xüsusilə iqtisadi səbəblərlə kütləvi turizmi dəstəkləyən ölkələrdəki təcrübələr göstərdi ki, turizm zamanla bölgənin ictimai quruluşu, mədəni dəyərləri və təbii ehtiyatları baxımından mənfi təsirlərə səbəb ola bilər. Bu gün turizmin cəmiyyətlər üçün mühüm yeri olsa da, turizmin davamlı inkişafı ehtiyacı hələ də davam edir [5, s.28]. Bu səbəbdən də turizmi düzgün və davamlı şəkildə idarə etmək həmişə əsas məqsəd olmalıdır [6, s.50].

Qubadlı rayonunda da, digər işğaldan azad edilmiş ərazilər kimi müxtəlif sahələrin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı layihələr hazırlanmaqdadır. Xüsusilə də Qubadlı rayonunda aqroturizm, ekoturizm kimi alternativ turizm növləri, mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi üçün resurslar vardır.

Cədvəl 2.

Azərbaycanın turizm regionları və turizmin mümkün növləri

Turizm bölgələri	Turizmin növləri
Qarabağ	Mədəni turizm, Təbiət və Ekoturizm, ov turizmi
Quba-Xaçmaz	Mədəni turizm, İdman, Qış, İstirahət, Əyləncə, Təbiət, Ekoturizm, Sağlamlıq, Ovçuluq, Çimərlik.
Şəki-Zaqatala	Mədəni turizm, İdman, Ovçuluq, Təbiət və Ekoturizm, Qış, İstirahət və Əyləncə, Kurort.
Bakı-Abşeron	Mədəni turizm, Konqres, Sağlamlıq, İstirahət və Əyləncə, Çimərlik, Kurort, İnanc
Lənkəran	Mədəni turizm, Sağlamlıq, Ovçuluq, Çimərlik, Təbiət və Ekoturizm, Kurort.
Dağlıq Şirvan	Mədəni turizm, Təbiət və Ekoturizm, Ovçuluq, İnam, Kurort.
Aran	Mədəni turizm və ov turizmi
Naxçıvan	Mədəni turizm, Sağlamlıq, Təbiət və Ekoturizm, İnam, Ovçuluq, Konqres, Kurort.

Mənbə: [7].

Cədvəldən də göründüyü kimi, Qubadlı rayonunun da daxil olduğu Qarabağ turizm bölgəsi daha çox mədəni turizm, ov turizmi və təbiət turizmi növləri üzrə ixtisaslaşa bilər. Lakin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni turizm növlərinin də yaradılması və inkişaf etdirilməsi mümkün olacaqdır. Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il oktyabr ayında Qubadlı rayonuna səfəri zamanı təqdim olunan Qubadlı rayonunun baş planında aqroturizmin inkişaf etdirilməsinə dair layihələr buna ən bariz nümunə ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında turizm sektoru neft, tibb və maşınqayırmadan sonra dördüncü ən gəlirli sənayedir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sahəni inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Hər il büdcənin formalaşmasında qeyri-neft sektorunda artım müşahidə olunur. Çünki təkcə neft sektorunun inkişafı ilə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək mümkün deyil, qeyri-neft sektorunun da inkişafı zəruridir. Həyata keçirilən bütün iqtisadi islahatlar buna yönəlib.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi hazırda ölkəmizin əsas prioritetlərindəndir. Uzun müddət ölkəmizin müharibə şəraitində olması turist axınına da mənfi təsir göstərmişdir. Çünki turistlər səyahət zamanı ən əsası öz təhlükəsizliklərinə önəm verirlər. İşğaldan azad olunmuş ərazilər həm ölkədə yeni turizm destinasiyalarının yaranmasına, həm də qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından vacib bir rol oynaya bilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadəni, strateji məqsədləri, turizm növlərini, turizmin və rekreasiya zonalarının inkişaf istiqamətlərini özündə əks etdirən "Kəlbəcər turizminin inkişaf konsepsiyası" hazırlanır. Bu məsələ düşmən əsarətindən azad edilən ərazilərimizdə bir sıra işlərin mərkəzləşdirilmiş üsulla həll edilməsi üçün yaradılan Koordinasiya Qərargahının iclasında müzakirə olunub. Videoformatda keçirilən müşavirədə Prezident Administrasiyasının, bir sıra nazirliklərin, Mərkəzi Bank və DTA nümayəndələri iştirak ediblər. İqtisadiyyat Nazirliyinin nümayəndəsinin sözlərinə əsasən, işğaldan azad edilən ərazilərimizdə çalışan insanların ilkin tələbatının təmin edilməsi tədbirləri çərçivəsində hazırda sahibkarlar Füzuli-Cəbrayıl-Xocavənd, Kəlbəcər-Laçın, Tərtər-Ağdam, Qubadlı-Zəngilan marşrutları üzrə səyahətə çıxırlar. KOBİA-dan verilən məlumata görə, düşmən əsarətindən azad olunan ərazilərdə fəaliyyətin tətbiq olunması ilə əlaqəli sahibkarlardan

ümumilikdə 1000-dən çox sorğu daxil olub. Bu müraciətlərin əksəriyyəti yerli, digər hissəsi isə xarici şirkətlərdən qeydə alınıb. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndələrinin sözlərinə görə, düşməndən azad edilən bir sıra rayonlarda ötən 2 il ərzində 50 hektardan çox ərazidə əkin və səpin aparılıb.

May ayında Qarabağın bir sıra rayonlarında fermerlərlə görüş təşkil edilib. İclasda DTA tərəfindən "Daşaltı Kənd Turizminin İnkişaf Konsepsiyası"nın təqdimatı, kənddə turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı proqnozlar və bununla bağlı maliyyə mexanizmləri barədə ətraflı məlumat verilib. Turizmin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi tədbirləri çərçivəsində Agentlik tərəfindən may ayında İstisu qəsəbəsindəki ərazilərə baxış keçirilib və rayonun turizm potensialı nəzərə alınmaqla "Kəlbəcər turizminin inkişaf konsepsiyası" hazırlanır ki, bu da turizmin inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Bütün bu layihələr Qubadlı və digər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadəni, strateji məqsədləri, turizmin növlərini, turizmin və rekreasiya zonalarının inkişaf istiqamətlərini əhatə edir.

Göründüyü kimi Qubadlı rayonunda turizmin inkişaf etdirilməsi nəticəsində həm yerli əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına, ölkə tərəfindən əsas hədəflərdən biri olaraq qəbul edilən qeyri-neft sektorunun inkişafına, investisiyaların cəlb olunmasına nail oluna bilər ki, bu kimi amillər bütünlükdə Qubadlı rayonunda turizmin inkişafını zəruri edir.

Nəticə

Qubadlı rayonunun tarixi-mədəni irsi, o cümlədən qədim abidələr, arxeoloji abidələr və ənənəvi sənətkarlıq həm tarix, həm də mədəniyyət həvəskarları üçün cəlbedici cazibə yaradır. Bu aktivlər mədəni mübadilə, təhsil və qiymətləndirmə üçün imkanlar təmin edir.

Üstəlik, Qubadlı rayonunun əzəmətli dağları, yaşıl meşələri və yelləncək çayları ilə təbii gözəlliyi yürüyüş, alpinizm, quş müşahidəsi və düşərgə kimi açıq fəaliyyətlər üçün böyük potensial təklif edir. Bu təbii sərvətlərin qorunması və mühafizəsi turizmin davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək və gələcək nəsillərin rayonun təmiz mənzərələrini yaşamağa davam etməsini təmin edəcək.

Rayonun əlçatanlığını və infrastrukturunu nəzərə alaraq, turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün nəqliyyat vasitələrini, yerləşdirmə variantlarını və digər şəraiti yaxşılaşdırmaq üçün səylər göstərilməlidir. Bu aspektlərin təkmilləşdirilməsi ümumi ziyarətçi təcrübəsinə töhfə verəcək və daha geniş turist kütləsini cəlb edəcəkdir.

Bununla belə, Qubadlı rayonunun turizm potensialının inkişaf etdirilməsi problemsiz olmayacaq. Adekvat investisiya, ictimaiyyətin iştirakı və effektiv marketinq strategiyaları həll edilməli olan vacib amillərdir. Turizmin inkişafına balanslaşdırılmış və davamlı yanaşmanı təmin etmək üçün siyasətçilər, maraqlı tərəflər və yerli icmalar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir.

Bu tədqiqatda qeyd olunan strategiyalar Qubadlı rayonunun turizm potensialının açılmasında maraqlı tərəflərə rəhbərlik etmək məqsədi daşıyır. Bu strategiyalara məlumat və təlimat vermək üçün ziyarətçi mərkəzlərinin yaradılması, məsuliyyətli səyahətləri təşviq etmək üçün ekoturizm təşəbbüslərinin inkişafı, rayonun unikal ənənələrini nümayiş etdirmək üçün yerli mədəni tədbirlərin təşviqi və rayonun orijinallığını qorumaq üçün davamlı təcrübələrin həyata keçirilməsi daxildir.

Qubadlı rayonunun turizm potensialından istifadə etməklə rayon təkcə ziyarətçiləri cəlb etməklə yanaşı, həm də yerli iqtisadiyyata töhfə verə və mədəni anlaşmanı gücləndirə bilər. Davamlı turizm təcrübələrinin uğurla həyata keçirilməsi rayonun mədəni irsinin və təbii sərvətlərinin uzunmüddətli qorunmasını təmin etməklə yanaşı, yerli icmalar üçün maksimum fayda verəcəkdir.

Nəticə etibarilə, Qubadlı rayonu böyük turizm potensialına malikdir ki, diqqətli planlaşdırma, ictimaiyyətin iştirakı və davamlı təcrübələr sayəsində inkişaf edən və inklüziv turizm məkanına çevrilə bilər. Ümid olunur ki, bu tədqiqat siyasətçilər, maraqlı tərəflər və yerli icmalar üçün dəyərli mənbə rolunu oynayacaq və onları Qubadlı rayonunda canlı və dayanıqlı turizm sənayesinin inkişafına istiqamətləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

2. Salmanov İ. (2022), "Turizm bələdçilərinin turizm sektorundakı yeri", məqalə, "Research Gate", s.3,https://www.researchgate.net/publication/368190567_Turizm_Bldcilrinin_Turizm_Sektorundaki_Yeri

3. Xudiyeva A. (2022), "Milli Ordumuzun Zəfər Yürüşü-2020.(Horadiz-Cəbrayıl-Hadrut-Füzuli-Şuşa)" Gənclər üçün hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda

ekskursiya marşrutunun, proqramının və mətninin hazırlanması", magistr dissertasiyası, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, s.45-46

4. Ziya R. (2021), "Bu, təkcə, Qubadlıya deyil, bütün azad olunmuş ərazilərə aid olacaq", https://www.bizimyol.info/az/news/369481.html

5. Güneş G. (2011), "Konaklama Sektöründe Çevre Dostu Yönetimin Önemi", Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (13), s.45- 51.

6. Güneş G., Küçük M. (2013), "Yerel Kalkınmada Bir Etken Olarak Turizm: Yerel Sivil Toplum Kuruluşlarının Görüşleri . Çağdaş Yerel Yönetimler , 22 (4), s.28

7. https://medeniyyet.az/page/news/60302/.html

XÜLASƏ:

Məqalədə Qarabağ turizm bölgəsi barədə ümumi məlumatlar verilmiş və Qubadlı rayonunda turizmin mövcud potensialı araşdırılmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Qubadlı rayonunda yerləşən turizm baxımından əhəmiyyətli resurslar müəyyən olunmuş və tarixi-mədəni abidələr statistik məlumatlarla qeyd olunmuşdur, region üçün perspektiv bəxş edən turizm növləri araşdırılmış, turizmin məqsədli şəkildə inkişaf etdirilməsinə mane olan problemlər öyrənilmişdir. Həmin problemlərin həll olunması və turizmin davamlı şəkildə istifadə oluna bilməsi üçün tədqiqatlar aparılmışdır.

Qubadlı rayonunun turizm potensialını qiymətləndirmək üçün müxtəlif aspektlər araşdırılır. Əvvəlcə rayonun tarixi-mədəni irsi, o cümlədən qədim abidələri, arxeoloji abidələri, ənənəvi sənətkarlıq nümunələri haqqında danışılır. Bu elementlər təkcə tarix həvəskarlarını cəlb etmir, həm də mədəni mübadilə və öyrənmə imkanları yaradır.

Bundan əlavə, məqalədə turistlər üçün lazım olan nəqliyyat, yerləşdirmə və digər şəraiti nəzərə alaraq Qubadlı rayonunun əlçatanlığı və infrastrukturu araşdırılır. Bundan əlavə, rayonda turizmin inkişafı ilə bağlı potensial problemlər və imkanlar, o cümlədən investisiya ehtiyacı, ictimaiyyətin cəlb edilməsi və effektiv marketinq strategiyaları müzakirə olunur.

Açar sözlər: *Qarabağ turizm bölgəsi, Qubadlı, mədəni turizm, alternativ turizm, turizmin inkişafı*

Акбаров С.

Туристический потенциал Губадлинского района

РЕЗЮМЕ

В статье представлена общая информация о Карабахском туристическом регионе, широко исследуется текущий потенциал туризма в Губадлинском районе. С этой точки зрения были выявлены значительные туристические ресурсы, расположенные в Губадлинском районе, и исторические и культурные памятники были зарегистрированы со статистическими данными, исследованы виды туризма, обеспечивающие перспективу для региона и изучены проблемы, препятствующие целенаправленному развитию туризма. Были проведены исследования, чтобы решить эти проблемы и сделать туризм устойчивым.

Ключевые слова: *Карабахский туристический регион, Губадлы, культурный туризм, альтернативный туризм, развитие туризма.*

Akbarov S.

Tourism potential of Gubadli region

SUMMARY

The article provides general information about the Karabakh tourism region, the current tourism potential in the Gubadli region is widely studied. From this point of view, significant tourism resources located in the Gubadli region were identified, and historical and cultural monuments were registered with statistical data, types of tourism providing a perspective for the region were investigated, and problems hindering the targeted development of tourism were studied. Research has been done to address these issues and make tourism sustainable.

Keywords: *Karabakh tourism region, Gubadli, cultural tourism, alternative tourism, tourism development*

UOT 339.5; 330.5

THE ROLE OF CUSTOMS-TARIFF POLICY OF AZERBAIJAN IN THE DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR

HAFIZ TAGHIYEV
Doctoral student of Azerbaijan State University of Economics

E-maila: hafiztaghiyev@gmail.com

Introduction

The regulation of the foreign economic activity of each country is carried out through the formation and development of its customs policy, the development of mechanisms for the protection of national state interests, the diversification of the national economy, the provision of social and political stability, and other means. After the Republic of Azerbaijan regained its state independence at the end of the 20th century, the main task of the customs service was to increase the amount of funds attracted to the state budget to the maximum level. However, against the backdrop of modern economic realities, the functions and duties of customs policy and customs service have expanded considerably. At the modern stage, the main goals of the state's economic policy and customs policy include the implementation of mechanisms that allow the implementation of tariff and non-tariff regulatory measures in an integrated form, as well as in a flexible and fast manner, which serve to support the production areas of the national economy.

Applied customs tariffs are the main method of trade policy and state regulation of products produced in Azerbaijan for the domestic market in the context of interaction with the global economy. Thus, customs tariffs serve to determine the amount of customs payments. The basis of the customs tariff is the customs tariff of foreign economic activity and the commodity nomenclature of foreign economic activity used in the implementation of non-tariff regulation measures of other types of foreign trade. Its essence is to determine the classification code that affects the rate of customs duty in connection with the transfer of each product [13].

The customs policy implemented in Azerbaijan aims to ensure legal and efficient state regulation of customs control and product circulation in the territory of the republic, as well as protection of the local market and stimulation of the healthy development of the national economy. In addition, the customs policy fulfills the task of regulating the issues related to the security of the national economy and adapting the customs activities to international standards. In this regard, implementation of state regulation of foreign trade activities and export support are among the main tasks of the customs service. The customs service maintains the integrity of the customs territory of our republic in the field of currency policy and foreign trade circulation [14]. At the same time, activities in the field of customs work protect the interests of legislation and foreign trade participants and prevent steps that harm the general state policy in the relevant field.

Customs statistics are considered one of the most important indicators in the field of customs work. Customs statistics act as an independent tool of customs work. These statistics are used to monitor the acceptance of customs payments to the central budget, currency control, analysis of the current situation, dynamics and trends of foreign trade development of the Republic of Azerbaijan, its balance of payments and the economy as a whole.

In such a situation, it is considered important to take into account the dynamics of the development of economic processes in the country, as well as the recommendations of the World Trade Organization (WTO) regarding customs tariffs and non-tariff regulations. In this context, the most important issue is the improvement of the balanced customs tariff policy, which plays a special role in customs payments. The main goal of the WTO is to ensure the development of the economy by achieving the liberalization of the global economy and to support the improvement of people's living standards. The main function of the organization is the regulation of international trade through multilateral agreements and mechanisms [4]. It should also be noted that despite being a member of many international economic organizations, Azerbaijan has not yet joined the WTO. In this context, although there are different approaches, it is more correct to think that our country's non-membership of the WTO is in favor of the development of local businesses at the current stage. The regulation of international economic contacts now places a special emphasis on customs policy, and the customs service, which serves as its major executive body, continuously expands its functional role in the generation of state budget revenues. As a result, the customs policy plays a significant role in the growth of Azerbaijan's economic security and international trade.

International experience of supporting foreign economic activity in customs policy

According to research, foreign economic activity is sponsored and regulated on various levels in the majority of the world's nations. In every nation, specific state structures and specialized groups handle this procedure. The customs service, the ministries of economy and finance, as well as other pertinent organizations, may fall under this category. The majority of the time, these state authorities work in unison to conduct state initiatives aimed at increasing economic residents' export potential and fostering international trade. In America, Europe, and a few Asian nations, these projects and programs - which work to boost the export capacity of the national economy - are carried out more successfully. The comparison shows that the state support for exports in the United States has a better functioning mechanism. The United States carries out coordinated activities with representatives of a number of business structures to support foreign trade initiatives of entrepreneurs and protect the economic interests of the state. In this field, the main government body in the USA is the International Trade Administration of the US Department of Commerce (ITA). The main mission of this organization is to strengthen the international competitiveness of US industry, promote trade and attract investment, and promote social welfare by ensuring a fair trade environment and compliance with trade laws. The main activities of the organization include promoting US exports, attracting foreign investment, providing entrepreneurs with information necessary for foreign trade, and protecting entrepreneurs from unfair trade. ITA helps and defends the rights of US businesses operating in international markets. In addition, the organization helps global companies that want to invest in the US economy. To help US exporters, the organization's experts present Export Solutions, illustrated in Figure 1.

Figure 1. Export Solutions to help U.S. exporters.

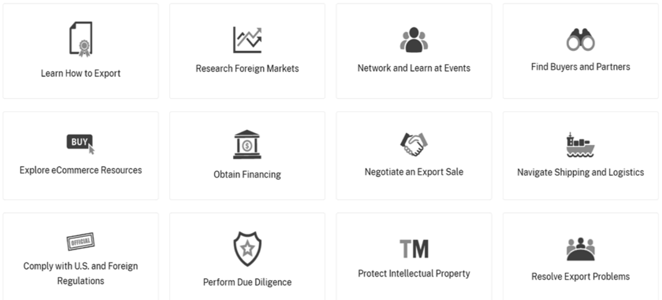

Source: U.S. Department of Commerce's International Trade Administration

As you can see from the picture, US entrepreneurs can learn the export rules and opportunities through the information and services provided by ITA during the export of their manufactured products, conduct research on the export opportunities of foreign markets, and also find buyers and partners. In addition, exporting entrepreneurs have the opportunity to obtain financial and logistical support from ITA and to solve a number of other export problems [9]. A study of the American experience shows that the export opportunities of entrepreneurs in the state with the world's super economy are supported in almost all directions. In this regard, the proposed solutions enable American entrepreneurs to reliably export their products to different parts of the world.

Support policy for the development and export of the non-oil sector in Azerbaijan

Among the main tasks of the implementation of the state customs policy, in addition to increasing the revenues of the state budget, at the same time, it is to promote the development of entrepreneurship and local production and to stimulate exports. From this point of view, customs regulation is of special importance in our country. Because Azerbaijan implements appropriate state policies for the purpose of developing the non-oil sector, increasing the competitiveness of the national economy, and expanding local residents' access to foreign markets. This policy constitutes one of the priority directions of the successful economic policy implemented by the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev. In this regard, the adoption of strategic road maps covering the main sectors of the national economy, state programs adopted to support local production and exports, as well as flexible state policy have led to great success in this field. The state customs service acts as one of the main executive bodies of this implemented policy.

The State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan (SCC) was established on January 30, 1992. However, in the first years of independence, political instability, lack of professional personnel and other factors did not allow the establishment of an organized customs service in the country. Only in 1993, after the return to power of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, great successes were achieved in the field of customs work and its organization, as in all fields in our country. New legislative acts on the improvement of customs work were adopted and new goals

and tasks were defined for the protection of national state interests [12].

The adoption of the "Customs Code" [8] and the law "On Customs Tariff" [6] of the Republic of Azerbaijan were steps forward in this field. With these documents, the main duties and working principles of customs authorities were defined. With the adopted relevant Code, the customs authorities acquired the status of a law enforcement agency. The adoption of the Regulation "On the State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan" signed by Heydar Aliyev on 27.10.1998 was of great importance in terms of improving the legal framework in the field of customs. According to this statute, the SSC gained the status of the Central Executive Authority in the field of customs affairs and its organization. The State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan implements the "Green Corridor" release system in order to support the increase of export opportunities of the national economy. The main purpose of the implementation of this system is to create more effective conditions for entrepreneurs who carry out export operations by complying with the requirements of the legislation, to increase the efficiency of state regulation of the private sector and to form a culture of voluntary compliance with the rules. In addition, the system aimed to minimize physical customs inspections by ensuring the assessment of existing risks and making control activities and clearance in the customs service more flexible and transparent by conducting customs audits. All this is aimed at expanding the export opportunities of Azerbaijani entrepreneurs and ensuring more effective use of potential opportunities by organizing state-entrepreneur relations in accordance with the challenges of the new era [5].

In addition, the Cabinet of Ministers Resolution No. 448 dated 14.11.2020 approved the "Rule on the sale of goods with an export record", according to which export goods are exempted from value added tax [7]. Of course, this support is not available in Azerbaijan - promotes the development of the oil sector and stimulates the access of local entrepreneurs to foreign markets. These and other support mechanisms already have a positive effect on the obtained indicators related to the development of the non-oil sector.

When talking about the state support to the non-oil sector, it should be emphasized that after Azerbaijan regained its independence, the source of economic development was Heydar Aliyev's successful oil strategy. Oil revenues have played a major role both in achieving socio-economic development of the regions and in the development of non-oil sectors. However, the sharp declines in oil prices in the second decade of the 20th century made it necessary to adopt a more effective economic policy strategy in this direction. Therefore, in order to achieve sustainable and competitive development of Azerbaijan's economic policy strategy in accordance with the challenges of the new era, strategic road maps covering the economy of Azerbaijan and its main sectors were adopted in 2016. This inclusive document, prepared with high professionalism, taking into account the characteristics of the national economy and the development trends of the global economy, began to act as the main catalyst of the economic development of Azerbaijan at the modern stage [7]. One of the main strategic goals of the economy in terms of diversification is to achieve the development of transport corridors in the region by effectively using the favorable transit potential of the country. Therefore, the transport-transit sector has a significant share in the non-oil sector of Azerbaijan.

The necessity for a cutting-edge transportation infrastructure to deliver the Caspian basin's hydrocarbon resources to Europe first emerged in the early 1990s. In this line, the European Union approved the "Europe-Caucasus-Asia Transport Corridor" project, also known as TRASEKA, and investments started to be made in its execution. This initiative has acquired appeal as an East-West transportation route since it is the restoration of the historic Silk Road that passed through Azerbaijan. It should be mentioned that the Baku International Sea Trade Port had a substantial reconstruction in 2015, and the Baku-Tbilisi-Kars railway line was officially opened in 2017. These developments made it possible to operate an efficient transit route over the Caspian Sea from China and Central Asia to Europe. Additionally, the restoration of the Yalama-Astara and Baku-Boyuk Kasik railways improved Azerbaijan's capability for international transit [11]. The possibility of Azerbaijan becoming a logistics hub has increased since it regained its territorial integrity under the wise military-political leadership of Muzaffar Supreme Commander-in-Chief, Mr. President Ilham Aliyev. This is due to the strong political will show in the direction of the realization of the Zangezur Corridor.

Figure 1. Structure of cargo transportation by types of transport, %

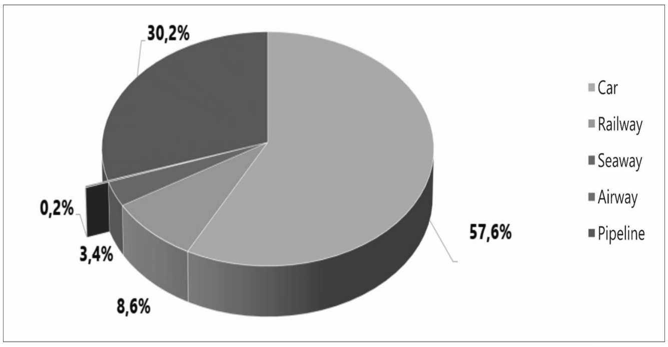

Source: Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. (2023a).

The Zangezur Corridor is currently regarded as the most effective route of the "middle corridor" and one of the key elements of the "One Belt One Road" program connecting China to Europe [15]. The number of international airports in Azerbaijan has increased dramatically as a result of the recent construction of the Fuzuli, Zangilan, and Lachin airports. The volume of cargo transportation and the volume of passenger transportation increased by 12.8% and by 33.5%, respectively, in the economic indicators of Azerbaijan in 2022 alone, compared to 2021, and their share in the GDP of the non-oil sector was 5% as a result of the country's current effective and potential customs policy.

The added value produced in the pertinent industry throughout the course of 2022's 12 months increased by 23.2% over 2021 and came to 8041.9 million AZN [1]. Despite the upward trend, Azerbaijan still has room to improve in the transit and transportation sector. We can confidently state that this sector will contribute more to the national economy in the upcoming years given the planned Zangezur Corridor, the reintegration of the liberated territories into the national economy, the prospects of the international airports being built, as well as the growth in our nation's transit cargo capacity over the Caspian Sea. Looking at the macroeconomic development indicators presented by the Ministry of Economy, we can see that strategic management has led to significant progress in the non-oil sector.

Figure 2. GDP of the Republic of Azerbaijan (2022)

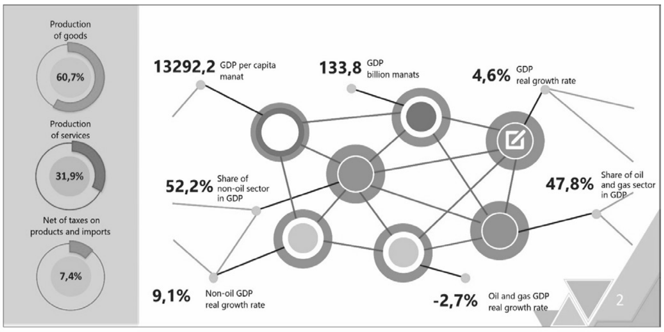

Source: Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. (2023b).

The customs policy and encouraging measures undoubtedly provide a wealth of opportunities for the development of Azerbaijan's non-oil economy as a whole. In order to ascertain the contribution of the non-oil sector to economic growth and development, it is crucial to analyze the GDP structure of our nation. The GDP production in Azerbaijan in 2022 was 133.8 billion manats, representing a real increase of 4.6% over the equivalent indicator in 2021 (92.9 billion manats), it should be mentioned [3]. The non-oil sector's 52.2% contribution to GDP formation is shown in the image, and this percentage was made possible by the sector's actual 9.1% increase in GDP production. As a result, the non-oil and gas sector has well outpaced the oil and gas sector (-2.7%) in terms of the actual growth rate of GDP, and to be more specific, it has taken over as the primary engine of GDP growth. Agriculture, forestry, and fishing account for 9.1% of the GDP in this sector, while the transport and warehousing sector contributed 11.5%, the non-oil industry accounted for 8.7%, and the construction industry made up 9.3%. The hospitality sector contributed 3.0%, the information and communication sector contributed 2.7%, and other sectors made up 28.1%. Additionally, it should be highlighted that while GDP growth was seen in all non-oil sectors, the field of tourism and public catering saw the biggest increase, at 58.2%. In the fields of transportation and storage, this indication was 23.2%, and in the sector of information and communication, it was 13.4% [2]. The non-oil sector's export potential has also expanded as a result of economic growth. As a result, non-oil exports increased by 12.4% in 2022 compared to 2021, reaching 3.05 billion US dollars last year [10]. All of this not only demonstrates a favorable dynamic in the growth of the non-oil industry in Azerbaijan,

but also suggests more promising futures. Because of the natural potential, completed projects, and integration of the territories liberated from occupation into the national economy, it is reasonable to assume that higher development indicators will be attained in the tourism and transportation sectors, where there has been the greatest growth.

Results

The study demonstrates that, in the modern era, the Republic of Azerbaijan's customs policy is responsible for supporting not only the state's economic policy and the nation's production sectors through integrated tariff and non-tariff regulatory measures, but also by being flexible and quick. includes putting in place the tools that make it possible. In the context of interactions with the global economy, applied customs tariffs serve as the primary tool for trade policy and state regulation of goods produced in Azerbaijan for the domestic market. In addition, they support non-oil sector development and entrepreneur export opportunities abroad. The "Green Corridor" release system implemented by the State Customs Committee in order to support the increase of export opportunities of the national economy creates more effective conditions for entrepreneurs and gives positive results in the relevant direction. In addition, exempting export goods from value added tax from 2020 is also a very useful approach in terms of stimulating local production and exports in the field of customs policy. As a result of all this, the economic growth in the non-oil sector in 2022 has also increased its export indicators. Thus, non-oil exports increased by 12.4% in 2022 compared to 2021, totaling 3.05 billion USD in non-oil exports annually. It may be said that Azerbaijan's encouraging customs policy was well-planned in terms of the growth of the country's non-oil sector.

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023a). Əsas iqtisadi göstəricilər: Qeyri-neft sektorunun inkişafı (2022-ci il).

2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023b). Əsas iqtisadi göstəricilər: Makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri (2022-ci il).

3. AzSTAT. (2023). ASİS. Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsi

4. Gurbanov, F. (2021). Azerbaijan World Trade Organization (WTO) accession process: an analysis of its future prospects in the context of international trade regulations.

5. https://customs.gov.az/az/sahibkarlar-ucun/green-corridor

6. https://e-qanun.az/framework/26154

7. https://vergiler.az/news/economy/15432.html

8. https://www.e-qanun.az/framework/46957

9. https://www.trade.gov/export-solutions.

10. İİTKM. (2023). İxrac icmalı (yanvar). Qeyri-neft sektoru üzrə ixraca dair məlumat.

11. Mammadova, A. (2020). Respublikamızın tranzit potensialının genişləndirilməsinin prioritet məsələləri. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3853210

12. State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan. (2023). HISTORY. https://customs.gov.az/en/komite/tarix

13. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti". Nəşriyyatı – 2015. - 168 səh

14. Şəkərəliyev, A.Ş., Nuriyev, C.Q., Əliyev, A.G., Şəkərəliyeva, Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: "İqtisad Universiteti" – nəşriyyatı. – 2018. -292 səh.

15. Valiyev, J. (2023). The Role of the Existing Middle Corridor and the Planned Zangezur Corridor in the Economy of Azerbaijan. Scientific Collection «InterConf», (144), 34-42.

H.Tağıyev

Azərbaycanın gömrük-tarif siyasətinin qeyri-neft sektorunun inkişafında rolu

XÜLASƏ

Tətbiq olunan gömrük tarifləri beynəlxalq iqtisadiyyat ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində istehsal olunan məhsulların daxili bazar üçün ticarət siyasətinin və dövlət tənzimlənməsinin əsası kimi çıxış edir. Müasir dövrdə gömrük-tarif siyasəti ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətini tənzimləməklə yanaşı, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşdırılmasında, daxili bazarın qorunmasında və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır.

Bu kontekstdə, Azərbaycanda həyata keçirilən gömrük-tarif siyasəti qeyri-neft sektorunun inkişafını və ixracı stimullaşdırması ilə seçilir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının gömrük-tarif siyasətinin əsas məqsədləri, vəzifələri, qeyri-neft sektorunun inkişafında və ixracın dəstəklənməsində rolu tədqiq olunmuş, eləcə də bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübə öyrənilmişdir. Araşdırma zamanı rəsmi sənədlərə, yerli və xarici müəlliflərin əsərlərinə, müvafiq dövlət qurumlarının və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına müra-

ciət olunmaqla ədəbiyyat icmalı, analiz, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Əldə olunan nəticələr ondan ibarətdir ki, sahibkarlar üçün daha effektiv şərait yaradılması məqsədilə tətbiq olunan stimullaşdırıcı mexanizmlər Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda iqtisadi artımın təmin olunmasına və ixracın artırılmasına müsbət təsir etmişdir.

Açar sözlər: *Gömrük siyasəti, xarici ticarət, istehsalın dəstəklənməsi, ixracın təşviqi.*

Х. Тагиев

Роль таможенно-тарифной политики Азербайджана в развитии ненефтяного сектора

РЕЗЮМЕ

Применяемые таможенные тарифы выступают основой торговой политики и государственного регулирования продукции, производимой в условиях взаимодействия с мировой экономикой для внутреннего рынка. В современное время таможенно-тарифная политика играет важную роль в регулировании внешнеэкономической деятельности страны, формировании доходов государственного бюджета, защите внутреннего рынка и налаживании международных экономических отношений. В этом контексте проводимая в Азербайджане таможенно-тарифная политика выделяется стимулированием развития и экспорта ненефтяного сектора. В статье изучены основные цели и задачи таможенно-тарифной политики Азербайджанской Республики, ее роль в развитии ненефтяного сектора и в поддержке экспорта, а также изучен международный опыт в этом направлении. . В ходе исследования использовались методы обзора литературы, анализа, сравнения и обобщения со ссылками на официальные документы, работы отечественных и зарубежных авторов, отчеты профильных государственных органов и международных организаций. Полученные результаты заключаются в том, что применяемые механизмы стимулирования с целью создания более эффективных условий для предпринимателей оказали положительное влияние на обеспечение экономического роста и увеличение экспорта в ненефтяном секторе Азербайджана.

Ключевые слова: *Таможенная политика, внешняя торговля, поддержка производства, продвижение экспорта.*

SUMMARY

Applied customs tariffs act as the basis of trade policy and state regulation of products produced in the context of interaction with the international economy for the domestic market. In modern times, the customs-tariff policy plays an important role in regulating the foreign economic activity of the country, forming the state budget revenues, protecting the domestic market and establishing international economic relations. In this context, the customs-tariff policy implemented in Azerbaijan stands out for stimulating the development and export of the non-oil sector. In the article, the main goals, and tasks of the customs-tariff policy of the Republic of Azerbaijan were identified, its role in the development of the non-oil sector and in supporting exports were studied, as well as the international experience in this direction was studied. During the research, literature review, analysis, comparison, and generalization methods were used by referring to official documents, works of local and foreign authors, reports of relevant government bodies and international organizations. The obtained results are that the incentive mechanisms applied for the purpose of creating more effective conditions for entrepreneurs had a positive effect on ensuring economic growth and increasing exports in the non-oil sector in Azerbaijan.

Key words: *Customs policy, foreign trade, production support, export promotion.*

UOT 334

FACTORS IMPACTING FAMILY COMPANY CREATION AND GOVERNANCE CHARACTERISTICS

YUSIF MUSAYEV
Doctoral student of the "Business Management" department of the Azerbaijan State University of Economics

E-mail: yusif.musayev@unec.edu.az

Introduction

Family businesses are the leading form of economic organizations around the world. In this regard, family business owners play an important role in creating new business opportunities and added value globally. One of the factors that increase the importance of family businesses is the fact that most of them are small and medium businesses, which serves the employment of the middle class of the population and the improvement of social welfare.

The transfer of ownership and management of family businesses to the next generation is considered to be their most complex aspect. Therefore, the issues of ensuring successful succession in family companies are one of the areas of greatest interest to researchers. In this context, the governance structure of family businesses is critical in ensuring successful succession. Expanding the application of effective management mechanisms increases the harmony within the organization, strengthens the commitment of family members to the business and leads to the transfer of the company to the next generations [10, p. 1-2].

However, the changes in the worldview and entrepreneurial mindset of the new generations create new challenges in the management of family businesses, and from this perspective, the application of traditional methods of succession and management in family companies is no longer considered effective. Conjunctural changes manifested in the globalized world economy make it necessary for the new generation of entrepreneurs to acquire modern competencies and work methods. All this makes it highly relevant to investigate the factors influencing the creation of family businesses and professional approaches to managing these businesses.

Family businesses, one of the oldest types of business establishments, are characterized by the presence of two or more family members in the top management of the business, or by family members controlling the majority of the company's shares [13, p. 792-793]. Although it has a deep history, scientific research on family businesses began to gain popularity from the beginning of the 80s of the 20th century. At the current stage, studies devoted to family businesses have a large share in the economic literature, and these businesses cover a dynamically developing significant part of the global economy. A growing body of research in this direction covers family entrepreneurship, organizational behavior, strategic business management, finance, economics, theory, and other broad topics [11, p. 4-8]. The fact that family businesses consist of a combination of family and business relationships has also influenced their character. In this regard, family companies have stronger ties than business interests, and different members of the family (husband, wife, children, parents, etc.) and representatives of different generations can perform different tasks in the entrepreneurial activity [7, p. 453].

A ranking of the world's 750 largest family businesses was prepared by the London Business School's Institute of Entrepreneurship and Private Equity. During the research, it was determined that the total revenues of 750 companies in the ranking of leading companies in 2020 amounted to 10.31 trillion US dollars. In fact, this indicator was lower than in 2019 ($10.36 trillion), which is due to the negative effects of the COVID-19 pandemic. The pandemic has also affected the share of family-owned companies in global employment, and the share of total employment among the 750 companies in the ranking decreased by about 7.4 percent, from 33.6 million to 31.2 million during the reviewed period. However, the research results show that despite a decrease in the share of family businesses in total income and employment in 2020, positive indicators were also recorded in individual regions. Thus, the total revenue of family companies in North America in 2020 increased from 3.12 trillion US dollars to 3.26 trillion US dollars compared to 2019. The income of family companies operating in Europe reached 3.93 trillion US dollars in 2020. However, in the Asia-Pacific region, Latin America and the Middle East, there has been a decline in the income of family businesses [4].

Factors impacting family company creation and success

When talking about the creation of family companies and their role in the economy, it should be taken into account that this relationship is complex and depends on the entrepreneur's own potential and many

external factors. An entrepreneur as an individual puts forth his or her intention and abilities to obtain and create financial opportunities. He brings his business ideas to the market, alone or in a team, as well as inside or outside the existing company, and in doing so creates new products and services, new production methods, new organizational structures, and new market relationships. In the business process, the entrepreneur is forced to make certain decisions and make choices by facing unexpected events, uncertain market conditions and risks.

There are a number of factors that determine the creation of family businesses. In this regard, necessity motives are a minority indicator in most countries, but they appear as one of the main motives in the creation of family businesses in low-income countries. Because the development of family entrepreneurship plays a significant role in ensuring the employment of people in low-income countries. For example, it is known that 50% of family businesses in Egypt, 46% in India, and 38% in Angola were created based on motives of necessity. The examples given are all from low-income economies, and because people living in these countries have no better job options, they are forced to start family businesses [8, p. 143].

In the regional context, the role of the entrepreneur in the economy should be explained by a comprehensive study of the factors that influence the creation of the company and the success of the entrepreneur. In this regard, the factors described in table 1 are defined based on the most used approaches to the subject in the economic literature, and these factors also apply to family companies.

Table 1. Impacting factors in company creation and success

Factors affecting company creation	Personal factors	• The need to achieve objectives. • Internal control. • Tolerating ambiguity and the ability to take risks. • Focusing on opportunity. • Strong commitment. • Lack of satisfaction as a wage earner. • Personal conviction. • Training. • Family and social milieu. • Age. • Setting up a management team. • Fear of personal failure and failure of the business. • Ability to raise capital.
	External factors	• Economies of location. • Economies of urbanisation. • The financial climate. • Intervention and economic regulation. • The economic climate. • Social capital. • The entrepreneurial culture of society. • Regional research/innovative capacity. • Sectorial structure of economic activity. • Population shift and immigration. • Enterprise structure by size of enterprise.
Factors influencing company success	Factors linked to the entrepreneur	• Previous experience. • Management skills. • Existence of *partners*.
	Factors linked to the enterprise	• Size of the enterprise. • Existence of previous preparation. • Support through information and guidance. • Nature of the sector involved.
	External factors	• Agglomeration economies. • U rbanisation economies. • Availability of space. • Density of infrastructure. • Accessibility.

Source: Research findings by Pedro Moyano et al [6].

Looking at the structure of the table, we can see that the factors affecting the creation of the company are divided into two parts: personal and external. The factors affecting the success of the company are divided into factors related to the entrepreneur, factors related to the business entity, and external factors. As given in the table, many individual factors, including the entrepreneur's personal qualities, knowledge and skills, age and needs, have a significant impact on his creation of a company. Here, as one of the most important factors related to the object of our research, the family and its social characteristics play an important role. Here we can include the moral values of the family and the way of thinking of the family members, the environment in which the family and its entrepreneurial member are educated and constantly interact. Experience shows that family values act as one of the decisive factors in the creation of business ideas and the development of businesses. Of course, we must also consider the social environment in which the family lives as an undeniable factor.

Back in 1988, Hollander and Elman concluded with their research that the founder of a family company has a great influence on the business and the character of the founder plays an important role in the company's success [3, p. 148].

The external factors affecting the creation of companies are related to the macroeconomic environment. We can include the economic climate of the country, the financial situation, the form of regulation of the economy, restrictions and support mechanisms, the entrepreneurial culture of the society and other socio-economic factors.

As for the factors that affect the success of an entrepreneur, researchers refer to the business experience of the entrepreneur himself, management qualities, and the presence of partners.

Factors related to the entrepreneurial entity include the scope of the business project, its initial state of preparation, whether or not it has support in the field of information and management, and the characteristics of the sector in which it operates.

External factors affecting the success of an entrepreneur include agglomeration and urbanization economy, socio-economic infrastructure and access to various resources [6, p. 3]. Of course, these classified factors cannot be considered as all the factors determining the creation and success of family businesses. In this regard, the greatest shortcoming of the study conducted by Pedro Moyano et al. can be seen as its failure to consider the impact of digital transformation

on the creation and success of companies.

It is now widely accepted that digitization is one of the most important changes occurring in the 21st century. Therefore, it is very important to study the impact of digital transformation on family businesses, which cover a significant part of collective entrepreneurial entities. Because they have a number of unique characteristics that can be affected by digital transformation [9, p. 2]. For example, although small and medium-sized family businesses have the ability to respond flexibly to market demand, limited financial and human resources may hinder their rapid transition to digitalization. As a second example, small and medium-sized family businesses may face cyber security risks as one of the downsides of digital transformation.

Digital transformation also has a major impact on a company's operations and competitiveness. Understanding how digital technologies affect business processes can help family businesses plan for the future and thereby ensure their long-term viability and success [5, p. 2].

From this, we can conclude that the creation of companies and the success of an entrepreneur are influenced by many factors, including the digital transformation, from his personal and family capabilities, as well as the entrepreneurial culture and mindset to the socio-economic and administrative characteristics of any country. First of all, it should be emphasized that when examining the creation of companies and their impact on macroeconomic development, more positive effects of small and medium-sized businesses have been confirmed in terms of providing employment.

Factors affecting governance and longevity of family companies

The longevity of family businesses depends on strong governance and maintaining a balance between its three systems of family, business and ownership. The long-term performance of the company is also considered to be the result of flexible and positive performance of the family and business systems in the changing business environment [12]. Management characteristics of family companies. It was particularly emphasized by Carney (2005), Miller, Le Breton-Miller (2006), Nordqvist (2014), Chrisman (2018) and several other authors. However, the importance of management characteristics in the survival of family firms has been clearly expressed in some studies [2, p. 2]. Management characteristics related to family businesses have often been investigated without applying a clear theoretical framework and measurement criteria in the context of changing realities. In earlier studies on this subject, the issue of management was discussed only as a binary variable and the variables that were not reflected in the indicators were not taken into account. From this point of view, financial ratios (leverage ratios) showing profitability and the level of debt on the company's balance sheet are of particular importance to explain the company's survival and failure. However, limiting the measurement criteria of a company's survival in the market only to financial health only partially illuminates the current reality, which is actually much more complex. Financial terms are defined by characteristics that differentiate who is responsible for making financial choices in the business management process. Therefore, to illuminate the issue in detail, it would be appropriate to apply an integration perspective and examine how management characteristics affect financial ratios and company existence. However, the management characteristics of family firms are distinguished from their non-family counterparts by a combined triple system, which is due to the manifestation of business thinking and ownership spirit in family firms, along with family culture. In the economic literature devoted to family business, it is argued that companies controlled by families have better performance during economic crises and financial crises. The survival abilities of such companies are affected by their corporate governance structures, and company owners can strengthen their control over the business by improving corporate governance. Despite all this, according to some studies, family attachment to business and [1, p. 2]. The analysis shows that the improvement of corporate governance and financial health in family companies act as the main factors that ensure their long-term performance and profitability.

The satisfaction of all family members regarding the succession process and the successor maintaining the financial stability of the company is extremely important in order to ensure a successful succession process and the transfer of the company to the next generation. The management structure of the company determines the standards and control mechanisms on how to conduct business activities and the rules of conduct of the employees working in the organization. The professional organization of family management forms a special mechanism or tools for the company to resolve disputes that may arise, which encourages the establishment of a favorable relationship between family members. Effective management practice can facilitate the process of intergenerational transition of business and lead to the longevity of the company [10, p. 3].

Small and medium-sized family businesses have

certain specific characteristics regarding their management systems. One of the main advantages of such family businesses is the concentration of ownership and management in the hands of the entrepreneur. The analysis of the four hypotheses reflected in Figure 2 allows determining the effects of management characteristics of family companies on their long-term performance.

Figure 1. Governance characteristics and long-term orientation of family companies

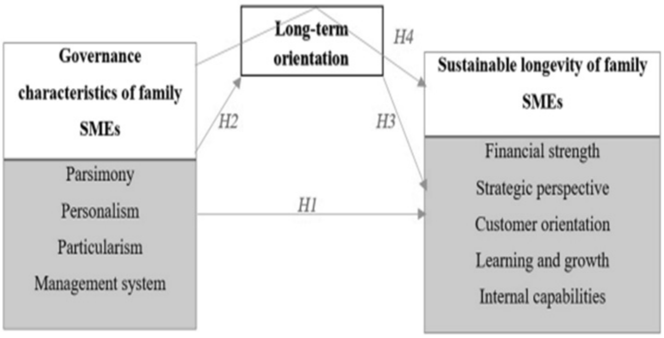

Source: Research findings by Lobna Grissa and Lassaad Lakhal.

Based on the results of the conducted research, the management feature has a positive effect on the stable and long-term activity of family companies (H1). Concentration of ownership and management in the hands of family members (parsimony) allows the entrepreneurial family to make strategic decisions to invest from their personal funds without resorting to external sources of financing.

Personalism and particularism give family businesses the power and legitimacy to make informed decisions and realize their vision in business.

Having the management system in the hands of the entrepreneur allows him to continue long-term cooperation and serves as the main resource for the sustainability of the family business. Management characteristics also have a positive effect on the long-term orientation of family firms (H2). Long-term orientation in family businesses is influenced by efficient management of financial resources and long-term profitability. Thus, long-term orientation has a positive effect on the longevity of family companies (H3). The mediating role of long-term orientation between management and family business longevity can be derived from managerial theory. According to management theory, family management promotes harmony and cordial relationship among family members through management mechanisms such as family meetings.

The internal characteristics of management in small and medium-sized family companies determine their management approach and ensure the longevity of the business. From here, the proof of the fourth hypothesis is obtained that: Long-term orientation has a positive effect on the longevity of family companies (H4) [2, p. 4-5]. Thus, the analysis shows that the management characteristics of family firms lead to their longevity and other advantages. It should also be emphasized that the main management feature of family companies is the concentration of management powers and property rights in the hands of the entrepreneur.

Results

Family businesses, one of the oldest types of business institutions, are considered the backbone of the global economy. Therefore, the creation and development of family companies is influenced by internal factors originating from the entrepreneurs themselves and external factors related to the environment in which they operate. Many individual factors, including the entrepreneur's personal qualities, knowledge and skills, age and needs, play an important role in his creation of a company. Here, one of the most important factors related to the object of our research is related to the family and its social characteristics. The other most important factors include the moral values of the family, the way of thinking of the family members, the environment in which the family and its entrepreneurial member are educated and constantly interact. One of the specific characteristics of the management systems of small and medium-sized family businesses is the concentration of ownership and management in the hands of the entrepreneur. This allows the entrepreneurial family to invest their personal funds without using external financing sources. Improving corporate governance and financial health in family companies are the main factors that ensure their long-term activity and profitability. Thus, the management feature has a positive effect on the longevity and long-term orientation of family companies.

REFERENCES

1. Gallucci, C., Santulli, R., Modina, M. and De Rosa, M. (2020), "The role of family governance beyond financial ratios: an integrated perspective on family firms' survival", Journal of Financial Management, Markets and Institutions, Vol. 8 No. 2, p. 27, 2050006.

2. Grissa, L., & Lakhal, L. (2023). Governance characteristics and sustainable longevity of family firms: the role of long-term orientation. Journal of Family Business Management.

3. Hollander, B. S., & Elman, N. S. (1988). Family-owned businesses: An emerging field of inquiry. Family business review, 1(2), 145-164.

4. https://www.famcap.com/the-worlds-750-biggest-family-businesses/

5. Kraus, S., Durst, S., Ferreira, J. J., Veiga, P., Kailer, N., & Weinmann, A. (2022). Digital transformation in business and management research: An overview of the current status quo. International Journal of Information Management, 63, 102466.

6. Moyano, P., Fariña, B., Aleixandre, G., & Ogando, O. (2005). Enterprise creation at a local scale-determining factors in the case of municipalities in Castilla y León.

7. Musayev, Y. (2021). Development Of Family Businesses In Karabakh Region Of Azerbaijan: New Opportunities And Prospects. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 449-458.

8. Musayev, Y. (2022). Conceptual approaches to family businesses and the role of necessity motives in their emergence. Turan-Sam, 14(sp. issue), 138-146.

9. Ren, T., Liu, X., & Ding, J. (2023). Intergenerational dynamics of digital transformation in family firms. Technology in Society, 102261.

10. Renuka, V. V., & Marath, B. (2023). Impact of effective governance structure on succession process in the family business: exploring the mediating role of management succession planning. Rajagiri Management Journal, 17(1), 84-97.

11. Sharma, P., Chrisman, J. J., & Chua, J. H. (Eds.). (2012). A review and annotated bibliography of family business studies.

12. Vollero, A., Siano, A. and Della Volpe, M. (2019), "A systems perspective for conceptualizing sustainability in long-lived family businesses. Research proposals on risk taking and innovativeness", Systems Research and Behavioral Science, V.36, pp.111-27.

13. Мусаев, Ю. Э. (2022). Концепции семейного бизнеса. In глобальные проблемы модернизации национальной экономики (Pp. 790-795).

SUMMARY

Family businesses are considered one of the main drivers of the world economy, combining the three elements – family, business and ownership. Family businesses play an important role in providing employment and creating added value by making up a large part of collective entrepreneurial entities. Therefore, the purpose of the article is to identify the main factors affecting the creation and development of family businesses and to examine their management features. For this purpose, researches published in authoritative scientific sources were consulted and literature review, analysis, comparison and generalization methods were used during the research.

Key words: *Economy, entrepreneurship, family companies, management, ownership, succession.*

Y. Musayev

Ailə şirkətlərinin yaranmasına təsir edən faktorlar və idarəetmə xüsusiyyətləri

XÜLASƏ

Ailə biznesləri ailə, biznes və mülkiyyətçilik kimi üç elementi özündə birləşdirməklə dünya iqtisadiyyatının əsas drayverlərindən biri hesab olunur. Ailə biznesləri məcmu sahibkarlıq subyektlərinin böyük hissəsini təşkil etməklə məşğulluğun təmin edilməsində və əlavə dəyərin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də, məqalənin məqsədi ailə bizneslərinin yaranmasına və inkişafına təsir edən əsas faktorların müəyyənləşdirilməsi və onların idarəetmə xüsusiyyətlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Bu məqsədlə, nüfuzlu elmi mənbələrdə dərc olunmuş araşdırmalara müraciət olunmuş və tədqiqat zamanı ədəbiyyat icmalı, təhlil, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *İqtisadiyyat, sahibkarlıq, ailə şirkətləri, idarəetmə, mülkiyyətçilik, varislik.*

Ю. Мусаев

Факторы, влияющие на создание семейной компании и характеристики управления

РЕЗЮМЕ

Семейный бизнес считается одним из основных двигателей мировой экономики, объединяя три элемента семьи, бизнеса и собственности. Семейные предприятия играют важную роль в обеспечении занятости и создании добавленной стоимости, составляя значительную часть субъектов коллективного предпринимательства. Поэтому целью статьи является выявление основных факторов, влияющих на создание и развитие семейных предприятий, и рассмотрение особенностей их управления. Для этого были проведены консультации с исследованиями, опубликованными в авторитетных научных источниках, и в ходе исследования использовались методы обзора литературы, анализа, сравнения и обобщения.

Ключевые слова: *Экономика, предпринимательство, семейные компании, управление, собственность, правопреемство.*

UOT 339.9

THE IMPACT OF TURKEY-RUSSIA INTERACTION IN THE FIELD OF ENERGY POLICY ON THE GEOPOLITICAL SITUATION IN THE REGION AND THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

RIAD DADASHOV
Master of specialty in "The Foreign Policy of Middle Eastern Countries"
E-mail: riad_dadashov@mail.ru

Introduction

These countries are united not only by strong ties in the energy sector, but also in other areas of the economy in general. Moreover, the political factor plays an important role in relations between states. To understand how and why relations between Russia and Turkey in the energy sector developed, it is necessary to turn to history. In 1967, an agreement was signed "On the provision of equipment, materials and services for the construction of certain industrial enterprises by the Soviet Union and the terms of their payment". In accordance with this, large projects such as the construction of an oil refinery in Aliaga (Izmir) and the construction of a thermal power plant in Seyi Tomer were implemented. This was the starting point of energy cooperation between the two countries. On September 18, 1984, the contract "On the supply of natural gas from the USSR to Turkey" was signed [4];

A review of the experience

The agreement served as the basis for new cooperation between the two countries. In June 1987, the first supply of blue fuel gas from the Soviet Union to Turkey began. The Trans-Balkan gas pipeline passing through the territory of Romania and Bulgaria was built for the transportation of gas. Regarding relations between states in the 21st century, their development was determined on December 15, 1997. Today, an agreement on energy cooperation was signed between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Turkey. The main focus was on the project of expanding natural gas supply capacity (from Russia to Turkey) up to 14 billion cubic meters. m, and then up to 30 billion cubic meters.m.

Turkey-Russia cooperation in the field of energy will be considered within the framework of this study. Russia has the largest natural gas reserves in the world - 38 trillion cubic meters. m[1] and ranks sixth in terms of oil reserves[2], while Turkey has limited oil and gas reserves and is therefore highly dependent on foreign supplies to meet its growing energy demand. For example, a significant part of the country's gas demand is covered by imports. Russia took the first place among importers in October 2020, the supply volume reached 2.04 billion cubic meters. m, and Azerbaijan and Algeria 1.1 billion. m and 518 million cubic meters. M. [3] . However, Turkey is a strategically important transit point, being centrally located between Europe, Russia, the Caspian Basin and the Middle East. Projects such as TürkAkım (TürkAkım Project), Mavi Akım (Blue Stream) and TANAP have contributed to securing the status of an important intermediary (transit point) for Turkey. "Mavi Akhyn", which has been operating at full capacity since 2004, has become one of the main energy sources of Turkey, operating without interruption in any conditions. In turn, the Turkish Stream project [5] is one of the most important gas transportation routes, especially for Southeast Europe. Thanks to this project, Russian gas is delivered to European Union countries through Turkey. Thus, Turkey has the opportunity to strengthen its position as a country that contributes to the EU's energy security, and Russia has the opportunity to increase gas supplies to Europe. The current situation strengthens the role of Turkey not only in the region, but also in the global energy market. It should be noted that throughout the entire history of relations between Russia and Turkey in the field of energy, the gas flowing through the "Western Stream" has not stopped even for a minute during any economic, political, or military crisis. However, the situation with other gas suppliers for Turkey is different. Azerbaijan and Iran [6] have been supplying gas to Turkey for a long time, but there are fluctuations (problems) in relations with these countries: price disputes, technical problems. Therefore, we can say that Russia is Turkey's most reliable energy partner.

In the 21st century, world energy markets continue to develop in the context of global instability

in the Middle East and North African regions, the current threat of international terrorism, the erosion of the foundations of the world order, and the destruction of regional security. This "new normal" changes the volume of demand and the configuration of energy transport flows, contributes to the transformation of the system of energy production and consumption, and strengthens competition in energy markets. In such conditions, the energy policy of the states acts mostly in the context of their national interests and security. Today, Russia and Turkey are linked by serious economic and political interests in the energy sector. Russia is the country with the largest energy resources, one of the world's leading oil producers and a leader in natural gas reserves. While Turkey is the main consumer of Russian energy resources, an important transit partner and the object of investment activity for Russian companies. The geopolitical position of the Republic of Turkey plays an important role in shaping the energy flows of the Balkan and Black Sea regions, the Middle East, and in the future, Central Asia and the Caspian regions. In fact, there is a conflict of interests between Russia, Turkey and the European Union in energy transmission projects on the territory of Turkey [1].

The purpose of this article is to determine the impact of global instability on Russia-Turkey relations in the energy sector. In accordance with the purpose of the work, the following tasks are set:

- to characterize the position of Russia and Turkey in the world energy markets;
- to determine the factors affecting the development of Russian-Turkish relations in the energy sector;
- to build scenarios for the future development of Russia-Turkey relations in the energy sector.

The world energy market is experiencing global instability. In terms of energy, all countries can be conditionally divided into three groups: 7 countries rich in energy resources, whose economy is highly dependent on the sale of energy resources (Russia, Saudi Arabia, Azerbaijan, etc.); 8 countries with high energy consumption despite having their own energy reserves (USA, China, Japan, India, etc.); A country with 9 advantageous strategic positions located between countries rich in energy resources and countries dependent on energy imports (Turkey) [5];

The port of Ceyhan, located in the southeast of Turkey, is very important for the export of Iraqi and Caspian oil. Turkey provides a potential model for many countries to shape their national or regional and global policies according to current or future energy flows. Aiming to be recognized as a natural "energy bridge", Turkey has made a strategic decision to become a regional energy center controlling the flow of oil and natural gas from the Caucasus and Middle East regions to Europe. With its proximity to regions rich in natural resources and its geographical position as an energy center, Turkey makes a positive contribution to Europe's energy security. Turkey shares common interests with Russia, Iran and the United States for the successful operation of pipelines in its territory. Turkey, which aims to become an energy center with its strategic plan and supporting policies, will increase its political influence in the region thanks to its control of key infrastructure and pipeline routes [6];

Conclusion

Turkey is a strategic partner in the gas route that Russia will send to Europe. Turkish Straits; It is of great importance to the powers that want to be active in the Eastern Mediterranean, the Middle East, the Balkans, the Black Sea Basin, and the Caucasus. The reason for the geostrategic importance of the Turkish Straits for Turkey; Being active in the Eastern Mediterranean, the Middle East, the Balkans, the Black Sea Basin, and the Caucasus is due to the importance it gives to power rather than value at the national level. The Turkish straits are open to effective and intensive use in the operation of lines to the Black Sea coast. Mutual cooperation with Russia has increased since the Straits are important in the delivery of hydrocarbon resources to the world markets through Turkey.

REFERENCES

1. Brzezinski, Z. (2005). Büyük satranç tahtası, -Amerika'nın küresel üstünlüğü ve bunun jeostratejik gereklilikleri. (Çev. Yelda Türedi). İstanbul: İnkılap Kitapevi.

2. Budak, T. (2017). Türkiye'nin enerji politikasında Tanap ve Türk Akımı, BİLGESAM Analiz/Enerji, No: 64.

3. Campos, A., Fernandes, C. P. (2017). The geopolitics of energy, chapter in the book geopolitics of energy and energy security, Instituto da Defesa Nacional, Lisboa – Portugal, 23-40.

4. Coşkun, B. B. (2010). Energizing the Middle East: Iran, Turkey and Persian Gulf states. Turkish Policy Quarterly, 71-80.

5. Евразийская энергетическая цивилизация. К вопросу об «энергии будущего» / В.В. Бушуев, А.М. Мастепанов, В.В. Первухин, Ю.К. Шафраник. – М.: ИЦ «Энергия», 2017 – С. 103-104.

6. Е.В.Гниломедов Влияние революций произошедших в государствах Ближнего Востока и Северной Африки, на топливно-энергетический комплекс Турецкой Республики / Е.В. Гниломедов // Вестник университета (Государственный университет управления). – 2015. № 1. – С. 19-25.

SUMMARY

Bilateral cooperation between Russia and Turkey in the energy complex began in the middle of the 20th century. Considering the period after the 20th century, relations between Russia and Turkey have not always been at an ideal level. There have been periods of confrontation and cooperation. The increase in the use of Istanbul and Dardanelles straits also increases the overcrowding and dangers in the straits. Implementation of pipelines, such as the BTC oil pipeline, reduces congestion and danger in the straits. Turkey is developing policies to implement strategic expansion pipeline agreements with Russia and multinational oil companies to reduce excessive tanker traffic in the Straits.

Keywords: *information, country, complex, plants, dependence.*

Влияние турецко-российского взаимодействия в области энергетической политики на геополитическую ситуацию в регионе и систему международных отношений

РЕЗЮМЕ

Двустороннее сотрудничество России и Турции в энергетическом комплексе началось в середине XX века. Учитывая период после XX века, отношения между Россией и Турцией не всегда были на идеальном уровне. Были периоды конфронтации и сотрудничества. Увеличение использования проливов Стамбул и Дарданеллы также увеличивает перенаселенность и опасность в проливах. Строительство трубопроводов, таких как нефтепровод БТД, снижает заторы и опасность в проливах. Турция разрабатывает политику реализации соглашений о стратегическом расширении трубопроводов с Россией и многонациональными нефтяными компаниями с целью сокращения чрезмерного движения танкеров в проливах.

Ключевые слова: *информация, страна, комплекс, растения, зависимость.*

Enerji siyasəti sahəsində Türkiyə-Rusiya qarşılıqlı fəaliyyətinin bölgədəki geosiyasi vəziyyətə və beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiya və Türkiyə arasında enerji kompleksində ikitərəfli əməkdaşlığın 20-ci əsrin ortalarından yaranmağından bəhs olunur. 20-ci əsrdən sonrakı dövrü nəzərə alsaq, Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlər heç də həmişə ideal səviyyədə olmayıb. Qarşıdurma və əməkdaşlıq dövrləri olub. İstanbul və Çanaqqala boğazlarından istifadənin artması da boğazlardakı sıxlığı və təhlükələri artırır. BTC neft kəməri kimi boru kəmərlərinin həyata keçirilməsi boğazlarda tıxac və təhlükəni azaldır. Türkiyə boğazlarda həddindən artıq tanker axınını azaltmaq üçün Rusiya və çoxmillli neft şirkətləri ilə strateji genişləndirmə boru kəməri sazişlərini həyata keçirmək üçün siyasətlər hazırlayır.

Açar sözlər: *məlumat, ölkə, kompleks, bitkilər, asılılıq.*

UOT 316

ÖLKƏMİZDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

AZAD CƏFƏROV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti "Humanitar fənlər" kafedrasının dosenti, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: jafarov.azad@mail.ru

Təhsil sistemləşdirilmiş bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesi və nəticəsidir. Biliklərin mənimsənilməsində, insanın əqli inkişafında özünütərbiyə, mədəni-maarif işi, ictimai və əmək fəaliyyətlərində iştirakda təhsil mühüm rol oynayır. Təhsilin məzmunu, onun səviyyəsi ictimai istehsalın tələbləri ilə müəyyən edilir, ictimai münasibətlər, elmin, texnikanın, mədəniyyətin vəziyyəti, habelə məktəb işinin və pedaqoji elmin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Təhsil insanlara bilik və məlumat verir, eyni zamanda özünə hörmət və özünə inam hissinin inkişafına töhfə verir, onların qabiliyyətlərini reallaşdırmağa kömək edir. Təhsil eyni zamanda insan hüquqlarından biridir və digər insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri vasitədir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ sovet hakimiyyəti dövründə ölkəmizdə təhsilin, elmin, mədəniyyətin dirçəlişi üçün mühüm işlərə imza atmışdır. H. Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən Azərbaycanda təhsilin inkişafına böyük diqqət yetirirdi. "Ulu öndər Heydər Əliyev respublikada elmin, təhsilin, mədəniyyət və incəsənətin hərtərəfli inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəmirdi" [3, səh.186]. Ulu Öndər yaxşı anlayırdı ki, xalqın, ölkənin gələcəyi, onun mənəvi-intellektual inkişafının istiqaməti birbaşa təhsil sistemindən, təhsilin keyfiyyətindən, təhsil müəssisələrinin vəziyyətindən asılıdır. H. Əliyevin Azərbaycan SR-ə rəhbərlik etdiyi dövrdə təhsilin keyfiyyəti yüksək idi. Ümumiyyətlə, o dövrdə təhsilin inkişafı nöqteyi-nəzərindən SSRİ dünyada ilk üçlükdə yer alırdı. Azərbaycan məktəbləri də daxil olmaqla, bütün məktəblərdə hər bir dərsi bütün fənlər üzrə yüksək səviyyədə keçirmək imkanı var idi.

Ulu Öndər müəllim əməyinə böyük dəyər verirdi. Müəllimlər yüksək potensiala malik idilər və yaxşı maaş alırdılar. Onlara dövlət tərəfindən böyük qayğı göstərilirdi. Ona görə də bir çox istedadlı gənclər müəllimlik peşəsinə gedib, yaxşı təhsil alıblar. Onlar öz vicdanlı əməlləri, insani keyfiyyətləri sayəsində irili-xırdalı təhsil ocaqlarında xalqın hörmətini qazana bilmişdilər. "1970-1980-ci illərdə Ulu Öndərin rəhbərliyi altında təhsil müəssisələrinin zəngin şəbəkəsinin yaradılması və onların maddi-texniki bazasının formalaşdırılması, respublika hüdudlarından kənarda yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi, Elmlər Akademiyasının elmi-tədqiqat institutlarında fundamental elmin inkişafının təmin olunması gələcəkdə milli müstəqilliyimiz üçün zəruri intellektual zəmin yaratmışdır" [4, səh.16].

O dövrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksək olmasının digər səbəbi təhsil sahəsinin elmi əsaslarla inkişaf etməsi idi. Təhsil sahəsinin inkişafı ilə bağlı hökumət və nazirlik səviyyəsində qəbul edilən bütün qərarlar elmi-praktik araşdırmalar əsasında hazırlanmışdı. Əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin, xüsusən də kəndlilərin savadsızlığı ciddi problem idi. Sovet rəhbərliyi ümumbəşəri savadlılığa nail olmağı prioritet məsələlərdən biri hesab edirdi. Bir sözlə, sovet təhsil sistemi elmi əsaslarla inkişaf etmişdir. Ali məktəblərin əyani şöbələrinin, eləcə də orta ixtisas təhsili müəssisələrinin bütün fərqlənmə diplomlu tələbələrinə dövlət tərəfindən təqaüdlər verilirdi. Dövlət orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin hər bir məzununa bölgü sistemi vasitəsilə işlə təmin olunmasına və ixtisas üzrə işləməsinə də təminat verirdi.

Bütün bunlarla yanaşı Sovet təhsilinin mənfi tərəfləri də var idi. Sovet dövründə Azərbaycanda rus dilində təhsilə üstünlük verilirdi. Sovet İttifaqında təhsil mövcud siyasi vəziyyət və kommunist partiyasının ümumi xətti ilə sıx bağlı idi. Sovet dövründən Azərbaycana miras qalmış mühüm dəyərlərdən biri də inkişaf etmiş təhsil sistemi, onun təkmilləşdirilməsi ənənəsi, eləcə də ona dövlət himayədarlığı sistemidir. Eyni zamanda, təhsil sisteminin Moskva tərəfindən mərkəzləşdirilməsi milli dilin, milli tarix və ədəbiyyatın öyrənilməsinə əngəllər törədirdi. Kadrların hazırlanmasında ciddi nöqsanlar var idi. Məsələn, respublikada beynəlxalq mütəxəssislər hazırlanmırdı ki, bu kadrlarsız heç bir müstəqil dövlətin inkişafı mümkün deyil. Ümumiyyətlə, xalqın milli xüsusiyyətlərinə əsaslanan təhsil konsepsiyası mövcud deyildi, müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin məktəbdə təhsil almasında bərabərlik prinsipləri pozulmuşdu. Azərbaycan yazısının rus qrafikasına

tələsik tərcüməsi özünü doğrultmadı, bu da tədris prosesini çətinləşdirdi, xüsusilə kənd yerlərində təhsilin inkişafı sahəsində böyük əngəllər vardı. Xalq milli tarixini və mədəni irsinin öyrənilməsi imkanından məhrum edildi. Respublikada məktəblər rus və Azərbaycan dillərində fəaliyyət göstərirdi: məktəb seçimini şagirdlərin valideynləri edirdi. Həm o, həm də digər məktəblər Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə yanaşı RSFSR proqramları üzrə də dərslər keçirilirdi. Heydər Əliyev bütün bu xoşagəlməz hallara qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmışdır. "1972-1973-cü illərdə qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsi 3 dəfə genişləndirilərək 765-dən 2117-yə çatdırılmışdır" [1]. Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illər respublikanın tarixinə siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi yüksəliş dövrü kimi daxil oldu. Heydər Əliyevin respublika Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olduğu dövrdə Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrildi.

Sovet İttifaqı müharibədən sonrakı dövrdə təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində geniş beynəlxalq əməkdaşlıq etmiş, milli kadrların hazırlanmasında dünyanın bir çox ölkələrinə böyük köməklik göstərmişdir. 1980-1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də xarici tələbələrin sayı baxımından ən çox əcnəbi tələbənin olduğu ilk beş ölkə sırasına daxil idi (dünyada ABŞ və Fransadan sonra üçüncü yeri tutur) [7, s. 80]. Sovet dövlətinin beynəlxalq mədəni əlaqələrin, o cümlədən ali təhsilin inkişafı istiqamətində fəaliyyəti xarici siyasət fəaliyyətinin mühüm sahəsini təşkil etmiş və müxtəlif formalarda həyata keçirilmişdir.

Respublikadan kənarda təhsil alanların artım dinamikasına nəzər yetirdikdə görmək olar ki, o dövrdə SSRİ məkanında Azərbaycandan gedən gənclər 50-dən çox şəhərdə 170-dən çox ali məktəbə daxil olublar. Bu o deməkdir ki, gələcəkdə ölkəmizin inkişafını təmin edə biləcək kadrların yetişməsi istiqamətində konkret addımlar atılır. Azərbaycanlı gənclər ölkədən kənardakı ali məktəblərdə 250-yə yaxın ixtisas üzrə təhsil alıblar.

Moskvanın, Sankt-Peterburqun və digər şəhərlərin ali məktəblərində Azərbaycan gənclərinin təhsil alması yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlamaq işinin ən mühüm istiqamətlərindən biri idi. Başqa şəhərlərin ali məktəblərinə gənclərin göndərilməsində böyük müvəffəqiyyətlər qazanılmışdır.

1974-1986-cı illərdə Azərbaycanda müsabiqədən kənar təhsil almağa göndərilən tələbələr və onların milli tərkibi (digər şəhərlər nəzərə alınmamışdır)

İllər	Milli tərkib (Azərbaycanlılar)	Milli tərkib (Başqa millətin nüm.)	Moskva	Sankt-Peterburq
1974	303 84.8%	54 15.2%	107	64
1975	534 88.4%	70 11.6%	170	107
1976	568 75.2%	101 14.8%	180	128
1977	650 92.2%	55 7.8%	180	129
1978	673 93.4%	32 4.6%	200	135
1979	707 96.6%	26 3.4%	202	137
1980	730 97.3%	20 2.7%	208	149
1981	744 97.5%	20 2.5%	200	121
1982	768 97.6%	26 2.4%	161	124
1983	714 97.8%	16 2.2%	163	119
1984	708 96.5%	25 3.5%	162	120
1985	702 95.8%	31 4.2%	181	133
1986	579 97.7%	16 2.3%	196	85

Yuxarıda cədvəldə göstəriləndən məlum olur ki, tarixi baxımdan müstəqillik əldə olunana (1991-il) qədər tələbələrin milli mənsubiyyəti artan xətt üzrə baş verir. Bu isə növbəti beş ildə nələrin baş verəcəyindən xəbər verirdi. Müstəqil dövlət olaraq baş verən tarixi proseslərə cəmiyyəti hazır etmək lazım gəlirdi.

1980-ci illərin ortalarından başlayaraq ideologiyada baş verən dəyişikliklər nəticəsində həm SSRİ-nin, həm də Azərbaycanın təhsil sistemi durğunluq dövrünü yaşamağa başladı. Keyfiyyət baxımından inkişaf tempi nəzərəçarpacaq dərəcədə səngiməyə başladı. "Heydər Əliyevin 1987-ci ildə SSRİ rəhbərliyində yüksək dövlət vəzifəsindən uzaqlaşdırılması ilə əlaqədar Azərbaycanda, digər sahələrdə olduğu kimi, təhsilin, o cümlədən ali təhsilin inkişafında da əngəllər, problemlər yarandı" [5, səh.355].

Təhsil insanın intellektual inkişafına şüurlu şəkildə yönəlmiş sistemli hərəkətlər prosesidir. Qloballaşan dünyada təhsil göstəriciləri insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. SSRİ-nin dağılmasından sonra 1990-cı illərdə ölkəmizdə aparılan liberal islahatlar təhsil sisteminə

də nüfuz etdi. Bu dövrdə də H. Əliyev dühası təhsilimizin möhkəm təməllər üzərində inkişafına rəvac verdi. "Cəmiyyətdə mühüm sosial-iqtisadi rolu olan təhsil sistemi kortəbii şəkildə inkişaf edə bilməz" [6, səh.226].

Heydər Əliyev XX əsrdə xalqımızın yetişdirdiyi böyük tarixi şəxsiyyət idi. Heydər Əliyev fenomeninin hərtərəfli açıqlanması tarixin, gələcəyin işidir. H. Əliyev ölkəmizdə bır sıra sahələr üzrə ali məktəblərin yaradılmasının da zəruriliyini dərindən anlayırdı. H.Əliyevin fəaliyyəti sayəsində hələ keçən əsrdə ali hərbi məktəbin yaradılmasını buna misal göstərə bilərik. Heydər Əliyevin bu səpgidə fəaliyyəti nəticəsində 1971-ci ildə Bakı İbtidai hərbi məktəbi yaradılmış, Ulu Öndərin 24 noyabr 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə bu hərbi məktəbin adı dəyişdirilərək hərbi litsey adlandırılmışdır. Ümumiyyətlə, hərbi məktəb müxtəlif yaşlarda olan uşaqlara (ibtidai məktəb, orta məktəb və ya lisey) hərbi aspektlərdə təlim verir. Hər şeydən əvvəl, hərbi məktəblər akademik qurumlardır və onlar ciddi təhsil proqramlarına malikdirlər. 20 fevral 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasının yaradılmasını da Ulu Öndərin müvafiq sahədə apardığı tədbirlərin davamı kimi qiymətləndirmək olar.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən aparılan gənclər siyasəti gənclərin hərtərəfli inkişafını, o cümlədən maarifləndirilməsini təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən ictimai-siyasi, təşkilati-hüquqi şərait və təminatların yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemi idi. Hər bir xalq, o cümlədən azərbaycanlılar üçün mühüm tarixi nailiyyət olan dövlət müstəqilliyini əldə etməkdən böyük hadisə yoxdur. Müstəqil dövlətçilik Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində ən böyük hadisədir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əldə edilən ilk dövlət müstəqilliyi bütün türk-müsəlman dünyasının tarixində dönüş nöqtəsi yaratdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli müstəqilliyinin acı taleyi müstəqilliyin əldə olunmasından daha çox qorunub saxlanmasının və möhkəmləndirilməsinin vacibliyini inandırıcı şəkildə göstərdi.

SSRİ-nin digər respublikalarında olduğu kimi, sovet dövründə də Azərbaycanda təhsil ciddi şəkildə mərkəzləşdirilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, müstəqilliyin ilk illərində beynəlxalq jurnalistlər, politoloqlar, beynəlxalq iqtisadçılar, hüquqşünaslar və digər sosial elmlər üzrə mütəxəssisləri yox idi. Bu baxımdan, son illər bu ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlığı genişləndirilib ki, bunlarsız heç bir dövlətin normal inkişafını təmin etmək mümkün deyil [8, səh.66].

Görkəmli dövlət xadimi və dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra onun çoxşaxəli fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri də gənc nəslə diqqətin artırılması, yeniyetmə və gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, gənclərin fəal iştirakının təmin edilməsi olmuşdur.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan müstəqil dövlət oldu. Müstəqillik dövründə xalqımızın qarşısına çıxan çətinliklərə Ulu Öndər ləyaqətlə sinə gərdi. Heydər Əliyevin səmərəli fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrini dirçəltmək, müstəqilliyi möhkəmləndirmək, inamla irəliləmək, ölkənin beynəlxalq nüfuzunu sürətlə artırmaq mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanı sürətlə inkişaf və tərəqqi yoluna çıxardı. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin təhsil həyatında, beynəlxalq münasibətlərdə dönüş yarandı. O, dövlət müstəqilliyinin ilk illərində həyati əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atdı, Azərbaycanı beynəlxalq arenaya çıxardı. Azərbaycan dövləti bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa başlayıb. Heydər Əliyevin düşünülmüş siyasəti nəticəsində qısa müddətdə ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başladı.

1993-cü ildə ölkədə ikipilləli ali təhsilin (bakalavr və magistratura) tətbiqi Azərbaycanın təhsil tarixində mühüm hadisələrdən biridir. İlk dəfə olaraq 23 ali məktəbdə 80 istiqamət və 300-dən çox ixtisas üzrə ikipilləli ali təhsilin (bakalavr və magistratura) tətbiqinə başlanılıb. Müasir dövrümüzdə Avropa ölkələrində təhsil sistemlərinin inteqrasiyası və ali təhsilin ümumi Avropa məkanının formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Boloniya prosesinin həyata keçirilməsi bu istiqamətdə həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biridir. Azərbaycan 2005-ci ildə Boloniya prosesinə qoşulmuş, bununla da ali təhsildə islahatların konturları müəyyənləşdirilmişdir. Bu sistemin tətbiqi zamanı bir çox xarici ölkələrin bunun üçün normativ-hüquqi bazanın yaradılması təcrübəsi öyrənilmiş, əsasnamə təsdiq edilmiş və ilkin mərhələdə tətbiqi qərara alınmışdır.

Son illər Azərbaycanda təhsil sahəsinin populyarlığı sürətlə artır. Ölkənin təhsil sistemində Avropa standartlarına uyğun islahatlar aparılıb, ona görə də indi Azərbaycanda Avropa tipli diplom almaq üçün gözəl imkan mövcuddur. Azərbaycan universitetinin tələbəsi olmaq üçün tam orta təhsil haqqında sənədin olması şərtdir. Ölkəmizdə təhsil Azərbaycan, rus və ingilis dillərində aparılır. Azərbaycan universitetləri

Boloniya prosesinin üzvü olduğu üçün burada bakalavr, magistr, namizəd və ya elmlər doktoru kimi elmi dərəcələr almaq mümkündür.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, təhsil sistemi, təhsilin inkişafı, gənclərin təhsili, ali təhsil.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbycan dilində

1. Aliyev İ. Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı. Xalq qəzeti.- 2009.- 12 dekabr.- S. 6.

2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Biznes xəbərləri, 2012, 64 səh.

3. Hüseynov İ. İctimaiyyətlə əlaqələr. Ali məktəblər üçün dərslik. Azərbaycan dilində. Bakı, 2016, 418 səh.

4. Kəngərli-Əliyeva A. Zəfərlərimizin banisi. "Heydər Əliyevin mədəniyyət konsepsiyası" elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı-2015

5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. II cild. (1920-1991-ci illər). Bakı, «Təhsil», 2011, 704 səh.

6. Rəcəbli H. Sosial sahələrin idarə edilməsi. Bakı, 2022. 395 səh.

7. Jurnal "İyirmi birinci gənclik dərqisi" xüsusi buraxılış 1996, səh 35

Rus dilində

8. Высшее образование в СССР. М., 1990.

9. Салимова К., Додде Н. Педагогика народов мира: История и современность. - М.: Педагогическое общество России, 2001. - 576 с. [2-писторШкМира-05 z nSCAN-3] 1250000 255 str russe 9-03-2006

İnternet materialları

10. Ali təhsil müəssisələrinin siyahısı. https://edu.gov.az/upload/file/alitehsil-siyahi.pdf

11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı. https://stat.gov.az/

Azad Jafarov

THE ROLE OF H. ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN OUR COUNTRY

SUMMARY

National leader Heydar Aliyev signed important works for the revival of education, science and culture in our country even during the Soviet empire. Information about the invaluable role played by H. Aliyev in the development of education in our country is reflected in the article. H. Aliyev paid great attention to the development of education in Azerbaijan from the first days he came to power. Modern education is developing on the basis of its rich progressive traditions with a strategic course defined by the national leader Heydar Aliyev and successfully continued by the lider of the country Ilham Aliyev. The role of higher education in the formation of high intellectual human capital for the country, in building a strong economy that lays the foundation for sustainable development is more relevant in modern times. As in all countries, the role of higher education in the formation of human capital in Azerbaijan is undeniable. Special attention is paid to these important nuances in the article.

Keywords: *Heydar Aliyev, education system, education development, youth education, higher education.*

Азад Джафаров

РОЛЬ Г. АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Общенациональный лидер Гейдар Алиев способствовал возрождению образования, науки и культуры в нашей стране еще во времена советской власти. В статье отражена информация о незаменимой роли Г.Алиева в развитии образования в нашей стране. Г.Алиев с первых дней своего прихода к власти уделял большое внимание развитию образования в Азербайджане. Современное азербайджанское образование развивается на основе своих богатых прогрессивных традиций со стратегическим курсом, определенным общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и успешно продолженным главой страны Ильхамом Алиевым. Роль высшего образования в формировании высокого интеллектуального человеческого капитала страны, в построении сильной экономики, закладывающей фундамент устойчивого развития, стала более актуальной в наше время. Как и во всех странах, роль высшего образования в формировании человеческого капитала в Азербайджане также неоспорима. В статье уделено особое внимание этим важным нюансам.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, система образования, развитие образования, образование молодежи, высшее образование.*

UOT 1
ORCID: 0000-0002-9849-3629

PHILOSOPHICAL THOUGHT OF VIETNAM IN THE HUNG KINGS PERIOD (ABOUT THE 7TH TO THE 2ND CENTURIES BC)

TRAN THI HA GIANG
Doctor, Faculty of Philosophy, Hanoi National University of Education
Email: Giangtth@hnue.edu.vn.

NGUYEN KHA BAC
(Corresponding author)
Master, FPT College
E-mail: khabac.hnue@gmail.com

1. Natural geographical, socio-economic and cultural conditions affect the formation and development of thinking of the ancient Vietnamese

Vietnam is a country located in Southeast Asia, with mountainous terrain, midlands, plains, coastal areas and islands. The climate is tropical monsoon, forming two distinct winters and summers a year. Annual rainfall is relatively large, with a dense system of rivers. That has created a distinct nuance of wet rice civilization with farming practices, residence characteristics, social institutions, habits, psychology, behavior and forms of social consciousness such as: philosophy, religion, ethics, art....

The Hung Kings period dates from 700 BC to 43. This was the period of brilliant development of the Dong Son culture. The natural economy produces rice and vegetables seasonally. The common copper tools used in agriculture are copper plow nets, knives, axes.... have high yield.

In the book "Thuy Kinh Chu" it says: “Lac fields follow the tides and tides to work, the people urgently eat that field, so they are called Lac people”. That proves that the Vietnamese know how to do irrigation. The story "Son Tinh Thuy Tinh" speaks of the regular and continuous struggle against floods to protect crops. Besides farming, the Vietnamese of this period also knew how to raise livestock, poultry, and fish, considering it a secondary economic source. Handicrafts such as pottery making, weaving, bronze casting are also quite developed.

Although the agricultural economy is natural and self-sufficient, it ensures a stable life for the people, on that basis, a corresponding political institution is formed and developed, which is the state of Van Lang. The owners of Dong Son culture are Lac Viet people. In the midlands and coastal plains, there are about 15 tribes residing, Van Lang is the strongest tribe, playing the role of unifying into a tribal union. The first leader of the tribal union proclaimed the king – the custom called King Hung.

Under the reign of King Hung, the population in society was divided. The upper class of society is headed by the king, and below is the aristocracy (Lac Marquis, Lac General). Lac Marquis helped the king rule the country. Lac general administers the "areas" that make up the country of Van Lang. The king's son is called Quan Lang, the king's daughter is called Mi Nuong. The popular class is called "Lac people". Lac people "urgent fields" (agricultural production is the main) in aristocratic families there were servants. This class has no significant status and role in social life.

On the basis of the agricultural civilization of wet rice cultivation, the Vietnamese in the Hung Kings period built a rich spiritual culture. On the decorative motifs of Dong Son bronze drums, there are images of people dressed up to sing and dance to the rhythm of bronze drums, someone playing a love trumpet, and even an image of a boatman on the river. Customs and habits formed in Vietnamese communities. In general, the customs are pure and simple. Some popular customs such as tattooing, short hair, betel nut, black teeth... Every year, in spring or autumn, festivals are opened in all villages. Ceremonies to worship the gods were conducted, and performances such as cockfighting, boat racing, wrestling, and love singing attracted the participation of people from all walks of life.

2. Philosophical thought of Vietnam in the Hung Kings period

The Hung Kings period did not yet form a written script, but through the research works of archeology, linguistics, and ethnology, we can have general judgments about the thought of people in this period.

Regarding cosmology, Vietnamese people believe that the sky is round and the earth is square (the author knows this through the fairy tale of Banh Chung and Banh Day). The sun is the center of the universe (on the Dong Son bronze drum, the image of the shining sun is in the center). The sun gives light, the soil gives a good crop to feed people. Therefore, Vietnamese people have a belief in worshiping Heaven, Earth and nature gods. Every year, on festive occasions, Vietnamese people offer precious products bestowed by nature, show their devotion and gratitude to the gods, wish for favorable weather, good weather and good harvest fresh, safe and prosperous.

The Vietnamese people's belief in god worship, on the one hand, reflects their thinking about the universe, partly reflects the dependence of man on natural forces, reflects the low level of awareness, life still precarious.

The Vietnamese cosmology is also reflected in their view of the three worlds: Heaven, earth and human. For heaven and earth, respect, for human beings, love and solidarity; when they die, they mourn and remember. During funerals, Vietnamese people often perform rituals to drive away demons, then mourn and remember. Caring for the dead, reminding the dead about their fate, how to live in the afterlife. The burial of people who have lost precious objects (jewelry, weapons, production tools, etc.) represent people's conception of life in the afterlife. In many places, the dead are buried in one place (graveyard), but there are also places where the dead are buried at their residence. It shows feelings of attachment, mourning, and little fear for the dead.

On the surface of the Dong Son bronze drum, the images are always in a dynamic state (people dancing, sailing, etc.), showing that the ancient Vietnamese knew how to observe the world of things and phenomena around them regulatory issues. It can be said that in the struggle with nature, the virtues of persistence, patience, but no less creativity and intelligence have been formed in Vietnamese thinking.

The laws of motion of the universe are expressed through the conceptions of day and night and crops. Dual thinking about natural phenomena such as heaven - earth, dry - wet, fire - water, birds - fish, etc. was quite popular in this period.

It can be said that the Vietnamese people's idea of the essence of the universe through the forms of beliefs, myths, and decorative motifs on bronze drums is intuitive and emotional, but also imbued with innocence homely.

The idea of solidarity and community emerged as a major factor in the spiritual and cultural life of people in the Hung Kings period. The idea of solidarity and community shows the social nature of people, which is the life of Vietnamese people. Community is the basis for handling the beneficial relationship between material and spiritual, immediate and long-term, peace and war... Each individual only exists in relation to society. The existence of society is the first condition for the existence of every human being. Unite among members of the community to create strength against natural disasters and enemies

To build and protect lives, fight against natural disasters and wars, the Vietnamese cannot help but unite. They shared their backs and fought hard to build a village and do irrigation. A village is an individual's survival space.

Everyone is "in the same village", "eating together in the village", happy and sad, early and late at night together. There is a village elder in the village. The village elder, elected by the people, is a virtuous person who has experience in managing the general affairs of the village. In the village there are surnames, in the families there are genera and armor. The patriarchs play an important role in mobilizing family members to participate in village affairs.

Villages are relatively independent socio-economic units, but not because of that, villages are not related to each other. In a region there are villages. Due to the need to control water and fight against foreign invaders, the relationship between villages and towns is inter-village (province) and higher, super-village (national). The Hung Kings period was the period of the formation of a primitive state and a unified nation. The story of Mrs. Au Co laying hundreds of eggs not only explains the origin of the ethnic groups in Vietnam, but also reflects the community's ideology, in the same package, although it is different, it is a difference in unity people.

On the basis of the idea of community solidarity, patriotic ideology was formed. Patriotism is expressed in the love of family, clan and village. When there is a foreign invader, each member of the family and village contributes to fighting the enemy. The story of Thanh Giong, the villagers carrying rice and giving food to Giong to become a hero who went out

to fight the enemy to clear the land is a vivid understanding of patriotic thought.

In 218 BC, Tan Thuy Hoang brought 50,000 troops to conquer Bach Viet, Thuc Phan led a guerrilla war. The resistance against Qin lasted for ten years and won. After the victory, Thuc Phan - An Duong Vuong was supported by the people to build a solid Co Loa citadel, with powerful bronze arrows, the Vietnamese scared the enemy. The combined military strength of Co Loa citadel demonstrates the excellent military art and strategy of An Duong Vuong and the people of Au Lac, affirming the spirit of determination to defend the country. The Zhao Dynasty invaded our country (179-111 BC), then the Han Dynasty occupied Nam Viet, renamed it Giao Chi, and divided our country into three districts: Giao Chi, Cuu Chan and Nhat Nam. In 40-43, Hai Ba Trung waved the uprising flag, all "65 strongholds" rose up to respond, raiding Luy Lau citadel, the headquarters of the Han Dynasty, the prefect Su Ding had to flee. It can be said that the Hai Ba Trung uprising is the most concentrated expression of patriotic thought against foreign invaders.

3. Conclusion

The Hung Kings period is considered as the dawn of history, the period of nation building and resilient struggle to defend the country. The patriotic thought of this period was like a spring thunder, signaling the continuation of the later glorious historical periods.

Although the thought of the Hung Kings period was scattered, fragmentary, not systematic and not highly generalizable, it was very important, it was a part of the famous Dong Son culture in Southeast Asia. The Hung King period was the period when the cultural basis of the Vietnamese people was formed, but because it was faded in the dust of time, it is very difficult to fully understand its ideology. It can only be affirmed that this is a period when life is diverse, rich, innocent, naive about the essence and universe, and throughout is community thought, patriotic thought, unrelenting spirit fight against foreign invaders. The Hung Kings period is the period of building the foundation of the Vietnamese nation, the foundation of Vietnamese culture and the spiritual tradition of Vietnam.

REFERENCE

1. *Nguyen Trong Chuan, Nguyen Tai Thu, Le Thi Lan (2006), History of Vietnamese philosophical thought, National Political Publishing House, Hanoi*

2. *Assoc.Prof.Dr. Doan Chinh (editor), (2013), History of Vietnamese philosophical thought, National Political Publishing House, Hanoi.*

3. *Assoc.Prof.Dr. Doan Chinh (editor), History of Eastern Philosophical Thought, National Political Publishing House, Hanoi, 2015.*

4. *Tran Van Giau (1975), The development of Vietnamese thought from the middle of the eleventh century to the August Revolution, 1st, 2nd, 3rd month, Social Science Publishing House, Hanoi.*

5. *Nguyen Tai Thu (editor), (1993), History of Vietnamese thought, T1. Social Science Publishing House, Hanoi.*

Чан Тхи Ха Занг, доктор философии, факультет философии, Ханойский национальный педагогический университет.
Нгуен Кха Бак (автор ответственный за переписку), магистр, Колледж FPT.

ФИЛОСОФСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ ВЬЕТНАМА В ПЕРИОД ХУНГСКИХ ЦАРЕЙ (ОКОЛО VII-II ВВ. ДО Н.Э.)

РЕЗЮМЕ

Вьетнам – страна с многовековой историей, традицией борьбы за построение и защиту страны. История вьетнамской идеологии — это зеркало, отражающее историю Вьетнама. Чтобы понять историю Вьетнама, невозможно не изучить историю вьетнамской идеологии. Сегодня позиции Вьетнама все более укрепляются на международной арене. Однако, столкнувшись с тенденцией глобализации, в том числе культурной глобализации, Вьетнам сталкивается со многими проблемами на пути развития. Чтобы не «раствориться» в европейско-американской культуре, нет другого пути, кроме сохранения и популяризации культурной самобытности нации. В Постановлении V конференции ЦК Компартии Вьетнама (IX сессия) четко сказано, что культура является не только «целью, но и движущей силой развития». История вьетнамской философской идеологии является частью вьетнамской культуры, поэтому изучение ценностей философской

идеологии периода Хунгских королей способствует пониманию прошлого и повышению уверенности в будущем вьетнамской нации.

Ключевые слова: *Философия, Вьетнам, Хунгский период,....*

Tran Thi Ha Giang, Nguyen Kha Bac
(Corresponding author)

PHILOSOPHICAL THOUGHT OF VIETNAM IN THE HUNG KINGS PERIOD (ABOUT THE 7TH TO THE 2ND CENTURIES BC)

SUMMARY

Vietnam is a country with a long history, a tradition of struggle to build and defend the country. The history of Vietnamese thought is a mirror reflecting the history of Vietnam. To understand the history of Vietnam, it is impossible not to study the history of Vietnamese thought. Today, Vietnam's position is increasingly affirmed in the international arena. However, facing the trend of globalization, including cultural globalization, Vietnam is facing many challenges on the way of development. In order not to be "dissolved" into European-American culture, there is no other way than to preserve and promote the cultural identity of the nation. The Resolution of the Fifth Conference of the Central Committee of the Vietnamese Communist Party (the IX session) clearly states that culture is not only "the goal but also the driving force of development". The history of Vietnamese philosophical thought is a part of Vietnamese culture, so the study of the philosophical thought values of the Hung Kings period contributes to understanding the past and increasing confidence in the future of the Vietnamese nation.

Key word: *Philosophy, Vietnam, Hung Kings period...*

UOT 1

ORTA ƏSR AVROPA VƏ AZƏRBAYCAN FƏLSƏFƏSİNDƏ MƏNTİQİ KONSEPSİYALARIN FƏLSƏFİ-NƏZƏRİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

PƏRVİNƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə dissertantı
E-mail: parvina.yusifova@gmail.com

Orta əsr fəlsəfəsi çərçivəsində təşəkkül tapmış müxtəlif məntiqi konsepsiyaların fəlsəfi-nəzəri xüsusiyyətlərini xarakterizə edərkən, ilk öncə qeyd etməliyik ki, antik dövr məntiq elmində, məxsusi olaraq Aristotelin məntiq təlimində formal məntiqi aparatın tədqiqi əsas yer tuturdu. Nəticə etibarilə, məntiq elminin sonrakı inkişafında formal məntiqi yanaşmanın dominant mövqe tutması, orta əsrlərdə sxolastik məntiq təliminin geniş vüsət almasını şərtləndirmiş oldu.

Baxılan rakursdan orta əsrlərdə məntiq elmində dominant mövqe tutan sxolastik məntiq təlimi, formal məntiqi aparatın köməyilə dini ehkamların təsbit olunmasına xidmət edirdi.

Belə ki, öz-özlüyündə sxolastik məntiq təlimi məntiqi isbat nəzəriyyəsi kimi deyil, dini ehkamların təsbitinə yönəlmiş formal-məntiqi aparat halında çıxış etmiş olurdu.

Bu baxımdan, orta əsr sxolastik məntiq təlimi, bütövlükdə orta əsr fəlsəfə elmi teologiyanın xidmətçisi qismində səciyyələndirilmiş olurdu.

Bununla yanaşı, orta əsr sxolastik məntiq təlimi, elmi araşdırmalarda sillogizmlərin tətbiqinin təkmilləşdirilməsində, müvafiq sillogistik terminologiyanın təşəkkül tapmasında müsbət rol oynamış oldu.

Orta əsr sxolastik məntiq elminin yuxarıda verilmiş xarakteristikasının adekvat dərk olunması, bütövlükdə orta əsr sxolastik fəlsəfəsinin ümdə məqamlarının müəyyən edilməsi zərurətini şərtləndirir.

Baxılan halda, ilk növbədə, orta əsr fəlsəfə elmində nominalist və realist fəlsəfi kredodan çıxış edən müvafiq fəlsəfi cərəyanların xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Orta əsrlərdə formalaşan realizm fəlsəfəsi, Platonun ideyalar təliminə istinadən formalaşmaqla, ümumini ayrı-ayrılıqda mövcud olan predmet və hadisələrdən kənar, müstəqil substansional mahiyyət daşıyan bir hal kimi səciyyələndirirdi.

Öz növbəsində, orta əsr nominalist fəlsəfi cərəyanın əsas qayəsi ümuminin real mövcudluğunu inkar etməklə, yalnız təkcələrin (xüsusilərin) ümumi adının ifadəsi kimi təqdim edirdi.

Müasir fəlsəfi fikirdə təkcə ilə ümuminin tənasübünə dair qərarlaşmış nöqteyi-nəzər ondan ibarətdir ki, ümumi və təkcə biri digəri ilə üzvi vəhdət halında qavranıla və ümuminin mövcudluğu, məhz təkcə və ümuminin vəhdəti əsasında anlaşıla bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün orta əsr sxolastik fəlsəfəsi çərçivəsində müxtəlif dövrlərdə fəlsəfə elmində vaxtaşırı olaraq gah realist, gah da nominalist mövqe üstünlük təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə panteist ideologiya zəminində formalaşan orta əsr xristian fəlsəfəsində, fəlsəfi baxışlar ilahiyyat ehkamları ilə vəhdət halında çıxış etməkdə idi. Orta əsr xristian fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Avqustin Avreliusun (354-430) "Akademiklər əleyhinə", "Ruhun ölməzliyi haqqında", "Həqiqi din haqqında", "Azad iradə haqqında", "Üçlük haqqında" əsərlərində, ilahi varlıq haqqında ideyalar, ilahi vəhy anlayışı ilə vəhdət təşkil edərək, orta əsrlər xristian fəlsəfəsinin ideoloji inkişafında mühüm rol oynamışlar. Avqustin məxsusi dini-fəlsəfi təliminin substansionallıq ideyasını rəhbər tutaraq göstərirdi ki, Allah mütləq və dəyişməz varlıqdır, bütün digər varlıqlar onun varlığından asılıdır. Avqustin idrakda rasional-məntiqi cəhətə nisbətən, inama üstünlük verməklə, bu üstünlüyü fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmağa çalışırdı. Avqustindən fərqli olaraq orta əsr xristian fəlsəfəsinin digər görkəmli nümayəndəsi Severino Boetsi (480-524) ağlın inama nisbətən tabelilik halında çıxış etdiyini təsbit edirdi. Orta əsr xristian fəlsəfəsinin digər bir görkəmli nümayəndəsi irlandiyalı filosof İoann Skot Eriuqen (810-877) Boetsinin əsərlərinin ətraflı təfsirini vermişdir. Orta əsr Avropa fəlsəfi realizminin formalaşmasında böyük rol oynamış Anselm Kenterberiyskinin (1033-1109) fəlsəfi yaradıcılığı orta əsr realizm fəlsəfəsində Avqustinin fəlsəfi baxışlarının təkamülü kimi xarakterizə edilir, harada ki, ümumi anlayışların mistik xarakterə malik olması iddia edilirdi. Orta əsrlər Avropa fəlsəfəsində erkən sxolastikanın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Pyer Abelyar (1079-

1142) Aristotel məntiqini yüksək qiymətləndirir, sofistik təlimi yalançı isbat nəzəriyyəsi adlandırırdı. Sxolastikanın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Berenqar Turskiy (1000-1088) göstərirdi ki, ümumi anlayışlar real olaraq mövcud deyildir, yalnız təkcə şeylər real hesab edilir. Sxolastikanın digər bir görkəmli nümayəndəsi İoann Rostselin (1050-1112) ümumi anlayışların real mövcud olmasını inkar etməklə hesab edirdi ki, onlar ayrı-ayrı maddi şeylər və hadisələr olmadan meydana çıxa bilməz.

X-XIII əsrlərdə feodalizmi məruz qaldığı ciddi tənqiddən qoruyacaq ideoloji əsas ilahiyyatçı Foma Akvinskinin (1225-1274) yaratdığı Tomizm təlimi halında çıxış etməkdədir. F.Akvinskinin yaratdığı Tomizm təlimi Aristotelin fəlsəfəsi ilə katolik ilahiyyatın eklektik ifadəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aristotelin məntiq konsepsiyasında formal məntiqi çıxarış sillogistika nəzəriyyəsi halında çıxış etməkdədir. Baxılan halda Aristotel məntiqində sillogistika nəzəriyyəsi formal məntiqi sxemlər əsasında ilkin şərtlərin və nəticənin məxsusi əlaqələrini müəyyən edir, harada ki, sillogistik məntiqi çıxarış əsasında mülahizələr arasındakı aşağıdakı əlaqələr qərarlaşır:

1. Ümumi iqrari əlaqələr (A)
2. Məxsusi iqrari əlaqələr (Ə)
3. Ümum inkari əlaqələr (E)
4. Məxsusi inkari əlaqələr (O)

Aristotelin məntiq konsepsiyasında sillogistik məntiqi çıxarışda bütün hallarda həqiqi müddəaların alınmasını təmin edən məntiqi çıxarışlar müəyyən edilir.

Aristotelin sillogistika nəzəriyyəsində çıxarış qaydaları sillogistik moduslar və ya sillogistika modusları adlanır. Burada sillogistik moduslar məntiqi mühakimə qanunları qismində çıxış etməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aristotel məntiqində sillogistik məntiqi çıxarış bir sıra hallarda ümumilərdən xüsusiyə keçid kimi qəbul edilsə də, onun məntiq konsepsiyasında bu xüsusiyyəti təsbit etməyən məntiqi qanunlar da mövcuddur.

XIII əsrdən başlayaraq Aristotelin əsərlərinin tərcüməsinin meydana çıxması ilə aristotelizm aspektində anlaşılan realizm aparıcı mövqe tutmuş oldu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Aristotel məntiqində onun formal aparatının tədqiqi əsas yer tutur. Bununla yanaşı, bütövlükdə Aristotel məntiqinin təşəkkül tapdığı ilkin mərhələdə ontoloji səciyyə daşıması təsbit olunmaqdadır.

Yuxarıda göstərildiyi kimi Aristotel məntiqinin sonrakı inkişaf mərhələlərində formal məntiqi məqamların ön plana keçməsi müşahidə olunur.

Nəticə etibarilə Aristotel məntiqində formal məntiqi məqamların prioritet təşkil etməsi bütövlükdə onun formalist səciyyə kəsb etməsini şərtləndirmiş oldu.

Öz növbəsində Aristotel məntiqindəki formalist yanaşma tərzi, sxolastik fəlsəfəyə sıx surətdə bağlı olan sxolastik məntiqin metod və üsullarını, idraki təyinatını şərtləndirmiş oldu. Belə ki, sxolastik məntiqin metodoloji təyinatı, obyektiv gerçəkliyin məxsusi məqamlarının aşkar edilməsinə deyil, dini ehkamların təsbitinə yönəlmiş məntiqi vasitə kimi tətbiq olunurdu.

Nəticə etibarilə, sxolastik məntiq adekvat isbat nəzəriyyəsi kimi deyil, dini ehkamların təsbit edilməsi kimi istifadə olunan metod və üsulların toplusunu özündə ehtiva edirdi.

Baxılan halda belə bir analogiya adekvat hesab edilə bilər ki, orta əsr sxolastik fəlsəfəsi teologiyanın xidmətçisi rolunda çıxış etdiyi kimi, sxolastik ruhla səciyyələnən Aristotel məntiqi də dini ehkamların təsbitinə yönəlmişdir.

Bununla yanaşı, yuxarıda qeyd olunduğu kimi orta əsr elmində sillogistik modusların sistemləşdirilməsi və müvafiq terminologiyanın təkmilləşdirilməsinin orta əsr sxolastik məntiqinin elmi inkişafına verdiyi töhfənin əhəmiyyətini qeyd etməmək olmaz.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, bütövlükdə orta əsr sxolastik fəlsəfəsi və orta əsr sxolastik məntiqi, şərti olaraq realist və nominalist məntiqi cərəyanların mübarizəsi kimi çıxış edir.

Realizm cərəyanının əsas fəlsəfi qayəsi ümuminin, müstəqil substansional səciyyə daşımasını təsbit edərək, təkcələrin mövcudluğunu inkar edir, nominalizmin əsas fəlsəfi qayəsi prinsipial olaraq fərqli mövqedən çıxış etməklə ümuminin real mövcudluğunu inkar edir, yalnız təkcələrin real mövcudluğunu təsbit edirdi.

Orta əsr fəlsəfə elmində təşəkkül tapmış nominalizm və realizm fəlsəfi cərəyanlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki fəlsəfi cərəyan üçün səciyyəvi hal təkcənin ümumidən təcrid olunmuş halda qavranılması ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aristotel təkcə ilə ümuminin tənasübü məsələsində təkcə ilə ümuminin ayrılmaz vəhdət təşkil etdiyini irəli sürürdü.

Orta əsr tarixi boyunca yuxarıda şərh olunan bazis üzərində qərarlaşmış nominalist və realist fəlsəfi cərəyanlar, gah bu, gah da digər əks mövqeyin üstünlüyü şəraitində inkişaf etmişlər. Orta əsr sxolastik fəlsəfənin və məntiqin sonrakı inkişafı da nominalizm məntiq elmində formalist yanaşmanı gücləndirmiş oldu. Bu yönümdə həyata keçirilən tədqiqatlarda məxsusi olaraq fikrin texniki-qurğu vasitəsilə konstruktivə edilməsi cəhdləri, məhz məntiq elmində formalist yanaşmanın xarakterik ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Orta əsr sxolastik məntiq elmində formalizmin daha bir bayağılaşmış ideyasının təzahürü 13-14-cü əsrlərdə Lulliy tərəfindən irəli sürülmüş elmi kəşflərin mexaniki qurğular vasitəsilə işlənib hazırlanması ideyası ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazım gəlir ki, orta əsr sxolastik məntiq elmi çərçivəsində işlənib hazırlanmış bir sıra konseptlər, öz-özlüyündə məntiq elmində kəşflərin və müvafiq isbat prosedurlarının tənasübünün adekvat anlamına istinad edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, orta əsrlərdə xristian sxolastik fəlsəfə, sxolastik məntiqi konseptlərinin işlənib hazırlanması, nominalist və realist fəlsəfi cərəyanların çoxəsrlik təkamülü və inkişafı ilə yanaşı, Şərq müsəlman fəlsəfəsi və müvafiq məntiqi təlim də formalaşmış və güclü inkişaf yolu keçmişdir.

Baxılan halda, ilk növbədə, belə bir müddəanın nəzərə çatdırılması lazım gəlir ki, orta əsrlərdə formalaşmış və çoxəsrlik təkamül və inkişaf yolu keçmiş islam fəlsəfəsi, onunla qarşılıqlı ideya mübadiləsi şəraitində təşəkkül tapmış və inkişaf edən Avropa xristian (sxolastik) fəlsəfəsi panteist fəlsəfi ideologiyaya istinad etmişlər.

Orta əsrlərdə panteist fəlsəfi ideologiya zəminində formalaşmış islam fəlsəfəsi məxsusi olaraq ərəbdilli fəlsəfə, islam mədəniyyəti, Yaxın və Orta Şərq (Ərəbistan, İran, Zaqafqaziya, Hindistan, Əfqanıstan, Orta Asiya) xalqlarının birgə yaradıcılığının məhsulu olmaqla, antik yunan fəlsəfəsinin ən yaxşı nailiyyətlərini inkişaf etdirərək Avropa fəlsəfəsinə miras qoymuşlar.

Bütövlükdə orta əsr müsəlman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələri Əl-Kindi (808-879), Əl-Fərabi (870-950), İbn Sina (930-1037), İbn Rüşd (1126-1193) öz əsərlərində Aristotelin, Platonun fəlsəfi irsini yaradıcı şəkildə işləyərək, orijinal fəlsəfə sistemlərini yaratmışlar.

Orta əsr fəlsəfi irsinin görkəmli tədqiqatçısı mərhum prof.Ə.Tağıyev haqlı olaraq göstərirdi ki, "Ərəb filosofları bir çox hallarda Avropa sxolastlarından irəli gələrək öz fəlsəfi mülahizələrini konkret təbii və tarixi materialın köməyi ilə əsaslandırmışlar".

Burada bir daha xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir ki, ərəb fəlsəfəsi, ərəb mədəniyyəti əslində təkcə ərəblərin deyil, Yaxın və Orta Şərq regionunda yaşayan xalqların birgə yaradıcılığının məhsulu kimi dəyərləndirilmişdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən orta əsr Azərbaycan filosoflarının, mütəxəssislərinin ərəb dilli fəlsəfənin, ərəb dilli mədəniyyətinin yaradılmasında məxsusi rolu danılmazdır.

Orta əsr Azərbaycan filosoflarının, mütəfəkkirlərinin elmi yaradıcılığı, bütövlükdə elmi-dünyəvi dünyagörüşünün formalaşmasında təcrübi elmlər sahəsində (məntiq, dilçilik, natiqlik) fundamental nailiyyətlərin əldə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Əl-Mütanəbbi, Əl-Məri, Biruni, İbn-Sina, Bəhmənyar, Zəkəriyyə Ravi, Ömər Xəyyam, Saflıq qardaşları (İxvan və Səfa) orta əsr Azərbaycan fəlsəfi fikrinin tarixi inkişafında müstəsna rol oynamışlar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda Məntiq elminin inkişafında azərbaycanlı mütəfəkkir Əbülhəsən Bəhmənyar İbn əl-Mərzban Azərbaycaninin (993-1066) yaradıcılığı mühüm rol oynayır. Ə.Bəhmənyarın elmi yaradıcılığının mühüm nəticələri onun "İdrak" (Ət-Təhsil), "Bəzək" (Əz-zina), "Şadlıq və səadət" ("Əl-baxça və səada"), "Musiqi haqqında" ("Fi-musika"), "Mövcudiyyatın mərtəbələri" ("Fi məratib əl mövcudat") ,"Metafizikanın predmeti haqqında" ("Fi mövdu ilm mabadat tabia") və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ə.Bəhmənyarın yaradıcılığını xarakterizə edərkən, ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, onun məntiq təlimini peripatetik fəlsəfi bazisə istinadən şərh etmək məqsədəuyğundur.

Öz-özlüyündə Ə.Bəhmənyarın məntiq elmi sahəsində tədqiqatları əsasən "Təhsil", "Məntiqə dair zinət", "Mövcudatın mərhələləri" və s. əsərlərində realizə olunmuşdur. Baxılan elmi əsərlərdə Ə.Bəhmənyarın məntiq elminin bir sıra fundamental istiqamətləri üzrə məxsusi olaraq söz və mənanın, anlayışların, əqli nəticələrin formaları və real gerçəkliyə adekvatlığı dərindən və hərtərəfli şəkildə tədqiq olunur.

Özünün "Təhsil" adlı kitabında filosof bütövlükdə idrak prosesini sistemli yanaşma əsasında tədqiq edərək, onun hissi və əqli tərkib hissələrini özündə

ehtiva etdiyini xüsusi qeyd edir.

Ə.Bəhmənyar idrak prosesində hər hansı məlum bilikdən, məchul biliyə keçilməsi yollarını araşdırarkən, analogiya və deduksiyanın, tərif və sillogizmlərin xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Bu münasibətlə prof. A.R.Buniyatov, A.Həsənova göstərmişlər ki, "Məhz bu baxımdan Əbülhəsən Bəhmənyar məntiq elmini xalis təfəkkürün forma və qanunları haqqında elm kimi səciyyələndirirdi".

Ə.Bəhmənyar məntiq elmini idraki təyinatı baxımından xarakterizə edərək göstərirdi ki, baxılan halda təfəkkür formalarının gerçəkliyi adekvat şəkildə əks etdirməsi ilə bağlıdır.

Orta əsr Azərbaycan məntiq elminin inkişafını nəzərdən keçirərkən, məntiq təlimlərinin işlənib hazırlanmasında görkəmli azərbaycanlı filosof və məntiqçi Siracəddin Urməvinin (1198-1283) müstəsna rolu qeyd edilməlidir.

Azərbaycanlı filosof, təbiətşünas S.Urməvi Ə. Bəhmənyar ilə eyni fəlsəfi bazisə- peripatetizmə istinad edərək, məntiqin elmi idrakın əsasında durduğunu qeyd edir, məntiqin qanun və anlayışlarını, bütövlükdə yeni elmi biliyin əldə edilməsinin əsas idraki modeli kimi səciyyələndirirdi.

S.Urməvi idrak prosesində tətbiq olunan təfəkkür formalarının təhlilinə əsaslanmaqla, Ə.Bəhmənyarın müvafiq ideyalarına həmahəng olaraq, məntiqin elmi idrakda məlumdan məchula keçmə yollarını və şərtlərini müəyyənləşdirən nəzəri konsept kimi çıxış etdiyini açıb göstərirdi.

S.Urməvinin məntiq elmi sahəsində tədqiqatları əsasən "Məntiq və fəlsəfəyə dair nurların doğuşları", "Hikmət incəlikləri", "Metodlar", "Haqqın bəyanı", "Suallar" və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Orta əsrlərin digər görkəmli azərbaycanlı filosof və məntiqçisi Şihabəddin Sührəvərdinin (1154-1191) "Mütarihat", "Müşariat", "Təlvihat" və "Hikmətül-İşraq", "Nur heykəlləri", "İşıq haqqında risalə" əsərlərində, varlığın substansionallığı ideyasını və dini təsəvvürlərin sintezini özündə əks etdirən fəlsəfi-məntiqi təliminin məntiq elminin inkişafına verdiyi töhfə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda məntiq elminin inkişafında görkəmli azərbaycanlı filosof və təbiətşünas Nəsrəddin Tusinin (1200-1273) elmi yaradıcılığı, çoxşaxəli və zəngin elmi fəaliyyəti son dərəcə diqqətəlayiqdir.

N.Tusinin məntiqə dair tədqiqatları bütövlükdə fəlsəfə və təbiətşünaslığa həsr olunuş elmi əsərləri içərisində geniş yer tutur.

Məxsusi olaraq, N.Tusinin məntiq problemləri üzrə işləyib hazırladığı elmi konseptlər "Əsas əl-iqtibas", "Ət-təcrid fi elmi məntiq" əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Baxılan əsərlərdə dahi filosofun məntiq, varlıq təlimi, idrak nəzəriyyəsi ilə üzvi vəhdət təşkil etməkdədir.

Belə ki, N.Tusinin nöqteyi-nəzərincə məntiq elmi metod olmaqla yanaşı, eyni zamanda tədqiqat metodu kimi istifadə edilməkdədir.

Orta əsr Azərbaycan məntiq elminin inkişafına dair yuxarıda verilmiş təhlilə əsaslanmaqla, alınmış nəticələri nəzərdən keçirək:

1. Orta əsrlərdə formalaşmış və çoxəsrlik təkamül və inkişaf yolu keçmiş islam fəlsəfəsi, onunla qarşılıqlı ideya mübadiləsi şəraitində təşəkkül tapmış və inkişaf etmiş Azərbaycan fəlsəfə və məntiq elmləri Panteist fəlsəfi ideologiya zəminində formalaşmışdır;

2. İslam fəlsəfəsi məxsusi olaraq ərəbdilli fəlsəfə, islam mədəniyyəti, Yaxın və Orta Şərq (Ərəbistan, İran, Zaqafqaziya, Hindistan, Əfqanıstan, Orta Asiya) xalqlarının birgə yaradıcılığının məhsulu olmaqla, Antik yunan fəlsəfəsinin ən yaxşı nailiyyətlərini inkişaf etdirərək Avropa fəlsəfəsinə miras qoymuşdur;

3. Orta əsr Azərbaycan filosoflarının, mütəfəkkirlərinin elmi yaradıcılığı, bütövlükdə elmi-dünyəvi dünyagörüşünün formalaşmasında təcrübi elmlər sahəsində (məntiq, dilçilik, natiqlik) fundamental nailiyyətlərin əldə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir;

4. Orta əsr görkəmli Azərbaycan filosofları Əl-Mütanəbbi, Əl-Məri, Biruni, İbn-Sina, Bəhmənyar, Zəkəriyyə Ravi, Ömər Xəyyam, Saflıq qardaşları (İxvan və Səfa) orta əsr Azərbaycan fəlsəfi fikrinin tarixi inkişafında müstəsna rol oynamışlar;

5. Orta əsr görkəmli Azərbaycan filosofları Əbülhəsən Bəhmənyarın, Siracəddin Urməvinin, Şihabəddin Sührəvərdinin, filosof və təbiətşünas Nəsrəddin Tusinin çoxşaxəli və zəngin elmi yaradıcılığı, məntiqi elmlər sahəsində fundamental naaliyyətlərin əldə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İsrafilov M.M. "Məntiq (Nəzəriyyə və praktika)". Bakı, 2005.

2. Hegel. "Məntiq elmi". Bakı, 2005.

3. "Orta Əsr Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişaf xüsusiyyətləri". Bakı, 2018

4. Hacıyev Z. "Məntiq". Bakı, 2011.
5. Hançerlioğlu O. "Düşünce tarihi". İstanbul, 1970.
6. Антология мировой философии. В 4-х томах т. 1, ч, Москва 1969.
7. Богаров Б.А., Чаркин Б.И. "Основы логики" Москва, 1997.
8. Маковельский А.О. "История логики". Москва, 1967.
9. Никифоров А.Л. "Книга по логике". Москва, 1995.
10. Светлов В.А. "Логика". Питер, 2006.

XÜLASƏ

Baxılan məqalədə orta əsrlərdə Avropa və Azərbaycan fəlsəfəsində təşəkkül tapmış müxtəlif məntiqi konsepsiyaların fəlsəfi-nəzəri xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Burada həmin konsepsiyaları formalaşdırmış mövcud şərtlər, müxtəlif mütəfəkkirlərin onlara yanaşmaları tədqiq edilmiş, həmçinin onların oxşar və fərqli yönləri qruplaşdırılmışdır.

Məqalədə eyni zamanda, həmin dövrdə Avropada formalaşmış xristian sxolastik fəlsəfəsinin Yaxın və Orta Şərq xalqlarının birgə yaradıcılığının məhsulu olan və panteist fəlsəfi ideologiya zəminində formalaşmış islam fəlsəfəsi ilə əlaqələri də tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *məntiq, fəlsəfə, sxolastika, inkişaf, elm, realizm, sillogistika.*

РЕЗЮМЕ

В рецензируемой статье проведен сравнительный анализ различных логических понятий сформировавшихся в европейской и азербайджанской философии в средние века с учетом их философско-теоретических характеристик.

Здесь изучались сложившиеся условия формировавшие эти представления, подходы разных мыслителей к ним, также группировались их сходные и разные стороны.

В то же время отношения между христианской схоластической философией, формировавшейся в то время в Европе и исламской философией, являющейся продуктом совместного творчества ближневосточных народов который формировался на основе пантеистической философской идеологии, также изучено в статье.

Ключевые слова: *логика, философия, схоластика, развитие, наука, реализм, силлогистика.*

SUMMARY

In the reviewed article, was made a comparative analysis of various logical concepts formed in European and Azerbaijani philosophy in the Middle Ages, taking into account their philosophical-theoretical characteristics.

Here, studied the existing conditions that formed those concepts, the approaches of different thinkers to them and also their similar and different aspects were grouped.

At the same time, the relationship between the Christian scholastic philosophy formed in Europe at that time and the Islamic philosophy, which is the product of the joint creation of the Near and Middle Eastern peoples that was formed on the basis of pantheistic philosophical ideology was also studied in the article.

Key words: *logic, philosophy, scholasticism, development, science, realism, syllogistics.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

İRADƏ NURİYEVA: ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNİN AVROPA İSTİQAMƏTİ........ 5

SƏNUBƏR BABAŞOVA: ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN YENİ NEFT STRATEGİYASI........ 9

LALƏ QARAYEVA: AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏT PRİORİTETLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR........ 14

КЕНУЛЬ ШИРИНОВА: КЛАССИФИКАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ВОЙН........ 17

PUNHAN ABDURAHMANZADA: AZERBAIJAN IRAN RELATIONS DURING THE SECOND KARABAKH WAR: ANALYSIS FROM POLITICAL REALISM PERSPECTIVE........ 21

AYSEL QULİYEVA: QƏRB TƏCRÜBƏSİNDƏ DÖVLƏT ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIQ MEXANİZMİNİN TƏHLİLİ........ 30

RAFİQ İBRAHİMOV: KLASSİK LİBERALİZMİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ........ 34

ЭРКИН САДЫХЗАДЕ: «МЯГКАЯ СИЛА» ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ СОВРЕМЕННЫХ ГОСУДАРСТВ........ 41

DJAMILA DJAFARZADE: UN PEACEKEEPING IN THE 21ST CENTURY: KEY VECTORS OF REFORMS TO IMPROVE EFFECTIVENESS OF PEACEKEEPING OPERATIONS........ 45

XƏYYAM İSMAYILZADƏ: ABŞ-ÇXR: QLOBAL GÜCLƏR ARASINDA MÜBARİZƏ VƏ RƏQABƏT........ 49

ƏVƏZ RƏHİMOV: MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA ERMƏNİSTAN - DİASPORA ƏLAQƏLƏRİ VƏ ORTAYA ÇIXAN ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR........ 54

MURTƏZA HƏSƏNOV, TUNAY RZAYEV: AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ SOSİAL SİYASƏT MEXANİZMLƏRİ........ 58

KAMRAN HÜSEYNOV: AZƏRBAYCANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ: NEOFUNKSİONALİZM NƏZƏRİYYƏSİ FONUNDA TƏHLİL........ 65

ЭМИЛЬ ЗАДАЕВ: ПРОЦЕСС ЗАРОЖДЕНИЯ ЗАПАДНЫХ «МОДЕРНИСТСКИХ» ЦЕННОСТЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА........ 69

УЛЬВИЯ БАГИРОВА: ГРУЗИНО-АБХАЗСКИЙ КОНФЛИКТ
1992-1993 ГОДА И РОССИЯ.. 74

TARİX

SÜRƏYYA ALLAHVERDİYEVA: MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN
İRANDA NƏŞR OLUNMUŞ ƏSƏRLƏRİ.. 79

BAYRAM BAYRAMOV: AZƏRBAYCANIN MİLLİ KİMLİK QURUCULUĞU TARİXİNDƏ
A MƏRHƏLƏSİ: XIX ƏSRDƏ MİLLİ KİMLİYİN FORMALAŞMASINDA MAARİFÇİLİK
VƏ İNTELGENSİYANIN ROLU.. 85

FATİMƏ RÜSTƏMOVA: "EPİDEMİOLOJİ KEÇİD NƏZƏRİYYƏSİ" XIX-XX ƏSRLƏRDƏ
ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA EPİDEMİOLOJİ KEÇİDİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ............................ 91

NƏRMİN ATAYEVA: NADİR ŞAH ƏFŞARIN OSMANLI İMPERİYASI İLƏ
SÜLHƏ NAİL OLMAQ VƏ MƏZHƏB AYRILIĞINA SON QOYMAQ
TƏŞƏBBÜSLƏRİ TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA... 96

ÜLVİ ZƏRBƏLİYEV: AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU
DÖVLƏTİNİN DÖYÜŞ SİLAHLARI 103

NƏRMİNƏ ABDULLAYEVA: KİTABXANA İNNOVASİYALARI AZƏRBAYCAN
KİTABXANA İŞİ TƏDQİQATLARINDA YENİ MÖVZU KİMİ.. 110

İQTİSADİYYAT

ŞƏFA ƏLİYEV: XXI ƏSRDƏ QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN İNKİŞAF DRAYVERLƏRİ...................................... 116

DAĞBƏYİ ALLAHVERDİYEV: İQTİSADİ EFFEKTLİKDƏ
İNNOVASİYA TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ MÜVAZİNƏTİN TƏŞKİLİ..................................... 122

TALEH ƏKBƏROV: AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ
DAXİLİ RESURS POTENSİALI: TƏHLİL, QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ REALLAŞDIRMA........ 129

SEVİNC ƏLİYEVA: SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAF PROSESLƏRİNDƏ
İDMANIN SƏMƏRƏLİ TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ........................ 138

RƏŞİD RƏŞİDLİ : "VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ İŞĞALDAN
AZAD OLUNMUŞ BÖLGƏLƏRDƏ KADR SİYASƏTİ".. 143

KƏRİM ƏLİYEV: AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI SAHƏSİNDƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ UĞURLARIN ŞƏRQİ-ZƏNGƏZUR İQTİSADİ ZONASINDA TURİZM İNKİŞAFINA MÜSBƏT TƏSİRİ.......... 148

ƏFŞAN QASIMOV: DÜNYA ÖLKƏLƏRİNƏ İNTEQRASİYANIN ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİMİZƏ TƏSİRİ.......... 152

SÜLEYMAN ƏKBƏROV: QUBADLI RAYONUNUN TURİZM POTENSİALI.......... 156

HAFIZ TAGHIYEV: THE ROLE OF CUSTOMS-TARIFF POLICY OF AZERBAIJAN IN THE DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR.......... 161

YUSIF MUSAYEV: FACTORS IMPACTING FAMILY COMPANY CREATION AND GOVERNANCE CHARACTERISTICS.......... 167

RIAD DADASHOV: THE IMPACT OF TURKEY-RUSSIA INTERACTION IN THE FIELD OF ENERGY POLICY ON THE GEOPOLITICAL SITUATION IN THE REGION AND THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS.......... 172

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

AZAD CƏFƏROV: ÖLKƏMİZDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU.... 175

TRAN THI HA GIANG, NGUYEN KHA BAC: PHILOSOPHICAL THOUGHT OF VIETNAM IN THE HUNG KINGS PERIOD (ABOUT THE 7TH TO THE 2ND CENTURIES BC).......... 179

PƏRVİNƏ YUSİFOVA: ORTA ƏSR AVROPA VƏ AZƏRBAYCAN FƏLSƏFƏSİNDƏ MƏNTİQİ KONSEPSİYALARIN FƏLSƏFİ-NƏZƏRİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.......... 183

Founder:
“Kaspi” Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: geostrategiya@gmail.com

Number of copies printed: 300
Order №5

Published by
“Class Print” LLC publishing house
Address: Matbuat avenue 22, Yasamal district,
Baku, Azerbaijan

Təsisçi:
“Kaspi” Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: geostrategiya@gmail.com

Tiraj: 300
Sifariş №5

“Class Print” MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr. 22